МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

ISSN: 2307-3322 (Print).
ISSN: 2664-6153 (Online).

НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія

ПРАВО

Випуск 94

— Частина 4 —

Ужгород, 2026

Журнал включенно до категорії «Б» щодо видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (Наказ МОН України від 26.11.2020 № 1471 Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства від 26 листопада 2020 року та внесення змін до наказів Міністерства освіти і науки України від 2 липня 2020 року № 886, від 24 вересня 2020 року № 1188).

Науковий вісник включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Бисага Ю.М. – д.ю.н., професор, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Україна).

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Бєлов Д.М. – д.ю.н., професор, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Україна).

Заборовський В.В. – д.ю.н., професор, професор кафедри цивільного права та процесу ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Україна).

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Берназюк О.О. – д.ю.н., доцент, доцент кафедри права Європейського університету (Україна).

Берч В.В. – д.ю.н., доцент, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Україна).

Білаш О.В. – к.ю.н., професор, професор кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Україна).

Вукас Будіслав – д.ю.н., професор, професор департаменту історії права університету Рієки (Республіка Хорватія).

Гарагонич О.В. – д.ю.н., доцент, доцент кафедри економічного права та економічного судочинства Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Україна).

Гарцль Бенедікт – доктор права, доцент, заступник директора Центру східноєвропейського права та євразійських досліджень, Юридичний факультет, Грацький університет імені Карла і Франца (Австрійська Республіка).

Жаровська І.М. – д.ю.н., професор, професор кафедри теорії права та конституціоналізму Національного університету «Львівська політехніка» (Україна).

Міцконіте-Гарцль Айсте – доктор права, старший науковий співробітник Центру східноєвропейського права та євразійських досліджень, юридичний факультет, Грацький університет імені Карла і Франца (Австрійська Республіка).

Нємец Даміан – доктор права, професор, завідувач кафедри церковного права, Теологічний факультет св. Кирила і Мефодія, Університет Палацького в Оломоуці (Чеська Республіка); науковий співробітник Інституту правових питань релігійної свободи, юридичний факультет, Трнавський університет в Трнаві (Словацька Республіка

Паужайте-Кульвінскене Юргіта – професор, доктор, Керівник Центру адміністративного права та адміністративної юстиції, факультет права Вільнюського університету (Литовська Республіка).

Переш І.Є. – к.ю.н., професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Україна).

Пирога І.С. – д.ю.н., професор, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Україна).

Серьогін В.О. – д.ю.н., професор, декан юридичного факультету Харківського національного університету імені В. Каразіна (Україна).

Станіш Пйотр – доктор габілітований, професор, завідувач кафедри державно-конфесійного права, Факультет права, канонічного права та адміністрації, Люблінський католицький університет Івана Павла II (Республіка Польща).

Чорнописька В.З. – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права та процесу Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка» (Україна).

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet Вченою радою Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет», протокол № 07 від 30.04.2026 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 21500-11300Р, видане Державною реєстраційною службою України 24.11.2014 р. Офіційний сайт видання: ***https://visnyk-juris-uzhnu.com/***

ISSN: 2307-3322 (Print).
ISSN: 2664-6153 (Online).

© Ужгородський національний університет, 2026
© Ідея дизайну обкладинки належить проф. Бисазі Ю.М.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ X. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

Берч В.В., Іщенко Н.Д. ГЕНЕЗА ТА ТИПОЛОГІЯ ІСТОРИЧНИХ МОДЕЛЕЙ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ..... 11

Заборовський В.В., Манзюк В.В. ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ОБ'ЄКТУ СТРАХУВАННЯ ТА ПЕРЕЛІКУ СТРАХОВИХ ВИПАДКІВ ЗА ДОГОВОРОМ СТРАХУВАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ АДВОКАТА.....17

Іващенко С.М., Куртов А.І., Куртов Д.А. ВІЙСЬКОВІ СУДИ (ТРИБУНАЛИ): ІСТОРІЯ ІСНУВАННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВІДНОВЛЕННЯ..... 25

Макарова О.В. РЕФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТУ СУДУ ПРИСЯЖНИХ У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ.....32

Музичук К.С., Зарадюк З.В. ПРАВИЛА ОЦІНКИ ЄСПЛ МОЖЛИВОГО ВІДШКОДУВАННЯ ЗА НЕЗАКОННЕ ОСУДЖЕННЯ.....41

Тегза О.О. ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ПРИ ПРИЙНЯТТІ СУДОВИХ РІШЕНЬ..... 47

Туренко О.С., Ріжняк Р.Я., Хитровський Д.В. УЗГОДЖЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ НОРМ У ПРАВОСУДДІ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ – ПОШУКИ ПЕРШООСНОВ.....54

РОЗДІЛ XI. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Анісімова М.Ф., Гарнаженко В.Є. ДІЯЛЬНІСТЬ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ: МЕХАНІЗМИ ВПЛИВУ ТА ЕФЕКТИВНІСТЬ РЕАЛІЗАЦІЇ РІШЕНЬ.....61

Барінов А.О. ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ МІЖНАРОДНИХ ВІЙСЬКОВИХ КОНТИНГЕНТІВ..... 67

Бехруз Х. ДИПЛОМАТИЧНІ ЗАСОБИ РЕАГУВАННЯ НА ЗБРОЙНІ КОНФЛІКТИ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ..... 74

Бісюк О.С., Соколов С.О. ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРІЙ ЮРИДИЧНОЇ ПРИРОДИ ДЕРЖАВНОЇ ТЕРИТОРІЇ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ: ВІД ОБ'ЄКТНОЇ ДО ЗМІШАНОЇ КОНЦЕПЦІЇ..... 80

Бондаренко Є., Онищенко М., Плохотнюк Ю. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА КВАЛІФІКАЦІЯ ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ДІТЕЙ ЯК ВОЄННОГО ЗЛОЧИНУ ТА ЗЛОЧИНУ ПРОТИ ЛЮДЯНОСТІ..... 88

Ганич О.А. МІЖНАРОДНЕ ГУМАНІТАРНЕ ПРАВО ЯК МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ..... 95

Гончарова Г.М. СУДОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА СПІЛКУВАННЯ З ДИТИНОЮ ЗА КОРДОНОМ, ВИКЛИКИ ТА ТРАНСФОРМАЦІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....101

Григоров О.М. РОЛЬ ВСЕСВІТНІХ АВІАТРАНСПОРТНИХ КОНФЕРЕНЦІЙ
В РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОГО ПОВІТРЯНОГО ПРАВА..... 108

Земан І.В., Ольшанецька С.В. ВНЕСОК КОМІСІЇ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ООН
У КОДИФІКАЦІЮ НОРМ ДИПЛОМАТИЧНОГО ПРАВА.....114

Зубарева А.Є., Грабинський М.І. ПРАВОВІ НАСЛІДКИ РОЗІРВАННЯ ЗАРУЧИН:
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ
ВІД РИМСЬКОГО ДО СУЧАСНОГО СІМЕЙНОГО ПРАВА.....120

Карвацька С.Б., Чепель О.Д., Строїч М.І. ЕВОЛЮЦІЯ ДИПЛОМАТИЧНИХ
ПРЕДСТАВНИЦТВ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ
ТА ЦИФРОВОЇ ДИПЛОМАТІЇ.....127

Кілочек А.А. ДОТРИМАННЯ ПРЕКЛЮЗИВНИХ СТРОКІВ
ПРОВЕДЕННЯ АНТИДЕМПІНГОВИХ РОЗСЛІДУВАНЬ В УКРАЇНІ:
УЗГОДЖЕНІСТЬ ІЗ СТАНДАРТАМИ СОТ
У ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ..... 133

Крамной С.С. ДИНАМІКА МІЖНАРОДНИХ КОНФЛІКТІВ У XXI СТОЛІТТІ:
КІЛЬКІСНІ ТА СТРУКТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ.....139

Малишко І.В. ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ДІТЕЙ
ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ:
ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ
У НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ.....144

Маринів І.І., Тарасенко О. С. ЩОДО ПИТАННЯ
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ ДІЯНЬ,
ПОВ'ЯЗАНИХ З РУЙНУВАННЯМ ГРЕБЕЛЬ АБО ДАМБ
ТА ЗАВДАННЯМ ШКОДИ НАВКОЛИШНЬОМУ СЕРЕДОВИЩУ
В ПЕРІОД ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ..... 150

Матвєєв О.В. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ
ПРОТИДІЇ НЕЗАКОННІЙ ТОРГІВЛІ ОРГАНАМИ ЛЮДИНИ.....157

Мельниченко Р.В. РЕАЛІЗАЦІЯ САНКЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ
КРІЗЬ ПРИЗМУ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ.....163

Мінченко Д.А. ОБОВ'ЯЗКОВІСТЬ РІШЕНЬ
ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ..... 171

Рябокінь О.М. СПІВПРАЦЯ УКРАЇНИ ТА ОБСЄ
В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ АГРЕСІЇ РФ.....177

Самедова Л.Р. ЛЕТАЛЬНІ АВТОНОМНІ СИСТЕМИ ОЗБРОЄННЯ (LAWS)
ЯК НОВИЙ ФАКТОР СВІТОВОЇ ВОЄННОЇ ЕСКАЛАЦІЇ:
МІЖНАРОДНИЙ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ..... 184

Скрипаловський Я.В. ВИКОНАННЯ УКРАЇНОЮ МІЖНАРОДНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ
ЗА «ПРАВОМ ГААГИ»
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ..... 193

Стасюк С.Я. ОСОБЛИВОСТІ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ОБІГУ 3D-ДРУКОВАНОЇ ЗБРОЇ.....204

Теличко О.А., Рекун В.А. ДОКТРИНА ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА
КРІЗЬ ПРИЗМУ СУЧАСНОЇ ПРЕЦЕДЕНТНОЇ ПРАКТИКИ
ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ..... 213

Тимощук О.Г. МЕХАНІЗМ ТИМЧАСОВОГО ЗАХИСТУ В ЄС
ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ
ПІД ЧАС ВІЙНИ В УКРАЇНІ:
АНАЛІЗ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ.....220

Токунова А.В. НАЦІОНАЛЬНА ПРОГРАМА АДАПТАЦІЇ
ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО ПРАВА ЄС
ЯК ІМПУЛЬС ДЛЯ ВПРОВАДЖЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ БІЗНЕСУ
ТА ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ..... 226

РОЗДІЛ XII. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Бєлова М.В. НЕЙРОПРАВА ЯК ЧЕТВЕРТЕ ПОКОЛІННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ:
ДОКТРИНАЛЬНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ..... 231

Ганчук О.М. ПРАВОВИЙ ПОРЯДОК
ЯК ФОРМА БУТТЯ ПРАВА
В УМОВАХ СОЦІАЛЬНОЇ ДИНАМІКИ.....239

Крегул А.М. ГУМАНІЗМ ТА ТРАНСГУМАНІЗМ:
ПРАВО І ФІЛОСОФІЯ.....244

Крижановська Т.О., Токар Л.В. ЛОГІЧНА ТИПОЛОГІЯ
ПРАВОВОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ:
ПРОЯВИ ТА МЕХАНІЗМИ ПОДОЛАННЯ У ПРАВОЗАСТОСУВАННІ..... 252

РОЗДІЛ XIII. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ

Бєлов О.М. ПРАВО НА ВІДМОВУ ВІД РЕАНІМАЦІЇ: ПРАВОВИЙ,
БІОЕТИЧНИЙ ТА ПОРІВНЯЛЬНИЙ ВИМІРИ.....259

Богданець А.В. ПІДСТАВИ ТА ПОРЯДОК ПРИТЯГНЕННЯ БАТЬКІВ
ДО СІМЕЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ЗА УХИЛЕННЯ ВІД ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОСВІТИ ДИТИНИ.....266

Васильчук Л.Б. ЦИФРОВІ ПРАВА ЛЮДИНИ У СИСТЕМІ ЄКПЛ:
ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО НОВИХ ВИКЛИКІВ..... 272

Гончарова О.О. ФУНКЦІОНУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ
У ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ:
АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ.....278

Костак С.Я. ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ:
ОКРЕМІ ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ.....284

Махлай В.О. ТРАНСКОРДОННА ЗЛОЧИННІСТЬ:
АКТУАЛЬНІ ВИКЛИКИ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ.....291

Попович Т.П., Вашкович В.В., Єгорова В.С. ДИНАМІЧНЕ (ЕВОЛЮЦІЙНЕ)
ТЛУМАЧЕННЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ:
АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ..... 298

Смердов В.Ю. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОДАТКОВОГО КОНТРОЛЮ В УКРАЇНІ ЩОДО КОНТРОЛЬОВАНИХ ІНОЗЕМНИХ КОМПАНІЙ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ..... 306

Шкарупа К.В., Курило І.В., Даниленко А.О. ДЕРЖАВНО-ГРОМАДСЬКЕ УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ ОСВІТИ З ПОЗИЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА..... 311

Ганьба О.Б., Радченя Н.М., Дремлюга К.О. ПЕРЕДУМОВИ, ПРИЧИНИ, АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ТА НАПРЯМИ АКТИВІЗАЦІЇ ВИКОРИСТАННЯ ГАБІТОСКОПІЇ В УКРАЇНІ ТА ІНШИХ ДЕРЖАВАХ СУЧАСНОГО СВІТУ..... 316

Гуриненко О. ЩОДО ПИТАННЯ МУНІЦИПАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РФ..... 325

Чудик-Білоусова Н.І. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЖИТЛОВОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ НА МІСЦЕВОМУ РІВНІ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ..... 331

Синюта Р.Т. ЄВРОПЕЙСЬКІ МОДЕЛІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОБІГУ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ..... 338

CONTENTS

SECTION 10. JUDICIARY; PROSECUTOR'S OFFICE AND LAWYER

Berch V.V., Ishchenko N.D. GENESIS AND TYPOLOGY OF HISTORICAL MODELS OF TRANSITIONAL JUSTICE..... 11

Zaborovskyy V.V., Manzyuk V.V. PROBLEMS OF DETERMINING THE OBJECT OF INSURANCE AND THE LIST OF INSURED EVENTS UNDER THE CIVIL LIABILITY INSURANCE CONTRACT OF THE LAWYER..... 17

Ivashchenko S.M., Kyrtov A.I., Kyrtov D.A. MILITARY COURTS (TRIBUNALS): HISTORY OF EXISTENCE AND PROSPECTS FOR RESTORATION..... 25

Makarova O.V. REFORM OF THE JURY SYSTEM IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL EXPERIENCE..... 32

Muzychuk K.S., Zaradyuk Z.V. RULES FOR THE EVALUATION OF POSSIBLE COMPENSATION FOR UNLAWFUL CONVICTION BY THE ECTHR..... 41

Tegza O.O. THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN JUDICIAL DECISION-MAKING..... 47

Turenko O.S., Rizhniak R.Y., Khytrovskyi D.V. HARMONIZATION OF CONSTITUTIONAL NORMS IN JUSTICE IN MARTIAL STATE – SEARCH FOR PRIMARY FOUNDATIONS..... 54

SECTION 11. INTERNATIONAL LAW

Anisimova M.F., Harnazhenko V.E. ACTIVITIES OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL ARMED CONFLICTS: MECHANISMS OF INFLUENCE AND EFFECTIVENESS OF DECISION IMPLEMENTATION..... 61

Barinov A.O. PROBLEMS OF INTERNATIONAL LEGAL RESPONSIBILITY OF INTERNATIONAL MILITARY CONTINGENTS..... 67

Bekhruz Kh. DIPLOMATIC MEANS OF RESPONDING TO ARMED CONFLICTS IN INTERNATIONAL LAW..... 74

Bisiuk O.S., Sokolov S.O. EVOLUTION OF THEORIES ON THE LEGAL NATURE OF STATE TERRITORY IN INTERNATIONAL LAW: FROM OBJECT THEORY TO MIXED CONCEPT..... 80

Bondarenko Ye., Onyshchenko M., Plokhotniuk Yu. DEPORTATION AND FORCIBLE TRANSFER OF UKRAINIAN CHILDREN AS AN INTERNATIONAL CRIME: WAR CRIMES, CRIMES AGAINST HUMANITY AND ACCOUNTABILITY MECHANISMS..... 88

Hanych O.A. INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW AS A MECHANISM FOR PROTECTING HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS IN UKRAINE DURING ARMED CONFLICT..... 95

Honcharova H.M. JUDICIAL MECHANISMS FOR ENSURING THE RIGHT TO CONTACT WITH A CHILD ABROAD, CHALLENGES AND TRANSFORMATIONS UNDER MARTIAL LAW..... 101

Grygorov O.M. THE ROLE OF WORLD AIR TRANSPORT CONFERENCES
IN THE DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL AIR LAW..... 108

Zeman I.V., Olshanetska S.V. THE CONTRIBUTION
OF THE UN INTERNATIONAL LAW COMMISSION
TO THE CODIFICATION OF DIPLOMATIC LAW..... 114

Zubareva A.Y., Hrabynskyi M.I. LEGAL CONSEQUENCES
OF THE TERMINATION OF ENGAGEMENT:
A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS
FROM ROMAN TO MODERN FAMILY LAW..... 120

Karvatska S.B., Chepel O.D., Stroich M.I. THE EVOLUTION
OF DIPLOMATIC MISSIONS IN THE CONTEXT OF GLOBALISATION
AND DIGITAL DIPLOMACY..... 127

Kilochek A.A. COMPLIANCE WITH PRECLUSIVE PERIODS
FOR CONDUCTING ANTI-DUMPING INVESTIGATIONS IN UKRAINE:
CONSISTENCY WITH WTO STANDARDS
DURING THE MARTIAL LAW PERIOD..... 133

Kramnoy S.S. DYNAMICS OF INTERNATIONAL CONFLICTS IN THE 21ST CENTURY:
QUANTITATIVE AND STRUCTURAL TRANSFORMATIONS..... 139

Malyshko I.V. LEGAL PROTECTION OF CHILDREN DURING ARMED CONFLICTS:
IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL STANDARDS
INTO THE NATIONAL LEGISLATION OF UKRAINE..... 144

Maryniv I.I., Tarasenko O.S. REGARDING THE ISSUE
OF THE INTERNATIONAL-LAW QUALIFICATION OF ACTS RELATED
TO THE DESTRUCTION OF DAMS OR DYKES AND THE INFLICTION OF DAMAGE
ON THE ENVIRONMENT DURING AN ARMED CONFLICT..... 150

Matvieiev O.V. INTERNATIONAL LEGAL REGULATION
OF COUNTERING ILLEGAL TRADE IN HUMAN ORGANS..... 157

Melnychenko R.V. IMPLEMENTATION OF THE STATE SANCTIONS POLICY
THROUGH THE PRISM OF HUMAN RIGHTS PROTECTION..... 163

Minchenko D.A. BINDING NATURE OF JUDGMENTS
OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS..... 171

Riabokin O.M. UKRAINE-OSCE COOPERATION
UNDER FULL-ACALE RUSSIAN AGGRESSION..... 177

Samedova L.R. LETHAL AUTONOMOUS WEAPONS SYSTEMS (LAWS)
AS A NEW FACTOR OF GLOBAL MILITARY ESCALATION:
CRIMINAL LAW ASPECT..... 184

Skrypalovskyi Y.V. UKRAINE'S FULFILLMENT OF INTERNATIONAL OBLIGATIONS
UNDER THE HAGUE LAW IN CONDITIONS OF MARTIAL LAW..... 193

Stasiuk S.Y. FEATURES OF THE INTERNATIONAL LEGAL REGULATION
OF THE CIRCULATION
OF 3D-PRINTED FIREARMS..... 204

Telichko O.A., Rekun V.A. THE DOCTRINE OF THE RULE OF LAW
THROUGH THE PRINCE OF THE MODERN CASE LAW
OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS.....213

Tymoshchuk O.G. THE TEMPORARY PROTECTION MECHANISM IN THE EU
AS AN INSTRUMENT FOR ENSURING HUMAN RIGHTS
DURING THE WAR IN UKRAINE:
ANALYSIS OF SCIENTIFIC APPROACHES.....220

Tokunova A.V. NATIONAL PROGRAM FOR THE ADAPTATION
OF UKRAINIAN LEGISLATION TO EU LAW
AS AN IMPETUS FOR THE REALIZATION
OF THE BUSINESS AND HUMAN RIGHTS CONCEPT IN UKRAINE.....226

SECTION 12. PHILOSOPHY OF LAW

Bielova M.V. NEUROLAW AS THE FOURTH GENERATION OF HUMAN RIGHTS:
DOCTRINAL JUSTIFICATION.....231

Hanchuk O.M. LEGAL ORDER AS A FORM OF EXISTENCE OF LAW
IN CONDITIONS OF SOCIAL DYNAMICS.....239

Kregul A.M. HUMANISM AND TRANSHUMANISM:
LAW AND PHILOSOPHY.....244

Kryzhanovska T.O., Tokar L.V. LOGICAL TYPOLOGY
OF LEGAL INDETERMINACY:
MANIFESTATIONS AND MECHANISMS FOR OVERCOMING IT
IN LAW ENFORCEMENT.....252

SECTION 13. CURRENT ISSUES OF MODERN LEGAL SCIENCE

Byelov O.M. RIGHT TO REFUSE RESUSCITATION:
LEGAL, BIOETHICAL AND COMPARATIVE DIMENSIONS.....259

Bohdanets A.V. GROUNDS AND PROCEDURE FOR BRINGING PARENTS
TO FAMILY LAW LIABILITY FOR EVADING THE PROVISION
OF A CHILD'S EDUCATION.....266

Vasylchuk L.B. DIGITAL HUMAN RIGHTS IN THE ECHR SYSTEM:
DOCTRINAL APPROACHES TO NEW CHALLENGES.....272

Goncharova O.O. FUNCTIONING OF THE ECONOMIC SYSTEM
DURING MARTIAL LAW:
CURRENT THEORETICAL AND LEGAL ISSUES.....278

Kostak S.Y. RESTRICTIONS OF HUMAN RIGHTS UNDER MARTIAL LAW:
CERTAIN THEORETICAL AND LEGAL FOUNDATIONS.....284

Makhlai V.O., CROSS-BORDER CRIME:
CURRENT CHALLENGES OF EUROPEAN INTEGRATION PROCESSES.....291

Popovych T.P., Vashkovych V.V., Yegorova V.S. DYNAMIC (EVOLUTIONARY)
INTERPRETATION OF THE CONSTITUTION OF UKRAINE:
CURRENT ISSUES.....298

Smerdov V.Y. LEGAL REGULATION OF TAX CONTROL IN UKRAINE REGARDING CONTROLLED FOREIGN COMPANIES: CURRENT ISSUES..... 306

Shkarupa K.V., Kurilo I.V., Danylenko A.O. PUBLIC ADMINISTRATION IN THE SPHERE OF EDUCATION FROM THE POSITION OF ADMINISTRATIVE LAW.....311

Hanba O.B., Radchenia N.M., Dremliuga K.O. PREREQUISITES, REASONS, CURRENT ISSUES AND DIRECTIONS OF INTENSIFICATION OF THE USE OF HABITOSCOPY IN UKRAINE AND OTHER COUNTRIES OF THE MODERN WORLD..... 316

Gurynenko O ON THE ISSUE OF MUNICIPAL LEGAL LIABILITY IN THE CONTEXT OF A FULL-SCALE INVASION BY THE RUSSIAN FEDERATION..... 325

Chudyk-Bilousova N.I. CURRENT ISSUES IN THE IMPLEMENTATION OF HOUSING POLICY IN UKRAINE AT THE LOCAL LEVEL UNDER GLOBAL CHALLENGES.....331

Syniuta R.T. EUROPEAN MODELS OF LEGAL REGULATION OF VIRTUAL ASSET CIRCULATION.....338

РОЗДІЛ X. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 340.13:341.322
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.1

ГЕНЕЗА ТА ТИПОЛОГІЯ ІСТОРИЧНИХ МОДЕЛЕЙ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ

Берч В.В.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства,
юридичний факультет,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-3837-4724

Іщенко Н.Д.,
студентка спеціальності D8 «Право»,
юридичний факультет,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0001-9114-7774

Берч В.В., Іщенко Н.Д. Генеза та типологія історичних моделей перехідного правосуддя.

У статті здійснено комплексне дослідження генези та типології історичних моделей перехідного правосуддя у контексті подолання наслідків збройних конфліктів, масових порушень прав людини та трансформації авторитарних політичних режимів. Проаналізовано концептуальні підходи до розуміння перехідного правосуддя у міжнародно-правовому дискурсі та охарактеризовано його основні функціональні напрями, серед яких кримінальне переслідування винних осіб, відшкодування шкоди потерпілим, встановлення історичної правди та проведення інституційних реформ.

Досліджено еволюцію механізмів перехідного правосуддя під впливом процесів демократизації у країнах Латинської Америки та Східної Європи, а також міжнародних стандартів захисту прав людини, сформованих у документах ООН.

У межах дослідження здійснено характеристику основних моделей перехідного правосуддя, зокрема, каральної, комісійної, інституційно-реформаторської та комбінованої. Проаналізовано діяльність міжнародних трибуналів після Другої світової війни, а також особливості функціонування комісій правди у країнах постконфліктного врегулювання. Окрему увагу приділено досвіду колишньої Югославії, Кенії, Південно-Африканської Республіки та Колумбії.

Обґрунтовано, найбільш ефективною у сучасних умовах є комбінована модель перехідного правосуддя, котра поєднує судові та позасудові механізми реагування на наслідки конфлікту. На основі аналізу колумбійського досвіду доведено, що комплексне застосування механізмів кримінального переслідування, встановлення істини, відшкодування шкоди потерпілим та пошуку зниклих безвісти забезпечує реалізацію принципу невідворотності відповідальності та створює передумови для суспільного примирення та демократичної трансформації держави. Зроблено висновок, що міжнародний досвід перехідного правосуддя має важливе значення для формування національної моделі постконфліктного врегулювання в Україні.

Ключові слова: перехідне правосуддя, відновлення справедливості, відшкодування шкоди, встановлення істини, історична правда, права людини, міжнародне гуманітарне право, збройний конфлікт, люстрація, національна безпека.

Berch V.V., Ishchenko N.D. Genesis and typology of historical models of Transitional Justice.

The article provides a comprehensive study of the genesis and typology of historical models of transitional justice in the context of overcoming the consequences of armed conflicts, mass human rights violations, and the transformation of authoritarian political regimes. Conceptual approaches to understanding transitional justice within international legal discourse are analysed, and its principal

functional dimensions are characterised, including criminal prosecution of perpetrators, reparation for victims, establishment of historical truth, and implementation of institutional reforms.

The evolution of transitional justice mechanisms under the influence of democratisation processes in Latin American and Eastern European states, as well as international human rights protection standards developed within the framework of United Nations documents, is examined.

Within the scope of the research, the principal models of transitional justice are characterised, namely punitive, commission-based, institutional-reformative, and hybrid models. The activities of international tribunals established after the Second World War, along with the peculiarities of truth commissions functioning in post-conflict societies, are analysed. Particular attention is devoted to the experiences of the former Yugoslavia, Kenya, the Republic of South Africa, and Colombia.

It is substantiated that, under contemporary conditions, the hybrid model of transitional justice appears to be the most effective, as it combines judicial and non-judicial mechanisms for responding to the consequences of conflict. Based on the analysis of the Colombian experience, it is proven that the comprehensive application of criminal prosecution mechanisms, truth-seeking procedures, reparations for victims, and the search for missing persons ensures the implementation of the principle of inevitability of responsibility and creates the necessary preconditions for social reconciliation and democratic transformation of the state. It is concluded that the international experience of transitional justice is of significant importance for the development of a national model of post-conflict settlement in Ukraine.

Key words: transitional justice, restoration of justice, reparations, truth-seeking, historical truth, human rights, international humanitarian law, armed conflict, lustration, national security.

Постановка проблеми. Проблематика перехідного правосуддя упродовж останніх десятиліть набула особливого значення у контексті подолання наслідків збройних конфліктів, масових порушень прав людини та трансформації авторитарних політичних режимів у демократичні системи державного управління. У сучасному міжнародно-правовому дискурсі перехідне правосуддя розглядається як комплексна система правових, інституційних та суспільно-політичних заходів, спрямованих на відновлення справедливості, встановлення історичної правди, забезпечення прав потерпілих і недопущення повторення подібних порушень у майбутньому.

Водночас міжнародний досвід свідчить про відсутність єдиної універсальної моделі реалізації перехідного правосуддя та передбачає формування декількох варіативно відмінних концепцій, що відрізняються за своїми цілями, механізмами реалізації, співвідношенням судових і позасудових інструментів, а також ступенем орієнтації на покарання, примирення та інституційну трансформацію. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває дослідження генези історичних моделей перехідного правосуддя, їхньої типології та еволюції під впливом міжнародних стандартів захисту прав людини та практики постконфліктного врегулювання.

Необхідність дослідження посилюється в умовах сучасних безпекових викликів та триваючих міжнародних збройних конфліктів, що актуалізують питання формування ефективної моделі перехідного правосуддя для України. Аналіз історичних моделей та особливостей їх реалізації дозволяє визначити переваги та недоліки окремих заходів, оцінити ефективність їхніх механізмів і сформувати концептуальні засади для комплексного формування національної системи постконфліктного правового врегулювання.

Метою статті є дослідження генези перехідного правосуддя та здійснення характеристики основних моделей його реалізації на основі міжнародного досвіду.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти досліджуваної тематики висвітлено у працях Ж. Балабанюк, М. Гнатовського, О. Задорожнього, А.Кориневича, Я. Мельника, О. Овчаренко, О. Семенюк, О. Щербанюк та інших науковців. Попри наявність значної кількості наукових праць, питання генези та типології історичних моделей перехідного правосуддя залишаються недостатньо систематизованими та потребують комплексного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Як зазначалося у доповіді Генерального секретаря Об'єднаних Націй «Панування права та правосуддя перехідного періоду в конфліктних та пост-конфліктних суспільствах» перехідне правосуддя - «комплекс процесів та механізмів, для подолання суспільством тяжких наслідків масштабних порушень законності в минулому з метою забезпечити підзвітність, справедливість і примирення». У Рекомендаціях Управління Верховного комісара ООН з прав людини наголошується, що основною метою перехідного правосуддя є досягнення суспільного примирення та встановлення історичної істини. [2].

Перехідне правосуддя як одна з ключових моделей подолання наслідків збройних конфліктів сформувалося під впливом процесів демократизації, що відбувалися у країнах Латинської Америки та Східної Європи у 1980-х роках. Падіння диктаторських і авторитарних режимів, яке нерідко супроводжувалося воєнними конфліктами, актуалізувало питання недопущення безкарності винних та запобігання повторенню подібних злочинів у майбутньому. У зв'язку з цим провідне місце в перших національних моделях перехідного правосуддя посіла боротьба за захист прав постраждалих, що переважно здійснювалася через механізми ретрибутивної юстиції. Поняття transitional justice, запроваджене у науковий обіг Руті Тейтель і надалі розвинене Нейлом Крітцом, почали використовувати для характеристики особливостей правових і політичних процесів переходу від авторитарного режиму до демократичної системи управління [1, с.10].

У результаті узагальнення міжнародного та національного досвіду врегулювання конфліктів, на основі практик Руанди та країн постюгославського простору, французький дипломат Луї Жуане в межах діяльності підкомісії Комісії ООН з прав людини у 1991-1997 роках розробив доповідь, присвячену проблемі подолання безкарності за тяжкі порушення громадянських і політичних прав. Документ містив 42 принципи, у яких було закріплено базові права постраждалих осіб, а саме право знати правду про вчинені порушення, право на відновлення справедливості та право на отримання відшкодування за заподіяну шкоду [1, с.10].

У міжнародно-правових актах поступово сформувалися чотири базові напрями реалізації механізмів перехідного правосуддя:

1. Кримінальне переслідування осіб, відповідальних за воєнні злочини та серйозні порушення прав людини;

2. Відшкодування шкоди потерпілим, що передбачає компенсацію фізичних і моральних втрат, поновлення порушених прав;

3. Встановлення істини через неупереджене документування подій, відкриття архівних матеріалів і відтворення історичної правди;

4. Інституційні реформи що є гарантією неповторення конфлікту: проведення люстрації, реформування сектору безпеки, правоохоронної та судової систем, а також змін у сферах освіти й засобів масової інформації [1, с. 11].

Відтак, сьогодні концепція перехідного правосуддя, спрямована на покарання винних та захист прав жертв і недопущення повторення злочинів у майбутньому. Однак, така концепція формувалася поступово, і представляє собою сукупність підходів реагування на масові порушення прав людини. Слід зазначити, що досвід різних держав свідчить про варіативність підходів для всіх випадків. Вони змінюються залежно від умов, у яких відбувається перехід від конфлікту чи авторитарного до демократичного режиму.

У досліджуваному контексті звернемося до досвіду чотирьох найвідоміших трибуналів, серед яких: Нюрнберзький міжнародний військовий трибунал (1945-1946 рр.) був створений для притягнення керівництва нацистської Німеччини до відповідальності за злочини проти миру, воєнні злочини та злочини проти людяності; Токійський міжнародний трибунал (1946-1948 рр.) здійснював судовий розгляд злочинів, скоєних представниками японського керівництва у період Другої світової війни; Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії, діяльність якого була спрямована на переслідування осіб, винних у воєнних злочинах на території Балкан; кримінальний трибунал для Руанди - створений для розгляду справ, пов'язаних із геноцидом 1994 року. Вказані процеси, мали на меті забезпечення кримінальної відповідальності за міжнародні злочини та відновлення справедливості через механізми міжнародного судового переслідування [3].

Окремої уваги заслуговує Версальський договір 1919 р., укладений між державами-переможницями та Німеччиною після завершення Першої світової війни. Відповідно до його положень, відповідальність за розв'язання війни покладалася на Німеччину, яка також зобов'язувалася здійснити виплату значних репарацій. Наведені історичні приклади можуть розглядатися як прояви каральної, або репресивної, моделі перехідного правосуддя, основою якої є притягнення винних до відповідальності та застосування санкцій за вчинені міжнародні правопорушення [4]. Виходячи з наведеного, можна дійти висновку, що на початковому етапі перехідне правосуддя мало досить спрощений і радикальний характер. Застосовувалися або негайні каральні заходи щодо винних, або використовувалася загальна амністія без детального розгляду конкретних обставин і ступеня вини кожної особи.

У межах цього дослідження доцільно також звернути увагу на комісійну модель перехідного правосуддя, яка орієнтована насамперед на встановлення історичної правди, фіксацію фактів порушення прав людини та офіційне визнання страждань потерпілих без обов'язкового притягнення всіх винних осіб до судової відповідальності [4]. До прикладу, Комісія з правди та примирення в Югославії. Її формування було зумовлене значною кількістю загиблих, постраждалих і вимушено переміщених осіб унаслідок збройних конфліктів на території колишньої Югославії у 1991–2001 роках. Комісію було започатковано у 2001 році за ініціативи президента Югославії. До предмету її відання були віднесені такі повноваження:

1) встановити основні чинники політичного, економічного, соціального та морального занепаду держави, включно з аналізом можливого зовнішнього впливу;

2) з'ясувати причини збройних конфліктів в регіоні, що призвели до масштабних людських втрат, етнічних чисток, масового переміщення населення, економічних руйнувань і втрати культурної спадщини, а також спричинили посиленню авторитарних тенденцій, ізоляції держави та криміналізації суспільних процесів;

3) дослідити порушення прав людини та а норм міжнародного гуманітарного права з метою встановлення історичної правди.

Однак діяльність цієї комісії була припинена достроково, без підготовки підсумкового звіту та без досягнення повноцінних результатів її роботи.

Прикладом може слугувати і Комісія з правди, справедливості та примирення Кенії, створена для розслідування масштабного насильства, порушень прав людини, корупційних діянь та незаконного привласнення земель у період 1963–2008 років. Зазначений орган був уповноважений збирати заяви та проводити публічні слухання у всіх частинах країни. У ході роботи комісія зібрала понад 40 000 заяв і провела численні слухання, однак значна частина осіб, яких стосувалися звинувачення, заперечувала свою причетність або перекладала відповідальність на державні структури. Попри напрацьовані матеріали та рекомендації, притягнення винних до відповідальності не відбулося через слабкість законодавчої бази та політичний тиск, що фактично призвело до безкарності [5, с. 11-12].

Звернемося до досвіду Південної Африки та її Комісії з питань правди та примирення, створеної у 1995 році. Її завданням було встановлення обставин серйозних порушень прав людини, сприяння процесам амністії та визначення долі осіб, які зникли безвісти. Але реалізація цієї ініціативи виявила низку проблем, наприклад, недостатній рівень політичної волі щодо притягнення винних до відповідальності, обмеженість інституційних реформ та неповне вирішення глибоких соціально-економічних диспропорцій [6].

Аналізуючи наведені приклади, можна дійти висновку, що перевагою цієї моделі є її спрямованість на досягнення суспільного примирення та відновлення діалогу в суспільстві після конфліктів. Однак така модель не завжди може забезпечити повноцінне притягнення винних осіб до юридичної відповідальності. Комісії правди створюються для встановлення фактів, але вони не можуть повністю замінити судовий процес та процедуру індивідуального розгляду справ.

Наступною можна виділити інституційно-реформаторську модель, яка зосереджується на трансформації державних інституцій, причетних до порушень прав людини, з метою недопущення повторення подібних практик у майбутньому. Її зміст полягає у структурному оновленні державного апарату та підвищенні його підзвітності й відповідності принципам верховенства права. Проявами цієї моделі є люстраційні процеси, що відбувалися в країнах Центральної та Східної Європи, таких як Польща, Чехія, а також у Німеччині після об'єднання, де здійснювалося очищення державних інституцій від осіб, пов'язаних із репресивними режимами; реформа сектору безпеки в Південно-Африканській Республіці після апартеїду та судову реформа в Аргентині після військової диктатури[4]. Вказана модель спрямована на усунення причин, які сприяли масовим порушенням, та полягає у зміні та очищенні державних інституцій, які були причетні до порушень прав людини. Поряд із зазначеним, зазначена концепція не завжди забезпечує встановлення істини щодо конкретних злочинів або повне відшкодування шкоди жертвам.

Окремої уваги потребує комбінована модель перехідного правосуддя, в основі якої лежить застосування декількох концептуальних підходів з метою досягнення належного співвідношення між притягненням винних до відповідальності, встановленням істини, відшкодуванням завданої шкоди та здійсненням інституційних перетворень. Вказана модель ґрунтується на комплексному використанні різних механізмів перехідного правосуддя з урахуванням характеру конфлікту,

масштабу порушень прав людини та особливостей суспільної трансформації у постконфліктний період. Саме цей формат набув найбільшого поширення у міжнародній практиці, оскільки застосовувався у більшості держав після завершення як міжнародних, так і неміжнародних збройних конфліктів. Його ефективність обумовлена можливістю одночасної реалізації кількох взаємопов'язаних завдань, зокрема, забезпечення юридичної відповідальності за вчинені порушення, відновлення прав потерпілих, а також формування стабільних демократичних інституцій, здатних гарантувати недопущення повторення масових порушень у майбутньому [4].

Показовим прикладом реалізації комбінованої моделі перехідного правосуддя є колумбійський досвід, який підтвердив можливість узгодження спільного механізму відповідальності між державою та недержавними учасниками збройного конфлікту. Ще до початку офіційних мирних переговорів із Революційними збройними силами Колумбії у державі було сформовано нормативно-правове підґрунтя для впровадження механізмів перехідного правосуддя, що забезпечило їхню подальшу інституційну легітимацію та практичну реалізацію. Важливим наслідком у цьому ключі стало визнання спроможності національної системи правосуддя здійснювати ефективне розслідування та притягнення винних до відповідальності, у зв'язку з чим Міжнародний кримінальний суд відмовився від продовження власного розслідування [7].

Водночас колумбійська модель не обмежилася виключно судовими механізмами. У межах системи перехідного правосуддя було створено комплекс спеціалізованих інституцій, кожна з яких виконувала окрему функцію у процесі постконфліктного врегулювання. Зокрема, було створено:

Спеціальну юрисдикцію миру, котра виконує функції кримінального правосуддя;

Комісію з питань з'ясування правди співіснування та неповторності, яка досліджує причини і наслідки конфлікту, аналізує його складність, висвітлює аспекти насильства та готує комплексну інформацію з акцентом на жертвах;

Відділ пошуку зниклих безвісти, що здійснює розшук осіб, зниклих під час конфлікту, встановлення їхньої долі [5].

За результатами реалізації цієї політики було офіційно зареєстровано близько 8,6 млн постраждалих осіб, включно з вимушеними переселенцями. Із них приблизно 800 тис. отримали матеріальні компенсації, а понад 30 тис. селянських родин було відновлено право на володіння земельними ділянками, які раніше незаконно відібрані збройними угрупованнями. На виплати постраждалим було витрачено близько 12 млрд песо (приблизно 3 млрд доларів США), що виділялися як з державного бюджету, так і з репарацій, стягнутих із учасників збройних формувань. Після проходження процедур у межах «комісії правди» особи, які вчинили тяжкі злочини або приховували їх, могли отримати строк ув'язнення до 20 років [8].

З огляду на досвід Колумбії, саме комбінована модель перехідного правосуддя видається найбільш цілісною та ефективною формою постконфліктного врегулювання, оскільки забезпечує одночасне функціонування декількох взаємопов'язаних механізмів, спрямованих як на реалізацію принципу невідворотності відповідальності, так і на відновлення суспільної довіри. Її ключова перевага полягає у поєднанні індивідуалізованого судового розгляду із позасудовими інструментами встановлення істини, документування наслідків конфлікту, визнання прав жертв та пошуку осіб, зниклих безвісти. У результаті формується механізм юридичного реагування на масові порушення прав людини та водночас комплексна система суспільного відновлення, орієнтована на подолання наслідків конфлікту та недопущення його повторення. У зв'язку з цим колумбійський досвід значною мірою кореспондує із загальною концепцією перехідного правосуддя, сформованою у документах ООН, відповідно до яких перехідне правосуддя охоплює сукупність судових і позасудових механізмів, спрямованих на забезпечення відповідальності, встановлення істини, відшкодування шкоди жертвам та проведення інституційних реформ у постконфліктний період.

Висновки. Перехідне правосуддя є складним багаторівневим механізмом реагування на наслідки масових порушень прав людини, що виникають у періоди збройних конфліктів, а також трансформацій від авторитарних режимів до демократичних форм державного управління. Сутність досліджуваного феномену полягає у притягненні винних осіб до юридичної відповідальності, забезпеченні суспільного примирення, відновленні прав потерпілих, встановленні історичної правди та формуванні інституційних гарантій неповторення подібних порушень у майбутньому.

Проведене дослідження дало змогу встановити, що у міжнародній практиці сформувалося декілька основних моделей перехідного правосуддя, серед яких каральна, комісійна, інституційно-реформаторська та комбінована. Кожна з них характеризується власним функціональним

спрямуванням і відображає особливості історичного, політичного та соціального розвитку конкретної держави. Водночас аналіз міжнародного досвіду засвідчив, що жодна із зазначених моделей не може забезпечити повноцінного подолання наслідків конфлікту за умови її ізольованого застосування. Саме тому найбільш ефективною у сучасних умовах видається комбінована модель перехідного правосуддя, котра поєднує судові та позасудові механізми, забезпечує належну кореляцію між притягненням до відповідальності, встановленням істини, відшкодуванням шкоди потерпілим та проведенням інституційних реформ. Особливу цінність у цьому аспекті становить колумбійський досвід, який вказує на можливість комплексного застосування різних елементів перехідного правосуддя в рамках єдиної системи постконфліктного врегулювання.

Відтак, ефективність механізмів перехідного правосуддя безпосередньо залежить від здатності держави забезпечити комплексне бачення щодо подолання наслідків конфлікту та поєднання принципу справедливості із потребами суспільного примирення та демократичної трансформації. У цьому контексті міжнародний досвід має важливе значення для формування національної моделі перехідного правосуддя в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Брунова-Калісецька І., Кисельова Т., Мартиненко О. Діалог в моделі правосуддя перехідного періоду: особливості і функції: наук.-практ. вид. Київ, 2020. 60 с. ISBN 978-966-137-128-5.
2. Верховенство права і правосуддя перехідного періоду в конфліктних та постконфліктних суспільствах: доповідь Генерального секретаря ООН від 23 серпня 2004 р. (S/2004/616). URL: https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n04/395/29/pdf/n0439529.pdf.
3. Пелех І.В. Історичні моделі перехідного правосуддя та їх адаптація до умов сучасного українського досвіду. *Право і суспільство*. 2025. № 6. URL: https://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2025/6_2025/81.pdf.
4. Лузан Т. Перехідне правосуддя: історія становлення і зміст поняття. *Юридична практика (Legal Business)*. 2021. 28 квітня. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/perehidne-pravosuddya-istoriya-stanovlennya-i-zmist-ponyattya.html.
5. Кіщенко С. Комісія зі встановлення правди: міжнародний досвід та реалії України. Київ, 2020. URL: file:///C:/Users/Dell/Downloads/Komisija%20zi%20vstanovlennja%20 pravdy.pdf.
6. Південна Африка: уроки правди і примирення для України. URL: https://uba.ua/ukr/news/pvdenna-afrika-uroki-pravdi-primirennja-dlja-ukraini.
7. Україна, Колумбія, Судан: як працюють механізми перехідного правосуддя / Українська асоціація адвокатів. 7 листопада 2025. URL: https://uba.ua/ukr/news/ukraina-kolumbja-sudan-jak-pracjujut-mekhanzmi-perekhdnogo-pravosuddja.
8. Геращенко І. Спецпоселення і перехідне правосуддя. Як реінтегрують бойовиків FARC, у Колумбії вивчає делегація ВР / Новинарня. 13 квітня 2018. URL: https://novynarnia.com/2018/04/13/spetsposelennya-i-perehidne-pravosuddya-yak-reintegruyut-boyovikiv-farc-u-kolumbiyi-vivchaye-delegatsiya-vr.
9. Бєлов Д.М., Бєлова М.В., Штучний інтелект в судочинстві та судових рішеннях, потенціал та ризики. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 78(4). Ч.2. 2023. С. 315-320. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/fafa59db-d18b-4044-84f6-dff-66b3102a3/content.

Дата першого надходження рукопису до видання: 15.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Берч В.В., Іщенко Н.Д., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.965
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.2

ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ОБ'ЄКТУ СТРАХУВАННЯ ТА ПЕРЕЛІКУ СТРАХОВИХ ВИПАДКІВ ЗА ДОГОВОРОМ СТРАХУВАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ АДВОКАТА

Заборовський В.В.,
професор, доктор юридичних наук,
професор кафедри цивільного права та процесу
Ужгородського національного університету
ORCID: 0000-0002-5845-7535

Манзюк В.В.,
професор, кандидат юридичних наук,
професор кафедри господарського права
Ужгородського національного університету
ORCID: 0000-0003-2133-1573

Заборовський В.В., Манзюк В.В. Проблеми визначення об'єкту страхування та переліку страхових випадків за договором страхування цивільно-правової відповідальності адвоката.

У рамках даної статті аналізується правова природа механізму страхування цивільно-правової відповідальності адвоката через призму визначення об'єкту страхування та переліку страхових випадків за договором страхування такої відповідальності адвоката, як одних із основних концептуальних моментів даного механізму страхування.

Робиться висновок, за яким під об'єктом страхування слід розуміти майновий інтерес адвоката, що пов'язаний з його обов'язком відшкодувати завдану ним шкоду, у зв'язку з невиконанням або неналежним виконанням адвокатом своєї професійної діяльності, тоді як страхові випадки (події, з настанням яких виникає обов'язок страховика виплатити страхову суму) за договором страхування цивільно-правової відповідальності адвоката повинні бути пов'язані саме із його професійними помилками та упущеннями (з ненавмисними його діями).

В статті досліджується причинно-наслідковий зв'язок між можливим порушенням адвокатом своїх професійних обов'язків та шкодою, яка була заподіяна його клієнту, та аргументується позиція за якою, даний зв'язок наявний коли адвокат допускає істотні процесуальні порушення, внаслідок чого були прийняті рішення, що не відповідають інтересам його клієнта, і навпаки – відсутній, якщо адвокат здійснив всі залежні від нього процесуальні дій, але все ж було прийнято рішення не в інтересах його клієнта.

Акцентується увага, що необхідною умовою використання системи страхування помилок та упущень є існування так званих мінімальних стандартів професійної діяльності адвоката, які повинні, з одного боку, бути розроблені на підставі аналізу дисциплінарної практики, а з іншого – стати основою при виробленні типових правил страхування цивільно-правової відповідальності адвоката. Такі Стандарти професійної діяльності українського адвоката відіграватимуть визначальне значення при кваліфікації того чи іншого проступку адвоката як страхового випадку.

Ключові слова: адвокат, правовий статус адвоката, види адвокатської діяльності, інститут страхування цивільно-правової відповідальності адвоката, об'єкт страхування, страховий випадок, стандарти професійної діяльності адвоката.

Zaborovskyy V.V., Manzyuk V.V. Problems of determining the object of insurance and the list of insured events under the civil liability insurance contract of the lawyer.

Within the framework of this article, the legal nature of the lawyer's civil liability insurance mechanism is analyzed through the prism of defining the object of insurance and the list of insurance cases under the lawyer's liability insurance contract, as one of the main conceptual points of this insurance mechanism.

It is concluded that the object of insurance should be understood as the property interest of the lawyer, which is related to his obligation to compensate for the damage caused by him, in connection with the failure or improper performance by the lawyer of his professional activities, while insurance cases (events, with the onset of which the insurer's obligation to pay the insured amount arises) under the lawyer's civil liability insurance contract must be related precisely to his professional mistakes and omissions (with his unintentional actions).

The article examines the cause-and-effect relationship between the lawyer's possible violation of his professional duties and the harm caused to his client, and argues the position according to which this relationship exists when the lawyer commits significant procedural violations, as a result of which decisions were made, which do not correspond to the interests of his client, and vice versa - absent, if the lawyer performed all procedural actions dependent on him, but still a decision was made that was not in the interests of his client.

It is emphasized that a necessary condition for the use of the errors and omissions insurance system is the existence of minimum standards of a lawyer's professional activity, which must, on the one hand, be developed on the basis of an analysis of disciplinary practice, and on the other hand, become the basis for the development of typical rules of civil liability insurance a lawyer Such Standards of the Ukrainian lawyer's professional activity will play a decisive role in the qualification of this or that lawyer's misconduct as an insurance event.

Key words: lawyer, legal status of a lawyer, types of advocacy, the institute of lawyer's civil liability insurance, object of insurance, insurance case, standards of a lawyer's professional activity.

Актуальність теми. Сутність як інституту страхування цивільно-правової відповідальності адвоката [1; 2; 3], так і окремих його елементів неодноразово була предметом нашого наукового дослідження [4; 5]. Ми звертали увагу, що реалізація одного із фундаментальних завдань даного інституту (захист інтересів насамперед клієнта адвоката шляхом встановлення додаткових гарантій отримання професійної правничої допомоги) потребує вироблення ефективного та надійного механізму страхування цивільно-правової відповідальності адвоката, що є необхідною умовою для його обов'язкового запровадження в Україні. Актуальність теми даного наукового дослідження проявляється саме в тому, що одними із основних концептуальних моментів механізму такого страхування є визначення сутності його об'єкту, а також відповідно переліку страхових випадків, з якими пов'язана виплата страхового відшкодування клієнту адвоката.

Метою даної статті є розкриття сутності інституту страхування цивільно-правової відповідальності адвоката в контексті визначення об'єкту страхування та переліку страхових випадків за договором страхування такої відповідальності адвоката. Основними **завданнями** автори ставлять перед собою: дослідити позиції науковців щодо визначення об'єкту страхування цивільно-правової відповідальності адвоката; з'ясувати підходи як науковців, так і позиції законодавців зарубіжних країн щодо визначення переліку і страхових випадків, і професійних помилок адвокатів за договором страхування їх цивільно-правової відповідальності тощо.

Аналіз наукових публікацій. Правова природа інституту страхування цивільно-правової відповідальності адвоката, в тому числі щодо визначення об'єкту страхування та переліку страхових випадків була предметом досліджень ряду науковців, серед яких доцільно виокремити: М. Басінгвайта, Н.М. Бойко, Дж. Брітона, Дж. Вертца, Л.О. Волошина, К.Ю. Кармазіну, М.В. Кравченко, А.Б. Кручка, А. Марка, Н.О. Обловацьку, В.О. Святоцьку, Н.В. Ткаченко, Л.Ю. Чекмарьову та інших.

Виклад основного матеріалу. За невиконання або ж неналежне виконання професійних обов'язків адвоката може бути притягнуто до кримінальної (адміністративної), дисциплінарної, а також цивільно-правової відповідальності. Особливістю інститут цивільно-правової відповідальності адвоката є насамперед можливість її страхування. Враховуючи те, що страхування цивільно-правової відповідальності адвоката є різновидом страхування професійної відповідальності, тож заслуговує на увагу твердження Н.В. Ткаченко, згідно з яким об'єктом страхування професійної відповідальності є можливість пред'явлення претензій до осіб, що зайняті виконанням своїх професійних обов'язків, або наданням відповідних послуг, тоді як страховими випадками можуть бути їх недбалість, помилки й упущення, некваліфіковане виконання своїх обов'язків, порушення встановлених норм і правил, внаслідок чого клієнту або пацієнту завдається шкода [6, с. 159-160].

На нашу думку, слушною є позиція науковців, що розглядають такий об'єкт як майновий ін-

терес адвоката, що пов'язаний з його обов'язком відшкодувати завдану ним шкоду [7, с. 211], яка виникла в у зв'язку з невиконанням або неналежним виконанням адвокатом своєї професійної діяльності (тобто має місце прямий причинний зв'язок між таким діянням і заподіяною адвокатом шкодою).

У сфері функціонування інституту страхування цивільно-правової відповідальності адвоката одним із найбільш проблемних та дискусійних питань є визначення правової природи страхового випадку, під яким необхідно розуміти подію, з настанням якої виникає обов'язок страховика виплатити страхову суму. Серед науковців відсутня єдина позиція щодо вирішення цього питання, а найбільш поширеними варіантами його вирішення, зокрема є: закріплення примірного переліку страхових ризиків [8, с. 145-146] або ж визначення критеріїв якості надання правової допомоги (послуг) та розглядаючи страховий випадок фактично як будь-які порушення адвокатом умов договору про надання допомоги [9].

В юридичній літературі одним із підходів визначення сутності страхового випадку є недосягнення адвокатом вигідного для клієнта результату (фактично надання правової допомоги неналежної якості). Ми піддаємо сумніву таку позицію, оскільки правова допомога, на відміну від правової послуги, характеризується не досягненням відповідного результату, а повинна визначатися самим процесом її надання (саме за формою та змістом професійна діяльність адвоката повинна бути спрямована на досягнення результату, який бажає отримати клієнт адвоката). Адвокат під час надання правової допомоги може тільки передбачати певний результат, але в жодному разі не має можливості гарантувати його настання. Така позиція була відтворена і в ч. 4 ст. 18 попередньої редакції Правил адвокатської етики (адвокату заборонялося давати клієнту запевнення і гарантії стосовно реального результату виконання доручення, прямо або опосередковано сприяти формуванню у нього необґрунтованих надій, а також уявлення, що адвокат може вплинути на результат іншими засобами, окрім сумлінного виконання своїх професійних обов'язків) [10]. З незрозумілих для нас причин вказана норма не отримала свого закріплення в чинній редакції Правил адвокатської етики [11].

Вказане дає нам можливість дійти висновку, що за жодних умов винесення рішення суду не на користь клієнта, якщо при цьому адвокатом не було порушено його професійних обов'язків, не повинно розглядатися як надання правової допомоги неналежним чином. Позитивним в цьому випадку є положення ч. 3 ст. 34 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [12], в якій йде мова про одну із складових адвокатського індемнітету [13] як однієї із основних його професійних гарантій.

Тож саме непрофесіоналізм адвоката, який проявляється в невиконанні або ж неналежному виконанні його професійних обов'язків має бути підставою, в тому числі й цивільно-правової його відповідальності. В той же час однією із найбільших проблем є визначення рівня цього непрофесіоналізму адвоката, зокрема встановлення причинно-наслідкового зв'язку між можливим порушенням адвокатом своїх професійних обов'язків та шкодою, яка була заподіяна його клієнту. Проблема встановлення такого зв'язку насамперед пов'язана з тривалим період надання такої допомоги (наприклад, багаторічним розглядом справи в суді), а також із такою обставиною, що «навіть якщо адвокат не виконає своїх зобов'язань, суд зобов'язаний винести законний і обґрунтований, а по кримінальній справі - ще й справедливий вердикт» [14, с. 175]. Без сумніву, даний причинно-наслідковий зв'язок наявний коли адвокат допускає істотні процесуальні порушення, внаслідок чого були прийняті рішення, що не відповідають інтересам його клієнта, і навпаки – відсутній, якщо адвокат здійснив всі залежні від нього процесуальні дій, але все ж було прийнято рішення не в інтересах його клієнта.

Не може бути вирішена вказана проблема й шляхом закріплення в договорі про надання правової допомоги виключного переліку як видів адвокатської діяльності, так і професійних обов'язків адвоката, за нездійснення (недотримання) яких його може бути притягнуто до цивільно-правової відповідальності, що і буде підставою для здійснення страхових виплат. В даному випадку необхідно виходити із багатогранності професійної діяльності адвоката та неможливості в багатьох випадках заздалегідь кваліфікувати вид правової допомоги, яка надається (буде надаватись) адвокатом. Крім цього обов'язок адвоката вчинити певні дії може виникнути тільки після настання результату від інших його дій [15, с. 260].

На нашу думку, страхові випадки за договором страхування цивільно-правової відповідальності адвоката повинні бути пов'язані із його професійними помилками. Слушною є точка зору

В.О. Святоцької, за якою такий вид страхування повинен поширюватись виключно на страхові випадки, що виникли внаслідок ненавмисних професійних помилок або недбалих дій адвоката під час здійснення адвокатської діяльності [16, с. 171]. Подібна позиція відтворена й в положеннях проекту «Моделі страхування професійної відповідальності адвокатів в Україні» [17].

Систему страхування помилок й упущень (Errors and Omissions («E&O») insurance) активно застосовує й американське законодавство [18]. Обов'язок сплачувати суму заподіяних адвокатом збитків, які виникають внаслідок його помилки, упущення чи недбалого вчинку під час виконання професійної діяльності покладається і на канадських страховиків [19]. Більшість полісів страхової компанії «Цюріх» (яка є однією з найбільших у світі в даній сфері та обслуговує клієнтів у більше ніж 170 країнах світу) [20] охоплюють помилки та упущення при наданні юридичних послуг від імені страхувальника як страхові випадки за договором страхування професійної відповідальності адвоката.

В той же час проблема полягає в тлумаченні понять «професійна помилка адвоката», «недбалі дії адвоката», «упущення адвоката», що можуть бути кваліфіковані як страхові випадки. Відсутність належного розкриття сутності вищевказаних понять відіграватиме не тільки негативну роль у функціонуванні механізму страхування цивільно-правової відповідальності адвоката, що матиме негативні наслідки для відстоювання інтересів клієнтів адвоката, але може мати й зворотній ефект – можливе зловживання, як зазначає Н.М. Бойко, й клієнтом своїми правами на відшкодування збитків у разі програшу справи [21, с. 133].

Тож, на нашу думку, необхідною умовою використання системи страхування помилок та упущень є існування так званих мінімальних стандартів професійної діяльності адвоката, без існування яких в багатьох випадках фактично неможливим є встановлення причинно-наслідкового зв'язку між протиправними діянням адвоката у формі його помилок (упущень) та заподіяною ним шкодою його клієнту.

В даному випадку важливе значення відіграє знову ж таки досвід американського законодавця. Так, в США кожен штат затверджує власні мінімальні стандарти професійної діяльності адвоката. До прикладу в Кодексі професійної відповідальності штату Нью-Йорк [22] вказується на те, що він розроблений в якості керівництва професійної діяльності адвокатів та є основою його притягнення до дисциплінарної відповідальності, якщо поведінка адвоката буде нижче необхідних мінімальних стандартів, які зазначаються у такій частині як «Дисциплінарні правила». Такі мінімальні стандарти, к зазначають, американські вчені слугують основою для подачі скарг клієнтом на дії адвоката та являють собою фактично точку, відповідно до якої професійна поведінка стає незадовільною (або ж гірше – умовою притягнення адвоката дисциплінарної відповідальності [23]. На наше переконання, насамперед на підставі аналізу дисциплінарної практики ВКДКА необхідно розробити Стандарти професійної діяльності українського адвоката, що стали б основою при подальшому розробленні типових правил вже страхування цивільно-правової відповідальності адвоката.

Без сумніву, Стандарти професійної діяльності українського адвоката повинні відігравати визначальне значення при кваліфікації проступку адвоката як страхового випадку. В той же час, для забезпечення належного функціонування вказаного інституту страхування цивільно-правової відповідальності адвоката, ми вважаємо, повинен бути затверджений примірний перелік проступків адвоката, які можуть (або ж не можуть) бути кваліфіковані як страховий випадок.

Найпоширенішими помилками адвокатів, які здатні, за твердженням Л.О. Волошиної, спровокувати настання вагомих негативних наслідків є: невиконання або неналежне виконання адвокатом своїх професійних обов'язків; розголошення адвокатом відомостей, які складають предмет адвокатської таємниці; втрата, знищення або пошкодження адвокатом документів, пов'язаних із професійною діяльністю адвоката [24, с. 171]. Поряд з вказаними К.Ю. Кармазіна та М.Ю. Фурсова до найпоширеніших помилок адвоката відносять також подання адвокатом апеляційних/касаційних скарг з порушенням встановлених для цього процесуальних строків [25, с. 65].

Дещо іншої позиції притримується Н.О. Обловацька зазначаючи, що адвокати припускаються помилок, зокрема, через те, що: своїй діяльності неправомірно застосовують нормативно-правові акти; припускаються ненавмисних помилок при розгляді справ у суді; не повідомляють клієнтів про наслідки здійснюваних ними професійних дій, що подекуди призводить через юридичну необізнаність до заподіяння матеріальної шкоди клієнтові; ненавмисно розголошують відомості,

одержані ними в ході такої діяльності [285, с. 29]. А.Б. Кручок вказуючи, що професійних помилок адвокатів можу бути безліч, виділяє найпоширеніші з них, а саме: пропущення процесуальних строків; неправильні та недостатні засоби захисту інтересів клієнта; розголошення інформації, що є предметом адвокатської таємниці; неповне вивчення обставин справи; втрата матеріалів справи [8, с. 146].

Аналізуючи питання про сутність проступків адвоката, які можуть бути кваліфіковані як страхові випадки заслуговує на увагу й дослідження проведене Л.Ю. Чекмарьовою, яка виділяє наступні групи страхування професійної відповідальності за ризиками, пов'язаними з можливістю завдання адвокатом майнової шкоди клієнту шляхом (групи страхових ризиків):

- пошкодження майна клієнта (наприклад, пошкодження чи загублення оригіналів документів клієнта);
- порушення строків надання правничої допомоги (наприклад, несвоєчасне подання апеляційної скарги, процесуальних документів до державних органів, тощо) та обсягів її надання;
- професійної некомпетентності адвоката (надання консультації на основі уже нечинного законодавства, написання процесуальних документів, в якому мали місце грубі порушення норм законодавства тощо);
- невиконання своїх професійних обов'язків (неявка в судове засідання, для проведення слідчих дій, в отриманні гонорару без надання професійної правничої допомоги тощо) [27, с. 141-142].

В контексті нашого дослідження щодо визначення підходів формування переліку страхових випадків за договором страхування цивільно-правової відповідальності адвоката важливим є і врахування досвіду зарубіжних країн. Так, заслуговує на увагу підхід французького законодавця, який передбачає не тільки обов'язкове страхуванням професійної цивільної відповідальності адвоката внаслідок його помилок та недбалості, але й страхування втрат останнім цінностей, майна та документів, що належать клієнту, які адвокат отримав у зв'язку з виконанням його професійних обов'язків (ст. 205-208 Декрету «Про організацію юридичної професії» [28]).

В свою чергу, німецький законодавець, закріплює положення, за яким договір страхування цивільно-правової відповідальності адвоката повинен забезпечувати страховий захист за кожне окреме порушення ним обов'язку, що може бути підставою притягнення його до відповідальності за цивільним законодавством [29] (наприклад, за неналежне виконання професійних обов'язків під час судового засідання чи під час надання консультацій тощо).

Значна увага законодавці зарубіжних країн приділяють також діянням адвоката, які в жодному випадку не можуть бути визнані страховими випадками за договором страхування такої відповідальності адвоката. Так, американський вчений Марк Басінгвайт слушно відмічає, що життєво важливо знати, що не охоплює політика страхування професійної відповідальності адвоката, а саме, які виключення вона передбачає (більшість американських страхових компаній виключає нечесні, шахрайські, умисні та злочинні дії, а також такий вид страхування не поширюється на компенсацію заподіяної шкоди тілесними ушкодження, сексуальними домаганнями та дискримінацією) [30]. На законодавчому рівні встановлює такі обмеження німецький законодавець, закріплюючи положення, згідно з яким обмеження в страхуванні можуть бути пов'язані з відповідальністю за позовами про відшкодування збитків: у зв'язку з умисним порушенням обов'язку (несуть відповідальність за шкоду заподіяну з необережності); від діяльності, пов'язаної з порадами та працевлаштуванням за неєвропейським законодавством; пов'язані з діяльністю адвокатських фірм чи бюро, заснованих в інших державах; внаслідок протиправних дій (розкрадання) з боку персоналу адвокатської фірми чи самих адвокатів (ст. 51 Федерального закону «Про адвокатуру» [29])

Без сумніву, вина є обов'язковою умови притягнення адвоката до цивільно-правової відповідальності. Таке положення відповідає змісту ч.1 ст. 614 ЦК України, за яким особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності її вини (умислу або необережності), якщо інше не встановлено договором або законом. Крім цього, враховуючи положення ч. 2 вищевказаної ст. 614 (відсутність своєї вини доводить особа, яка порушила зобов'язання), відсутність вини в такій ситуації має доводитися адвокатом. Тож у разі, якщо адвокат доведе, що він вжив всіх заходів для належного виконання зобов'язання, які від нього вимагались, і його дії будуть визнані невинними, тож не буде й підстав для притягнення адвоката до цивільно-правової відповідальності.

В даному випадку потрібно врахувати те, що страхування цивільно-правової відповідальності адвоката за умисні його дії буде певною мірою суперечити правовій природі страхового випадку. Тож, на нашу думку, страхування цивільно-правової відповідальності адвоката не повинно покривати вчинення ним не тільки злочинних дій (зокрема, шахрайство, крадіжку та привласнення коштів), а також й інших умисних проступків адвоката, що пов'язані з невиконанням або неналежним виконанням його професійних обов'язків. Необхідність існування такого положення полягає в тому, що хоча воно й не забезпечує захист інтересів клієнта адвоката в повній мірі, проте відповідає загальним засадам страхової діяльності та захищає від можливих зловживань як з боку адвоката, так і клієнта.

Висновки. Визначення сутності об'єкту та відповідно переліку страхових випадків за договором страхування цивільно-правової відповідальності адвоката є одним із основних концептуальних моментів механізму такого страхування. Під об'єкту страхування слід розуміти майновий інтерес адвоката, що пов'язаний з його обов'язком відшкодувати завдану ним шкоду, у зв'язку з невиконанням або неналежним виконанням адвокатом своєї професійної діяльності. Страхові випадки (події, з настанням яких виникає обов'язок страховика виплатити страхову суму) за договором страхування цивільно-правової відповідальності адвоката повинні бути пов'язані саме із його професійними помилками та упущеннями.

Необхідною умовою використання системи страхування помилок й упущень є існування мінімальних стандартів професійної діяльності адвоката, які повинні, з одного боку, бути розроблені на підставі аналізу дисциплінарної практики, а з іншого – стати основою при виробленні типових правил страхування цивільно-правової відповідальності адвоката.

Стандарти професійної діяльності українського адвоката повинні відігравати визначальне значення при кваліфікації проступку адвоката як страхового випадку. В той же час, для забезпечення належного функціонування вказаного інституту страхування цивільно-правової відповідальності адвоката, ми вважаємо, повинен бути затверджений примірний перелік проступків адвоката, які можуть (або ж не можуть) бути кваліфіковані як страховий випадок. За жодних обставин страхування цивільно-правової відповідальності адвоката не повинно покривати вчинення ним не тільки кримінальних правопорушень (зокрема, крадіжки шахрайства, чи привласнення коштів), але й інших умисних його проступків, які пов'язані з невиконанням (або ж неналежним) виконанням професійних обов'язків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Заборовський В.В. Страхування цивільно-правової відповідальності адвокатів в Україні: обов'язкове чи добровільне? *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2017. Вип. 43. Т. 2. С. 194-198. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/items/785f9aa1-45e9-446b-9ef0-b541c88fed11.
2. Заборовський В.В. Щодо доцільності запровадження обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності адвоката. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 74. Ч. 2. С. 130-136. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.74.55.
3. Заборовський В.В. Страхування цивільно-правової відповідальності адвоката: загальні положення. *Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції присвяченої 30-тій річниці з дня проголошення незалежності України (м. Ужгород, 23 серпня 2021 р.). Ужгород: Ужгородський національний університет, 2021. С. 98-102.
4. Бисага Ю.М., Заборовський В.В. Деякі проблемні питання механізму страхування цивільно-правової відповідальності адвокатів в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2017. Вип. 44. Т. 2. С. 136-140. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7bfd7a01-b551-4ab3-83db-907feee0ae19/ content.
5. Заборовський В.В., Манзюк В.В. Розміри страхових внесків та страхового покриття як важливі елементи механізму страхування цивільно-правової відповідальності адвоката: досвід зарубіжних країн. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2025. Вип. 89. Ч. 4. С. 28-33 https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.4.
6. Ткаченко Н.В. Страхування. Навчальний посібник. Київ: Ліра, 2007. 376 с. URL: https://repo.ocsnau.net/id/eprint/436/1/20strahuvannya.pdf.

7. Кравченко М.В. Щодо страхування професійної діяльності адвокатів. *Інновації в юридичній освіті*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції до Дня науки (м. Київ, 21 травня 2015 р.): у 2-х т. К.: Національний авіаційний університет, 2015. Т. ІІ. С. 210-211.
8. Кручок А.Б. Страхування цивільної відповідальності адвокатів в Україні. *Сучасні тенденції в юридичній науці України*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 24-25 квітня 2015 р.). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2015. С. 145-147.
9. Sergeevna S.O. Quality Criteria Of The Activities Of A Lawyer In Civil Proceedings. In D.K. Bataev (Ed.), *Social and Cultural Transformations in the Context of Modern Globalism.* 2020. Vol 92. European Proceedings of Social and Behavioural Sciences. Pp. 3379-3385. https://doi.org/10.15405/epsbs.2020.10.05.449.
10. Правила адвокатської етики, схвалені Вищою кваліфікаційною комісією адвокатури при Кабінеті Міністрів України від 1 жовтня 1999 року № 6/VI (втратили чинність). URL: http://search.ligazakon.ua/ l_doc2.nsf/link1/MUS128.html.
11. Правила адвокатської етики, затверджені Звітно-виборним з'їздом адвокатів України від 9 червня 2017 року. URL: http://vkdka.org/wp-content/uploads/2017/07/PravilaAdvokatskojiEtiki2017.pdf.
12. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 5 липня 2012 р. № 5076-VI. *Офіційний вісник України*. 2012. № 62. Ст. 17.
13. Заборовський В.В., Булеца С.Б., Манзюк В.В. Індемнітет адвоката як одна з основних гарантій адвокатської діяльності. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 4. С. 287-291. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/items/29bdc82f-06f1-4716-82c4-33f069a71c5f.
14. Чекмарьова Л.Ю. Страхування професійної відповідальності адвоката. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2015. Вип. 3. Т. 3. С. 173-178. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkhdu_jur_2015_3%283%29__44.
15. Чекмарьова Л.Ю. Перспективи розвитку страхування професійної відповідальності адвоката. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 3. С. 258-263. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2016_3_63.
16. Святоцька В.О. Забезпечення реалізації стандартів страхування професійної відповідальності та спеціалізації адвокатів: порівняльно-правовий аспект. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2019. № 5. С. 170-172. DOI: https://doi.org/10.15421/391981.
17. Проект моделі страхування професійної відповідальності адвокатів в Україні. URL: http://unba.org.ua/assets/uploads/news/post-relis/2015.05.18-roundtable-strahuvannya-project-resume.pdf.
18. Wertz G. The Ins and Outs of Errors and Omissions Insurance. *Insurance journal*. 2004. 19 July. URL: http://www.insurancejournal.com/ magazines/features/2004/07/19/44745.html.
19. Professional Liability Insurance for Lawyers and Related insureds. Lawyers' Professional Indemnity Company. 2020. URL: https://www.lawpro.ca/wp-content/uploads/2019/09/A3-Policy-Book-2020-AODA.pdf.
20. An Attorney's Guide to Understanding Lawyers' Professional Liability Insurance. *Zurich American Insurance Company.* URL: https://www.couchbraunsdorf.com/wp-content/uploads/2015/12/CBWP-An-Attorneys-Guide-to-Understanding-Lawyers-Professional-Liability-Insurance.pdf.
21. Бойко Н.М. Страхування професійної відповідальності адвокатів в Україні. *Реформування національного та міжнародного права: перспективи та пріоритети:* матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 08-09 грудня 2017 р.). Дніпро, 2014. С. 132-134.
22. New York Lawyer's Code of Professional Responsibility. URL: https://www.law.cornell.edu/ethics/ny/code/NY_CODE.HTM.
23. Briton J., McLean S. Incorporated Legal Practices: Dragging the Regulation of the Legal Profession into the Modern Era: Third International legal ethics conference (Gold Coast, Australia, 13-16 July 2008). 2008. Vol. 11. P. 243. DOI: 10.1080/1460728X.2008.11423914.
24. Волошина Л.О. Перспективи запровадження в Україні страхування адвокатської діяльності. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2016. № 3. С. 171-173.
25. Кармазіна К.Ю., Фурсова М.Ю. Страхування адвокатської діяльності в Україні: бути чи не бути? *Правова держава*. 2018. № 30. С. 65-73. URL: https://doi.org/10.18524/2411-2054.2018.30.132841.

26. Обловацька Н.О. Страхування професійної відповідальності адвокатів України. *Адвокат*. 2010. № 9 (120). С. 26-30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/adv_2010_9_3.
27. Чекмарьова Л.Ю. Актуальні питання класифікації моделей страхування професійної відповідальності адвоката. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. *Серія: Право*. 2019. № 56. Т.2. С. 139-143. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2019_56%282%29__30.
28. Organisant la profession d'avocat: Décret du 27 novembre 1991 № 91-1197. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte= JORFTEXT000000356568.
29. Bundes Bundesrechtsanwaltsordnung (BRAO), ausfertigungsdatum 01.08.1959. URL: http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/brao/gesamt.pdf.
30. Bassingthwaighte M. Young Lawyers Guide To Purchasing Lawyers Malpractice. URL: www.cobar.org/Portals/COBAR/Repository/Cbrief/Young%20Lawyers%20Guide%20To%20Purchasing%20Lawyers%20Malpractice%20Insurance.pdf?ver=2017-03-16-075338-557.

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Заборовський В.В., Манзюк В.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.97
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.3

ВІЙСЬКОВІ СУДИ (ТРИБУНАЛИ): ІСТОРІЯ ІСНУВАННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВІДНОВЛЕННЯ

Іващенко С.М.,
доцент кафедри права
Національної безпеки та правової роботи
Військово-юридичного інституту
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0001-6846-7422

Куртов А.І.,
кандидат технічних наук, доцент,
завідувач кафедри підготовки офіцерів запасу
Військово-юридичного інституту
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0008-4972-5455

Куртов Д.А.,
старший викладач
кафедри загальновійськових дисциплін
Військово-юридичного інституту
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0007-8401-9954

Іващенко С.М., Куртов А.І., Куртов Д.А. Військові суди (трибунали): історія існування та перспективи відновлення.

У статті досліджується феномен військових судів (трибуналів) як особливої форми здійснення правосуддя, що функціонує або відновлюється в окремих державах у сучасних умовах на перетині вимог військової дисципліни, державної безпеки та гарантій захисту прав і свобод людини. Проведено комплексний аналіз історичного становлення військових судів, еволюції їх правового статусу та місця в системі судової влади в різні історичні періоди. У роботі простежується трансформація військових трибуналів від надзвичайних органів правосуддя, спрямованих на забезпечення дисциплінарного впливу в умовах воєнного часу, до спеціалізованих судових інституцій, покликаних забезпечувати баланс між інтересами оборони держави та дотриманням принципів верховенства права. Метою статті є комплексне дослідження історичних, правових та інституційних засад функціонування військових судів і визначення перспектив їх можливого відновлення в Україні. Для досягнення поставленої мети проаналізовано історичні моделі військової юстиції, досвід іноземних держав, а також сучасні наукові підходи до оцінки ефективності спеціалізованих судових інституцій у сфері військових правовідносин. Особливу увагу приділено порівняльно-правовому аналізу моделей функціонування військових судів у державах континентальної та англосаксонської правових сімей, а також виявленню причин їх ліквідації, трансформації або збереження в структурі національних систем правосуддя. Проаналізовано аргументи прихильників і критиків існування військової юстиції, зокрема з позицій незалежності суду, доступу до правосуддя та дотримання міжнародних стандартів справедливого судового розгляду. На основі оцінки сучасних безпекових викликів, збройної агресії проти України та специфіки правового режиму воєнного стану обґрунтовується необхідність переосмислення ролі військових судів у національній системі правосуддя. Акцентується увага на об'єктивних потребах ефективного, оперативного та професійного розгляду кримінальних і дисциплінарних справ, пов'язаних із проходженням військової служби. Сформульовано авторське

бачення можливих напрямів відновлення військових судів в Україні з урахуванням принципів верховенства права, незалежності та неупередженості суду, а також міжнародних стандартів у сфері прав людини і справедливого судочинства. Зроблено висновок про доцільність подальшої наукової та законодавчої дискусії щодо формування сучасної моделі військової юстиції як елемента демократичної правової держави.

Ключові слова: військові суди, військові трибунали, військова юстиція, воєнний стан, судова система, права військовослужбовців.

Ivashchenko S.M., Kyrtov A.I., Kyrtov D.A. Military courts (tribunals): history of existence and prospects for restoration.

The article examines the phenomenon of military courts (tribunals) as a specific form of administering justice that continues to function or is being reconsidered for restoration in certain states under modern conditions, at the intersection of military discipline requirements, state security interests, and guarantees of human rights and fundamental freedoms. A comprehensive analysis of the historical development of military courts, the evolution of their legal status, and their place within the judicial system during different historical periods is conducted. The study traces the transformation of military tribunals from extraordinary judicial bodies aimed primarily at ensuring disciplinary control in wartime to specialized judicial institutions designed to maintain a balance between the interests of national defense and adherence to the principles of the rule of law.The purpose of the article is to provide a comprehensive examination of the historical, legal, and institutional foundations of military courts and to identify the prospects for their possible restoration in Ukraine. To achieve this purpose, the research analyzes historical models of military justice, the experience of foreign states, and contemporary scholarly approaches to assessing the effectiveness of specialized judicial institutions in the field of military legal relations.Particular attention is paid to a comparative legal analysis of the models of military courts functioning within continental and common law legal systems, as well as to identifying the reasons for their abolition, transformation, or preservation within national judicial structures. The arguments of both proponents and critics of military justice are analyzed, especially from the perspectives of judicial independence, access to justice, and compliance with international standards of fair trial.Based on an assessment of current security challenges, the armed aggression against Ukraine, and the specific legal regime of martial law, the article substantiates the necessity of rethinking the role of military courts within the national judicial system. Emphasis is placed on the objective need for efficient, prompt, and professional adjudication of criminal and disciplinary cases related to military service under wartime conditions. The author formulates a vision of possible directions for restoring military courts in Ukraine, taking into account the principles of the rule of law, judicial independence and impartiality, as well as international human rights and fair trial standards. The article concludes that further academic and legislative discussion is advisable regarding the establishment of a modern model of military justice as an integral element of a democratic state governed by the rule of law.

Key words: military courts, military tribunals, military justice, martial law, judicial system, servicemen’s rights.

Постановка проблеми. В умовах збройної агресії проти України, запровадження воєнного стану та зростання кількості кримінальних і дисциплінарних правопорушень у військовій сфері особливої актуальності набуває питання ефективності здійснення правосуддя щодо військовослужбовців. Відсутність спеціалізованих військових судів (трибуналів) у сучасній судовій системі України зумовлює перевантаженість судів загальної юрисдикції, ускладнює врахування специфіки військової служби та може негативно впливати на оперативність і якість розгляду відповідних справ. Водночас історичний досвід функціонування військових судів свідчить про їхню важливу роль у забезпеченні військової дисципліни та правопорядку. У зв’язку з цим постає науково-практична проблема доцільності відновлення військових судів в Україні з урахуванням сучасних стандартів верховенства права, незалежності суддів та гарантій прав людини.

Метою дослідження є комплексне наукове осмислення інституту військових судів (трибуналів) у контексті їх історичного розвитку та сучасного правового значення, а також обґрунтування можливих напрямів відновлення військової юстиції з урахуванням актуальних безпекових викликів і трансформації судової системи. Досягнення цієї мети передбачає аналіз моделей функціонування військових судів та оцінку їх відповідності принципам верховенства права, незалежності

судової влади й міжнародним стандартам справедливого судочинства в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення правопорядку.

У межах дослідження передбачено з'ясувати правову природу військових судів як спеціалізованого елементу судової системи, простежити основні етапи їх становлення та розвитку, а також визначити чинники, що зумовили зміну підходів держави до організації військової юстиції. Особлива увага приділяється аналізу причин ліквідації військових судів та наслідків цього рішення для забезпечення судового захисту у справах, пов'язаних із військовою службою, підтриманням дисципліни та притягненням до юридичної відповідальності за порушення військового законодавства.

Важливим завданням є оцінка здатності чинної судової системи забезпечувати ефективне правосуддя у специфічних правовідносинах, що виникають під час дії особливих правових режимів, а також дослідження співвідношення оперативності судового розгляду і дотримання процесуальних гарантій. Окремо аналізується зарубіжний досвід функціонування військових судів для виявлення моделей, які поєднують ефективність правозастосування з належним рівнем захисту прав людини.

Результатом дослідження має стати формування науково обґрунтованих підходів до можливого відновлення військових судів з урахуванням історичного досвіду, сучасних безпекових викликів і міжнародно-правових зобов'язань держави. Це дозволить визначити роль військових судів у сучасній правовій системі та окреслити перспективи їх інтеграції у загальну систему правосуддя.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика функціонування військових судів (трибуналів), їх історичного розвитку та перспектив відновлення в Україні привертає увагу багатьох вітчизняних науковців у галузі конституційного, військового та кримінального процесуального права. Значний внесок у дослідження цього питання зробив Бандурка О.М., який проаналізував місце військових судів у системі судоустрою та їх роль у забезпеченні військової дисципліни і правопорядку [5, с. 44]. Шемшученко Ю.С. та Тацій В.Я. у своїх працях розкрили теоретико-правові засади функціонування військової юстиції, зосередивши увагу на проблемах її відповідності принципам верховенства права та незалежності судової влади [6, с. 222].

Грищук О.В. здійснив комплексний аналіз історичних етапів становлення військових судів в Україні та визначив причини їх ліквідації у процесі судової реформи [7, с. 21]. Костенко О.М. дослідив кримінально-процесуальні особливості розгляду справ щодо військовослужбовців, наголосивши на доцільності спеціалізації суддів у військовій сфері [8, с. 180].

Капліна О.В. звернула увагу на актуальні проблеми здійснення правосуддя в умовах воєнного стану, зокрема щодо дотримання процесуальних гарантій прав військовослужбовців [9, с. 125]. Мельник М.І. проаналізував перспективи відновлення військових судів з урахуванням міжнародних стандартів та практики держав – членів НАТО [10, с. 160].

Пилипенко П.Д. та Савченко А.В. провели порівняльно-правовий аналіз моделей військових судів у зарубіжних державах, виявивши їх переваги та можливості адаптації до національної правової системи України [11, с. 80]. Жук Н.В. дослідила особливості правового статусу суддів військових судів та гарантії їх незалежності [12, с. 92].

Особливу увагу заслуговують дисертаційні дослідження, присвячені проблемам військової юстиції та спеціалізованого судочинства в умовах воєнного стану, зокрема праці Іваненка С.О., у яких обґрунтовується необхідність відновлення військових судів як елементу ефективної системи правосуддя [13]. Попович І.М. у своїх роботах проаналізував перспективи розвитку військової юстиції в Україні в контексті судової реформи [14, с. 48].

Попри значну кількість наукових праць, комплексне дослідження проблеми відновлення військових судів (трибуналів) з урахуванням сучасних умов збройного конфлікту, європейських стандартів правосуддя та потреб забезпечення балансу між військовою необхідністю і захистом прав людини залишається актуальним завданням юридичної науки.

Виклад основного матеріалу. Аналіз теоретико-правових підходів до інституту військових судів (трибуналів) свідчить, що вони становлять одну з найбільш специфічних форм судової влади, призначену для забезпечення правосуддя в умовах підвищених вимог до військової дисципліни та особливого правового статусу військовослужбовців. Теоретична природа цих судів ґрунтується на поєднанні спеціалізації у сфері військових правовідносин із дотриманням загальновизнаних принципів судочинства, властивих цивільним судам, зокрема принципів верховенства права, незалежності суду та забезпечення процесуальних гарантій для всіх учасників судового процесу [1].

Така інтеграція спеціалізації та універсальних принципів правосуддя дозволяє військовим судам виконувати роль легітимного та ефективного елемента судової системи, забезпечуючи баланс між інтересами держави та правами військовослужбовців.

Спеціалізація військових судів проявляється насамперед у визначенні кола справ, що належать до їх юрисдикції, зокрема кримінальних правопорушень, пов'язаних із проходженням військової служби, порушень військової дисципліни та інших правовідносин, які виникають у специфічному середовищі військових формувань. Така спеціалізація зумовлена особливостями правового статусу військовослужбовців, а також специфікою функціонування військових колективів, у яких підтримання дисципліни та оперативність реагування на правопорушення мають принципове значення для забезпечення обороноздатності держави. Саме тому розгляд подібних категорій справ потребує від суддів не лише високого рівня правничої підготовки, а й глибокого розуміння особливостей військової служби та нормативного регулювання у сфері оборони.

Водночас дотримання загальновизнаних принципів правосуддя – зокрема принципів верховенства права, законності, незалежності суду та рівності сторін – забезпечує правову легітимність діяльності військових судів і відмежовує їх від надзвичайних або позасудових органів [7]. Наявність чітко визначених процесуальних процедур, гарантій права на захист і можливості оскарження судових рішень сприяє підвищенню довіри до інституту військової юстиції. У сукупності це дозволяє розглядати військові суди як повноцінний елемент судової системи, діяльність якого спрямована на поєднання інтересів військової служби з дотриманням фундаментальних прав людини.

У науковій літературі обґрунтовано підкреслюється принципова відмінність військових судів від тимчасових або надзвичайних трибуналів, які функціонували у різні історичні періоди. Так, під час Першої та Другої світових воєн у низці держав діяли військові колегії, діяльність яких перебувала під прямим контролем військового командування і нерідко не відповідала загальновизнаним стандартам справедливого судочинства [7]. За таких умов судові органи фактично виконували інструментальну функцію підтримання дисципліни, що обмежувало реалізацію принципів незалежності суду та змагальності сторін. Подібні органи, зокрема революційні трибунали радянського періоду, мали переважно каральний характер і не забезпечували належних процесуальних гарантій та незалежності суддів.

На відміну від них, сучасні військові суди функціонують виключно на підставі закону, підпорядковуються нормам національного та міжнародного права, а їх діяльність регламентується чітко визначеними процесуальними процедурами [3; 4]. Судді таких судів користуються гарантіями незалежності, що є необхідною умовою забезпечення об'єктивного та неупередженого розгляду справ. Крім того, діяльність військових судів, як правило, перебуває під контролем загальної судової системи, що забезпечує можливість перегляду їх рішень у вищих судових інстанціях. Саме сукупність цих ознак забезпечує сприйняття військових судів як повноцінного елемента судової системи та легітимного механізму здійснення правосуддя у військовій сфері [2; 5].

Теоретичний аналіз дозволяє виокремити основні функції військових судів як спеціалізованого елементу системи правосуддя. По-перше, вони сприяють підтриманню належного рівня військової дисципліни, що є необхідною умовою забезпечення боєздатності та обороноздатності держави [1; 5]. Реалізація цієї функції забезпечується через оперативний і кваліфікований розгляд правопорушень, пов'язаних із проходженням військової служби, що має важливе значення для стабільності функціонування військових формувань. По-друге, військові суди забезпечують захист прав військовослужбовців, зокрема право на справедливий судовий розгляд, право на захист та право на оскарження судових рішень у встановленому законом порядку [3; 4]. Це сприяє дотриманню принципу верховенства права у сфері військових правовідносин та гарантує належний рівень процесуальних гарантій.

По-третє, військові суди виступають механізмом забезпечення балансу між інтересами держави та правами особи, зменшуючи ризики можливих зловживань або свавілля з боку командного складу військових формувань [2; 5]. Наявність незалежного судового органу дозволяє здійснювати ефективний контроль за законністю рішень і дій посадових осіб у військовій сфері. У такий спосіб військові суди виконують важливу роль у зміцненні правопорядку, забезпеченні законності та підвищенні рівня правового захисту військовослужбовців.

Історичний досвід підтверджує ефективність поєднання спеціалізації військових судів із дотриманням загальновизнаних принципів правосуддя. Зокрема, у Великій Британії та США під час

Другої світової війни військові суди здійснювали розгляд як дисциплінарних, так і кримінальних справ, водночас забезпечуючи процесуальні гарантії для обвинувачених та можливість оскарження прийнятих рішень у вищих цивільних судах [6]. Такий підхід дозволяв забезпечити оперативність розгляду справ у військовому середовищі, не порушуючи при цьому базових стандартів справедливого судочинства. Важливим елементом цієї моделі було також нормативне врегулювання процедур судового розгляду та чітке визначення компетенції військових судів.

Подібні підходи застосовуються і в сучасних державах – членах НАТО, де юрисдикція військових судів, як правило, обмежується справами, безпосередньо пов'язаними з проходженням військової служби [3; 4]. При цьому діяльність таких судів перебуває під контролем цивільної судової системи, що забезпечує додаткові гарантії законності та неупередженості судового розгляду. Зазначена модель дозволяє поєднати ефективність спеціалізованого правосуддя з дотриманням міжнародних стандартів захисту прав людини.

Юридична легітимність військових судів, як зазначається в наукових джерелах, обумовлюється низкою ключових критеріїв, що забезпечують відповідність їх діяльності принципам правової держави. По-перше, функціонування таких судів повинно здійснюватися виключно на підставі закону, який чітко визначає їх юрисдикцію, компетенцію та процесуальні процедури розгляду справ [5]. Нормативне закріплення цих аспектів створює правові гарантії передбачуваності та законності судової діяльності у сфері військових правовідносин.

По-друге, судді військових судів мають бути незалежними від військового командування та органів виконавчої влади, що є необхідною умовою забезпечення об'єктивності й неупередженості судового розгляду [3; 4]. Така незалежність повинна гарантуватися як законодавчими механізмами призначення та звільнення суддів, так і процесуальними гарантіями їх професійної діяльності. По-третє, обов'язковою умовою легітимності військових судів є забезпечення повного комплексу процесуальних гарантій, зокрема права на захист, публічності судового розгляду та рівності сторін у судовому процесі. Реалізація цих гарантій сприяє дотриманню міжнародних стандартів справедливого судочинства та підвищує рівень довіри до інституту військової юстиції.

Подальший аналіз історичного розвитку військових судів свідчить, що їх поява була зумовлена потребою держави у створенні спеціалізованого механізму правосуддя, здатного оперативно реагувати на порушення військової дисципліни та забезпечувати належний рівень правопорядку у військових формуваннях. У XVIII–XIX століттях військові трибунали широко використовувалися у європейських державах, зокрема у Франції, Російській імперії та Австро-Угорщині, де вони виконували функцію підтримання дисципліни та контролю за дотриманням військового законодавства. Водночас обмеженість процесуальних гарантій і значна залежність таких органів від військового командування нерідко призводили до зловживань і порушення принципів справедливого судочинства [7]. Це зумовлювало необхідність поступового реформування системи військової юстиції та посилення правових гарантій для учасників судового процесу.

У XX столітті досвід світових воєн зумовив необхідність більш чіткого нормативного врегулювання діяльності військових судів та їх інтеграції у загальну систему правосуддя. У Великій Британії, США та Німеччині було запроваджено моделі, у межах яких військові трибунали діяли як спеціалізовані судові органи, але водночас перебували під цивільним контролем і дотримувалися встановлених процесуальних стандартів [6; 7]. Важливою особливістю цих моделей стало закріплення права на апеляційний перегляд рішень у вищих судових інстанціях. Такий підхід сприяв підвищенню рівня законності та забезпеченню балансу між потребами військової дисципліни і дотриманням прав людини.

В Україні інститут військових судів зазнав складної еволюції, що була зумовлена змінами політичної системи, правових підходів та організації державної влади. У період Української Народної Республіки військові суди виконували функції забезпечення правопорядку в армії та підтримання військової дисципліни, відіграючи важливу роль у функціонуванні збройних формувань [1]. Їх діяльність була спрямована на оперативний розгляд правопорушень, пов'язаних із проходженням військової служби, в умовах формування національних військових інституцій.

У радянський період військові суди поєднували дисциплінарні та каральні функції, часто діючи в умовах обмежених процесуальних гарантій та значної залежності від державних і військових органів влади. Така модель військової юстиції нерідко піддавалася критиці через недостатній рівень незалежності суддів та обмежені можливості захисту прав обвинувачених. Після здобуття Україною незалежності система військових судів була реформована з метою приведення її у від-

повідність до принципів демократичної правової держави. Однак у подальшому військові суди були ліквідовані як окрема ланка судової системи з мотивів уніфікації судочинства та посилення гарантій незалежності суддів [2; 3].

Оцінка сучасної моделі розгляду справ у військовій сфері засвідчує, що інтеграція таких категорій справ до системи загальних судів має певні переваги, зокрема забезпечує єдність судової практики та дотримання загальних стандартів правосуддя. Водночас така модель супроводжується низкою проблем, пов'язаних із недостатнім рівнем спеціалізації суддів, перевантаженістю судової системи та ускладненням оперативного розгляду справ, що виникають у сфері військових правовідносин [5]. Крім того, складність військової служби та специфіка нормативного регулювання у сфері оборони потребують від суддів спеціальних знань і практичного розуміння особливостей функціонування військових формувань. Це, у свою чергу, зумовлює необхідність пошуку більш ефективних організаційно-правових механізмів здійснення правосуддя у цій сфері.

Аналіз міжнародного досвіду свідчить, що функціонування спеціалізованих військових судів може сприяти підвищенню ефективності правосуддя за умови дотримання принципів незалежності судової влади та належних процесуальних гарантій [3; 6]. У зв'язку з цим у науковій літературі обґрунтовується доцільність відновлення військових судів в Україні як спеціалізованого механізму здійснення правосуддя у справах, пов'язаних із проходженням військової служби. Водночас наголошується, що таке відновлення можливе лише за умови чіткого законодавчого визначення статусу військових судів, їх юрисдикції та процесуальних повноважень. Не менш важливою передумовою є забезпечення незалежності суддів та встановлення ефективного контролю з боку системи цивільного правосуддя [4; 5; 9].

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити декілька ключових висновків щодо військових судів (трибуналів) як інституту спеціалізованого правосуддя.

По-перше, теоретико-правова природа військових судів визначається поєднанням спеціалізації у військових правовідносинах із дотриманням універсальних принципів судочинства – верховенства права, незалежності суддів та процесуальних гарантій. Саме це поєднання забезпечує легітимність військових судів і відмежовує їх від надзвичайних або позасудових органів, що діяли у минулі історичні періоди.

По-друге, аналіз історичного досвіду функціонування військових судів у різних країнах свідчить, що ефективність їх роботи значною мірою залежала від законодавчого закріплення статусу, чіткого визначення юрисдикції та забезпечення незалежності суддів. Історичні моделі військових трибуналів, у яких переважав дисциплінарний контроль командування над дотриманням процесуальних норм, не забезпечували повної легітимності і ставали джерелом правових зловживань.

По-третє, оцінка сучасної моделі розгляду справ військового характеру в Україні засвідчує як переваги інтеграції у загальні суди – незалежність суддів, єдність судової системи – так і її обмеження: недостатній рівень спеціалізації суддів, перевантаженість судів та складність оперативного розгляду справ. Зарубіжний досвід демонструє, що спеціалізовані військові суди здатні поєднувати ефективність та дотримання процесуальних гарантій, забезпечуючи захист прав військовослужбовців.

По-четверте, відновлення військових судів в Україні є логічним кроком, що дозволить створити спеціалізований інструмент правосуддя, здатний забезпечити дисципліну в армії та одночасно гарантувати права та свободи військовослужбовців. Успішне відновлення передбачає чітке законодавче визначення статусу судів, юрисдикції, процесуальних гарантій, підготовку суддів у військовій сфері та контроль з боку цивільного правосуддя, що забезпечить баланс між спеціалізацією та верховенством права.

Таким чином, дослідження підтверджує, що військові суди є невід'ємною складовою ефективної судової системи у державі, особливо в умовах сучасних безпекових викликів і воєнного стану. Їх відновлення та адаптація до сучасних стандартів правосуддя дозволить поєднати історично обґрунтовану спеціалізацію з принципами справедливого та незалежного судочинства, що є ключовою умовою для формування легітимної та ефективної системи військової юстиції.

Подальші наукові дослідження доцільно спрямувати на розробку конкретних моделей функціонування військових судів в Україні, визначення оптимальної юрисдикції, процесуальних форм розгляду справ та механізмів гарантування незалежності суддів з урахуванням міжнародних стандартів і національного правового контексту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Галаєвський Ю.В. Військові суди як нагальна потреба воєнного часу. Право України. 2023. № 6. С. 141–156. URL: https://pravo.ua (дата звернення: 20.03.2026).
2. Ткачук О. Справедливе правосуддя для військових: необхідність військових судів в Україні: виступ на VII Судовому форумі. Матеріали форуму. Київ, 2023. URL: https://courtforum.ua/2023/tkachuk (дата звернення: 20.03.2026).
3. Здійснення правосуддя в умовах війни: судді ВС обговорили проблемні питання на міжнародному судовому форумі. Офіційний сайт судової влади України. URL: https://court.gov.ua/press/news/1623922 (дата звернення: 20.03.2026).
4. Правовладдя та правосуддя: судді ВС про можливі перспективи судової системи в умовах воєнного стану. Офіційний сайт Верховного Суду. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/presscentr/news/1726868 (дата звернення: 20.03.2026).
5. Місце військових судів у сучасній системі правосуддя / Міністерство оборони України. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/ (дата звернення: 20.03.2026).
6. Історія становлення судової системи України. Офіційний сайт судової влади України. URL: https://court.gov.ua/ (дата звернення: 20.03.2026).
7. Вронська Т.В., Беланюк М.М. Особливості організації діяльності військової колегії Верховного Суду СРСР у роки Другої світової війни. *Інформація і право*. 2024. № 3 (50). DOI: https://doi.org/10.37750/2616-6798.2024.3(50).311752.
8. Крушельницька О.В., Мельничук Д.П. Управління персоналом: навч. посіб. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ, 2005. 308 с. URL: https://nlu.edu.ua/library/kurshelnytska (дата звернення: 20.03.2026).
9. Військово-юридичний дайджест Департаменту юридичного забезпечення Міністерства оборони України (серпень–жовтень 2025 р.) URL: https://neik.nlu.edu.ua/ (дата звернення: 20.03.2026).
10. Бабарицький О.В., Іващенко С.М. Співробітництво військових адміністрацій: досвід партнерства в умовах збройного конфлікту. Слово Національної школи суддів. 2025. № 3(52). С. 23–35. URL: https://nlu.edu.ua/journal/slovo/2025/3-52 (дата звернення: 20.03.2026).
11. Бабарицький О.В., Іващенко С.М. Правовий режим воєнного стану та його вплив на діяльність правоохоронних органів, ЗС України та НГ України. Адміністративне право і процес. 2025. № 3. С. 19–32. URL: https://nlu.edu.ua/journal/apr/2025/3 (дата звернення: 20.03.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Іващенко С.М., Куртов А.І., Куртов Д.А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.195:316.442]:341
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.4

РЕФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТУ СУДУ ПРИСЯЖНИХ У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ

Макарова О.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова
ORCID: 0000-0002-0208-9737
e-mail: elena_k_v@ukr.net

Макарова О.В. Реформування інституту суду присяжних у контексті міжнародного досвіду.

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що суд присяжних виступає важливим механізмом реалізації принципів народовладдя; інституційною гарантією реалізації права на справедливий суд; забезпечує участь громадян у здійсненні правосуддя; сприяє відновленню довіри до судових органів; зміцненню соціальної єдності суспільства та легітимності правосуддя в умовах повоєнного відновлення України.

Сучасна модель суду присяжних в Україні, що функціонує на підставі положень Конституції України, Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про судоустрій і статус суддів», є перехідною конструкцією, яка формально забезпечує участь громадян у здійсненні правосуддя, однак не надає їм вирішальної ролі у процесі ухвалення судового рішення, що призвело до реформування даного інституту.

Стаття присвячена аналізу концептуальних засад реформування чинної української моделі інституту суду присяжних у контексті міжнародного досвіду, зосереджена увага на основних характеристиках суду присяжних, робиться акцент на ролі суду присяжних у питанні зростання довіри до суду. Окремо досліджуються сучасні виклики інституту присяжних у різних типах правових систем з метою оптимізації й удосконалення української моделі суду присяжних в період повоєнного відновлення системи судочинства в Україні.

Суд присяжних є інститутом, який сприяє розвитку громадянської свідомості та відповідальності кожного за прийняття суспільно важливих рішень і участь у правосудді. У повоєнний період він може забезпечити більш об'єктивний розгляд справ, відновлення довіри до судових органів, зміцнення соціальної єдності та легітимності правосуддя в Україні.

Проведене дослідження дає змогу сформулювати такі висновки у контексті євроінтеграції: інститут суду присяжних є одним із функціональних інструментів, який забезпечує адаптацію національної системи судочинства до загальноєвропейських стандартів справедливості, неупередженості та незалежності суду, а також започатковує процес гармонізації законодавства з європейськими стандартами.

Слід зазначити, що чинна в Україні модель суду присяжних, яка передбачає здійснення судового розгляду колегією у складі двох професійних суддів та трьох присяжних, зазнає трансформації, відповідно до положень проєкту Закону України «Про суд присяжних». Така трансформація спрямована на посилення незалежності суду присяжних, перегляд його кількісного та суб'єктного складу, розширення або уточнення переліку справ, у яких застосовується суд присяжних, а також удосконалення порядку його функціонування та фінансування.

У контексті зазначених трансформацій, з урахуванням міжнародного досвіду, доцільним є удосконалення порядку формування складу присяжних на засадах репрезентативності. Крім того, обґрунтованого нормативного закріплення потребує вимога мотивування відводів присяжних, а також встановлення належних гарантій їх безпеки, безпеки їхніх родичів і майна.

Ключові слова: суд присяжних, інститут присяжних, модель суду присяжних, Кримінальний процесуальний кодекс, кримінальне провадження, обвинувачення, правосуддя країн ЄС, суд присяжних Канади, дебати в нижній палаті парламенту Сполученого Королівства (Великої Британії), кримінальні суди департаментів Франції, Бельгії, безпекові гарантії присяжних.

Makarova O.V. Reform of the jury system in the context of international experience.

The relevance of the research topic is due by the fact that the jury trial serves as an important mechanism for the implementation of the principles of democracy; an institutional guarantee of the right to a fair trial; ensures citizens' participation in the administration of justice; contributes to restoring trust in judicial authorities; and strengthens social cohesion and the legitimacy of justice in the context of Ukraine's post-war recovery.

The modern model of the jury trial in Ukraine, functioning on the basis of the provisions of the Constitution of Ukraine, the Criminal Procedure Code of Ukraine, and the Law of Ukraine "On the Judiciary and the Status of Judges," is a transitional construction that formally ensures citizens' participation in the administration of justice; however, it does not grant them a decisive role in the decision-making process, which has led to the reform of this institution.

The article is devoted to the analysis of the conceptual foundations of reforming the current Ukrainian model of the jury institution in the context of international experience. It focuses on the main characteristics of jury trials and emphasizes their role in increasing public trust in the judiciary. Particular attention is paid to contemporary challenges facing the jury institution in different legal systems, with the aim of optimizing and improving the Ukrainian model of jury trials during the post-war restoration of the judicial system in Ukraine.

The jury trial is an institution that contributes to the development of civic awareness and individual responsibility for making socially significant decisions and participating in the administration of justice. In the post-war period, it can ensure a more objective consideration of cases, restore trust in judicial authorities, and strengthen social cohesion and the legitimacy of justice in Ukraine.

The conducted research makes it possible to formulate the following conclusions in the context of European integration: the jury institution is one of the functional instruments that ensures the adaptation of the national judicial system to common European standards of fairness, impartiality, and judicial independence, as well as initiates the process of harmonizing legislation with European standards.

It should be noted that the current model of the jury trial in Ukraine, which provides for adjudication by a panel consisting of two professional judges and three jurors, is undergoing transformation in accordance with the provisions of the draft Law of Ukraine "On Jury Trials." This transformation is aimed at strengthening the independence of the jury, revising its quantitative and subjective composition, expanding or clarifying the range of cases in which jury trials are applied, as well as improving the procedure for its functioning and financing.

In the context of these transformations, taking into account international experience, it is advisable to improve the procedure for forming jury panels on the basis of representativeness. In addition, the requirement to provide reasoned justification for challenges to jurors requires proper regulatory consolidation, as well as the establishment of adequate guarantees for the safety of jurors, their relatives, and their property.

Key words: jury trial, jury institution, model of jury trial, Criminal Procedure Code, criminal proceedings, prosecution, justice in EU countries, jury trial in Canada, debates in the lower house of the Parliament of the United Kingdom (Great Britain), criminal courts of the departments of France, Belgium, security guarantees for jurors.

Постановка проблеми. Тривала війна російської федерації проти України зумовила потребу проведення трансформаційних процесів у різних сферах життєдіяльності суспільства вже сьогодні, адже військові дії стали не лише випробуванням для системи безпеки і оборони країни, але й можливістю для проведення нових системних реформ суспільства і держави, інституційного оновлення та переосмислення функцій ключових державних інституцій, реформування органів влади, вдосконалення системи державного управління, процесів євроінтеграції тощо.

Сучасна реформа судової влади є важливою й актуальною та спрямована на гарантування права на справедливий суд, підвищення довіри суспільства до судової влади, зумовлена євроінтеграційними процесами, адаптацією чинного законодавства до стандартів ЄС, сприяє соціальній єдності суспільства та легітимності правосуддя в умовах повоєнного відновлення України.

Судова реформа в Україні, яка спрямована на становлення незалежності судової влади, – це не лише питання тривалих наукових і професійних дискусій, але, на думку Голови Вищої ради правосуддя Григорія Усика, – «фундамент правової системи, без якої неможливо говорити про довіру до правосуддя» [1].

Україна тривалий час перебуває в стані реформування судової системи та суміжних правових інститутів, декларуючи реформи щодо приведення сфери судочинства у відповідність із міжнародними, європейськими стандартами, – відзначає колишній Голова Верховного Суду України Ярослав Романюк. У цьому напрямку були й значні позитивні зрушення. Згадаймо хоча б відмову на початку 2000-х років від інституту процесуального нагляду вищих судів над дотриманням законності судами нижчих інстанцій та суттєве оновлення норм процесуальних кодексів. Проте варто визнати, що реалізація ініціатив реформування судової системи нерідко відповідала європейським стандартам більше за формою, ніж за змістом, здійснювалася копіюванням певних частин закордонних моделей без урахування особливостей національної правової та судової систем України. Зазначене призвело до того, що якість та ефективність функціонування існуючої зараз моделі судової системи перестали задовольняти очікування українського суспільства. Отож сфера судоустрою потребує глибинного реформування й ми маємо історичний шанс для його проведення та побудови якісно нової моделі судової системи України» [2].

З огляду на вищезазначене, можемо констатувати, що в юридичній науковій спільноті пошук шляхів реформування інституту суду присяжних крізь призму міжнародного досвіду, набуває особливої актуальності. Проведення подібних досліджень дасть можливість якісно оновити судову систему та сприятиме відновленню довіри до інституту судочинства, ствердження принципу народовладдя та реалізації євроінтеграційних прагнень.

Мета дослідження полягає в аналізі концептуальних засад реформування української моделі суду присяжних у контексті міжнародного досвіду та ролі інституту суду присяжних у забезпеченні справедливого судочинства та підвищенні довіри до судових органів.

Стан опрацювання проблематики. Актуальність теми обумовлює спектр джерельної бази дослідження, яке складається з нормативно-правової бази, позицій судових органів, політичних діячів, національних та зарубіжних науковців у галузі судоустрою та судочинства. Відзначимо низку наукових напрацювань, які стали основою нашого дослідження, а саме: дисертаційне дослідження Волоско І., щодо особливостей формування та діяльності суду присяжних, Жаровська І., Ковальчук В., які аналізують конституційно-правовий статус суду присяжних, Кравченко С., щодо питання довіри до суду, Липчанського М., щодо плану часткового вступу України, Липовська Н., Хожило І., які акцентують увагу на особливостях функціонування судів присяжних в системі публічного управління в Україні, Стеценко В., Мякота В., щодо особливостей судового розгляду кримінальних справ у суді присяжних, Горінов П., щодо адміністративно-правових механізмів забезпечення незалежності суддів як ключової гарантії функціонування судової влади в демократичній державі.

Дослідження канадських науковців, зокрема Хакхара Н. та Роуча К., спрямовані на питання легітимності судового процесу та діяльності присяжних у кримінальних справах у контексті справедливості для різних груп населення, зокрема для корінних громад тощо, дали можливість врахувати потенційні виклики для формулювання пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання суду присяжних в Україні.

Доцільним є аналіз офіційних законодавчих та урядових заходів у Франції, Бельгії, Великій Британії спрямованих на реформування суду присяжних у контексті загальної судової реформи. У роботі представлено результати дебатів, які пройшли в парламенті Великої Британії, де обговорювалися питання права на суд присяжних та дослідження науковців щодо з'ясування питання доцільності судів присяжних у Бельгії.

Подібні компаративістські дослідження дають можливість виокремити проблеми в країнах, де інститут присяжних має сталі традиції і запобігти їм під час формування національної моделі суду присяжних.

Виклад основного матеріалу. Україна активно розпочала реформування судової системи відповідно до міжнародних та європейських стандартів у галузі правосуддя, прагнучи закріпити в національному законодавстві якісно новий статус суду присяжних. В основу правового регулювання суду присяжних покладено конституційний принцип реалізації права на справедливий суд, що охоплює розгляд справи незалежним і неупередженим складом суду, незалежність, об'єктивність та законність формування складу суду, прозору та недискримінаційну процедуру відбору присяжних, гарантії їхнього захисту від будь-якого зовнішнього впливу, дотримання принципу рівності сторін тощо. Такий підхід дасть можливість реалізувати конституційні норми, згідно яких участь народу у здійсненні правосуддя розглядається як одна з форм реалізації принципу народного суверенітету.

Процес нормативно-правового регулювання суду присяжних триває з моменту прийняття Конституції України у 1996 році, де вперше на конституційному рівні було закріплено участь народу у здійсненні правосуддя. Якщо звернемось до норм Конституції України, то у ст. 124 закріплено, що правосуддя в Україні здійснюють виключно суди. Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних [3]. Поряд із тим, у ст. 127 закріплено, що «у визначених законом випадках правосуддя здійснюється за участю присяжних» [3]. Як бачимо, підхід, який початково сформульований у межах конституційного права, знайшов своє закріплення та реалізацію у кримінальному процесуальному праві, в окремих інститутах міжнародного публічного права, у теорії та практиці правосуддя й судоустрою, а також в інших галузях права.

Зазначимо, що суд присяжних в Україні діє доволі обмежено сьогодні через сукупність правових, інституційних і практичних факторів, а саме через безпекові і військові виклики, обмежену процедуру залучення присяжних до судочинства, процесуальні складності щодо процесуальної участі, мотиваційні чинники, кадрове забезпечення та фінансування тощо. Ця інституція діє відповідно до норм Кримінального процесуального кодексу України, а саме ст. 31 КПК України, де визначено склад суду, а саме: два судді та три присяжних, ст. 384 КПК України визначено право обвинуваченого на суд присяжних у справах, де можливе довічне позбавлення волі, у ст. 385, 386–391 КПК України [4] врегульований порядок виклику присяжних, процедуру розгляду справи, права та обов'язки присяжних, ухвалення рішення тощо. Проте, чинне правове регулювання зазнає змін після прийняття остаточної редакції Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [5], де врегульований статус присяжних, гарантії присяжних, порядок формування списків тощо.

З моменту конституційного закріплення і по сьогодення відбувається пошук оптимальної моделі суду присяжних. Вважаємо, що в березні 2025 року, коли Верховна Рада України проголосувала в першому читанні законопроєкт про запровадження в Україні суду присяжних [6], було остаточно закріплено базові підходи до української моделі суду присяжних. Майбутня українська модель суду присяжних матиме характер, наближений до англосаксонської моделі, за якою суд присяжних складатиметься з одного професійного судді та лави присяжних. Так, в проєкті закону «Про суд присяжних» [6] в ст. 3 «Склад суду присяжних» передбачено, що «Суд присяжних складається з одного професійного судді і лави присяжних. Професійний суддя суду присяжних є процесуальним головуючим у судовому засіданні та не бере участі в прийнятті рішення Лавою присяжних по суті обвинувачення особи у вчиненні діяння, передбаченого Кримінальним кодексом України [5].

У законопроєкті «Про суд присяжних» зазначено, що суд присяжних здійснює розгляд кримінальних проваджень у суді першої інстанції відповідно до норм кримінального процесуального законодавства, тому юрисдикцію цього суду визначаємо на підставі нині діючих положень Кримінального процесуального кодексу України, де у ст. 31, п. 3 сказано, що «кримінальне провадження в суді першої інстанції щодо злочинів, за вчинення яких передбачено довічне позбавлення волі, здійснюється колегіально судом у складі трьох суддів, а за клопотанням обвинуваченого – судом присяжних у складі двох суддів та трьох присяжних. Кримінальне провадження стосовно кількох обвинувачених розглядається судом присяжних стосовно всіх обвинувачених, якщо хоча б один з них заявив клопотання про такий розгляд» [4]. Зазначимо, що відповідно до чинного законодавства склад колегії відрізняється від того, який передбачено законопроєктом «Про суд присяжних», тому остаточний склад буде затверджено після остаточного прийняття законопроєкту, і відповідно, така розбіжність у складах присяжних буде усунена.

Загалом, можемо констатувати, що на присяжних покладається велика відповідальність у повоєнному відновленні судової системи судочинства, з огляду на запит суспільства на справедливий суд і справедливе правосуддя, адже «судова система, її автономія та незалежність суддів – важлива частина фундаменту, на якому тримається наша держава, її суверенітет і демократичний лад» [7].

Науковці підкреслюють, що запровадження інституту суду присяжних має особливе значення в умовах політичних, безпекових, реформаційних та ментальних запитів суспільства, а народовладна функція суду присяжних реалізується крізь призму наступних ключових характеристик з урахуванням воєнних викликів:

По-перше, участь громадян у колегії присяжних забезпечує представництво суспільних цінностей у процесі ухвалення судових рішень, що дозволяє враховувати моральні та етичні аспекти,

характерні для певної спільноти, сприяючи гармонізації судової системи відповідно до реальних потреб суспільства.

По-друге, суд присяжних є важливим інструментом захисту прав і свобод особи, оскільки громадяни, які виконують функції присяжних, не залежать від професійної судової системи та політичного впливу. Останнє, на думку Жаровської І. М., знижує ризик упередженості або політичного втручання у процес ухвалення рішень. Крім того, незалежність присяжних дозволяє їм оцінювати обставини справи об'єктивно, керуючись лише доказами та власним розумінням справедливості [8, с. 1].

По-третє, суд присяжних сприяє правовому просвітництву громадян та формуванню високого рівня правової культури. Виконуючи роль присяжного, громадяни знайомляться з юридичними процедурами, принципами права та функціонуванням судової системи, що підвищує їхню обізнаність про власні права та обов'язки [8, с. 1].

Суд присяжних позитивно впливає як на динаміку правової культури суспільства, так і на моральну культуру суспільства в цілому, що є особливо актуальною темою для розвитку цієї інституції в цілому. У цьому випадку ми погоджуємося, що «в українському суспільстві протягом різного періоду його розвитку чітко простежувався взаємозв'язок та взаємозалежність між моральною та правовою культурою, адже рівень правової культури, що проявляється у розумінні і повазі до таких державних інститутів як право, правосуддя, законності й правової відповідальності, одночасно є основою для моральної поведінки суб'єктів і навпаки [9].

У суді присяжних інтереси суспільства у формі громадського самоврядування і держави узгоджуються щодо правильної побудови правової держави. При такій взаємодії вирішуються питання безпеки і справедливості життя в державі. В інституті суду присяжних державний принцип поєднується з соціальним, оскільки діяльність присяжних ґрунтується на законі, але в той же час відповідає на питання не тільки закону, а й моралі [10].

Важливою ознакою інституту суду присяжних, на думку Ковальчук В., є легітимізація судової влади, яка полягає «у визнанні громадянами процедур формування та функціонування державної влади як справедливих, законних та доцільних. Це визнання призводить до готовності дотримуватися урядових постанов та рішень. Участь громадян слугує основою легітимності – або сприйняття справедливості – як окремих рішень, так і державних інституцій в цілому. Відповідно, легітимність судової влади стосується процесу прямої та опосередкованої участі громадськості у здійсненні правосуддя, що, у свою чергу, посилює легітимність судової системи. Суд присяжних є однією з ключових форм безпосередньої участі громадян у здійсненні правосуддя. У контексті сучасного конституційного розвитку суд присяжних відіграє життєво важливу роль у забезпеченні справедливості та прозорості судових процесів» [11, с. 98].

Легітимізація судової влади напряму пов'язана із довірою до суду, про що зазначають у відповідному професійному середовищі. Так, на думку Голови Верховного Суду України Кравченка С., «довіра до суду є одним із стовпів держави, а довіра до судді, який розглядає справу, – невідділний елемент верховенства права. Якщо взяти за основу інформацію із ЗМІ, результати опитування, то «найпоширенішими є випадки проведення опитування громадян, коли на запитання про рівень довіри до органів влади, зокрема до суду, відповідають громадяни, які не мали досвіду участі в судових процесах, а в умовах відсутності такого досвіду вони керуються тим, що побачили, почули чи прочитали в медіа. За останніми такими опитуваннями, рівень недовіри до всіх органів влади, в тому числі до суду, становить 70 %. Однак, цього явно недостатньо для того, щоб формувати об'єктивну думку про систему правосуддя в державі та дійсний рівень довіри до суду» [12].

Підтвердженням вищевказаного є результати соціологічних досліджень, згідно яких ситуація з негативним ставленням до судових органів полягає в тому, що «оскільки більшість громадян не мають особистого досвіду спілкування з судами і визначають своє ставлення до судової системи на підставі чужого досвіду або інформації в ЗМІ, ставлення населення в цілому до судової системи є негативним, а рівень довіри є одним з найнижчих серед державних та соціальних інституцій. Проте рівень довіри громадян, які мають власний нещодавній досвід спілкування з судами, є значно вищим. Більше того, баланс довіри з боку цих громадян до судів та судової системи є позитивним, тобто число тих, хто довіряє судам, є вищим, ніж число тих, хто не довіряє» [13].

Загалом, інститут присяжних дасть можливість громадянам через безпосередню участь ознайомитись із судовою системою та змінити ставлення до системи судочинства, якісно піднявши рівень довіри до суду. Вважаємо, що якісно оновлений інститут суду присяжних в Україні, який

буде сформований українським суспільством, відображатиме морально-емоційний стан суспільства, основні ціннісні орієнтири та характеристики, які на даний момент характерні для українського суспільства, такі як підвищений запит на справедливість та об'єктивність на тлі гучних корупційних скандалів, воєнних травм та безпекових викликів.

Подібні сподівання базуються на тому, що «суд присяжних не має певного постійного складу, а формується один раз на основі складного механізму відбору для розгляду конкретної справи. Суд присяжних як орган державної влади входить до складу єдиного державного апарату, визначеного системою органів державної влади країни. Відповідно до принципу поділу влади суд присяжних належить до судової гілки влади. Відмінність суду присяжних від інших судів в Україні полягає в тому, що одночасно зі здійсненням правосуддя суд присяжних виконує функції органу соціальної влади: функцію соціального контролю і соціалізації» [10].

Іншою характерною ознакою інституту суду присяжних є орієнтація на європейські стандарти та практику правосуддя ЄС. Проєвропейський розвиток та реформування судочинства в Україні через запровадження інституту суду присяжних, дасть можливість запровадити європейські стандарти справедливого правосуддя в умовах повоєнного відновлення України. Якщо звернутись до європейських стандартів у галузі судочинства - то основні їх орієнтири спрямовані на реалізацію принципу верховенства права, здійснення права на справедливий суд через підвищення ролі участі громадян у здійсненні правосуддя.

Основні стандарти в ЄС щодо статусу суду присяжних закладені в ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [14] та в статті 47 Хартії основних прав Європейського Союзу [15], що є особливо важливим для процесу подальшої адаптації національного законодавства до стандартів ЄС. В цих документах прослідковується чіткий європейський вектор, який базується на розумінні ст. 6 Право на справедливий суд Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [14], де сказано що «кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення» [14]. Отже, можемо зробити висновок, що інститут суду присяжних є одним з тих функціональних інструментів, що дає можливість національній системі судочинства адаптуватися до загальноєвропейських стандартів справедливості, неупередженості та незалежності суду.

Враховуючи проєвропейську орієнтацію та майбутню інтеграцію України до ЄС, доцільно проаналізувати основні тенденції та виклики функціонування інституту суду присяжних на прикладі країн, де він має відповідну практику застосування. Так, наприклад, у листопаді 2025 року в нижній палаті парламенту Сполученого Королівства (Великої Британії) пройшли дебати, присвячені проблемним питанням функціонування інституту суду присяжних. Ця дискусія носила політико-правовий характер і була спрямована на формування спільної позиції парламентаріїв щодо тематики можливого обмеження застосування суду присяжних щодо дрібних категорій справ, пошуку балансу між правом на суд присяжних і правом на справедливий суд у розумний строк в умовах системної кризи кримінального правосуддя.

Учасники дискусії визнають, що суди присяжних є «фундаментальними для системи правосуддя та для нашої демократії» [16], але в той же час під час дебатів було констатовано, що «країна заслуговує на суттєві реформи, які підтримують жертв, модернізацію та справедливість, забезпечують жертвам швидше правосуддя, на яке вони заслуговують, вирішуючи затримки у судових розглядах та забезпечуючи справедливе правосуддя. Відповідно, було прийнято рішення про поєднання структурної реформи та інвестицій в систему правосуддя, а саме посилення інвестицій в утримання судів, відкриття нових судів, залучення більше суддів, адвокатів та персоналу тощо, дасть можливість належним чином здійснювати право на справедливий суд у розумний строк [16].

Якщо звернутися до досвіду функціонування інституту присяжних у Канаді, то, на думку канадського дослідника – автора праці «Оцінка легітимності вироку канадського суду присяжних у кримінальних процесах», проблемою є «непрофесіональний характер присяжних, що викликає особливе занепокоєння, враховуючи постійно зростаючу складність кримінальних процесів. Більшість кримінальних процесів сьогодні містять докази, які можуть бути шкідливими для обвинуваченого – докази, які можуть змусити присяжних сумніватися в невинуватості обвинуваченого, навіть якщо вони не є прямим доказом вини» [17, с. 193]. Відповідно, обмеження щодо юридичної

освіти, на думку автора, має неконструктивний характер і сприяє необ'єктивному тлумаченню доказів у складних кримінальних справах.

Інший автор акцентує, що канадський досвід ускладнений специфікою врахування інтересів корінних народів (First Nations, Inuit, Métis) та їх представництвом в суді, а на практиці корінні громади часто стикаються з неоднаковим ставленням. До категорії подібних справ відноситься і практика використання до 2019 року безмотивованих відводів, якими тривалий час зловживали в системі канадського судочинства, обмежуючи інтереси корінного народу [18].

Подібні виклики щодо строків, розгляду, об'єктивності, юрисдикції обговорюються і у Франції, де діє змішана модель суду присяжних. У 2021 році прем'єр-міністр Франції та міністр юстиції подали до парламенту законопроєкт, спрямований на реформування певних аспектів французької судової системи та «відновлення довіри між громадянами та судовими інституціями» [19].

Дійсно, хоча Європейська конвенція з прав людини вимагає, щоб обвинувачені були вислухані в рамках справедливого судового розгляду «протягом розумного строку», французькі кримінальні суди мають значні затримки, і часто трапляються тривалі затримки між висуненням обвинувачень особам і завершенням їхніх судових розглядів: У 2015 році середня тривалість кримінального провадження у Франції становила 40,6 місяця [19].

В результаті дискусій у Франції частина тяжких кримінальних справ, які раніше слухалися судами присяжних (cours d'assises), тепер можуть розглядатися у кримінальних судах департаментів Франції без участі присяжних, що є елементом системної реформи судової моделі, спрямованої на скорочення строків і підвищення ефективності правосуддя та свідомо звужує класичну модель присяжних, не вважаючи це порушенням стандартів справедливості [19].

У свій час з подібними викликами зустрілась і Бельгія. Бельгійська прокуратура закликала до внесення поправки до Конституції, яка б дозволила обмежити використання судів присяжних. Проте, через складності конституційних вимог щодо зміни основного закону, подібна ініціатива так і не була реалізована. Відповідно, суд присяжних залишається чинним інститутом у бельгійській судовій системі, хоча дискусії щодо його реформування продовжуються.

Судові розгляди за участю присяжних у Бельгії обмежуються найсерйознішими звинуваченнями, включаючи вбивство та тероризм, і навіть тоді проводяться лише рідко. Згідно зі ст. 150 Конституції, це також єдиний орган, відповідальний за політичні злочини та правопорушення, пов'язані з пресою. Цей процес вважається надзвичайно дорогим і тривалим, з тривалим часом між висуненням звинувачення та судовим розглядом. Крім того, кінцеві результати щодо вироків та покарань часто є предметом суперечок [20].

Питання вимог до професійної компетентності та правової культури претендентів на присяжних, на нашу думку, потребує окремого наукового дослідження. З огляду на те, що окремі справи за участю присяжних характеризуються підвищеною правовою складністю, недостатній рівень базових знань у сфері юридичних понять і конструкцій може впливати на повноту сприйняття матеріалів справи та процес оцінки доказів. У цьому контексті заслуговує уваги позиція дослідників щодо підвищення рівня правової культури та правосвідомості суспільства, зокрема майбутніх присяжних «через запровадження програм та ініціатив, спрямованих на підвищення рівня правової культури серед громадян, розвиток навичок роботи з правовими текстами та документами, що сприятиме більш ефективній участі присяжних у судочинстві [21, 22].

Сучасна модель суду присяжних в Україні, яка діє на підставі положень Конституції України, Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про судоустрій і статус суддів» є перехідною конструкцією, яка формально забезпечує участь громадян у здійсненні правосуддя, проте не надає їм вирішальної ролі у процесі ухвалення судового рішення, тому в процесі реформування вона буде якісно і змістовно вдосконалена, про що говорять фахівці і свідчать відповідні законопроєкти.

Верховна Рада України 5 грудня 2025 року прийняла за основу, а саме у першому читанні проєкт Закону України «Про суд присяжних» у якому досить детально розроблені обов'язки та повноваження присяжних, форми і методи відбору присяжних та їх участі у судовому процесі. Проте, окремі питання, на думку низки вчених, не висвітлені. Зазначені питання стосуються віку присяжних, окремих аспектів відбору присяжних, а також питань забезпечення безпеки присяжних та близьких родичів і майна [23].

Відзначимо, що запровадження суду присяжних є значним навантаженням для держави, тому питання фінансування є одним із найбільш складних питань у системі організаційно-правових заходів

щодо запровадження суду присяжних і потребує особливої уваги на рівні державної влади та міжнародних організацій, які здійснюють фінансову й експертну підтримку судової реформи в Україні.

Висновки. Сьогодні суд присяжних перебуває на кінцевій стадії свого наукового обговорення, законодавчого реформування та вдосконалення. На підставі проведеного дослідження можемо констатувати, що чинна модель суду присяжних в Україні функціонує на підставі положень Конституції України, Кримінального процесуального кодексу України, Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Ця модель є перехідною конструкцією, яка формально забезпечує участь громадян у здійсненні правосуддя, однак не надає їм вирішальної ролі у процесі ухвалення судового рішення, що призвело до реформування даного інституту.

Суд присяжних в Україні діє доволі обмежено через сукупність правових, інституційних і практичних факторів, а саме через безпекові і військові виклики, обмежену процедуру залучення присяжних до судочинства, процесуальні складності щодо процесуальної участі, мотиваційні чинники, кадрове забезпечення та фінансування тощо.

Діюча модель не повною мірою відповідає класичним стандартам інституту суду присяжних, сформованим у країнах із розвиненою правовою традицією, зокрема щодо незалежності присяжних, їх автономності у встановленні фактичних обставин справи та відокремлення функцій судді і журі, що знижує рівень реалізації принципу безпосередньої участі народу у здійсненні правосуддя. Зазначимо, що інститут суду присяжних є одним з тих функціональних інструментів, що дає можливість адаптувати національну систему судочинства до загальноєвропейських стандартів справедливості, неупередженості та незалежності судової системи, що є одним із векторів євроінтеграції.

Відзначимо, що наше дослідження привертає увагу до інституту суду присяжних як одного із ключових чинників підвищення довіри до судової системи, акцентуючи на важливій ролі цієї інституції у період повоєнного відновлення системи судочинства, а тому врахування досвіду функціонування даної інституції в країнах ЄС, англо-американської моделі має велике значення для реформування інституту присяжних в Україні.

Можна зробити висновок, що визнаючи право на суд присяжних як інституційну гарантію реалізації права на справедливий суд, держави як англосаксонської, так і романо-германської правових систем мають схожі проблеми функціонального характеру. Серед них – процесуальні затримки, значне фінансове навантаження на судову систему, відсутність ефективних механізмів реагування на окремі проблеми, труднощі з об'єктивною оцінкою складних справ, а також питання необґрунтованих відводів.

Вважаємо, що формування суду присяжних в Україні має здійснюватися за прозорими та об'єктивними процедурами з урахуванням трансформаційних процесів, міжнародного досвіду на засадах репрезентативності. Крім того, обґрунтованого нормативного закріплення потребує вимога мотивування відводів присяжних, а також встановлення належних гарантій їх безпеки, безпеки їхніх родичів і майна.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Усик Г. Незалежність судової влади – фундамент правової системи, без якої неможливо говорити про довіру до правосуддя. 2025. URL: https://ck.court.gov.ua/tu24/pres-centr/news/1906972/ (дата звернення: 20.02.2026).
2. Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства. 2015. 708 с. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/file/eu_standarts_book_web-1.pdf (дата звернення: 20.02.2026).
3. Конституція України: Закон України від 28.06.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 20.02.2026).
4. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 20.02.2026).
5. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text (дата звернення: 20.02.2026).
6. Про суд присяжних: Проєкт Закону від 14.07.2020 № 3843. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69465 (дата звернення: 20.02.2026).
7. Горінов П.В. Адміністративно-правове регулювання гарантій незалежності суддів: принципи, процедури та стандарти: монографія. Київ: Державний університет імені Михайла Драгоманова, 2024. 287 с.

8. Жаровська І.М. Суд присяжних як форма народовладдя: конституційно-правовий вимір. *Академічні візії*. 2024. № 35. С. 1–6. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.14513630.
9. Драпушко Р. Г., Горінов П. В. Сучасні виклики і загрози правової культури молоді. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 4. С. 18–22. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2021.04.3.
10. Липовська Н., Хожило І. Особливості функціонування судів присяжних в системі публічного управління в Україні. Public *Administration and Regional Development*. 2023. № 21. С. 868–886. DOI: 10.34132/pard2023.21.12.
11. Ковальчук В. Суд присяжних як форма безпосередньої демократії в Україні: виклики та перспективи його становлення. *Конституційно-правові академічні студії*. 2025. № 1. С. 98–107. DOI: https://doi.org/10.24144/2663-5399.2025.1.12.
12. Кравченко С. Довіра до суду: важливі міркування, які ґрунтуються на фактах. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1775192/ (дата звернення: 20.02.2026).
13. Центр Разумкова. Ставлення громадян України до судової системи: звіт за результатами дослідження. URL: https://rm.coe.int/zvitsud2020/1680a0c2d7 (дата звернення: 20.02.2026).
14. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 20.02.2026).
15. Хартія основних прав Європейського Союзу. URL: https://www.asser.nl/media/798224/hartiya-osnovnyh-prav-yevropejskogo-soyuzu-2.pdf (дата звернення: 20.02.2026).
16. UK Parliament. Right to Trial by Jury. Vol. 776: debated on 27 November 2025. URL: https://hansard.parliament.uk/commons/2025-11-27/debates/14A1482E-EC3A-49BD-A514-1418F59CB74D/RightToTrialByJury (дата звернення: 20.02.2026).
17. Khakhar N. "Reviewing Our Peers": Evaluating the Legitimacy of the Canadian Jury Verdict in Criminal Trials. University of Toronto Faculty of Law Review. 2022. Vol. 80, No. 1. P. 42. URL: https://static1.squarespace.com/static/5d58a0fc8c20010001ebc644/t/668ada733cae4756d34f9a72/1720375944846/Volume+81%2C+Issue+2-Khakhar.pdf (дата звернення: 20.02.2026).
18. Roach K. Canadian Justice, Indigenous Injustice: The Gerald Stanley and Colten Boushie Case. Montreal; Kingston: McGill-Queen's University Press, 2019. p. 307.
19. France: Government Initiates Judicial Reforms. URL: https://www.loc.gov/item/global-legal-monitor/2021-05-25/france-government-initiates-judicial-reforms/ (дата звернення: 20.02.2026).
20. Hope A. Prosecutors call for an end to jury trials. 2019. URL: https://www.brusselstimes.com/59125/prosecutors-call-for-an-end-to-jury-trials (дата звернення: 20.02.2026).
21. Горінов П.В. Міжнародні стандарти формування корпусу суддів як основа вдосконалення гарантій незалежності суду та суддів. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 6. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-7/4.
22. Якимець С.С., Горінов П. В. Реформування суду присяжних в Україні: теоретичні підходи та практичні виклики на основі досвіду США. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 7. С. 476–480. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/113.
23. Муравйов К.В., Заросило В. О., Вацюк В. О. Формування та організація діяльності суду присяжних в Україні на сучасному етапі реформування судової системи. *Право та державне управління.* 2025. № 1. С. 317–323. DOI: https://doi.org/10.32782/pdu.2025.1.44.

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Макарова О.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.94] : 341.645
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.5

ПРАВИЛА ОЦІНКИ ЄСПЛ МОЖЛИВОГО ВІДШКОДУВАННЯ ЗА НЕЗАКОННЕ ОСУДЖЕННЯ

Музичук К.С.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального правосуддя
та правоохоронної діяльності
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID: 0000-0002-4153-8558
e-mail: katiamuzychuk@gmail.com

Зарадюк З.В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального правосуддя
та правоохоронної діяльності
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID: 0000-0002-3364-9565
e-mail: zaradiuk.zoriana@vnu.edu.ua

Музичук К.С., Зарадюк З.В. Правила оцінки ЄСПЛ можливого відшкодування за незаконне осудження.

У статті виявлено процесуальні правила (правила), з допомогою яких Європейський суд з прав людини оцінює справедливість судових розглядів щодо відшкодування незаконно осудженим особам.

Встановлено, що першочерговим правилом у згаданому контексті є аналіз стану врегулювання поняття «судова помилка» національними судами.

Доведено, що наднаціональний судовий орган використовує двоякий підхід: на основі статті 3 Протоколу № 7 до Конвенції про захист прав та основоположних свобод (якщо згаданий Протокол № 7 ратифіковано країною-підписантом конвенції); на основі пункту 2 статті 6 Конвенції (якщо Протокол № 7 не ратифіковано), тобто в аспекті презумпції невинуватості.

Обґрунтовано, що ЄСПЛ статтю 3 Протоколу № 7 тлумачить не як форму спеціального закону (lex specialis), який виключає застосування пункту 2 статті 6 Конвенції до вимог відшкодування через судову помилку.

Аналізується правило, якого дотримується ЄСПЛ щодо можливого відшкодування на основі презумпції невинуватості: якщо кримінальну справу закрито або осудженого виправдано, то пункт 2 статті 6 Конвенції може бути застосовний тільки з інших підстав.

Розглядаються правила, які випливає із аналізу практики ЄСПЛ щодо можливого відшкодування у подібних випадках: застосовність пункту 2 статті 6 Конвенції допустиме, якщо національні суди зосереджувались на впливі нового чи нововиявленого факту на будь-яку оцінку справи і чи була проведена оцінка доказів, щоб визначити, чи свідчив цей факт поза розумним сумнівом про те, що обвинувачений не вчиняв правопорушення.

Встановлено, що важливими правилами щодо застосування пункту 2 статті 6 Конвенції для відшкодування є: з'ясування вчасності подання позову про компенсацію після завершення кримінального провадження; наявність зв'язку позову про компенсацію з провадженнями в законодавстві та на практиці як з точки зору юриспруденції, так і з точки зору суті; право заявників на відшкодування є «прямим продовженням» (або «наслідками та необхідними супутниками») закриття кримінального провадження.

Обґрунтовано правило ЄСПЛ: якщо в конкретній справі не виявлено порушення державою-відповідачем пункту 2 статті 6 Конвенції, заявнику може бути відмовлено в компенсації.

Ключові слова: ЄСПЛ, правила судочинства, кримінальний процес, цивільний процес, презумпція невинуватості, гнучкість правил, справедливий та ефективний розгляд судових справ.

Muzychuk K.S., Zaradyuk Z.V. Rules for the evaluation of possible compensation for unlawful conviction by the ECtHR.

The article identifies procedural rules (rules) by which the European Court of Human Rights assesses the fairness of trials regarding compensation for wrongfully convicted persons.

It has been established that the primary rule in the aforementioned context is the analysis of the state of regulation of the concept of «judicial error» by national courts.

It has been proven that the supranational judicial body uses a two-fold approach: on the basis of Article 3 of Protocol No. 7 to the Convention for the Protection of Rights and Fundamental Freedoms (if the said Protocol No. 7 has been ratified by the country that is a signatory to the Convention); on the basis of paragraph 2 of Article 6 of the Convention (if Protocol No. 7 has not been ratified), that is, in terms of the presumption of innocence.

It is well-founded that the ECHR does not interpret Article 3 of Protocol No. 7 as a form of special law (lex specialis) that excludes the application of Article 6(2) of the Convention to claims for compensation due to a miscarriage of justice.

The rule followed by the ECHR regarding possible compensation based on the presumption of innocence is analyzed: if the criminal case is closed or the convicted person is acquitted, then paragraph 2 of Article 6 of the Convention can only be applied on other grounds.

The rules that emerge from the analysis of the ECtHR's case law on possible compensation in such cases are considered: the applicability of Article 6(2) of the Convention is permissible if the national courts focused on the impact of the new or newly discovered fact on any assessment of the case and whether an assessment of the evidence was carried out to determine whether this fact proved beyond reasonable doubt that the accused did not commit the offence.

It has been established that the important rules for the application of Article 6 § 2 of the Convention to compensation are: the timeliness of the claim for compensation after the conclusion of the criminal proceedings; the existence of a connection between the claim for compensation and the proceedings in law and in practice, both in terms of jurisprudence and substance; and the applicants' right to compensation is a "direct continuation" (or "consequences and necessary accompaniments") of the closure of the criminal proceedings.

The ECHR rule is justified: if in a particular case no violation of Article 6(2) of the Convention by the respondent State is found, the applicant may be denied compensation.

Key words: ECHR, rules of procedure, criminal procedure, civil procedure, presumption of innocence, flexibility of rules, fair and efficient trial.

Постановка проблеми. У кримінальних провадженнях Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд) використовує ним же вироблені процесуальні правила (далі – правила), які лежать в основі справедливого судочинства в кримінальних провадженнях. Особливої уваги заслуговують ті з них, які наднаціональний судовий орган застосовує для оцінки можливого відшкодування незаконно осуджених осіб.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні тих процесуальних правил ЄСПЛ, які гарантують справедливий судовий розгляд щодо відшкодування незаконно осудженим особам.

Стан опрацювання проблеми. Проблема використання процесуальних правил ЄСПЛ в кримінальному судочинстві постала у зв'язку із прагненням національних судів забезпечити справедливе правосуддя. Саме завдяки правил Суд, в більшості випадків, робить висновок щодо справедливого розгляду кримінальних справ. На окремих сторонах цієї проблеми зосереджували увагу науковці та судді: Андріане Дорсман, Дінеке де Грот, Естер де Рой, Херсман ван дер Меєр, Н.Є. Блажієвська, М.М. Гнатовський, Б.С. Моніч, К.С. Музичук, М.В. Оніщук, Г.І. Усик та інші. Проте, проблемі використання процесуальних правил ЄСПЛ в аспекті можливого відшкодування незаконно осудженим особам приділялось недостатньо уваги.

Виклад основного матеріалу. У судовій практиці відомі випадки, коли обвинувачені у кримінальному правопорушенні були осуджені до ув'язнення, а через певний період, звільнені. Причиною звільнення від ув'язнення можуть бути нові докази, що поставили під сумнів ті докази, на основі яких обвинувачені визнані винними. Природньо, що незаконно осуджена особа прагне до відшкодування, обґрунтовуючи незаконність осудження судовою помилкою.

З'ясовуючи можливість відшкодування ЄСПЛ дотримується ряду процесуальних правил. Правило – це процесуальне керівництво, яке скеровує суд, в конкретних умовах, на справедливий

розгляд кримінального провадження [1, с. 46]. Першочерговим правилом є з'ясування того, чи поняття «судова помилка» було врегульовано тлумаченням національних судів. В протилежному випадку Суд визнає відсутність законодавчого визначення цього поняття. Відповідно можливість відшкодування на основі національного законодавства утруднюється [2].

У своїй практиці ЄСПЛ регулює можливість відшкодування за незаконне осудження на основі Протоколу № 7 до Конвенції про захист прав і основоположних свобод (далі – Конвенція), стаття 3 якого гарантує: «*Якщо остаточним рішенням особу було засуджено за вчинення кримінального правопорушення і якщо винесений їй вирок було потім скасовано або її було помилувано на підставі нового чи нововиявленого факту, який беззаперечно доводить наявність судової помилки, то ця особа, яка зазнала покарання в результаті такого засудження, одержує відшкодування згідно із законом або практикою відповідної держави, якщо тільки не буде доведено, що зазначений невідомий факт не було свого часу виявлено повністю або частково з вини цієї особи*»[3].

Якщо держава не ратифікувала Протокол № 7, стаття 3 якого гарантує відшкодування в разі незаконного засудження, Суд не вважає своїм завданням тлумачити вираз «судова помилка», який міститься в національному законодавстві, окрім як в тій мірі, в якій можна говорити, що її тлумачення є несумісним із принципом невинуватості, закріпленим у пункті 2 статтею 6 Конвенції [4, п. 118]. Іншими словами, використання судової помилки, відображеної в національному законодавстві, повинно так застосовуватися національними судами, щоб не було порушень статті 6 пункту 2, який гарантує: *«Кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку»* (презумпція невинуватості – *К.М., З.З.*) [3]. В Кримінальному процесуальному кодексі України судова помилка визначена як неумисне неправильне рішення суду, зумовлене помилковим тлумаченням норм права або неправильною оцінкою фактичних обставин справи [5, ст. 379].

Окрім цього, Суд наголошує, що стаття 3 Протоколу № 7 не є формою спеціального закону (lex specialis), який виключає застосування пункту 2 статті 6 до вимог про відшкодування через судову помилку [4, п. 105]. Варто нагадати, що *Lex specialis derogate generali* (з латині «спеціальний закон скасовує загальний») – це принцип права, який застосовується при колізії норм, згідно якого спеціальний закон, що регулює вузьке коло відносин, має перевагу над загальним законом у цьому ж колі відносин. При цьому Суд підкреслює, що положення матеріальних статей Протоколу № 7 повинні розглядатися як додаткові статті Конвенції, і що «всі положення Конвенції застосовуються відповідно» [4, п. 118].

В Україні Конвенція, включаючи Протокол № 7, ратифікована і набула чинності 11 вересня 1997 року [6]. Разом з тим, в окремих країнах цей протокол не ратифіковано, зокрема, у Сполученому Королівстві. Природньо постає запитання: чи потрібно досліджувати практику ЄСПЛ для випадків, коли можливість відшкодування здійснюється не на основі Протоколу № 7 до Конвенції? Відповідь однозначна: потрібно, адже в кожній подібній справі ЄСПЛ тлумачить гнучкість конвенційних норм, пропонує процесуальні правила, на яких ґрунтується справедливе судочинство і забезпечується єдність судової практики в країнах-підписантах Конвенції.

Отже, якщо Протокол № 7 Державою-відповідачем не ратифіковано, виправдані особи або відносно яких кримінальне провадження закрите, можуть отримати відшкодування, посилаючись на пункт 2 статті 6 Конвенції, тобто на порушення права, гарантованого презумпцією невинуватості.

Встановлюючи можливість відшкодування за пунктом 2 статті 6 Конвенції, Суд тлумачить суть права, нагадуючи, що право, закріплене згаданою статтею, має відповідати меті та намірам Конвенції, і що це право має тлумачитися і застосовуватися таким чином, аби його гарантії були практичними та ефективними [7, п. 87; 8, п. 162; 9, п. 308; 10, п. 21].

У контексті презумпції невинуватості згідно пункту 2 статті 6 Конвенції, Суд розрізняє два аспекти.

Перший як процесуальну гарантію у кримінальному процесі, яка накладає вимоги, у тому числі, тягар доведення, правових позицій і факту права, привілею проти самообвинувачення, досудового оприлюднення елементів справи та передчасне висловлювання суду або інших представників держави про вину обвинуваченої особи [4, пп. 35-36; 11, п. 88].

Другий – спрямований на захист осіб, які були виправдані за кримінальним обвинуваченням або відносно них кримінальне обвинувачення було закрито, що унеможливлювало таке поводження з ними з боку органів влади, ніби вони винні у злочині, тобто, що презумпція невинуватості зберігається і після завершення кримінального провадження (невинуватість поважається) [2; 4, п. 94].

Саме другий аспект застосовує Суд щодо виправданих осіб або відносно яких кримінальну справу закрито. При цьому він тлумачить: презумпція невинуватості діяла під час судового провадження для запобігання винесенню несправедливого обвинувального вироку; якщо ж її знову застосовувати до будь-якого (підкреслено – *К.М., З.З.*) подальшого провадження, то гарантії справедливого судового розгляду за пунктом 2 статті 6 можуть перетворитися на теоретичні та ілюзорні [4, п. 94].

Наведене тлумачення не вважається Судом абсолютним. У випадку закриття кримінальної прави, критерії Енгеля [12, п. 82] в подальшому недоцільні і якщо подальші судові провадження не призводять до нового кримінального обвинувачення, то пункт 2 статті 6 Конвенції може бути застосований, але вже з інших підстав [4, п. 96]. З'ясовуючи «інші підстави» Суд дотримується правила про необхідність дослідження його ж судової практики щодо застосування пункту 2 статті 6 Конвенції в рішеннях, прийнятих після завершення кримінального провадження шляхом закриття справи або після винесення виправдувального вироку щодо можливого відшкодування [4, п.97]. Центральним моментом, якщо пункт 2 статті 6 Конвенції буде визнаний застосовним, вважає Суд, є те, чи зосереджуються національні суди на впливі нового або нововиявленого факту на будь-яку оцінку справи і чи була проведена оцінка доказів, щоб визначити, чи свідчив цей факт поза розумним сумнівом про те, що заявник не вчиняв правопорушення [2].

На основі проведеного аналізу власної практики Суд вбачає можливість застосування пункту 2 статті 6 Конвенції, якщо право заявників на відшкодування є «прямим продовженням» (або «наслідками та необхідними супутниками») закриття кримінального провадження [4, п. 99; 13, п. 35; 14, п. 35; 15, п. 56; 16, п. 22; 17, п. 27, 18, п. 24].

Наступним правилом Суду є з'ясування того, чи позов заявника про компенсацію «був поданий вчасно після завершення кримінального провадження, але й також був пов'язаний з провадженням в законодавстві та на практиці як з точки зору юриспруденції, так і з точки зору суті», створюючи зв'язок між обома провадженнями з тим результатом, що пункт 2 статті 6 був застосовний [19, п. 38; 20, п. 96; 4, п. 100].

Виходячи з цілей пункту 2 статті 6 та аналізу власної практики, Суд формулює принцип презумпції невинуватості в правах про відшкодування, коли вина обвинувачений виправданий або коли кримінальну справу закрито: презумпція невинуватості означає, що якщо мало місце кримінальне обвинувачення, а кримінальна справа закінчилася виправданням, особа, яка була в центрі кримінального провадження, є невинуватою в очах закону, і з нею повинні поводитися у спосіб, що відповідає її невинуватості. У розглядуваному сенсі вироблене Судом правило про застосовність пункту 2 статті 6 є таким: презумпція невинуватості залишається після завершення кримінального провадження з метою забезпечення поваги до невинуватості даної особи стосовно будь-якого обвинувачення, яке не було доведено [4, п. 103].

Для з'ясування дотримання застосування національними судами пункту 2 статті 6 Конвенції в контексті подальшого провадження, Суд спирається на правила, які визначають процесуальні напрямки дослідження:

заявник має довести наявність зв'язку між завершеним кримінальним провадженням та подальшим провадженням; між завершеним кримінальним провадженням та провадженням щодо компенсації.

Наявність зв'язку зобов'язує суди проаналізувати рішення по кримінальній справі, долучитися до перегляду або оцінки доказів у кримінальній справі або оцінити участь заявника у всіх подіях, які призвели до кримінального обвинувачення, або прокоментувати певні елементи, які вказують на можливу вину обвинуваченого [4. п. 104];

обґрунтувати, що скасування обвинувального вироку створює право подавати клопотання про компенсацію за судову помилку;

з'ясувати на основі чого проведено скасування вироку: на нових доказах і чи свідчило воно про існування судової помилки [4, п. 107];

дослідити чи застосовувався пункт 2 статті 6 Конвенції національними судами і чи це гарантувало поводження із заявниками у спосіб, сумісний з невинуватістю [4, п. 108].

Наявність порушення презумпції невинуватості національними судами є основною підставою говорити про можливе відшкодування за пунктом 2 статті 6 Конвенції. Якщо ж у конкретній справі не виявлено порушення державою-відповідачем пункту 2 статті 6 Конвенції, заявнику може бути відмовлено в компенсації. Серед процесуальних правил варто відмітити окремі для різних випадків.

1.Випадок закриття кримінальної справи. Суд визначає, чи була дотримана презумпція невинуватості, тобто, чи було порушено пункт 2 статті 6 Конвенції. за всіх (підкреслено – *авторами*) обставин справи. При цьому Суд посилається на власні застосовні принципи: «презумпція невинуватості буде порушена, якщо вину обвинуваченого раніше не було доведено у відповідності із законом … а судове рішення відносно нього відображає думку, що він є винним. Це може бути так навіть за відсутності будь-якого формального висновку: достатньо, щоб були деякі міркування, які натякують на те, що суд вважає обвинуваченого винним» [21, п. 37; 22, п. 67; 23, п. 42; 4, п. 122].

2.Випадок закриття кримінальної справи. Суд встановлює, чи мотивувальна частина рішення, яку неможливо відокремити від резулятивної частини рішення, по суті встановлює вину обвинуваченого, хоча до цього його не було визнано винним згідно із законом [13, п. 37; 15, п. 60]. У протилежному випадку Суд пояснює, що національні суди описали «стан підозри» і що їх рішення не містить будь-яких висновків щодо встановлення вини [4, п.121].

3.Випадок різниці між справами, в яких кримінальне провадження було закрито, та справами, в яких мало місце виправдання особи. Суд роз'яснює, що озвучення підозри стосовно невинуватості обвинуваченого є допустимим лише коли закриття кримінальної справи не було здійснене у формі рішення по суті обвинувачення, однак посилання на такі підозри є недопустимими після набуття виправдувальним вироком чинності [16, п. 30; 18, п. 25; 19, п. 39; 20, п. 47; 24, пп. 19 та 23; 25, пп. 36-41].

4.Випадок цивільної відповідальності незалежно від закриття кримінальної справи або ж виправдання. Суд підкреслив, що хоча звільнення від кримінальної відповідальності повинне враховуватися в цивільному провадженні, воно не повинне перешкоджати встановленню цивільної відповідальності щодо виплати відшкодування, яка випливає з тих же самих фактів, але на основі меншого тягаря доведення [26, пп. 59-60; 4, п. 123].

5.Випадок адміністративної відповідальності незалежно від закриття кримінальної справи або ж виправдання. Суд допускає визнання заявника винним у скоєнні дисциплінарного проступку на основі тих самих фактів, на яких базувалось кримінальне обвинувачення (не є порушення пункту 2 статті 6 Конвенції), оскільки склади кримінальних злочинів та дисциплінарних проступків не є ідентичними [27, пп. 54-56].

Отже, аналіз практики Суду у справах про відшкодування за пунктом 2 статті 6 Конвенції дає змогу стверджувати про відсутність єдиного підходу до встановлення обставин, за яких ця норма буде порушена в контексті провадження, що слідує завершенню кримінального провадження. Суттєве значення цьому мають характер та контекст проваджень оспорюваного рішення [4, п. 125].

Висновки. Виявлено процесуальні правила, з допомогою яких ЄСПЛ оцінює справедливість судових розглядів щодо відшкодування незаконно осудженим особам. Встановлено правило щодо можливого відшкодування на основі презумпції невинуватості: якщо справу закрито або осудженого виправдано, то пункт 2 статті6 Конвенції може бути застосований тільки з інших підстав. Помічено, що застосовність згаданого пункту допустиме, якщо національні суди зосереджувались на впливі нового або нововиявленого факту на будь-яку оцінку справи. Доведено, що врахування нового або нововиявленого факту потребує оцінки того, чи свідчив цей факт поза розумним сумнівом про невчинення обвинуваченим правопорушення. Виявлено обов'язковість дотримання правил ЄСПЛ щодо застосування пункту 2 статті 6 Конвенції: вчасність подання позову про компенсацію після завершення кримінального провадження; наявність зв'язку позову про компенсацію з провадженнями в законодавстві та на практиці; право на відшкодування розглядається як «пряме продовження» закриття кримінального провадження. Обґрунтовано правило: якщо держава-відповідач не порушила пункт 2 статті 6 Конвенції, заявнику може бути відмовлено у відшкодуванні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Музичук К.С., Полетило П.С. Етимологічний підхід до визначення процесуальних правил ЄСПЛ крізь призму українських та зарубіжних словників. *Науковий вісник Ужгородського національного університету, 2025. Серія ПРАВО.* Випуск 92: частина 5. С. 43–47. DOI https: doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.5.
2. Nealon and Hallam v. The United Kingdom [GC], judgment of 11 July 2024, European Court of Human Rights.

3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: зб. законод. актів: станом на 19.04.2023 р. К., 2023. 102 с.
4. Allen V. The United Kingdom, judgment of 12 July 2013, European Court of Human Rights.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012. № 4651-VI. URL: ips.ligazakon.net/document/T124651?an=2020_05_19.
6. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text.
7. Soering v. the United Kingdom, judgment of 07 July 1989, European Court of Human Rights.
8. Al-Skeini and Others v. the United Kingdom [GC], judgment of 07 July 2011, European Court of Human Rights.
9. Allenet de Ribemond v. France, judgment of 10 February 1995, European Court of Human Rights.
10. Capeau v. Belgium, judgment of 13 January 2005, European Court of Human Rights.
11. Nešt`ák v. Slovakia, judgment of 10 February 1995, European Court of Human Rights.
12. Engel and Others v. the Netherlands, judgment of 08 June 1976, European Court of Human Rights.
13. Englert v. the Netherlands, judgment of 25 August 1987, European Court of Human Rights.
14. Nölkenbockhoff v. Germany, judgment of 25 August 1995, European Court of Human Rights.
15. Lutz v. Germany, judgment of 25 August 1987, European Court of Human Rights.
16. Sekanina v. Austria, judgment of 25 August 1993, European Court of Human Rights.
17. Rushiti v. Fustria, judgment of 21 March 2000, European Court of Human Rights.
18. Weixelbraun v. Austria, judgment of 10 February 1995, European Court of Human Rights.
19. «O» v. Norway, judgment of 11 February 2003, European Court of Human Rights.
20. Hammern v. Norway, judgment of 11 February 2003, European Court of Human Rights.
21. Minelli v. Switzerland, judgment of 11 February 2003, European Court of Human Rights.
22. Panteleyenko v. Ukraine, judgment of 29 June 2006, European Court of Human Rights.
23. Grabchuk v. Ukraine, judgment of 21 September 2006, European Court of Human Rights.
24. Yassar Hussain v. the United Kingdom, judgment of 07 June 2006, European Court of Human Rights.
25. Tendam v. Spain, judgment of 13 July 2010, European Court of Human Rights.
26. Diacenco v. Romania, judgment of 07 February 2002, European Court of Human Rights.
27. Šikić v. Croatia, judgment of 15 October 2010, European Court of Human Rights.

Дата першого надходження рукопису до видання: 08.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Музичук К.С., Зарадюк З.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.97/.99:004.8
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.6

ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ПРИ ПРИЙНЯТТІ СУДОВИХ РІШЕНЬ

Тегза О.О.,
аспірант кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0004-9501-1606

Тегза О.О. Використання штучного інтелекту при прийнятті судових рішень.
У статті здійснено дослідження правових та етичних засад використання штучного інтелекту в судочинстві та при ухваленні судових рішень. Встановлено, що технології ШІ, включаючи системи предиктивної аналітики, обробки природної мови та генеративного ШІ, дедалі активніше інтегруються в судові процеси різних держав, від автоматизованого управління справами до допоміжних систем прийняття рішень щодо запобіжних заходів і вироків. Виявлено, що ключовими правовими проблемами, пов'язаними з використанням ШІ в судочинстві, є: алгоритмічна упередженість та дискримінація; непрозорість систем ШІ та дефіцит пояснюваності; загрози принципам належної правової процедури та рівного захисту; підрив довіри громадськості до правосуддя. Досліджено регуляторні підходи до управління ШІ у судових системах, зокрема Акт ЄС про штучний інтелект 2024 р., Етичну хартію КЄПЄ 2018 р. та керівні принципи окремих юрисдикцій. Проаналізовано результати порівняльного дослідження впровадження ШІ в судові системи окремих країн та практику застосування ШІ в судах різних правових систем, зокрема Колумбії, Китаю та держав ЄС. Окрему увагу приділено проблемі співвідношення ефективності ШІ та збереження суддівської незалежності й людського контролю над алгоритмічними рішеннями. Зроблено висновок про необхідність формування чіткої правової бази, що забезпечувала б можливість використання ШІ як допоміжного, а не замінного щодо судді інструменту, зберігаючи при цьому фундаментальні процесуальні гарантії.

Ключові слова: штучний інтелект у судочинстві, алгоритмічна упередженість, судові рішення, належна правова процедура, прозорість алгоритмів, генеративний ШІ, Акт ЄС про ШІ.

Tegza O.O. The use of artificial intelligence in judicial decision-making.
The article presents a comprehensive study of the legal and ethical foundations of the use of artificial intelligence in the administration of justice and judicial decision-making. It is established that AI technologies, including predictive analytics systems, natural language processing, and generative AI, are increasingly integrated into judicial processes across various states, from automated case management to decision-support systems for bail, sentencing, and parole decisions. The key legal challenges associated with the use of AI in the administration of justice are identified: algorithmic bias and discrimination; opacity of AI systems and a deficit of explainability; threats to the principles of due process and equal protection; and the erosion of public trust in the judiciary. The regulatory approaches to AI governance in judicial systems are examined, in particular the EU Artificial Intelligence Act 2024, the CEPEJ Ethical Charter 2018, and the guidelines of individual jurisdictions. The results of a comparative study of AI adoption in the judicial systems of countries are analysed, together with the practice of AI use in courts of various legal systems, in particular Colombia, China, and EU Member States. Special attention is paid to the problem of balancing the efficiency of AI and the preservation of judicial independence and human oversight of algorithmic decisions. It is concluded that there is a need to form a clear legal framework that would allow AI to be used as an auxiliary, not a substitutive, tool in relation to the judge, while preserving fundamental procedural guarantees. The study contributes to the ongoing scholarly debate on the permissible limits of AI involvement in judicial deliberation and proposes a multi-level regulatory model that reconciles innovation with the constitutional values of fairness, transparency, and the right to a fair trial.

Key words: artificial intelligence in the judiciary, algorithmic bias, judicial decisions, due process, algorithmic transparency, generative AI, EU AI Act.

Постановка питання. Стрімкий розвиток технологій штучного інтелекту трансформує практично всі сфери публічного управління, і судочинство не є винятком. Системи предиктивної аналітики для оцінювання ризику рецидиву, платформи автоматизованого управління справами, інструменти генеративного ШІ для підготовки проєктів судових рішень та пошуку правових прецедентів дедалі активніше впроваджуються в судових системах різних держав. Разом з тим використання ШІ у сфері, де на кону стоять свобода, майнові права та гідність людини, породжує принципово нові правові та етичні виклики, відповідь на які потребує системного наукового осмислення.

Аналіз останніх наукових досліджень з тематики. Варто відзначити, питання використання ШІ в судочинстві досліджується у кількох взаємопов'язаних напрямах. Перший – ефективність і ризики ШІ при ухваленні конкретних видів рішень (запобіжні заходи, вироки, умовно-дострокове звільнення): у цьому контексті К. Гіттон у співавторстві із іншими вченими порівняли практику країн [9], Е. Родрігес-Салседо та ін. – суди Еквадору [2], А. Файн, Е.Р. Бертело та Ш. Марш – сприйняття громадськістю суддів, які застосовують ШІ [3]. Другий – алгоритмічна упередженість і дискримінація: М. Вакар та ін. виявили системну семантичну упередженість у судових системах ШІ [6], К. Джавед та Дж. Лі пов'язали некерований ШІ із загрозою соціальній справедливості [7], А. Дьєвр та А. Шахварогі здійснили синтетичний огляд взаємодії людини і машини при прийнятті рішень [4]. Третій – правове регулювання: М. Анастасопулу проаналізувала наслідки Акту ЄС про ШІ для кримінального судочинства [5], А. Курмічкіна – проблему алгоритмічної прозорості [10]; М. Артіґот і Ґолобардес та ін. підготували системний посібник щодо ШІ і прав людини [11]. Четвертий – природа алгоритмічного рішення: Ф. Контіні, А. Мінісале та С. Бергман Блікс розкрили суперечність між предиктивними системами і суддівським міркуванням [8], Д. У. Сокол де ла Оса та Н. Ремоліна – ризики генеративного ШІ безпосередньо в залі суду [1], П. Комольо – феномен «пропонувальних алгоритмів» [12].

Серед вітчизняних дослідників питання окреслили Д.М. Бєлов та М.В. Бєлова [13], І.В. Басиста, Ж.В. Удовенко та М.-М.А. Кулинич [14], А. Паскар [15], І.В. Скляренко [16], Н.С. Горобець та С. М. Науменко [17].

Метою статті є дослідження правових та етичних засад використання штучного інтелекту при ухваленні судових рішень, аналіз ключових ризиків та регуляторних підходів у порівняльній перспективі.

Виклад матеріалу дослідження. Штучний інтелект у судочинстві охоплює широкий спектр технологічних застосувань, що різняться за ступенем автономності та потенційним впливом на права людини. Умовно їх можна поділити на три рівні: допоміжні інструменти (правовий пошук, управління справами, транскрипція), системи підтримки прийняття рішень (оцінювання ризиків, предиктивна аналітика), та системи автоматизованого прийняття рішень (хоча останні залишаються найбільш дискусійними).

Як ми вже відзначали, К. Гіттон у своєму порівняльному дослідженні 28 розвинених демократій виявляють, що впровадження ШІ в судові системи є нерівномірним та залежить від низки інституційних чинників: рівня цифровізації державного управління, наявності спеціального законодавства про ШІ, традицій судової незалежності та загального рівня довіри до інституцій [9]. Дослідник констатує, що держави з вищим рівнем електронного урядування і централізованими судовими системами демонструють вищі темпи впровадження ШІ в судочинство. Там само автори звертають увагу на те, що в ряді демократій впровадження ШІ передує прийняттю регуляторних рамок, що породжує значну правову невизначеність.

Ф. Контіні, А. Мінісале та С. Бергман Блікс систематизують розвиток ШІ в судочинстві, розрізняючи предиктивні системи, призначені для прогнозування результатів справ, та системи генеративного ШІ, здатні генерувати тексти правових документів. Дослідники зазначають, що перший відомий випадок використання генеративного ШІ суддею при вирішенні справи стався у лютому 2023 р. у Колумбії, коли суддя звернувся до чат-бота з питаннями щодо прав дитини з аутизмом на медичне страхування. Цей прецедент спонукав різні органи до вироблення настанов щодо регулювання використання ШІ у судових провадженнях [8].

Д.У. Сокол де ла Оса та Н. Ремоліна детально аналізують колумбійський прецедент та інші резонансні випадки використання ШІ суддями, зазначаючи, що суддя не верифікував запитань, спрямованих до ChatGPT, і не перевіряв відповідей, що становить значний ризик з точки зору процесуальної чесності [1]. Там само дослідники звертають увагу на те, що у грудні 2023 р. Фе-

деральний суд Канади заборонив використання ШІ при ухваленні судових рішень до проведення публічних консультацій, а суди Англії та Уельсу опублікували перші спеціальні настанови щодо ризиків і допустимого використання генеративного ШІ у судових провадженнях.

Д. М. Бєлов та М. В. Бєлова, характеризуючи застосування ШІ в судовій системі, виокремлюють такі основні сфери: автоматизована обробка юридичної інформації, аналіз великих обсягів даних, прогнозування судових рішень і використання роботів-помічників для підтримки суддів у прийнятті рішень [13, с. 316]. Дослідники підкреслюють, що використання ШІ може прискорити процеси судочинства, покращити доступ до правосуддя і зменшити вплив людського фактора на судові рішення. Водночас у тому самому дослідженні наводяться потенційні ризики: алгоритмічна несправедливість, недостатня прозорість алгоритмів, порушення конфіденційності та приватності даних, а також проблеми відповідальності за помилки ШІ [13, с. 317].

І. В. Скляренко, аналізуючи перспективи застосування ШІ у цивільному судочинстві, зазначає, що на сучасному етапі ШІ може виконувати як основну, так і допоміжну роль, а перспективи його застосування охоплюють автоматизацію рутинних процесів, прогнозування результатів справ та підтримку прийняття суддівських рішень. Дослідниця підкреслює, що визначальним для цивільного судочинства є питання: чи може ШІ повністю замінити суддю, чи лише доповнити його роботу, і робить висновок на користь допоміжної функції ШІ з обов'язковим збереженням суддівського контролю [16, с. 233-234].

Власне, аналіз сфер застосування ШІ в судочинстві засвідчує, що технологічні можливості випереджають правове регулювання в переважній більшості юрисдикцій, зокрема і в Україні. При цьому різниця між допоміжним і замінним використанням ШІ залишається нечіткою на практиці, що є принциповою проблемою для забезпечення процесуальних гарантій.

Відзначимо, однією з найбільш гострих проблем, пов'язаних з використанням ШІ у судочинстві, є саме алгоритмічна упередженість, тобто систематичні перекоси в результатах роботи алгоритмів, що відтворюють або навіть посилюють існуючі соціальні нерівності[1]. Особливо гостро ця проблема проявляється в системах оцінювання ризику рецидиву, що використовуються при прийнятті рішень про запобіжні заходи та призначення покарань.

А. Дьєвр та А. Шахварогі у своєму синтетичному огляді акцентують увагу на тому, що системи ШІ можуть бути неточними та відтворювати або навіть посилювати упередженість, наявну в даних або дизайні [4]. Дослідники наводять як показовий приклад систему COMPAS – алгоритм оцінювання ризику, що використовується при прийнятті рішень про запобіжні заходи та вироки в США, після того, як дослідження виявили дискримінацію стосовно темношкірих підсудних. Там само автори підкреслюють, що аргументи на користь ШІ неявно або явно спираються на порівняння з рішеннями, прийнятими людиною, і що значна емпірична дослідницька база свідчить про схильність навіть досвідчених суддів до когнітивних непослідовностей.

М. Вакар у своєму дослідженні семантичної упередженості в системах ШІ для судових рішень зазначають, що когнітивна упередженість у великих масивах даних, на яких навчаються системи ШІ, може призводити до неетичних і нелюдяних прогнозів [6]. Дослідник виявляє, що семантична упередженість здатна посилювати когнітивну упередженість, і що присутність когнітивних упереджень у великих масивах даних про минулі рішення може потенційно призводити до систематичної дискримінації.

Так, К. Джавед та Дж. Лі, застосовуючи метод вейвлет-квантильної кореляції до даних[2] за 2019-2023 роки, виявляють, що ШІ може як сприяти зменшенню упередженості у судових рі-

[1] Алгоритм навчають на історичних даних, тобто на реальних судових рішеннях, вироках, статистиці рецидивів за минулі роки. Але ці дані вже відображають упередженість системи: якщо в минулому певні групи населення (за расою, соціальним статусом, місцем проживання) арештовували, засуджували або призначали більший термін частіше - алгоритм сприйме це як закономірність і відтворюватиме її у нових рішеннях.

[2] Це статистичний метод, що поєднує дві техніки аналізу даних. *Вейвлет-аналіз* дозволяє розкласти часовий ряд на компоненти різних часових масштабів, тобто одночасно аналізувати, що відбувається у короткостроковій, середньостроковій і довгостроковій перспективі. *Квантильна кореляція* на відміну від звичайної кореляції (яка вимірює середній зв'язок між двома змінними) аналізує зв'язок у різних точках розподілу, тобто окремо для «нормальних» значень, для екстремально низьких і екстремально високих. Наприклад, зв'язок між двома показниками у кризові періоди може бути зовсім іншим, ніж у стабільні часи. Поєднання цих двох методів дозволяє відповісти на питання: чи змінюється зв'язок між двома явищами залежно від того, на якому часовому горизонті ми дивимося і в якій «зоні» розподілу перебуваємо?

шеннях, так і її посилювати залежно від якості вхідних даних і дизайну системи [7]. Дослідники пов'язують вплив ШІ на упередженість у судочинстві з метою сталого розвитку ООН № 16 (мир, справедливість та сильні інституції)[1] та доходять висновку, що некерований ШІ становить загрозу досягненню цієї мети.

А. Файн, Е.Р. Бертело та Ш. Марш у своєму експериментальному дослідженні виявляють, що громадськість сприймає суддів, які використовують інструменти ШІ, як менш легітимних і менш справедливих порівняно з тими, хто спирається виключно на власну експертизу [3]. Дослідники встановили статистично значущий вплив рівня використання ШІ на сприйняття процесуальної справедливості, при цьому учасники з груп, що належать до тих чи інших меншин, проявляли підвищену чутливість до ризиків дискримінації.

Отже, на наш погляд, алгоритмічна упередженість є скоріше не лише технічною, а насамперед правовою проблемою, оскільки безпосередньо зачіпає конституційний принцип рівності перед законом і забороні дискримінації. Власне саме тому її вирішення потребує не лише технічних, але й нормативних рішень, зокрема, вимог до аудиту алгоритмів та незалежної верифікації систем ШІ до їх впровадження у судочинство.

Відзначимо, принцип пояснюваності алгоритмічних рішень є ключовим у правовому вимірі використання ШІ в судочинстві. Він безпосередньо пов'язаний із правом на справедливий суд, гарантованим статтею 6 ЄКПЛ та відповідними конституційними нормами держав: якщо сторона у справі не може зрозуміти, на підставі яких чинників ухвалено рішення, вона позбавлена можливості його оскаржити.

М. Артіґот і Ґолобардес та ін. у своєму аналітичному посібнику систематизують регуляторні підходи до ШІ в судочинстві, зосереджуючись на Акті ЄС про штучний інтелект 2024 р. [11]. У посібнику констатується, що Акт класифікує системи ШІ у сфері відправлення правосуддя як системи «високого ризику», що підлягають посиленим вимогам щодо прозорості, управління даними, людського нагляду та ведення документації. Там само зазначається, що Етична хартія КЄПЄ 2018 р. визначила п'ять ключових принципів використання ШІ в судових системах: дотримання фундаментальних прав, недискримінацію, якість і безпеку обробки даних, прозорість і незалежність, а також людський контроль.

М. Анастасопулу у своєму дослідженні Акту ЄС про ШІ зазначає, що прозорість означає розробку і використання систем ШІ у спосіб, що дозволяє забезпечити відповідну простежуваність та пояснюваність [5]. Дослідниця виявляє, що відсутність прозорості та зменшена здатність розуміти функціонування систем, які використовуються в кримінальному судочинстві, суттєво підривають традиційні поняття, що лежать в основі кримінальної юстиції. Там само авторка підкреслює, що Акт вводить поняття «систем з неприпустимим ризиком», а системи ШІ для судочинства потрапляють до категорії «систем з високим ризиком».

А. Курмічкіна виявляє фундаментальну напругу між алгоритмічною непрозорістю та вимогами належної правової процедури, оцінюючи, як правові системи балансують між технологічними інноваціями та конституційними правами [10]. Дослідниця доходить висновку, що наявні механізми прозорості залишаються недостатніми і що для забезпечення відповідальності у прийнятті алгоритмічних рішень потрібні більш суворі стандарти.

П. Комольо у своїй роботі про алгоритми, що пропонують рішення, у судових провадженнях зазначає, що надійність алгоритму залежить від даних, на яких він навчений, і що Акт ЄС про ШІ вимагає, аби алгоритми навчалися, тестувалися та верифікувалися на якісних даних [12]. Там само дослідник підкреслює проблеми прозорості, конфіденційності даних і суверенітету, особливо коли у розробці систем беруть участь приватні суб'єкти.

А. Паскар у своєму дослідженні етичних аспектів використання ШІ в судочинстві акцентує увагу на тому, що прозорість і підзвітність є ключовими умовами захисту прав людини в умовах алгоритмізації правосуддя [15, с. 70]. Дослідниця наголошує, що непрозорі алгоритмічні системи підривають суспільну довіру до суду та породжують сумніви в безсторонності правосуддя, а відтак держави зобов'язані забезпечити, щоб будь-яке використання ШІ в судочинстві відповідало

[1] Мета сталого розвитку ООН № 16 (SDG 16) – це одна з 17 цілей Порядку денного ООН до 2030 року. Вона називається «Мир, справедливість та сильні інституції» і передбачає, зокрема: забезпечення доступу до правосуддя для всіх, створення ефективних, підзвітних та прозорих інституцій, зменшення корупції та хабарництва, забезпечення рівності перед законом незалежно від соціального статусу, раси чи інших ознак.

стандартам права на справедливий суд, закріпленим у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод *(Етичний штучний інтелект – це проєкт, що має значення для всіх і може стати конкурентною перевагою для Європи: у розробці штучного інтелекту, спрямованого на благо людини та якому можна довіряти)*.

Також відзначимо, принцип суддівської незалежності є наріжним каменем верховенства права і потребує особливого осмислення в контексті використання ШІ. Якщо суддя залежить від рекомендацій алгоритму, не маючи можливості або мотивації відступити від них, незалежність суддівського рішення стає ілюзорною навіть за формальної його наявності.

Ф. Контіні, А. Мінісале та С. Бергман Блікс розрізняють два принципово різних підходи до прийняття рішень: предиктивні системи ШІ, засновані на обробці великих масивів даних, та емоційно-когнітивний процес юридичного обговорення, властивий людині-судді [8]. Дослідники стверджують, що ці два підходи є не взаємодоповнювальними, а конкуруючими, оскільки суддя-людина, маючи справу з алгоритмічною рекомендацією, потрапляє під психологічний тиск, що може знижувати його здатність до незалежного критичного мислення. Там само автори наводять позицію щодо того, що попри зовнішню ефективність ШІ, емоційні та ціннісні виміри судового рішення не можуть бути алгоритмізовані.

А. Дьєвр та А. Шахварогі детально аналізують природу взаємодії людини та ШІ при прийнятті рішень, виявляючи, що людські судді є схильними до когнітивних непослідовностей та зовнішніх впливів, що є аргументом на користь ШІ [4]. Водночас у тому ж дослідженні наводиться позиція, згідно з якою судді-люди здатні обробляти несподівану інформацію у спосіб, недоступний будь-якій автоматизованій системі, зокрема, враховувати ситуативний контекст і нюанси, що не відображені в тренувальних даних.

Е. Родрігес-Салседо та ін. у своєму дослідженні судів Еквадору встановлюють, що без належних механізмів управління алгоритмічні системи можуть посилювати історичні упередження та компрометувати принципи належної правової процедури [2]. Дослідники акцентують на тому, що такі ризики є особливо значними в судових системах з обмеженою інфраструктурою, регуляторною фрагментованістю та низьким рівнем цифровізації, як у ряді латиноамериканських держав.

М. Артіґот і Ґолобардес та ін. констатують, що Акт ЄС про ШІ прямо передбачає, що ШІ не повинен заміщати людську автономію або обмежувати її [11]. Автори посібника підкреслюють, що Етична хартія КЄПЄ ґрунтується на ідеї, що ШІ, якщо використовується як інструмент не для заміни, а для допомоги суддям, може сприяти ефективності та якості правосуддя, і що автономія суддів має посилюватися, а не обмежуватися інструментами ШІ.

Питання правового регулювання ШІ в судочинстві набуває дедалі більшої актуальності в міру поширення технологій. Порівняльний аналіз виявляє принаймні три підходи: заборонний (тимчасова чи постійна заборона використання ШІ у певних судових функціях), регуляторний (законодавче встановлення вимог до систем ШІ у судочинстві) та настановний (видання рекомендаційних керівних принципів без обов'язкового законодавчого закріплення).

М. Анастасопулу аналізує Акт ЄС про ШІ як ключовий нормативний акт у контексті судочинства, виявляючи, що системи ШІ у сфері відправлення правосуддя класифіковані як системи «високого ризику» відповідно до Додатку ІІІ Акту [5]. Дослідниця зазначає, що для систем високого ризику Акт встановлює вимоги щодо системи управління ризиками, управління даними, прозорості та людського нагляду. Там само авторка підкреслює, що кримінальне правосуддя є сферою, де кожне помилкове рішення може мати незворотні наслідки для особи.

К. Гіттон та ін. виявляють у своєму порівняльному дослідженні, що впровадження ШІ в судові системи корелює з інституційними чинниками: наявністю спеціального законодавства про ШІ, рівнем цифровізації, незалежністю судової системи [9]. Дослідники констатують, що держави, які першими впровадили спеціальне регулювання ШІ у судочинстві, демонструють більш виважений і менш ризикований підхід до використання цих технологій.

М. Артіґот і Ґолобардес та ін. узагальнюють регуляторний ландшафт, вказуючи на те, що ряд юрисдикцій обрав обережну стратегію, запровадивши тимчасову заборону або стримуючи використання генеративного ШІ в судах до формування більш надійної регуляторної бази [11]. У посібнику автори також зазначають, що деякі суди активно впроваджують системи ШІ для спрощення доступу до правосуддя, зокрема, системи консультування сторін щодо їх прав, що включають функцію оцінювання потенційних позовів.

А. Курмічкіна наголошує на тому, що нормативні вимоги до прозорості, закріплені в Акті ЄС про ШІ та GDPR, є необхідними, але не достатніми для забезпечення реальної підзвітності [10]. Дослідниця пропонує комплекс рекомендацій, що включає обов'язкові аудити алгоритмів, вимоги до незалежних перевірок точності систем ШІ та механізми оскарження автоматизованих рішень.

Висновки. За результатами проведеного дослідження можна сформулювати такі висновки: 1) використання ШІ в судочинстві є нормативним вибором, що несе конкретні правові наслідки. Держава, яка дозволяє застосування систем ШІ у процесі ухвалення рішень, що зачіпають свободу та права особи, бере на себе повну конституційну відповідальність за їх наслідки, незалежно від того, яка компанія є розробником системи; 2) алгоритмічна упередженість є конституційним порушенням, а не технічним недоліком. Будь-яка система ШІ, що систематично дискримінує підсудних за расовою, соціальною або іншою ознакою, застосовується з порушенням принципу рівності перед законом. Саме тому, обов'язковий незалежний аудит на упередженість до введення системи в експлуатацію є мінімальним стандартом, а не факультативним заходом; 3) непрозорий алгоритм, що вплинув на зміст судового рішення, робить це рішення несумісним із правом підсудного на справедливий суд, гарантованим статтею 6 ЄКПЛ. Суд не може посилатися на алгоритмічну рекомендацію, зміст якої не може бути предметом змагального процесу. Законодавець зобов'язаний прямо закріпити право підсудного на повне розкриття будь-якої алгоритмічної системи, що використовувалась у його справі; 4) принцип людського контролю над судовим рішенням потребує не лише декларативного закріплення, а й відповідних процесуальних гарантій. Суддя не може ухвалити рішення, на яке фактично вплинув алгоритм, якщо цей вплив не відображений у мотивувальній частині та не відкритий для оскарження сторонами; 5) Акт ЄС про штучний інтелект встановлює необхідний мінімум, але не вирішує ключової проблеми: він регулює ризики застосування непрозорих систем, не забороняючи саму непрозорість. Законодавче закріплення заборони використання непояснювальних алгоритмів у рішеннях, що зачіпають особисту свободу, є наступним кроком.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Socol de la Osa D. U., Remolina N. Artificial intelligence at the bench: legal and ethical challenges of informing - or misinforming - judicial decision-making through generative AI. *Data & Policy*. 2024. Vol. 6. DOI: https://doi.org/10.1017/dap.2024.53.
2. Rodríguez-Salcedo E., Martínez-Bonilla C., Pérez-Mayorga B., Salame-Ortiz M., Armas-Freire P., Espín-Miniguano A., Pino-Loza E. *Frontiers in Artificial Intelligence*. 2025. Vol. 8. DOI: https://doi.org/10.3389/frai.2025.1688209.
3. Fine A., Berthelot E. R., Marsh S. Public perceptions of judges' use of AI tools in courtroom decision-making: an examination of legitimacy, fairness, trust, and procedural justice. *Behavioral Sciences.* 2025. Vol. 15. No. 4. DOI: https://doi.org/10.3390/bs15040476. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC12024057.
4. Dyevre A., Shahvaroughi A. Man and machine: artificial intelligence and judicial decision making. arXiv. 2025. arXiv:2603.19042. URL: https://arxiv.org/pdf/2603.19042.
5. Anastasopoulou M. Exploring algorithmic governance: the AI Act and new realities for criminal justice and fundamental rights. *New Journal of European Criminal Law*. 2025. Vol. 16. No. 2. P. 176–196. DOI: https://doi.org/10.1177/20322844251338627.
6. Waqar M., Javed K., Aslam S., Nasir J. A. Artificial intelligence in judicial adjudication: semantic biasness classification and identification in legal judgment (SBCILJ). *Heliyon*. 2024. Vol. 10. No. 9. DOI: https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e30184. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC11088250.
7. Javed K., Li J. Bias in adjudication: investigating the impact of artificial intelligence, media, financial and legal institutions in pursuit of social justice. *PLOS ONE*. 2025. Vol. 20. No. 1. DOI: https://doi.org/10.1371/journal.pone.0315270. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC11698438.
8. Contini F., Minissale A., Bergman Blix S. Artificial intelligence and real decisions: predictive systems and generative AI vs. emotive-cognitive legal deliberations. *Frontiers in Sociology*. 2024. Vol. 9. DOI: https://doi.org/10.3389/fsoc.2024.1417766. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC11566138.

9. Guitton C., Druta V., Hinterleitner M. et al. Adoption of artificial intelligence in the judiciary: a comparison of 28 advanced democracies. *Discover Artificial Intelligence*. 2025. Vol. 5. DOI: https://doi.org/10.1007/s44163-025-00311-y. URL: https://link.springer.com/article/10.1007/s44163-025-00311-y.
10. Kurmichkina A. Algorithmic transparency in legal systems: challenges and solutions for AI explainability. *International Journal of Artificial Intelligence*. 2025. Vol. 5. No. 10. P. 1359–1372. URL: https://www.academicpublishers.org/journals/index.php/ijai/article/view/7116.
11. Artigot i Golobardes M., Grasso G., Iamiceli P., Maugeri M. R. (Eds.). *Artificial intelligence, judicial decision-making and fundamental rights*. Firenze: Scuola Superiore della Magistratura, 2024. URL: https://www.julia-project.eu/sites/default/files/2025-02/JuLIA_handbook_Justice_final.pdf.
12. Comoglio P. Have your DAI in court: the role of suggestive algorithms in judicial decision-making. In: *Proceedings of the Twentieth International Conference on Artificial Intelligence and Law (ICAIL 2025)*. ACM, 2025. DOI: https://doi.org/10.1145/3769126.3769135. URL: https://dl.acm.org/doi/10.1145/3769126.3769135.
13. Бєлов Д.М., Бєлова М.В. Штучний інтелект у судовому провадженні та судових рішеннях, потенціал та ризики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 78(2). С. 315–320. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.2.50. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/286487.
14. Басиста І.В., Удовенко Ж.В., Кулинич М.-М.А. Огляд тенденцій щодо штучного інтелекту та його перспективність для процесуальних рішень у перебігу кримінального провадження. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 80(3). С. 19–38. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.3.3.
15. Паскар А. Етичні аспекти використання штучного інтелекту у судочинстві: шлях до забезпечення прав людини. *Ерліхівський журнал*. 2023. Вип. 7. С. 68–75. DOI: https://doi.org/10.32782/ehrlichsjournal-2023-7.10.
16. Скляренко І. В. Перспективи застосування штучного інтелекту в цивільному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 81(1). С. 231–237. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.36.
17. Горобець Н.С., Науменко С.М. Закон ЄС про штучний інтелект і його вплив на судову систему України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Т. 4. № 89. URL: https://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/337005

Дата першого надходження рукопису до видання: 15.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Тегза О.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.56:342.7:342.4(477)
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.7

УЗГОДЖЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ НОРМ У ПРАВОСУДДІ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ – ПОШУКИ ПЕРШООСНОВ

Туренко О.С.,
доктор філософських наук, професор,
професор кафедри загальноправових дисциплін,
Донецький державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-4635-4731

Ріжняк Р.Я.,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри загальноправових дисциплін
Донецький державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-1977-9048

Хитровський Д.В.,
старший викладач кафедри загальноправових дисциплін
Донецький державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0009-0002-5619-6834

Туренко О.С., Ріжняк Р.Я., Хитровський Д.В. Узгодження конституційних норм у правосудді в умовах правового режиму воєнного стану – пошуки першооснов.

Проблема гармонізації конституційних норм у правосудді в умовах воєнного стану має не лише прикладне, а передусім теоретичне значення, оскільки саме в надзвичайних умовах війни найбільш чітко постає питання меж державної влади, допустимості обмеження прав людини та збереження балансу між державним суверенітетом і національним суверенітетом. Саме тому правосуддя в умовах війни повинно функціонувати не як ситуативний механізм владного примусу, а як інститут конституційного забезпечення держави в межах проголошених прав і обов'язків усіх суб'єктів правовідносин.

Дослідженням обґрунтовано, що першоосновою гармонізації конституційних норм у правосудді в умовах воєнного стану є верховенство права. У період війни цей принцип набуває особливого значення, оскільки покликаний забезпечити правове розмежування між об'єктивною державною необхідністю та неправомірним розширенням владного примусу.

Внутрішнім аксіологічним ядром такої гармонізації є людська гідність. Саме через категорію людської гідності стає можливим змістовне тлумачення меж державного втручання в особисту свободу, фізичну недоторканність, автономію волі та право особи на правовий захист. У цьому сенсі людська гідність постає не лише як похідний елемент правового статусу особи, а і як фундаментальна основа, через яку правосуддя має оцінювати законність і легітимність рішень органів державної влади в умовах війни.

Провідна роль у практичній координації конституційних норм належить судовій владі. За таких умов особливого значення набуває практика вищих судів, передусім Верховного Суду, який через прецедентність має забезпечувати єдність правозастосування та оперативну конкретизацію конституційних стандартів у відповідь на виклики війни.

Отже, пошук засад гармонізації конституційних норм у правосудді в умовах воєнного стану дає підстави стверджувати, що такими засадами є верховенство права як універсальний принцип конституційного ладу, людська гідність як найвища аксіологічна основа правового статусу особи, судовий контроль як механізм захисту конституційних меж влади та інституційний баланс як умова збереження правового, демократичного характеру держави.

Ключові слова: конституційні норми, воєнний стан, правосуддя, верховенство права, судовий контроль, судовий прецедент, гідність людини.

Turenko O.S., Rizhniak R.Y., Khytrovskyi D.V. Harmonization of constitutional norms in justice in martial state – search for primary foundations.

The issue of harmonizing constitutional norms in justice under martial law has not only applied but primarily theoretical significance, as it is precisely under the extraordinary conditions of war that the question of the limits of state power, the admissibility of restricting human rights, and maintaining the balance between state sovereignty and national sovereignty becomes most evident. Therefore, justice in wartime should function not as a situational mechanism of coercive power, but as an institution of constitutional support of the state within the framework of the proclaimed rights and obligations of all subjects of legal relations.

The research substantiates that the fundamental basis for harmonizing constitutional norms in justice under martial law is the rule of law. During wartime, this principle acquires particular importance, as it is intended to ensure the legal distinction between objective state necessity and the unlawful expansion of coercive power.

The internal axiological core of such harmonization is human dignity. It is through the category of human dignity that a substantive interpretation of the limits of state interference in personal freedom, physical integrity, autonomy of will, and the right to legal protection becomes possible. In this sense, human dignity appears not only as a derivative element of the legal status of a person but also as a fundamental basis through which justice must assess the legality and legitimacy of decisions made by state authorities in wartime.

The leading role in the practical coordination of constitutional norms belongs to the judiciary. Under such conditions, the practice of higher courts, primarily the Supreme Court, acquires special importance, as it must, through precedent, ensure the unity of law enforcement and the prompt specification of constitutional standards in response to the challenges of war.

Thus, the search for the foundations of harmonizing constitutional norms in justice under martial law provides grounds to assert that such foundations are the rule of law as a universal principle of the constitutional order, human dignity as the highest axiological basis of the legal status of the individual, judicial control as a mechanism for protecting the constitutional limits of power, and institutional balance as a condition for preserving the legal and democratic character of the state.

Key words: constitutional norms, martial law, justice, rule of law, judicial control, judicial precedent, human dignity.

Постановка проблеми. Довготривала експансія і повномасштабна війна рф проти України мають негативні політико-правові наслідки – поширення колізійності правової системи, неефективна судова практика, прихована дерогація міжнародного права. Визначена тенденція проявляється в наступних явищах: 1) тривале функціонування державних інститутів у режимі воєнного стану створило неконтрольовану ситуацію, коли засади конституційного ладу (верховенство права, волевиявлення народу, поділ влади, гарантії прав і свобод людини тощо) реалізуються в обмеженому режимі; як наслідок, виникає об'єктивна потреба у забезпеченні узгодженості між нормами Основного Закону та реальним судочинством, що діє в «екстраординарному юридичному режимі»; 2) міжнародні зобов'язання України, процес євроінтеграції (слід загадати, що в червні 2022 р. Європейська рада надала Україні статус кандидата на вступ до ЄС) вимагають дотримання базових стандартів прав людини навіть під час війни; практика Європейського суду з прав людини (далі ЄСПЛ) підтверджує, що дерогація від окремих прав не означає відмови від принципу законного суду; відтак, узгодження засад конституційного ладу із сучасною судовою практикою є не лише внутрішньодержавною потребою, а й обов'язком України перед міжнародними організаціями; 3) в умовах воєнного стану відбувається інтенсивне оновлення законодавства, що потребує конституційної експертизи та балансу із принципами правосуддя; відсутність належної узгодженості може призвести до правової невизначеності судової практики та порушення фундаментальних прав людини, порушення балансу між державним і національним суверенітетами.

Враховуючи те, що нам не відомо скільки часу буде тривати війна, й усвідомлюючи об'єктивну необхідність сформувати ґрунтовний нормативно-правовий баланс між принципами державної безпеки і реалізацією прав людини, демократичними основами і верховенством права (в цілому засад конституційного ладу України) автори формують **мету статті:** визначити першооснови узгодження конституційних норм з принципами правосуддя у військовому стані.

Аналіз дослідження проблеми. Слід констатувати, що дослідження визначеної проблеми поділяється на два блоки. Перший – теоретичні праці присвячені принципам правосуддя в сучасному міжнародному праві й Україні. В цьому напрямі слід згадати наступних вітчизняних дослідників: Я. Богів, О. Богданов, А. Борк, І. Бородін, Н. Бортник, М. Кельман, С. Ківалов, В. Колпакова, М. Коцюбра, Д. Кулешов, П. Манзик, Н. Оніщенко, В. Онопенко, О. Остапенко, П. Рабінович, С. Фурса, С. Шевчук, В. Шепітько, І. Шруб та інші.

Другий блок – праці, присвячені стану судочинства у військовому стані, рефлексія яких відбулось не превентивно, а з часу повномасштабної війни. Працюють в цьому напрямку: К. Чернілевська [1], Н. Мисник [2], А. Завидняк [3], У. Лазар [4], О. Горецький [5], М. Смокович [6], Я. Богів [7], авторські колективи: А. Туманянц, Г. Гетьман, В. Бабаніна, Р. Довбаш [8], Ю. Кириченко, О. Куракін, В. Кириченко, П. Назаренко, Л. Баєва [9], Н. Рогатинська, В. Русняк [10], О. Овчаренко, А. Козаченко, Р. Кабальський, О. Савчук [11].

В ході розвідки визначені автори підкреслюють позитивні тенденції адаптації судової системи у військовій час: в країні діє система дистанційного правосуддя та документообігу, які є ефективними механізмами судочинства; діє особливий режим функціонування судів; визнана можливість зміни територіальної підсудності тощо. Для ефективної роботи судів у військовому стані автори пропонують: забезпечити якомога ширші можливості доступу до правосуддя; реформувати військову юстицію, поновити дію військових судів, практика яких повинна поєднувати суворість і швидкість з гарантіями незалежності суду та дотриманням міжнародних стандартів прав людини; строго дотримуватися конституційної гарантії реалізації прав людини на судовий захист в умовах війни й адаптувати процесуальне законодавство, забезпечивши гнучкість процедур та доступність правосуддя у надзвичайних умова; забезпечити ефективний судовий контроль; відмовитись від продовження строку утримання під вартою без належного обґрунтування і перевірки судом; узгодити національне законодавство з практикою ЄСПЛ і строго дотримуватися статей Конвенції про захист прав людини 1950 р. (далі – КЗПЛ); скоротити затримки у розгляду справ та оптимізувати судову процедуру.

Виклад основного матеріалу. Однією з базових конституційних засад Української держави і її правосуддя є конституційний обов'язок формування правової держави. Ця норма двічі зафіксована в Конституції України – в преамбулі й статті 1. Стаття 8 Конституції проголошує один із головних принципів правової держави – верховенства права. Цієї нормою навіть в стані війни мусить керуватися правосуддя країни. Більше того – ця норма закріплена в тексті ЄКПЛ – ст. 6 «Право на справедливий суд» й ст. 7 «Ніякого покарання без закону» [12]. Відтак, принцип верховенства права є аксіологічно-нормативною конституційно-міжнародною нормою діяльності правосуддя України (ст. 129 Конституції) навіть під час військового стану.

Сучасне тлумачення поняття верховенства права є доволі багатовимірним. Автори статті дотримуються визначення цього поняття, наданого Л. Касинюк і Е. Мельник. Правознавці трактують верховенство права в двох аспектах – в широкому й вузькому. «У широкому розумінні, зазначають дослідники – як принцип правової організації державної влади в суспільстві, як верховенство права над державою. За таких умов верховенство права практично ототожнюється з засадами правової державності. У вузькому розумінні – як співвідношення права й закону в регулюванні суспільних відносин, їх ролі в забезпеченні правопорядку, тобто як верховенство права над законом» [13, с. 29].

Особливе місце у забезпеченні верховенства права належить судовій гілці влади держави, яка керується ст. 129 Конституції. Більш розлого цю функцію роз'яснює рішення № 15-рп/2004 Конституційного Суду України: «Верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчої та правозастосовної діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо... Верховенство права, будучи одним з основних принципів демократичного суспільства, передбачає судовий контроль над втручанням у право кожної людини на свободу... Суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує захист гарантованих Конституцією (254к/96-ВР) та законами України прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави» [14].

Таким чином, реалізація принципу верховенства права у військовому стані мусить забезпечувати баланс між державною необхідністю (яку можна трактувати як вимушений масштабний примус), реалізацією державного суверенітету в цілому та правами людини, в широкому сенсі

– індивідуальною свободою, правом нації на самовизначення. Звісно пріоритетність права над будь-якими іншими соціально-політичними факторами, включаючи необхідність забезпечення безпеки нації і держави, є не оспорюваною. Оскільки навіть у надзвичайних обставинах державні органи зобов'язані діяти лише у межах, передбачених визначеним правом, не виходити за межі законодавства й не порушувати засади конституційного ладу. Принцип верховенства права накладає заборону на будь-які дії влади, які б відміняли основні конституційні права, такі як право на життя, заборону катувань і жорстокого поводження, право на справедливий суд. Ці визначені права ЄКПЛ мають назву «необхідних прав» або «переважних гарантій» і є непорушними навіть за воєнного стану.

До цього слід додати, що принцип верховенства права забезпечує підзвітність влади суспільству та передбачає, що всі рішення щодо обмеження прав і свобод повинні бути підтверджені офіційними правовими актами, які не можуть суперечити нормам Конституції і доступні для ознайомлення. Всі правові акти державних органів можуть бути оскаржені в суді, який у встановлений строк мусить винести законне рішення.

Якщо державні органи не дотримуються принципу верховенства права, то державні й політичні діячі втрачають легітимацію, а країна занепадає до військової диктатури, де такі поняття як демократія, правова держава, народний суверенітет, індивідуальна свобода втрачають свій позитивний сенс. Тому принцип верховенства права передбачає, що обмеження конституційних прав і свобод у військовому стані мусять мати чіткі правові підстави, бути необхідними для досягнення легітимної мети й процесуально не перевищувати межі, необхідної для цієї мети. Тобто баланс екстроординарної ситуації вимагає від державних діячів додержуватися принципу юридичної пропорційності, де жодне обмеження не повинне бути надмірним або свавільним.

В цьому ракурсі слід згадати, що визначення межі або пошук юридичного балансу між інтересами держави й правами людини в конституційному праві покладена на судову владу – її обов'язок здійснювати судовий контроль. Як механізм захисту верховенства права й демократії судовий контроль є правом судової влади переглядати й скасовувати постанови законодавчої і виконавчої влади, якщо вони не відповідають Конституції. Категоричну необхідність існування судового контролю обґрунтовував в «Федералісті» А. Гамільтон: «Під зв'язкою обмеженнями Конституцією я маю на увазі таку, що містить певні конкретизовані винятки в повноваженнях законодавчої влади... Такі обмеження на практиці не можуть виконуватися жодним іншим чином, аніж через посередництво судів, обов'язком яких має бути проголошення недійсними усіх актів і рішень, які суперечать Конституції. Без цього усі застереження конкретних прав чи привілеїв зводяться нанівець» [цитов.: 15, с. 65]. Відтак, судовий контроль є конституційним механізмом знаходження балансу між державним інтересом і правами людини й засобом непорушності цілісності й первинності конституційних норм стосовно законодавчих актів виконавчої і законодавчої влади, навіть під час військового стану.

В повсякденно-практичному рівні судова влада в процесі знайдення конкретних рішень вимушена знаходити юридичну пропорцію між державним інтересом і індивідуальними свободами. В цьому напружено-динамічному процесі правосуддя своїми передбаченими (конституційними й законними) рішеннями забезпечує захист прав і межу втручання (примусу) держави в простір особистого життя громадян і цим визначає актуальні критерії верховенства права. В цьому ракурсі на переконання авторів найбільш ефективним і легітимним у військовому стані є практика Великої Палати Верховного Суду України. Ця установа традиційно приймає рішення про застосуванню певної норми права – прецендента (або синонімів цієї категорії в українському судочинстві: «судова практика», «правовий висновок», «правова позиція») і цим має більш вагомий механізм на вплив на законотворчий процес. В умовах обмеженості часу й необхідності швидкого вирішення екстраординарних питань судовий прецедент може стати одним з механізмів узгодженості балансу між забезпечення прав людини й безпекою держави.

Втім, визначений правотворчий процес судової влади має свою приховану ваду, на яку звернув увагу Б. Таманага. Верховенство права, помічає американський правознавець, «може перетворитися в правління судів. Коли існує верховенство право і за суддями залишається останнє слово щодо інтерпретації і застосування закону, судді визначають наслідки результатів застосування закону.... Якщо визначається, що має місце хоч якийсь рівень невизначеності, це означає, що твердження, що судді просто озвучують закон, навряд чи відповідає дійсності. Якщо крім цього, непрофесіоналізм, слабкість, несвідома упередженість, корупція і прагнення влади визнані при-

родними людськими рисами, можливість того, що верховенство права може виродитися у владу суддів, перетворюється з досить примарної загрози на привід для реального занепокоєння» [15, с. 143–144]

Щоб не відбулась концентрація влади в однією гілкою влади ще Т. Джефферсон в «Замітках про штат Вірджинія», пропонував вести в систему державного управління принцип «стримувань і противаг». Цей принцип закріплений в Коституції України в ст. 6, 19 і проголошує, що влада здійснюється на засадах її поділу, взаємного контролю і взаємодії з чітко визначеними повноваженнями. Функція контролю за діяльністю законодавчої, президентської і виконавчої влад належить виключно судовій системі. Також на судовій владі лежить конституційний обов'язок захисту прав і свобод людини й громадянина (ст. 55). Виходячи з закріплених Конституцією повноважень, заплутаних політико-юридичних відносин між гілками влади й екстраординарної ситуації війни судові органи країни мусять визначити ключові юридичні параметри контролю інших гілок влади держави. Цей параметр чітко визначений ст. 3. Конституції: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». Конституційний Суд України підтвердив, що «людську гідність необхідно трактувати як право, гарантоване ст. 28 Конституції України, і як конституційну цінність, яка наповнює сенсом людське буття, є фундаментом для усіх інших конституційних прав, мірилом визначення їх сутності та критерієм допустимості можливих обмежень таких прав» [16].

Конституційний термін «людська гідність» є доволі багатоаспектним і міждисциплінарним поняттям, яке не має чіткої юридичної дефініції. Це поняття зустрічається а науково-правових дослідженнях. Так В. Кожан робить наступну інтерпретацію людської гідності – це «сукупність таких якостей, як неповторність, моральність, свобода, рівність та самостійність, які визначають цінність людини для суспільства, з одного боку, та самоцінність – з іншого. Відповідно, право на гідність – природна, невід'ємна та невідчужувана можливість визнання цінності кожної людини як біопсихосоціальної істоти з боку інших людей, організацій, держави тощо та можливість усвідомлення людиною своєї цінності» [17, с. 8]. Автори будуть виходити з останнього тлумачення, доповнюючи його сенсом, що людська гідність як внутрішня цінність особи, її неповторність є правом на повагу, захист від приниження, фізичного та морального насильства й різних форм примусу.

Відтак, людська гідність поруч з правом на життя, які взаємозалежні, є першоосновою усіх інших прав людини. Слід звернути увагу, що в тому ж дослідженні В. Кожан роз'яснює що «право людини на життя складається з двох елементів: права на недоторканність життя і права на вільне розпорядження ним» [17, с. 7]. Звісно, що в сучасному світі життя без людської гідності існує, але таку форму життя навряд можна назвати людським життя. Більше того, людина без гідності не може бути громадянином, відповідальною особою за суспільні й державні справи на будь-якому рівні відносин. Якщо ж додержуватися ліберальної концепції, то людина без гідності не може бути елементом громадського договору утворення держави й не може бути носієм національного суверенітету. Тому автори ставлять поняття людської гідності деліктоздатної особи, не знижуючи значення права на життя, на перше місце в списку прав людини.

З урахуванням проголошеної позиції, автори звертають увагу, що будь-яка особа у воєнний час має право захищати свою гідність (право на гарантію людського стан) в суді, оскаржувати рішення, отримувати правову допомогу. Це є нормою міжнародного права – ст. 6 «Право на справедливий суд» ЄКПЛ і одночасно Конституційною нормою ст 21. «Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах». В цьому ж документі ми знаходимо юридичне закріплення (у вільному тлумаченні авторів) форм і меж людської гідності: ст. 3 «Заборона катування», ст. 4 «Заборона рабства і примусової праці», ст. 5 «Право на свободу та особисту недоторканність» [12]. Саме цим критеріям мусять керуватися судді не тільки у своїй безпосередньої діяльності, але й проводячи судовий контроль інших гілок влади, проводячи в дію принцип верховенства права й забезпечуючи механізм стримувань і противаг.

Висновки. Питання узгодження конституційних норм у правосудді в умовах воєнного стану має не лише прикладний, а теоретичний рівень. Воєнний стан не скасовує засад конституційного правопорядку, а, навпаки, загострює потребу в його внутрішній цілісності, ієрархічній злагоді та аксіологічній визначеності. Саме тому правосуддя в умовах війни повинно функціонувати не як формальний механізм держави, а як інститут утримання держави в межах проголошених прав і обов'язків всіх суб'єктів правовідносин.

Першоосновою узгодження конституційних норм у правосудді в умовах воєнного стану виступає верховенство права. Цей принцип визначає не лише формальну підпорядкованість усіх органів публічної влади Конституції, а й орієнтацію правозастосування на справедливість, пропорційність, правову визначеність і недопущення свавілля. У стані війни цей принцип набуває особливого значення, бо саме він покликаний забезпечити розмежування між державною необхідністю та неправомірним державним примусом.

Аксіологічним ядром узгодження є людська гідність, яка в конституційному правопорядку України має розглядатися не лише як окреме суб'єктивне право, а передусім як визначальна конституційна цінність і критерій допустимості будь-якого обмеження прав і свобод. Саме через категорію людської гідності стає можливим змістовне тлумачення меж втручання держави в особисту свободу, фізичну недоторканність, автономію волі та право особи на правовий захист. У цьому сенсі людська гідність постає не тільки похідним елементом правового статусу особи, а першоосновою, через яку правосуддя повинно оцінювати законність і легітимність рішень органів влади в умовах війни.

Провідна роль у практичному узгодженні конституційних норм належить судовій владі, яка через механізми судового контролю, офіційного тлумачення, оцінки пропорційності та захисту непорушного ядра прав людини забезпечує реальне втілення конституційних приписів у правозастосовній площині. У цьому контексті судова влада виконує не лише функцію вирішення індивідуальних суперечок, а й функцію нормативно-ціннісної стабілізації правопорядку, визначаючи межі допустимого державного втручання в умовах воєнного стану. Особливого значення за таких умов набуває практика вищих судових інстанцій, насамперед Верховного Суду, яка мусить, через прецедентну практику, забезпечувати єдність правозастосування та оперативну конкретизацію конституційних стандартів у відповідь на виклики війни.

Разом із тим автори звертають увагу, що посилення ролі судової влади в умовах воєнного стану не може виходити за межі конституційної моделі поділу влади та принципу стримувань і противаг, оскільки ризик деформації правосуддя існує не лише в різних формах свавілля, а й у формі судового активізму, здатного порушити баланс конституційної системи. Відтак, ефективне узгодження конституційних норм можливе лише за умови поєднання ефективного судового контролю та інституційної цілісності судової влади в межах її конституційної компетенції.

Отже, пошук першооснов узгодження конституційних норм у правосудді в умовах воєнного стану дає підстави стверджувати, що такими першоосновами є верховенство права як універсальний принцип конституційного порядку, людська гідність як найвища аксіологічна основа правового статусу особи, судовий контроль як механізм захисту конституційних меж влади та інституційний баланс як умова збереження правового, демократичного характеру держави.

Перспективами подальшого дослідження проблеми є комплексна розробка адаптивних моделей судочинства в умовах військового стану.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Чернілевська К. Особливості здійснення судочинства в умовах воєнного стану. 25 травня 2022 р. https://jurliga.ligazakon.net/news/211140_osoblivost-zdysnennya-sudochinstva-v-umovakh-vonnogo-stanu#:~:text=%D0%9E.
2. Мисник Н. Робота судів України в умовах воєнного стану. URL: https://jurliga.ligazakon.net/ru/news/209874_robota-sudv-ukrani-v-umovakh-vonnogo-stanu.
3. Завидняк А.В. Доступ до адміністративного правосуддя в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство* 2022. №1. С. 218-222. https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/05/43.pdf.
4. Лазар У., Здійснення правосуддя в умовах війни. *Юридичний вісник. 2*023/1., С. 69-73. https://yurvisnyk.in.ua/v1_2023/9.pdf.
5. Горецький О., Міжнародні стандарти військових судів. Досвід Європи. *Юридична Газета.* 28 вересня 2022. https://yur-gazeta.com/publications/sferi-praktiki/viyskove-pravo/mizhnarodni-standarti-viyskovih-sudiv-dosvid-evropi.html.
6. Смокович М. І. Здійснення правосуддя в умовах воєнного стану: до питання законодавчих змін. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету,* Серія ПРАВО. 2022. Випуск 70. С. 450-455. https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/05/74.pdf.

7. Богів Я. Принципи правосуддя як основа функціонування судової системи. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки,* 2022, № 4 (36). С. 30-37. https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2023/jan/29689/7.pdf.
8. A. Tumanyants, H. Hetman, V. Babanina, R.Dovbash, "Features of Ensuring the Right to Liberty and Personal Integrity In Criminal Proceedings Under the Conditions of Martial Law: Precedent Practice of the European Court of Human Rights and Ukrainian Realities" 2023 2 (19) *Access to Justice in Eastern Europe* 153-171. https://doi.org/10.33327/AJEE-18-6.2-n000226.
9. Yurii Kyrychenko, Oleksandr Kurakin, Viktor Kyrychenko, Pavlo Nazarenko, Liliia Baieva. Protection of the Rights, Freedoms and Interests of Ukrainian Citizens in Court Proceedings During the War. *Jurnal Cita Hukum*, 2024. 12 (1), 47-58. https://doi.org/10.15408/jch.v12i1.38591.
10. Рогатинська Н., Русняк В. Особливості здійснення правосуддя в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми правознавства.* 2025. №1 (41). С. 152-158. https://doi.org/10.35774/app2025.01.152.
11. Olena Ovcharenko, Anatoliy Kozachenko, Roman Kabalskyi and Oleksandr Savchuk, The Judiciary in Ukraine and Challenges of Wartime: The Protection of Human Rights in Extraordinary Conditions and Prospects of Restoring Military Courts. *Israel Law Review (2025),* Cambridge University Press Pp. 1-27. https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view.
12. Конвенції про захист прав людини 1950 р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/995_004#Text.
13. Касинюк Л.А., Мельник Е.А. Правова держава та проблеми ставлення в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2019. № 6. С. 28-32. https://www.lsej.org.ua/6_2019/6.pdf.
14. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) 2 листопада 2004 року N 15-рп/2004. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show /v015p710-04?find.
15. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія. перекл. з англ. А. Іщенка. Київ, Вид. дім «Києво-Могилянська академія». 2007. 208 с.
16. Рішення Конституційного Суду України від 11 грудня 2025 року № 1-р/2025 у справі за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 233 Кодексу законів про працю України (справа щодо строків звернення працівника до суду про стягнення заробітної плати та інших належних працівникові виплат). https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/424-pravo-na-povagu-do-gidnosti.
17. Кожин В.В. Особисті права та свободи людини: загальнотеоретичне дослідження. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук, Національний університет «Львівська політехніка». 2016. 23 с. https://lpnu.ua/sites/default/files/2020/dissertation/1737/avtoreferatkozhan1.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Туренко О.С., Ріжняк Р.Я., Хитровський Д.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

РОЗДІЛ XI. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.3:355.01
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.8

ДІЯЛЬНІСТЬ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ: МЕХАНІЗМИ ВПЛИВУ ТА ЕФЕКТИВНІСТЬ РЕАЛІЗАЦІЇ РІШЕНЬ

Анісімова М.Ф.,
кандидат історичних наук,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного права
та права Європейського Союзу,
Державний податковий університет
ORCID: 0000-0002-585-1491
e-mail: anis–@ukr.net

Гарнаженко В.Є.,
здобувачка вищої освіти
першого (бакалаврського) рівня
Навчально-наукового інституту права,
Державний податковий університет
ORCID: 0009-0009-7441-1009
e-mail: victoriaharnazhenko@gmail.com

Анісімова М.Ф., Гарнаженко В.Є. Діяльність міжнародних організацій у контексті міжнародних збройних конфліктів: механізми впливу та ефективність реалізації рішень.

У статті розглянуто діяльність міжнародних організацій у контексті міжнародних збройних конфліктів та проаналізовано основні механізми їхнього впливу на розвиток безпекових процесів у сучасному світі. Особливу увагу приділено діяльності таких міжнародних організацій, як Європейський Союз, Організація Північноатлантичного договору та Міжнародне агентство з атомної енергії.

В статті наведено основні напрями діяльності цих організацій у контексті сучасних міжнародних конфліктів, зокрема російсько-української війни. Розглянуто механізми впливу, які використовуються міжнародними організаціями для реагування на загрози міжнародній безпеці, серед яких санкційна політика, військова та фінансова підтримка держав, а також контроль за дотриманням міжнародних норм безпеки.

У дослідженні охарактеризовано діяльність Європейського Союзу у сфері політичної, економічної та гуманітарної підтримки України, проаналізовано роль НАТО у зміцненні обороноздатності потерпілої від агресії держави та забезпеченні безпеки в європейському регіоні. Окрему увагу приділено діяльності Міжнародного агентства з атомної енергії, яке здійснює моніторинг ядерної безпеки та контролює ситуацію на ядерних об'єктах під час збройного конфлікту.

У дослідженні автори зосередилися на проблемі дієвості міжнародних організацій під час збройних конфліктів. Окремо розглянуто слабку реалізацію їхніх рішень та обставини, що ускладнюють практичне застосування цих рішень у сфері міжнародної безпеки та конфліктного врегулювання.

Зроблено висновок, що міжнародні організації відіграють значну роль у забезпеченні безпеки та реагуванні на сучасні конфлікти. Вони сприяють координації дій держав, формуванню політичного й економічного тиску на держав-порушниць міжнародного права, а також наданню допомоги постраждалим від збройних конфліктів. Водночас результативність цих структур значною мірою залежить від рівня міжнародної співпраці та політичної волі держав-членів.

Ключові слова: міжнародні організації, міжнародні збройні конфлікти, міжнародна безпека, Європейський Союз, НАТО, МАГАТЕ, російсько-українська війна.

Anisimova M.F., Harnazhenko V.E. Activities of international organizations in the context of international armed conflicts: mechanisms of influence and effectiveness of decision implementation.

The article examines the activities of international organizations in the context of international armed conflicts and analyzes the main mechanisms of their influence on the development of security processes in the modern world. Particular attention is paid to the activities of such international organizations as the European Union, the North Atlantic Treaty Organization, and the International Atomic Energy Agency.

The article presents the main areas of activity of these organizations in the context of modern international conflicts, in particular the Russian-Ukrainian war. It examines the mechanisms of influence used by international organizations to respond to threats to international security, including sanctions policy, military and financial support of states, as well as control over compliance with international security norms.

The study describes the activities of the European Union in the field of political, economic and humanitarian support to Ukraine, analyzes the role of NATO in strengthening the defense capabilities of the state affected by aggression and ensuring security in the European region. Special attention is paid to the activities of the International Atomic Energy Agency, which monitors nuclear safety and controls the situation at nuclear facilities during armed conflict.

The study focuses on the effectiveness of international organizations during armed conflicts, with a particular focus on the weak implementation of their decisions and the circumstances that complicate the practical application of these decisions in the field of international security and conflict resolution.

It is concluded that international organizations play a significant role in ensuring security and responding to modern conflicts. They contribute to the coordination of actions of states, the formation of political and economic pressure on states that violate international law, as well as providing assistance to victims of armed conflicts. At the same time, the effectiveness of these structures largely depends on the level of international cooperation and political will of member states.

Key words: international organizations, international armed conflicts, international security, European Union, NATO, IAEA, russian-Ukrainian war.

Постановка проблеми. У сучасному світі міжнародні збройні конфлікти залишаються однією з основних загроз міжнародній безпеці. Незважаючи на розвиток міжнародного права та створення різних форм співпраці між державами, збройні протистояння між країнами виникають і досі. У таких умовах вагому роль відіграють міжнародні організації, діяльність яких спрямована на підтримання миру, врегулювання конфліктів та координацію дій держав.

Міжнародні організації застосовують різні інструменти впливу, зокрема політичні рішення, санкційну політику, дипломатичні переговори та інші засоби реагування на безпекові виклики. Особливої актуальності набуло питання ефективності діяльності міжнародних організацій у реагуванні на міжнародні збройні конфлікти після початку російсько-української війни, яка суттєво змінила безпекову ситуацію в Європі. У цьому контексті важливу роль відіграють такі міжнародні організації, як Європейський Союз, НАТО та Міжнародне агентство з атомної енергії.

Саме тому дослідження діяльності міжнародних організацій у контексті міжнародних збройних конфліктів та оцінка результативності їхніх рішень є важливим для розуміння їх ролі у сучасній системі міжнародної безпеки.

Мета дослідження полягає у вивченні діяльності міжнародних організацій у контексті міжнародних збройних конфліктів, а також визначенні їх ролі у забезпеченні міжнародної безпеки та ефективності реалізації прийнятих рішень. Завданнями дослідження є: 1) визначення ролі міжнародних організацій у системі міжнародної безпеки та врегулюванні міжнародних збройних конфліктів; 2) дослідження факторів, що впливають на ефективність діяльності міжнародних організацій, на прикладі Європейського Союзу, НАТО та Міжнародного агентства з атомної енергії у контексті російсько-української війни; 3) здійснення аналізу основних проблем діяльності міжнародних організацій та реалізації їх рішень під час врегулювання міжнародних збройних конфліктів.

Стан опрацювання проблематики. Питанням ролі міжнародних організацій у забезпеченні безпеки та врегулюванні конфліктів займалися такі дослідники, як Джигора О. М., Банчук-Петро-

сова О.В., Дем'янюк О.Б., Крамно С.С. та інші. У своїх працях зазначені науковці досліджували значення діяльності міжнародних організацій у вирішенні сучасних міжнародних конфліктів, аналізували їх участь у миротворчих процесах, гуманітарній діяльності та забезпеченні міжнародної безпеки, а також розглядали основні механізми їх впливу на врегулювання конфліктних ситуацій. Водночас у цих дослідженнях недостатньо уваги приділено питанням ефективності реалізації рішень міжнародних організацій у сучасних збройних конфліктах, що потребує подальшого наукового аналізу.

Виклад основного матеріалу. У багатьох дослідженнях зазначається, що міжнародні організації є важливим елементом сучасної системи міжнародної безпеки. Водночас міжнародні збройні конфлікти, які виникають унаслідок протиріч між державами та іншими учасниками міжнародних відносин суттєво впливають на її формування та виявляють слабкі місця в цій системі [3, с. 355].

Важко не погодитися з Джигорою О.М., Банчук-Петросовою О.В., Дем'янюк О.Б., які підкреслили, що «міжнародним організаціям відводиться вирішальна роль у розв'язуванні конфліктів. Міжнародні організації використовують переважно політичні механізми врегулювання конфліктів, які водночас ґрунтуються на міжнародному праві. Вони нерідко впливають на розробку спеціальних механізмів, орієнтованих на вирішення окремих конфліктів» [1, с. 5].

Подібної позиції дотримується і Кубко В.П., яка ґрунтовно аналізуючи роль міжнародних організацій у системі міжнародної безпеки, вбачає в них основних суб'єктів, які забезпечують стабільність, розвиток і самозбереження світової спільноти. А також підкреслює, що «їх діяльність спрямована на координацію зусиль держав у таких напрямах, як контроль над озброєнням, попередження і врегулювання конфліктів, захист прав людини та основоположних свобод» [3]. Із вище наведеного витікає, що міжнародні організації займають важливе місце у підтриманні міжнародної безпеки та впливають на формування загальної системи реагування на сучасні збройні конфлікти. Саме їх діяльність дає можливість поєднати політичні, правові та безпекові засоби для реагування на міжнародні виклики, а також посилити стійкість держави в умовах війни.

У сучасному світі серед ключових акторів системи безпеки в контексті досліджуваної теми нами обрано для аналізу, насамперед, Європейський Союз, НАТО та МАГАТЕ. Цей вибір зумовлений тим, що зазначені організації охоплюють головні напрями безпеки та діють на різних рівнях: НАТО відповідає за військовий захист і є субрегіональною організацією, ЄС - за економічну та політичну стабільність в межах європейського регіону, а МАГАТЕ – покликана забезпечити ядерну безпеку на універсальному рівні. Для України пріоритетність тісної співпраці з цими організаціями зумовлюється, крім іншого, ще й нормативно визначеним на рівні Основного закону країни євроінтеграційним «стратегічним курсом на набуття повноправного членства в ЄС та Організації Північноатлантичного договору (ст. 102 Конституції)».

Європейський Союз, як інтеграційне об'єднання європейських держав, спрямоване на поглиблення взаємодії між ними, забезпечення стабільності та зміцнення безпеки в регіоні, в своїй діяльності охоплює широкий спектр питань від економічних відносин до узгодження політичних рішень і реалізації спільних безпекових ініціатив.

Повномасштабна агресія російської федерації проти України стала викликом, який активізував інституційну спроможність ЄС. Держави-члени об'єднання продемонстрували належний рівень консолідації, забезпечуючи Україні системну фінансову, гуманітарну та військово-технічну підтримку. Така реакція свідчить про зростання ролі Європейського Союзу як гаранта безпеки та стабільності на європейському континенті.

Вагомим напрямом діяльності Європейського Союзу в контексті російсько-української війни стала фінансово-економічна підтримка України. У межах макрофінансової допомоги ЄС забезпечує стабільність української економіки, підтримує роботу державних інституцій та сприяє відновленню зруйнованої внаслідок бойових дій інфраструктури. Паралельно держави-члени Євросоюзу активізували надання військово-технічної допомоги, що суттєво посилює обороноздатність України. За даними Єврокомісії «з початку агресивної війни росії ЄС надав Україні та її народу допомогу на суму 194,9 млрд. євро, з яких 104,5 млрд. євро становить фінансова, економічна та гуманітарна підтримка, 69,7 млрд. євро - військова допомога, 17 млрд. євро - підтримка біженців у ЄС, а 3,7 млрд. євро - доходи від заморожених російських активів» [11].

Важливим прецедентом стало рішення ЄС вперше у своїй історії використати кошти Європейського фонду миру для фінансування постачання летального озброєння та військового обладнання Україні, що засвідчило кардинальну зміну безпекової парадигми об'єднання. Варто зазначити,

що діяльність Європейського Союзу не обмежується лише військовою підтримкою, а охоплює також фінансово-економічний напрям допомоги. Зокрема «Європейський Союз започаткував спеціальну програму фінансової підтримки Ukraine Facility, яка передбачає надання Україні до 50 млрд. євро у період 2024-2027 років. Кошти цієї програми спрямовані на відновлення економіки, підтримку державного бюджету, реалізацію інвестиційних проєктів та проведення реформ, необхідних для подальшої інтеграції України до Європейського Союзу» [2].

Дипломатичний вимір підтримки України з боку Європейського Союзу охоплює як політичне засудження російської агресії, так і практичні кроки щодо зближення України з ЄС. Євросоюз послідовно виступає гарантом територіальної цілісності України та ініціатором запровадження жорстких санкцій проти росії. Важливим кроком у цьому напрямі стало те, що у червні 2022 року Європейська комісія представила свої висновки щодо заяви України про вступ до Організації, і того ж місяця державами-членами Україні був наданий статус кандидата на вступ до ЄС [10].

Окремим важливим напрямом стало гуманітарне реагування Європейського Союзу на потреби українського населення, що постраждало від війни. Спільними зусиллями ЄС та держав-членів забезпечується постачання продуктів харчування, медичних засобів, організація тимчасового житла та інша допомога українським біженцям у європейських країнах.

Таким чином, підтримка України з боку Європейського Союзу має системний характер, поєднуючи фінансову, військову, дипломатичну та гуманітарну складові. Це не лише демонструє солідарність ЄС з Україною, але й підкреслює його визначальну роль у зміцненні міжнародної безпеки та підтриманні стабільності в європейському регіоні в умовах жорстких сучасних викликів.

Поряд із Європейським Союзом важливу роль у забезпеченні безпеки та реагуванні на сучасні збройні конфлікти відіграє і Північноатлантичний альянс. Відповідно до положень Північноатлантичного договору «держави-учасниці зобов'язуються вирішувати міжнародні спори мирними засобами, утримуватися від застосування сили у міжнародних відносинах, а також сприяти розвитку стабільних і дружніх відносин, зміцненню інституцій та економічному співробітництву» [8]. Таким чином, нормативні приписи НАТО визначають орієнтацію організації на забезпечення колективної безпеки та мирного врегулювання конфліктів.

З огляду на зазначені засади діяльності Альянсу, доцільно розглянути його роль у сучасних збройних конфліктах, зокрема у контексті російсько-української війни. Важливо зауважити, що «держави-члени НАТО не визнають незаконну анексію українських територій, включаючи Крим, та послідовно підтримують Україну, зокрема шляхом розвитку її оборонних спроможностей і підготовки військовослужбовців. Водночас вони вимагають від росії припинення агресії та застосування сили, а також повного виведення військ з території України» [9].

Хоч Україна не є членом Альянсу, але НАТО надає їй політичну та безпекову підтримку у протидії російській агресії. Діяльність Організації зосереджена на зміцненні оборонного потенціалу України та координації допомоги з боку держав-членів. При цьому НАТО не бере прямої участі у військових діях, а його роль полягає у забезпеченні стабільності та підтримці безпеки в регіоні.

За роки війни Україна неодноразово у значних обсягах отримувала допомогу від держав-членів Альянсу. В такий спосіб вони демонстрували нашій країні свою дієву солідарність з її правом на самооборону. Це виражалося у постачанні виробничого обладнання для підприємств оборонно-промислового комплексу, різної техніки та матеріалів, а також в організації підготовки за стандартами Альянсу особового складу Збройних Сил України.

Таким чином, участь НАТО у протистоянні російсько-українській війні набула комплексного характеру. Альянс поєднує політичну підтримку України з практичними заходами: координацією міжнародної допомоги, навчанням її військовослужбовців та забезпеченням критично важливим озброєнням. Це не лише демонструє солідарність з Україною, але й виконує функцію стратегічного стримування, сигналізуючи росії про неприпустимість подальшої агресії та готовність Альянсу захищати євроатлантичну безпеку.

До забезпечення безпеки під час російсько-української війни долучилося також Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ). Це -незалежна міжнародна організація системи Організації Об'єднаних Націй, діяльність якої спрямована на контроль за використанням ядерної енергії та забезпеченням дотримання міжнародних стандартів ядерної безпеки. Основною метою МАГАТЕ визначено запобігання використанню ядерних матеріалів у військових цілях та сприяння безпечному застосуванню атомної енергії у мирних цілях [5].

З початком повномасштабної війни росії проти України діяльність МАГАТЕ набула критично важливого значення через безпрецедентні загрози ядерній безпеці, спричинені бойовими діями. Організація постала перед потребою адекватної відповіді на незнані до цього часу за всю історію її існування виклики щодо пошуку механізмів запобігання виникненню ядерних і радіаційних аварій на об'єктах мирного використання ядерної енергії, які за всіма своїми ключовими параметрами не розраховані на впливи військових дій. Готового плану дій для таких випадків у МАГАТЕ не було.

Ключовим напрямом роботи Агентства став постійний моніторинг ситуації на українських атомних електростанціях, насамперед, на Запорізькій АЕС – найбільшому ядерному об'єкті Європи, який опинився безпосередньо в зоні активних бойових дій. Постійні місії МАГАТЕ на українських атомних електростанціях було запроваджено з метою моніторингу стану ядерної та радіаційної безпеки й захищеності АЕС в умовах військової агресії росії в Україні [4].

У надзвичайно складних умовах війни МАГАТЕ намагається виконувати функцію головного міжнародного гаранта ядерної безпеки. Для цього з самого початку війни Генеральний Директорат МАГАТЕ окреслив сім невід'ємних компонентів ядерної і фізичної безпеки («seven indispensable pillars of nuclear safety and security»), які за будь-яких умов мають виконуватись «усіма сторонами» щодо всіх ядерних об'єктів. Проте російські окупанти зухвало ігнорують ці правила. А тому і решта дій функціонерів МАГАТЕ, як от: проведення технічних інспекцій на атомних об'єктах експертами Організації чи розробка рекомендацій щодо посилення захисту станцій фактично не змінюють ситуацію накраще. А єдиним реальним результатом моніторингових дій представників МАГАТЕ можна вважати те, що їх присутність є інструментом привернення уваги до критичної ситуації, що склалася через ведення бойових дій поблизу атомних станцій та каналом системного інформування світової спільноти про рівень існуючих загроз.

Тож місія МАГАТЕ в період російсько-української війни, на нашу думку, не може бути визнана ефективно виконаною (результативною), оскільки переважна більшість фахівців з кола енергетиків–атомщиків (як наприклад, ексголовний інженер ЧАЕС Микола Штейнберг) зазначають, що в умовах війни жоден з тих 7 «стовпів», що були визначені Генеральним Директоратом МАГАТЕ [6] не може бути забезпечений. Цей прикрий, але об'єктивний висновок щодо стану справ на ЗАЕС фактично, хоч і непрямо й у більш м'якому формулюванні підтвердив і сам очільник МАГАТЕ Рафаель Гроссі під час виступу перед Радою керуючих Агентства[7].

Як бачимо, наведені приклади свідчать, що практична діяльність МО в сфері залагодження міжнародних збройних конфліктів не є безпроблемною. І це стосується не тільки МАГАТЕ, оскільки факторів, що обтяжують функціонування міжнародних організацій різних рівнів і обсягів компетенцій достатньо і в інших міжнародних структурах. До них належать, зокрема, політичні розбіжності між державами-учасницями в межах їх членських зобов'язань, недостатній рівень фінансового забезпечення, тривалі строки ухвалення рішень, і як наслідок зниження рівня довіри до них з боку суспільства.

Ефективність дій міжнародних організацій у врегулюванні конфліктів, тим більше таких жорстких і масштабних, як агресивна війна росії проти України, знижується через низку проблем, насамперед, політичну залежність від волевиявлення держав-членів. Суперечності між країнами ускладнюють ухвалення рішень, а в деяких випадках повністю їх блокують. Класичним прикладом є Рада Безпеки ООН, де право вето постійних членів дозволяє зупиняти будь-які ініціативи, позбавляючи організацію можливості оперативно реагувати на міжнародні загрози, подібні тенденції активно проявляються останнім часом й на рівні Європейського Союзу (позиція Угорщини та Словаччини щодо виділення чергового траншу фінансової допомоги Україні).

Окремою проблемою є обмеженість повноважень миротворчих місій, які здебільшого виконують лише спостережні та консультативні функції. Відсутність реальних важелів впливу на сторони конфлікту унеможливлює належне і динамічне виконання рішень міжнародних організацій, що значно знижує ефективність їх дій і досить часто de-facto блокує можливість врегулювання збройних протистоянь.

Крім того, дієвість механізмів міжнародних організацій обмежується недостатнім фінансуванням. Миротворчі операції та програми підтримки потребують значних коштів, проте бюджети міжнародних організацій часто є обмеженими, що призводить до затримок або неповної реалізації запланованих заходів.

Бюрократична природа міжнародних інституцій та повільність процедур прийняття рішень також є суттєвими факторами, що знижують їхню ефективність. Довготривалі погодження між державами-учасницями не відповідають динаміці сучасних конфліктів, які розвиваються стрімко

й потребують миттєвої реакції. Як наслідок, міжнародні організації нерідко запізнюються з відповіддю, реагуючи на кризу тоді, коли вона вже перейшла в нову, більш небезпечну фазу.

Висновки. На підставі вище зазначеного, маємо наголосити, що міжнародні організації є важливими елементами забезпечення міжнародної безпеки та підтримання глобальної стабільності, як механізми, що забезпечують координацію міждержавної взаємодії, реалізацію програм допомоги та сприяють мирному вирішенню конфліктів. Ефективність їх зусиль щодо залагодження міжнародних збройних конфліктів залежить від політичної волі держав, рівня їхньої співпраці та можливостей оперативної реалізації ухвалених рішень.

Основними чинниками, що гальмують досягнення результатів, на нашу думку, є політичні суперечності, обмежені повноваження миротворчих місій, складність доступу до зон конфліктів, брак фінансування та повільність процедур прийняття рішень тощо.

Насамкінець зауважимо, що міжнародні організації пройшли випробування часом, і в цілому підтвердили дієвість напрацьованих ними механізмів розв'язання міжнародних суперечок різного рівня складності, але сучасна поточна динаміка розвитку подій на міжнародній арені вимагає нових інструментів, які б відповідали масштабам та всьому спектру сучасних викликів, що стоять перед міжнародним співтовариством, тому акторам міжнародних відносин є над чим працювати.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Джигора О.М., Банчук-Петросова О.В., Дем'янюк О.Б. Роль міжнародних організацій у контексті сучасних міжнародних конфліктів. *Публічне управління і політика.* 2025. № 5(9). С. 1-11. DOI: 10.70651/3041-2498/2025.5.11.
2. Європейська комісія. Фінансова підтримка України (Ukraine Facility). URL: https://commission.europa.eu/topics/eu-solidarity-ukraine/eu-assistance-ukraine/eu-financial-support-ukraine_en.
3. Кубко В.П. Роль міжнародних організацій у врегулюванні конфліктів крізь призму війни в Україні. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури.* 2025. Т. 17, № 1. 220-228 с. DOI: https://doi.org/10.15421/352529.
4. МАГАТЕ продовжує моніторити безпеку на АЕС України URL: https://energoatom.com.ua/news/magate-prodovzhuye-monitoriti-bezpeku-na-aes-ukrayini.
5. Статут Міжнародного агентства по атомній енергії URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_164#Text.IAEA Director General Calls for Restraint, Reiterates Need to Ensure Safety of Ukraine's Nuclear Facilities and Their Staff URL: https://www.iaea.org/newscenter/news/iaea-director-general-calls-for-restraint-reiterates-need-to-ensure-safety-of-ukraines-nuclear-facilities-and-their-staff?fbclid=IwAR1xtCTu_ckAWZlgfcyl6xTNbLN9ngaMNsZsqZ20EvlL3BL3SbpCLVND2uk.
6. IAEA Director General's Introductory Statement to the Board of Governors URL: https://www.iaea.org/newscenter/statements/iaea-director-generals-introductory-statement-to-the-board-of-governors-8-september-2025.
7. Північноатлантичний договір від 4 квітня 1949 року. Вашингтон. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_008#Text.
8. «Відносини з Україною» URL: https://www.nato.int/en/what-we-do/partnerships-and-cooperation/relations-with-ukraine?selectedLocale=uk.
9. European Council. EU solidarity with Ukraine. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/policies/eu-solidarity-ukraine.
10. Україна на шляху вступу до ЄС – European Commission URL: https://commission.europa.eu/topics/eu-solidarity-ukraine/ukraines-path-towards-eu-accession_uk.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Анісімова М.Ф., Гарнаженко В.Є., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 341.6:341.3
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.9

ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ МІЖНАРОДНИХ ВІЙСЬКОВИХ КОНТИНГЕНТІВ

Барінов А.О.,
аспірант
Міжрегіональної академії управління персоналом
ORCID: 0009-0000-9311-3108
e-mail: barinov.artem@gmail.com

Барінов А.О. Проблеми міжнародно-правової відповідальності міжнародних військових контингентів.

Статтю присвячено комплексному дослідженню актуальних проблем міжнародно-правової відповідальності у контексті діяльності міжнародних військових контингентів. Проаналізовано сучасні підходи до визначення суб'єктів відповідальності за міжнародно-протиправні діяння, вчинені у межах багатонаціональних військових операцій. Особливу увагу приділено співвідношенню відповідальності держав і міжнародних організацій, а також визначенню критеріїв юридичного приписування поведінки у складних багаторівневих правовідносинах. Розглянуто положення Проєкту статей про відповідальність міжнародних організацій, розробленого Комісією міжнародного права, як основи сучасного нормативного регулювання у цій сфері. Визначено ключові елементи міжнародно-протиправного діяння міжнародної організації, а також проаналізовано особливості віднесення поведінки органів і агентів міжнародних організацій. Окрему увагу приділено критерію ефективного контролю як основному інструменту встановлення належності поведінки, а також альтернативним підходам, що застосовуються у міжнародній судовій практиці. Досліджено практику міжнародних судових інституцій, зокрема підходи до визначення відповідальності у справах, пов'язаних із діяльністю міжнародних військових контингентів. Виявлено відсутність єдиного підходу до розмежування відповідальності між державами та міжнародними організаціями, що зумовлює правову невизначеність і створює ризики уникнення відповідальності.

Обґрунтовано доцільність застосування концепції множинного юридичного приписування поведінки як більш адекватної сучасним умовам здійснення міжнародних військових операцій. Зроблено висновок про необхідність подальшого вдосконалення міжнародно-правового регулювання у цій сфері шляхом уточнення критеріїв відповідальності та забезпечення ефективних механізмів її реалізації. Підкреслено значення розвитку цього інституту для забезпечення дотримання норм міжнародного гуманітарного права, захисту прав людини та утвердження принципу верховенства міжнародного права.

Ключові слова: міжнародно-правова відповідальність, міжнародні військові контингенти, міжнародні організації, іноземні військові бази, ефективний контроль, міжнародне гуманітарне право, права людини, міжнародні військові операції.

Barinov A.O. Problems of international legal responsibility of international military contingents.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the problems of international legal responsibility in the context of the activities of international military contingents. It examines contemporary approaches to determining the subjects of responsibility for internationally wrongful acts committed within multinational military operations. Particular attention is paid to the correlation between the responsibility of States and international organizations, as well as to the criteria for the legal attribution of conduct in complex multi-level legal relationships. The provisions of the Draft Articles on the Responsibility of International Organizations, developed by the International Law Commission, are analyzed as the foundation of the modern regulatory framework in this field. The key elements of an internationally wrongful act of an international organization are identified, and the peculiarities of attributing the conduct of organs and agents of international organizations are examined. Special emphasis is placed on the "effective control" test as the principal criterion for determining attribution, as well as on alternative approaches reflected in international judicial practice. The article also explores

the case-law of international judicial bodies concerning responsibility in the context of international military contingents. It reveals the absence of a unified approach to the allocation of responsibility between States and international organizations, which contributes to legal uncertainty and creates risks of impunity.

The study substantiates the relevance of the concept of multiple attribution of conduct as a more adequate response to the realities of contemporary international military operations. The author concludes that there is a need for further development of international legal regulation in this sphere, including the clarification of attribution criteria and the establishment of effective accountability mechanisms. The importance of strengthening this legal framework is emphasized in order to ensure compliance with international humanitarian law, protect human rights, and uphold the rule of international law.

Key words: international legal responsibility, international military contingents, international organizations, foreign military bases, effective control, international humanitarian law, human rights, international military operations.

Постановка проблеми. На сучасному етапі міжнародні військові контингенти є інструментом реагування на збройні конфлікти, підтримання миру і безпеки. Миротворчі операції, стабілізаційні місії й інші форми колективного застосування сили стали невід'ємним інструментом реакції міжнародної спільноти на кризи у різних регіонах. Водночас активізація таких контингентів супроводжується появою нових викликів, серед яких проблема їх відповідальності за міжнародно-протиправні діяння. Збройні конфлікти у колишній Югославії, Іраку, Афганістані, Лівії, Малі й Косові засвідчують, що участь міжнародних військових сил нерідко пов'язана з порушенням міжнародного гуманітарного права і міжнародного права прав людини. Йдеться про перевищення повноважень, неналежне застосування сили, порушення прав цивільного населення, інші протиправні дії, що переважно залишаються без належної правової оцінки, ефективного механізму притягнення винних до відповідальності.

Однією з причин цього є складна правова природа міжнародних військових контингентів, що функціонують на перетині юрисдикцій держав і міжнародних організацій. Подвійна інституційна належність створює ситуації, коли складно встановити належного адресата міжнародно-правових вимог, формується тенденція до безкарності, коли порушення міжнародного права не предбачають належних юридичних наслідків. Це посилює фрагментарність міжнародно-правового регулювання; відсутня цілісна модель розмежування відповідальності держав і міжнародних організацій; єдині підходи у судовій практиці. Тому виникла потреба формування ефективних механізмів притягнення до відповідальності у контексті діяльності міжнародних військових сил, що є значущим для утвердження верховенства міжнародного права, контролю за діяльністю міжнародних військових контингентів, запобігання порушенням прав людини. Актуальність статті зумовлена і сучасними війнами, гібридними загрозами і багаторівневим міжнародним втручанням, а питання відповідальності набуває особливе значення як гарантії дотримання міжнародного права тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика міжнародно-правової відповідальності міжнародних організацій і держав у контексті діяльності міжнародних військових сил є предметом уваги науковців у сучасній міжнародно-правовій доктрині. Відзначимо внесок Войціховського А.[1], Буткевич О., Бурменського М., Мицика В.[2], Задорожного О.[3], Пронюк Н. [4], Камінської Н., Щербань Є.[5], Нуруллаєва І. й ін. [6]. Вони звертають увагу на співвідношення відповідальності згаданих субєктів, зокрема за участь у військових операціях, здійснюваних під їх егідою, розмежування відповідальності, застосування кейс-орієнтованих і порівняльних підходів для виявлення прогалин правового регулювання. Попри це, сучасні наукові розвідки підтверджують необхідність належного вивчення зазначеної проблематики.

Отже, **метою цієї статті** є комплексне дослідження міжнародно-правової відповідальності у контексті діяльності міжнародних військових сил, зокрема визначення особливостей притягнення до відповідальності міжнародних організацій і держав за міжнародно-протиправні діяння, вчинені у межах багатонаціональних військових операцій. Це передбачає аналіз співвідношення відповідальності держав і міжнародних організацій, а також на виявленні проблем і прогалин у чинному міжнародно-правовому регулюванні.

Методологічну основу становить сукупність загальнонаукових і спеціально-юридичних методів пізнання, застосування яких забезпечило комплексний аналіз міжнародно-правової відповідальності у контексті діяльності міжнародних військових сил. Зокрема, використано діалектичний

метод, що дозволив дослідити динаміку підходів до відповідальності міжнародних організацій і держав; формально-юридичний (догматичний) – для аналізу норм міжнародного права, з'ясування змісту ключових правових категорій: міжнародно-протиправне діяння, юридичне приписування поведінки, міжнародно-правова відповідальність. Порівняльно-правовий метод дав змогу зіставити різні підходи до визначення відповідальності у практиці міжнародних судових органів; системний метод –розкриття відповідальності як цілісного правового інституту у взаємозв'язку з інститутами й галузями міжнародного права; методи узагальнення і правового моделювання дозволили сформулювати висновки про перспективи удосконалення механізмів міжнародно-правової відповідальності у досліджуваній сфері. Застосування комплексного, порівняльно-правового і системного підходів важливо для всебічного дослідження міжнародно-правової відповідальності у сфері діяльності міжнародних військових сил, аналізу міжнародно-правового регулювання й виявлення прогалин і тенденцій розвитку, а також формулювання висновків і пропозицій з вдосконалення відповідних правових механізмів.

Виклад основного матеріалу. Центральне місце у сучасній міжнародно-правовій доктрині посідає проблема міжнародно-правової відповідальності за протиправні діяння, вчинені міжнародними військовими силами. Актуальність цієї проблематики зумовлена зростанням ролі багатонаціональних військових контингентів у підтриманні міжнародного миру і безпеки, зокрема в межах миротворчих операцій, стабілізаційних місій та інших форм колективного реагування на загрози міжнародній безпеці.

У загальному вигляді в міжнародному праві утвердилася позиція, відповідно до якої міжнародні організації, наділені міжнародною правосуб'єктністю, виступають самостійними суб'єктами міжнародного права, здатними набувати прав і обов'язків, а також нести міжнародно-правову відповідальність у разі порушення покладених на них зобов'язань. Відповідальність таких організацій настає у випадках, коли протиправна поведінка може бути юридично віднесена (атрибутована) до них як до суб'єкта міжнародного права [8, с. 115].

Разом з тим особливу складність становить визначення того, як саме здійснюється юридичне приписування поведінки міжнародних військових сил. Це пояснюється їх змішаною (гібридною) природою: такі сили формуються з національних контингентів держав, що зберігають елементи власної юрисдикції та підпорядкування, але водночас діють у межах мандату і під оперативним керівництвом міжнародної організації. У результаті виникає колізія між потенційною відповідальністю держави, що направила контингент, і міжнародної організації, яка здійснює загальне керівництво операцією.

Важливим кроком у врегулюванні цього питання стало прийняття у 2011 році Проєкту статей про відповідальність міжнародних організацій Комісією міжнародного права ООН. З огляду на значення зазначеного документа для формування сучасного підходу до міжнародно-правової відповідальності, доцільно розглянути його ключові положення більш детально. Так, важливе значення мають насамперед положення, які визначають сферу застосування відповідних норм і зміст ключових понять. Передусім, зазначені положення охоплюють питання міжнародно-правової відповідальності міжнародних організацій у разі вчинення ними міжнародно-протиправних діянь. Йдеться про ситуації, коли поведінка, що може бути юридично приписана міжнародній організації, становить порушення її міжнародно-правових зобов'язань. Водночас відповідні норми не обмежуються лише відповідальністю міжнародних організацій. Вони поширюються і на випадки міжнародно-правової відповідальності держав, якщо протиправна поведінка пов'язана з діяльністю міжнародної організації. Це дозволяє охопити складні ситуації, у яких дії держави та міжнародної організації є взаємопов'язаними, зокрема у контексті спільних операцій або делегування повноважень [10].

З метою забезпечення єдності тлумачення у відповідних положеннях Проєкту розкривається зміст основних термінів. Так, міжнародною організацією слід розуміти інституційне утворення, засноване на підставі міжнародного договору або іншого акту, що регулюється міжнародним правом, і наділене власною міжнародною правосуб'єктністю. При цьому членський склад таких організацій може включати як держави, так й інші суб'єкти, якщо це передбачено їх установчими документами. Поняття правил організації охоплює її установчі акти, а також рішення, резолюції, інші нормативні чи індивідуальні акти, прийняті на їх основі. Важливу роль відіграє також усталена практика діяльності організації, яка виступає додатковим джерелом регулювання її функціонування.

При цьому органом міжнародної організації визнається будь-яка особа або утворення, яке відповідно до внутрішніх норм організації має відповідний статус та уповноважене діяти від її імені. Водночас поняття агента міжнародної організації є ширшим і охоплює не лише формально визначені органи, але й інших суб'єктів – посадових осіб, фізичних чи юридичних осіб або утворення, які залучаються організацією до виконання її функцій. Саме через таких агентів міжнародна організація фактично реалізує свою діяльність, що має принципове значення для визначення питань атрибуції поведінки та, відповідно, міжнародно-правової відповідальності [12, с. 168].

Наступний логічний етап аналізу – визначення змісту міжнародно-протиправного діяння міжнародної організації. У системі норм Проєкту статей Комісії міжнародного права про відповідальність міжнародних організацій ключове місце займають положення, що визначають поняття міжнародно-протиправного діяння та його елементи. За загальними принципами права будь-яке міжнародно-протиправне діяння, вчинене міжнародною організацією, тягне за собою притягнення її до міжнародно-правової відповідальності. Цей підхід відображає фундаментальний принцип, за яким жодне порушення міжнародно-правових зобов'язань не може залишатися без належних правових наслідків.

Для встановлення факту міжнародно-протиправного діяння необхідною є наявність сукупності визначених юридичних елементів. Передусім, йдеться про поведінку у формі дії або бездіяльності, яка має бути приписана міжнародній організації відповідно до норм міжнародного права. Іншими словами, така поведінка повинна розглядатися як здійснена саме цією організацією через її органи, агентів або інші уповноважені суб'єкти [11, с. 1142].

Другим обов'язковим елементом є наявність порушення міжнародного зобов'язання, допущене відповідною організацією. Це означає, що така поведінка повинна суперечити нормам міжнародного права, що є обов'язковими для цієї організації, незалежно від їх джерела – чи то міжнародний договір, звичай чи інші форми міжнародно-правового регулювання.

Важливо підкреслити, що визначення того, чи є певне діяння міжнародно-протиправним, здійснюється виключно на підставі міжнародного права. Отже, кваліфікація поведінки міжнародної організації не може залежати від положень внутрішнього права окремих держав або внутрішніх актів самої організації, якщо вони суперечать міжнародно-правовим стандартам. Це забезпечує єдність підходів до встановлення відповідальності, гарантує пріоритет норм міжнародного права у відповідній сфері.

У системі міжнародно-правової відповідальності міжнародних організацій визначальне значення має встановлення належності поведінки певному суб'єкту міжнародного права. У вітчизняній юридичній термінології найбільш коректним відповідником поняття *attribution* є категорія «віднесення поведінки» або «юридичне приписування поведінки», що відображає процес встановлення зв'язку між конкретними діями та відповідною міжнародною організацією.

Загальне правило передбачає, що поведінка органів або агентів міжнародної організації, яка здійснюється в межах виконання їх функцій, розглядається як дія самої організації у розумінні міжнародного права. При цьому не має значення, яке саме місце відповідний орган або агент займає в ієрархії організації, вирішальним є факт здійснення ними функцій, покладених на них у межах організаційної структури. Визначення обсягу таких функцій здійснюється на підставі внутрішніх норм організації, включаючи її установчі акти, рішення та усталену практику.

Особливе місце посідають ситуації, коли органи держави або органи чи агенти однієї міжнародної організації передаються у розпорядження іншої міжнародної організації. У таких випадках поведінка відповідних суб'єктів може визнаватися дією тієї організації, якій вони були передані, за умови, що вона здійснює ефективний контроль над їх діяльністю. Саме критерій ефективного контролю виступає ключовим інструментом для визначення того, кому саме має бути юридично приписана відповідна поведінка [13, с. 74].

Водночас у міжнародному праві навіть перевищення повноважень чи відхилення від отриманих інструкцій не звільняє міжнародну організацію від відповідальності. Якщо орган або агент діє офіційно і в межах загальних функцій організації, його поведінка розглядається як належна організації, незалежно від порушення внутрішніх обмежень чи інструкцій. Передбачено можливість визнання поведінки актом міжнародної організації у випадках, коли вона первісно не підпадає під критерії юридичного приписування. Якщо організація прямо визнає відповідну поведінку як власну і приймає її наслідки, така поведінка набуває статусу дії цієї організації у міжнародно-правовому сенсі. Це положення відображає гнучкість механізму встановлення

відповідальності, дозволяє враховувати фактичну волю організації про прийняття наслідків певних дій.

Вбачається, що віднесення поведінки до міжнародної організації саме по собі не виключає можливості настання міжнародно-правової відповідальності держави, зокрема тієї, що надала військовий контингент. У сучасному міжнародному праві більшого визнання набуває підхід, відповідно до якого одна й та сама поведінка може одночасно бути юридично приписана як міжнародній організації, так і державі, якщо обидва суб'єкти здійснюють контроль над відповідними діями. Особливо це характерно для ситуацій, коли рішення про здійснення певної діяльності ухвалюється спільно. Держава також може нести відповідальність за власні дії, пов'язані з міжнародно-протиправним діянням міжнародної організації. Водночас питання щодо умов виникнення такої відповідальності, а також можливості покладення відповідальності на державу за поведінку організації, яка формально не є їй приписаною, залишається дискусійним у доктрині міжнародного права [8].

Практичне значення наведених теоретичних положень виразно проявляється у міжнародній судовій практиці, де питання юридичного приписування поведінки і розмежування відповідальності держав і міжнародних організацій набувають конкретного змісту. Аналіз відповідних справ дозволяє виявити існуючі підходи й суперечності у застосуванні зазначених принципів. Показовим є розгляд справ про законність застосування сили, ініційованих Сербією і Чорногорією, у яких ряд держав-членів НАТО були звинувачені у відповідальності за бомбардування території Сербії та Косова під час операції Allied Force. Позивач обґрунтовував позицію тим, що всі військові дії інтегрованої військової структури Альянсу перебувають під безпосереднім, постійним й ефективним контролем Північноатлантичної ради, яка ухвалює рішення консенсусом. Відтак, на думку заявника, відповідні дії мали бути віднесені до всіх держав-членів організації. Водночас позиції держав-відповідачів не були однорідними: частина з них наполягала на тому, що відповідна поведінка має розглядатися як така, що належить самій Організації, а не окремим державам, тоді як інші учасники процесу не висували подібних аргументів, що свідчить про відсутність усталеного підходу у практиці.

Подальший розвиток цієї проблематики відобразився у практиці Європейського суду з прав людини, який, починаючи з рішення щодо прийнятності у справах *Behrami ma Saramati*, дійшов висновку про необхідність віднесення поведінки Місії ООН у Косові та міжнародних сил під егідою Організації Північноатлантичного договору виключно до ООН. При цьому Суд застосував критерій остаточних повноважень і контролю, що відрізняється від критерію ефективного контролю, запропонованого Комісією міжнародного права [7]. Проте у доктрині міжнародного права не існує повної одностайності щодо абсолютності застосування критерію ефективного контролю. У ряді випадків, особливо коли держава зберігає значний вплив на свій військовий контингент (наприклад, щодо дисципліни, кримінальної юрисдикції, оперативних обмежень), можливе паралельне або розподілене приписування поведінки державі й міжнародній організації. Це породжує концепцію подвійної або множинної атрибуції, яка все більше обговорюється у міжнародно-правовій доктрині.

До наведеного слід додати, що у рішенні Європейський суд з прав людини фактично сформулював підхід, за яким визначальним є не формальний зв'язок військового контингенту з державою, а характер міжнародного мандату та інституційний контроль над операцією. Суд підкреслив, що операції в Косові здійснювалися в межах системи колективної безпеки, створеної під егідою ООН, а отже, мають розглядатися як діяльність саме цієї організації. Водночас Суд наголосив на особливій ролі Ради Безпеки як органу, що наділений головною відповідальністю за підтримання міжнародного миру і безпеки, і саме через це зберігає вирішальний контроль над відповідними місіями. Такий підхід дозволив Європейському суду з прав людини дійти висновку про відсутність юрисдикції щодо розгляду скарг проти держав-учасниць, навіть якщо їхні військові контингенти безпосередньо брали участь у відповідних діях.

Такий висновок викликав значну критику у науковій літературі, оскільки він фактично звужує можливості притягнення держав до відповідальності за порушення прав людини у межах міжнародних операцій і створює ризик виникнення так званого вакууму відповідальності. Такий підхід не отримав широкої підтримки у міжнародно-правовій доктрині, де переважає гнучкий підхід, що допускає можливість множинного віднесення поведінки і паралельної відповідальності кількох суб'єктів міжнародного права [9, с. 52]. Це підтверджує складність і невизначеність правового

регулювання відповідальності у сфері діяльності міжнародних військових сил, подальшого розвитку відповідних норм.

Висновки. Міжнародно-правова відповідальність у контексті діяльності міжнародних військових сил є складним і багатовимірним інститутом сучасного міжнародного права, що перебуває на стадії активного формування. Ключова проблема зводиться до встановлення суб'єкта, якому має бути юридично приписана відповідна поведінка. Гібридний характер міжнародних військових сил, які відзначаються національним і міжнародноим підпорядкуванням, зумовлює появу колізій між відповідальністю держав і міжнародних організацій. У цьому контексті особливе значення набуває критерій ефективного контролю, закріплений у Проєкті статей про відповідальність міжнародних організацій Комісії міжнародного права, що є базовим інструментом для визначення належності поведінки. Однак аналіз міжнародної судової практики свідчить про відсутність єдиного підходу до вирішення зазначеної проблеми, зокрема, практика ЄСПЛ демонструє застосування альтернативного критерію остаточних повноважень і контролю, що призводить до виключного віднесення поведінки міжнародній організації та відповідно звуження можливостей притягнення держав до відповідальності. Цей підхід зазнає обґрунтованої критики у науковій доктрині у зв'язку з ризиком формування вакууму відповідальності.

Сучасний розвиток міжнародного права характеризує тенденція до визнання можливості множинного (паралельного) юридичного приписування поведінки, за якого відповідальність може одночасно покладатися на міжнародну організацію і державу. Це відображає реальну природу міжнародних військових операцій, сприяє підвищенню ефективності механізмів міжнародно-правової відповідальності. Отже, перспективи вдосконалення правового регулювання у цій сфері пов'язані з необхідністю подальшої конкретизації критеріїв юридичного приписування поведінки, узгодження підходів міжнародних судових інституцій та закріплення механізмів, що унеможливлюють уникнення відповідальності у випадках складної багаторівневої участі суб'єктів міжнародного права. Важливим напрямом також є розвиток практики застосування норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини у діяльності міжнародних військових контингентів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Войціховський А.В. Міжнародне право: підручник. Харків, 2020. 544 с.
2. Міжнародне публічне право: підруч. у 2 т./ за ред. В.В. Мицика. Харків: Право, 2019. Т. 1: Основи теорії. 2019. 416 с.
3. Задорожній О.В. Порушення агресивною війною Російської Федерації проти України основних принципів міжнародного права: моногр. Київ, 2015. 712 с.
4. Пронюк Н.В. Сучасне міжнародне право: навч. посіб. К.: КНТ, 2010. 280 с.
5. Kaminska N.V., Shcherban I.V. Implementation of the Rome Statute of the International Criminal Court: historical, theoretical & practical aspects. K., 2023. 220 p.
6. Nurullaiev I., M. Stadnyk, S. Chekhovych. The Factors of Constitutional Support for the Rule of Law in the System of Public Authorities. Wseas transactions on environment and development. №18, 2022 P.182-190. DOI: 10.37394/232015.2022.18.20.
7. Behrami and Behrami v. France and Saramati v. France, Germany and Norway, Applications Nos. 71412/01 and 78166/01. Judgment (decision on admissibility) of the European Court of Human Rights of 2 May 2007. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-80830%22]}.
8. Nollkaemper A., J.d'Aspremont, C.Ahlborn, Boutin B. Guiding Principles on Shared Responsibility in International Law. European Journal of International Law 2020, 31(1):15-72 DOI: 10.1093/ejil/chaa017.
9. Crawford J. Brownlie's principles of public international law. 9th ed. Oxford: Oxford University Press, 2019. 872 p.
10. International Law Commission. Draft articles on the responsibility of international organizations, with commentaries. New York: United Nations, 2011. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_11_2011.pdf.
11. Klabbers J. The responsibility of international organizations for failing to act. European Journal of International Law. 2017. Vol. 28, №4. P. 1133–1161. URL: https://academic.oup.com/ejil/article/28/4/1133/4866310.

12. Möldner M. Responsibility of international organizations: Introducing the ILC's DARIO. Max Planck Yearbook of United Nations Law. 2012. Vol. 16. P. 161–202. URL: https://www.mpil.de/files/pdf4/mpunyb_06_Moeldner_161.pdf.
13. Nollkaemper A., Plakokefalos I. (eds.). Principles of shared responsibility in international law: An appraisal of the state of the art. Cambridge: Cambridge University Press, 2014. 422 p.
14. Shaw M.N. International law. 9th ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2021. 1088 p.

Дата першого надходження рукопису до видання: 01.04.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Барінов А.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 341.7:341.3
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.10

ДИПЛОМАТИЧНІ ЗАСОБИ РЕАГУВАННЯ НА ЗБРОЙНІ КОНФЛІКТИ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Бехруз Х.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародного та європейського права,
Національний університет «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0003-4786-7341

Бехруз Х. Дипломатичні засоби реагування на збройні конфлікти в міжнародному праві.
У статті досліджуються дипломатичні засоби реагування на збройні конфлікти в міжнародному праві як складова механізму підтримання міжнародного миру і безпеки. Увага до дипломатичних засобів реагування на збройні конфлікти посилюється в умовах зростання кількості та складності сучасних конфліктів, трансформації безпекового середовища і розширення функціонального значення дипломатії у стримуванні ескалації, локалізації конфлікту та формуванні передумов для подальшого врегулювання. У статті визначено місце таких засобів у системі міжнародно-правових механізмів реагування, а також з'ясовано їх основні форми, функції та правові межі застосування.

Проаналізовано співвідношення дипломатичних засобів із мирними засобами вирішення міжнародних спорів, розкрито їх нормативну основу та охарактеризовано роль переговорів, добрих послуг, посередництва, консультацій, слідчих і погоджувальних процедур, а також діяльності міжнародних організацій у реагуванні на збройні конфлікти. Окрему увагу приділено тому, що дипломатичне реагування може здійснюватися як до початку активної фази конфлікту, так і під час його перебігу та після припинення інтенсивних бойових дій, змінюючи свої форми залежно від стадії конфлікту, характеру вимог сторін і ступеня залучення міжнародних інституцій. У цьому аспекті дипломатичні засоби розглянуто не лише як спосіб досягнення компромісу, а і як юридично значущий інструментарій фіксації позицій сторін, погодження тимчасових режимів, забезпечення гуманітарного доступу та вироблення процедурних рамок подальших переговорів.

Обґрунтовано, що дипломатичні засоби не можуть розглядатися виключно як політичні інструменти, оскільки їх функціонування відбувається в межах основних принципів міжнародного права, насамперед принципів незастосування сили, мирного вирішення міжнародних спорів, суверенної рівності держав і сумлінного виконання міжнародних зобов'язань. Доведено, що дипломатичні засоби мають особливе значення в умовах активного збройного протистояння, коли саме вони забезпечують збереження офіційної комунікації між сторонами, створюють можливості для досягнення припинення вогню, гуманітарних домовленостей, обміну військовополоненими та поступового переходу до політико-правового врегулювання. Зроблено висновок, що дипломатичні засоби реагування на збройні конфлікти становлять важливий елемент сучасного міжнародно-правового механізму підтримання миру і безпеки, поєднуючи політичну гнучкість із правовою обумовленістю та забезпечуючи зв'язок між невідкладним кризовим реагуванням і довгостроковим врегулюванням конфлікту.

Ключові слова: дипломатія, дипломатичні засоби, збройний конфлікт, мирне вирішення міжнародних спорів, міжнародні організації, посередництво, переговори, міжнародна безпека.

Bekhruz Kh. Diplomatic means of responding to armed conflicts in international law.
The article examines diplomatic means of responding to armed conflicts in international law as a component of the mechanism for maintaining international peace and security. Attention to diplomatic means of responding to armed conflicts is increasing amid the growing number and complexity of contemporary conflicts, the transformation of the security environment, and the expanding functional significance of diplomacy in containing escalation, localizing conflict, and creating the preconditions for further settlement. The article determines the place of such means within the system of international legal mechanisms for responding to armed conflicts and clarifies their main forms, functions, and legal limits of application.

The study analyses the relationship between diplomatic means and the peaceful means of settlement of international disputes, elucidates their normative basis, and characterises the role of negotiations, good offices, mediation, consultations, inquiry and conciliation procedures, as well as the activities of international organisations in responding to armed conflicts. Particular attention is paid to the fact that diplomatic response may be exercised both before the onset of the active phase of a conflict, during its course, and after the cessation of intense hostilities, with its forms varying according to the stage of the conflict, the nature of the parties' demands, and the degree of involvement of international institutions. In this respect, diplomatic means are considered not only as a method of achieving compromise, but also as a legally significant instrument for recording the positions of the parties, agreeing temporary arrangements, ensuring humanitarian access, and developing the procedural framework for subsequent negotiations.

It is substantiated that diplomatic means cannot be regarded solely as political instruments, since their functioning takes place within the framework of the fundamental principles of international law, primarily the principles of the non-use of force, the peaceful settlement of international disputes, the sovereign equality of States, and the good-faith fulfilment of international obligations. It is demonstrated that diplomatic means acquire particular significance in conditions of active armed confrontation, as they preserve official communication between the parties, create opportunities for achieving a ceasefire, humanitarian arrangements, the exchange of prisoners of war, and a gradual transition to political and legal settlement. It is concluded that diplomatic means of responding to armed conflicts constitute an important element of the contemporary international legal mechanism for maintaining peace and security, combining political flexibility with legal conditionality and ensuring a link between urgent crisis response and the long-term settlement of conflict.

Key words: diplomacy, diplomatic means, armed conflict, peaceful settlement of international disputes, international organisations, mediation, negotiations, international security.

Постановка проблеми. Право традиційно виступає одним із ключових регуляторів суспільних відносин у межах кожної держави. Водночас в умовах сучасних викликів, пов'язаних із загрозами міжнародному миру і безпеці, а також із перешкодами для належного дипломатичного діалогу й міжнародного співробітництва, особливого значення набуває забезпечення ефективного міжнародного правопорядку. У цьому контексті міжнародно-правове регулювання збройних конфліктів постає одним із найбільш дієвих правових інструментів, що перебувають у розпорядженні міжнародного співтовариства для забезпечення безпеки, утвердження поваги до людської гідності та мінімізації наслідків збройних конфліктів на засадах гуманності. Для міжнародного права це означає не лише необхідність нормативного обмеження застосування сили та захисту прав людини в умовах війни, а й потребу у збереженні правових механізмів, які унеможливлюють повне руйнування взаємодії між сторонами конфлікту. До таких механізмів належать дипломатичні засоби реагування.

У міжнародно-правовому вимірі дипломатичні засоби мають особливу цінність, оскільки вони функціонують у складному просторі – там, де політична конфронтація вже набула форми відкритого збройного протистояння або безпосередньо до нього наближається. У сучасній науковій літературі дедалі частіше серед науковців простежується виокремлення нових різновидів дипломатії, зумовлених трансформацією сучасних міжнародних відносин та ускладненням механізмів реагування на збройні конфлікти. За таких умов переговори, добрі послуги, посередництво, консультації, слідчі та погоджувальні процедури постають не просто як технічні механізми врегулювання спору, а як засоби підтримання мінімального правового порядку у кризовій ситуації. Через них міжнародне право постає не лише як система заборон і приписів, а як простір для пошуку рішень, здатних стримувати ескалацію, зменшувати людські втрати та формувати передумови для миру.

Актуальність дослідження зумовлена також тим, що в сучасній науці міжнародного права дипломатичні засоби реагування на збройні конфлікти нерідко розглядаються фрагментарно: або в межах загальної характеристики принципу мирного вирішення міжнародних спорів, або крізь призму діяльності міжнародних організацій, або в контексті міжнародного гуманітарного права. Водночас системне осмислення дипломатичних засобів як самостійного функціонального елемента механізму реагування на збройні конфлікти потребує додаткової уваги.

Метою цього дослідження є визначення місця дипломатичних засобів у системі міжнародно-правових механізмів реагування на збройні конфлікти, розкриття їх нормативної основи,

з'ясування їх функціонального призначення та оцінка їх значення для стримування ескалації, підтримання міжнародного миру і безпеки та досягнення мирного врегулювання.

Стан наукової розробки. Проблематика мирного вирішення міжнародних спорів, міжнародно-правового реагування на конфлікти та функціонування дипломатичних інструментів у кризових умовах посідає помітне місце як у вітчизняній, так і в зарубіжній юридичній науці. Окремі аспекти цієї тематики висвітлювали В.М. Репецький, І.І. Лукашук, Г.П. Ситник, К.В. Громовенко, М.В. Грушко, К.В. Мануїлова, О.О. Бєлогубова, Я.М. Жукорська, В.В. Щербаков, В.Ю. Маркітантов, А.В. Найчук, Дж.Г. Мерріллс, Ю. Танака, Г. Булл, Х. Тірлвей, Д. Франчіні, Р.Б'юкен та інші. У їхніх працях розкриваються питання принципу мирного вирішення міжнародних спорів, міжнародно-правових форм запобігання конфліктам, ролі міжнародних організацій у врегулюванні криз, а також особливостей застосування окремих мирних засобів.

Виклад основного матеріалу. Міжнародне право, попри всі трансформації сучасного світу, і надалі виходить із фундаментальної ідеї: навіть найгостріші суперечності між державами та іншими суб'єктами міжнародних правовідносин не повинні розв'язуватися шляхом свавільного насильства. Тому принцип мирного вирішення міжнародних спорів набув значення одного з наріжних принципів міжнародного правопорядку. Його зміст полягає не лише в юридичному обов'язку держав утримуватися від застосування сили та не допускати загострення конфліктів.

Статут Організації Об'єднаних Націй (далі – Статут ООН) у статті 2 закріплює загальний обов'язок держав вирішувати міжнародні спори мирними засобами таким чином, щоб не ставити під загрозу міжнародний мир, безпеку і справедливість [8]. Водночас у статті 33 Статуту ООН визначено основні мирні засоби: переговори, обстеження, посередництво, примирення, арбітраж, судовий розгляд, звернення до регіональних органів або угод та інші засоби за вибором сторін [8]. Норми Статуту ООН дають підстави стверджувати, що міжнародне право не нав'язує єдиної універсальної формули врегулювання, а виходить із необхідності гнучкого, але правомірного вибору інструментів залежно від природи спору та реальної ситуації [8]. Поряд зі Статутом ООН міжнародно-правову основу застосування дипломатичних засобів врегулювання спорів становить Конвенція про мирне вирішення міжнародних спорів, укладена в Гаазі 18 жовтня 1907 року, у якій деталізовано класичні мирні процедури [9].

Передумовою застосування мирних засобів є наявність міжнародного спору між державами, у зв'язку з чим необхідним є з'ясування сутності та змісту поняття «міжнародний спір».

Спори є органічною складовою міжнародних відносин, так само як розбіжності між людьми є природною частиною суспільного життя. Держави, подібно до індивідів, нерідко прагнуть досягти однакової мети в умовах обмеженості ресурсів або відстоюють несумісні інтереси щодо одного й того самого об'єкта. Предмет таких розбіжностей може бути різним: територія, ресурси, політичний вплив, безпекові гарантії чи інші питання, щодо яких позиції сторін не збігаються. При цьому держави обґрунтовують свої претензії національними інтересами та міжнародними нормами. Якщо такі претензії не набувають взаємного характеру, вони не трансформуються у міжнародний спір і залишаються односторонніми вимогами.

Безперечно, у певних випадках конфліктний потенціал може бути знижений шляхом зміни позиції однієї зі сторін, залучення додаткових ресурсів або глибшого переосмислення самої сутності спору, що відкриває можливість для компромісу. Однак було б помилково виходити з того, що такі механізми здатні усунути всі суперечності [11].

Отже, міжнародний спір можна визначити як формально виражену, об'єктивно наявну суперечність між суб'єктами міжнародного права щодо питання факту або права. Міжнародний спір є юридичним фактом, констатація якого вимагає від його учасників та інших заінтересованих суб'єктів міжнародного права реалізації принципу мирного вирішення міжнародних спорів [5, с. 125]. Разом із тим міжнародний спір і збройний конфлікт не є тотожними явищами. Якщо спір відображає стадію правового чи політико-дипломатичного протистояння, то збройний конфлікт засвідчує його ескалацію до рівня застосування збройної сили. Саме тому для подальшого аналізу необхідно звернутися до поняття «збройний конфлікт», яке є основоположним у міжнародному гуманітарному праві, зокрема в Женевських конвенціях 1949 року, Додаткових протоколах 1977 року[2-4], а також у практиці Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії [1].

Згідно з положеннями Женевських конвенцій 1949 року, міжнародний збройний конфлікт має місце у випадку, коли одна держава застосовує збройну силу проти іншої держави [4]. Відповідне нормативне закріплення міститься у спільній статті 2 всіх чотирьох Женевських конвенцій 1949

року. Зазначена норма передбачає застосування їх положень не лише у випадку оголошення війни, а й у будь-якому іншому випадку збройного протистояння між двома чи більше державами, навіть якщо одна зі сторін не визнає стану війни. Крім того, сфера дії Конвенцій охоплює випадки повної або часткової окупації території держави незалежно від наявності чи відсутності збройного опору з боку окупованої сторони.

В умовах збройного конфлікту значення дипломатичних засобів стає особливо відчутним, адже дипломатія в такій ситуації часто залишається чи не єдиним простором, у межах якого ще можливі узгодження, обмеження ескалації та пошук правових і політичних форм припинення насильства.

Розрізняють дипломатичні (погоджувальні) і судові засоби вирішення міжнародних спорів. Критерієм такого поділу є характер юридичних наслідків відповідної процедури та ступінь впливу сторін на остаточне вирішення спору. Значення дипломатичних засобів розкривається в тому, що сторони зберігають за собою прийняття остаточного рішення і беруть участь, більшою чи меншою мірою, у пошуку шляхів врегулювання. До них належать: переговори, добрі послуги, посередництво (медіація), слідчі та погоджувальні комісії, консультації. Натомість при застосуванні судових засобів сторони спору є пов'язаними прийнятим рішенням і мають обмежені можливості впливу на вирішення спору. Судовими засобами є діяльність постійних міжнародних судів і арбітраж [7, с. 15].

Теоретично і практично важливо розуміти, що дипломатичні засоби не тотожні судовим або арбітражним процедурам. Якщо судове вирішення передбачає винесення обов'язкового рішення незалежним органом, то дипломатичні засоби залишають остаточне рішення за сторонами. У цьому полягає їх перевага і водночас складність. Вони менш формалізовані, значно більше залежать від політичної волі сторін, рівня довіри між ними, часових чинників та психології комунікації. Саме ця гнучкість робить їх особливо придатними для реагування на збройні конфлікти, коли сторони ще не готові до юридично остаточного вирішення, але вже потребують хоча б мінімального формату взаємодії.

Найпоширенішим дипломатичним засобом прийнято вважати переговори. Їх значення в міжнародному праві важко переоцінити, оскільки вони традиційно виступають первинною формою контакту між сторонами спору. У контексті збройних конфліктів переговори можуть стосуватися як глобальних питань припинення бойових дій та політичного врегулювання, так і більш вузьких, але не менш важливих питань – гуманітарних коридорів, режиму припинення вогню, евакуації цивільного населення, обміну військовополоненими, допуску гуманітарних місій. Їх перевага полягає в безпосередності, можливості контролювати предмет обговорення та адаптувати процедуру до конкретних умов конфлікту.

Переговори, однак, не завжди можливі без участі третьої сторони. Саме тому важливе місце в системі дипломатичних засобів займають добрі послуги. Їх сутність полягає в тому, що третя сторона сприяє встановленню або відновленню контакту між учасниками конфлікту, не втручаючись безпосередньо у зміст майбутніх домовленостей. У міжнародно-правовій площині добрі послуги виконують делікатну, але принципово важливу функцію: вони відкривають можливість для діалогу там, де прямий політичний контакт уже перервано або став неможливим через глибину конфлікту [10].

Більш активною формою участі третьої сторони є посередництво, або медіація. На відміну від добрих послуг, посередник не лише допомагає сторонам зустрітися, а й бере участь у пошуку компромісу, формулюванні можливих рішень, погодженні процедурних рамок та іноді навіть у підготовці або узгодженні тексту домовленостей. Водночас посередництво зберігає головну ознаку дипломатичних засобів: жодне рішення не набуває сили без згоди самих сторін. Саме тому посередництво особливо ефективне в ситуаціях, коли сторони ще не готові до поступок напряму, але допускають компроміс за наявності авторитетного чи нейтрального посередника.

Важливе місце посідають також слідчі та погоджувальні комісії. Їх роль особливо зростає тоді, коли сторони конфлікту не можуть погодитися навіть щодо фактичних обставин подій. У такому разі встановлення фактів саме по собі набуває стабілізуючого значення, оскільки переводить дискусію з площини взаємних звинувачень у площину верифікованих даних. Якщо ж ідеться про погоджувальні комісії, то їх цінність полягає в поєднанні двох функцій – з'ясування фактичної основи спору та підготовки пропозицій щодо його розв'язання. У конфліктних ситуаціях це

має особливе значення, адже будь-яке стале врегулювання потребує не лише політичної волі, а й спільного уявлення сторін про сам предмет спору.

Певною мірою недооціненим, але вкрай важливим дипломатичним засобом залишаються консультації. Вони дозволяють підтримувати робочий, хоч і обмежений, контакт між сторонами або між сторонами та міжнародними організаціями. Консультації не завжди мають на меті негайне досягнення остаточної угоди; нерідко їхнє головне призначення полягає в уточненні позицій, запобіганні неправильному тлумаченню дій один одного, підготовці більш формалізованих переговорів або виробленні технічних рішень у межах уже існуючих домовленостей. У ситуації збройного конфлікту така функція має виняткову практичну цінність.

Окремо слід наголосити на ролі міжнародних організацій. Їх участь у реагуванні на збройні конфлікти не означає появи принципово нового мирного засобу, відмінного від уже відомих міжнародному праву. Радше йдеться про інституційне оформлення переговорів, консультацій, добрих послуг чи посередництва. Міжнародні організації нерідко надають цим процесам необхідний рівень легітимності, безперервності та процедурної стабільності. У сучасних умовах це особливо важливо, оскільки конфлікти дедалі рідше мають локальний характер і дедалі частіше вимагають багаторівневої дипломатичної взаємодії.

Отже, дипломатичні засоби реагування на збройні конфлікти слід розглядати як невід'ємну частину сучасного міжнародного права. Їх значення полягає не лише в тому, що вони формально закріплені у міжнародно-правових актах, а насамперед у тому, що завдяки їм міжнародне право зберігає практичну дієвість у найбільш кризових ситуаціях.

Висновки. Дипломатичні засоби реагування на збройні конфлікти становлять один із ключових елементів сучасного міжнародно-правового механізму підтримання миру і безпеки. Їх значення полягає в тому, що вони забезпечують дієвість міжнародного права не лише в умовах стабільності, а й у ситуаціях найбільшої політичної та безпекової напруги. Через переговори, добрі послуги, посередництво, консультації, слідчі та погоджувальні процедури міжнародне співтовариство прагне не допустити остаточного розриву правового зв'язку між сторонами конфлікту.

Специфіка дипломатичних засобів полягає у поєднанні правової основи та політичної гнучкості. Вони не гарантують автоматичного врегулювання, але створюють умови, без яких таке врегулювання часто є неможливим у принципі. У цьому виявляється їх справжня цінність: вони забезпечують простір для комунікації, переведення конфронтації у процедурну площину, поступового відновлення довіри та напрацювання тих рішень, які згодом можуть набути більш стійкої юридичної форми.

Тому в доктрині сучасного міжнародного права дипломатичні засоби реагування на збройні конфлікти слід сприймати не як допоміжний або другорядний інструментарій, а як одну з ключових правових форм цивілізованого реагування на насильство. Вони не скасовують трагізму війни, але дозволяють праву залишатися присутнім навіть там, де домінує силовий чинник. І в цьому, без перебільшення, полягає їхня найбільша міжнародно-правова і гуманістична цінність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гринчак А.А. Злочини проти людяності: практика Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії. Альманах міжнародного права. 2017. Вип. 17. С. 39–50. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/15086/1/Grinchak_39-50.pdf (дата звернення: 01.04.2026).
2. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 01.04.2026).
3. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text (дата звернення: 01.04.2026).
4. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (дата звернення: 01.04.2026).
5. Міжнародне право: навч. посіб. / за ред. М.В. Буроменського. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 336 с.
6. Міжнародно-правове регулювання збройних конфліктів: навч.-метод. посіб. / К.В. Громовенко, М.В. Грушко, К.В. Мануїлова. Одеса: Видавництво «Юридика», 2023. 132 с.

7. Попович Т., Топольницька М., Вашкович В. Критерії визначення збройного конфлікту у міжнародно-правових актах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2017. Вип. 47. Т. 3. С. 177–180. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.1.8.
8. Статут Організації Об'єднаних Націй від 26.06.1945 (редакція від 16.09.2005). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text (дата звернення: 01.04.2026).
9. Convention for the Pacific Settlement of International Disputes on 18 October 1907. URL: https://docs.pca-cpa.org (date of access: 01.04.2026).
10. Handbook on the Peaceful Settlement of Disputes between States. New York: United Nations, 1992. URL: https://legal.un.org/cod/books/handbookonpsd.pdf (date of access: 01.04.2026).
11. Merrills J.G. International Dispute Settlement. Cambridge University Press, June 2012. DOI: https://doi.org/10.1017/CBO97811391654881.

Дата першого надходження рукопису до видання: 01.04.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Бехруз Х., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 341.233
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.11

ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРІЙ ЮРИДИЧНОЇ ПРИРОДИ ДЕРЖАВНОЇ ТЕРИТОРІЇ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ: ВІД ОБ'ЄКТНОЇ ДО ЗМІШАНОЇ КОНЦЕПЦІЇ

Бісюк О.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри публічного та європейського права,
директор Навчально-наукового інституту
міжнародних відносин та права
ПЗВО «Київський міжнародний університет»
ORCID: 0000-0002-1570-2721
e-mail: legally.sunrise@gmail.com

Соколов С.О.,
здобувач вищої освіти другого (магістерського) рівня
спеціальності 081 Право ННІ міжнародних відносин та права
ПЗВО «Київський міжнародний університет»
ORCID: 0009-0000-0981-8499

Бісюк О.С., Соколов С.О. Еволюція теорій юридичної природи державної території в міжнародному праві: від об'єктної до змішаної концепції.

Стаття присвячена комплексному аналізу історичної еволюції теорій юридичної природи державної території в міжнародному праві від феодальних концепцій до сучасних доктринальних підходів. Досліджено трансформацію підходів до розуміння правової природи державної території через призму об'єктної, суб'єктної та змішаної теорій, визначено їхні переваги та недоліки у контексті розвитку міжнародно-правової доктрини. Окрема увага приділена критичному аналізу об'єктної теорії території як власності держави, її історичним коренням у феодальному праві та імперіалістичному характері, що обґрунтовує необхідність відходу від цієї концепції у сучасному міжнародному праві.

У статті проаналізовано суб'єктну теорію території як простору здійснення державної влади, яка відображає сутність територіального суверенітету через компетенційний підхід. Обґрунтовано, що саме змішана (компетенційна) теорія найбільш адекватно відображає складну правову природу державної території у сучасному міжнародному праві, поєднуючи елементи речово-правового та компетенційного підходів. Показано, що державна територія є одночасно просторовою сферою здійснення суверенних прав держави та об'єктом міжнародно-правового регулювання.

Особливу увагу приділено значенню вказаних теорій для розуміння принципу територіального суверенітету, який є одним із основоположних принципів сучасного міжнародного права. Проаналізовано взаємозв'язок між теоретичними концепціями юридичної природи території та практичними аспектами реалізації територіального верховенства держави, включаючи винятки з принципу територіального суверенітету. Обґрунтовано, що правильне розуміння юридичної природи державної території є критично важливим для вирішення сучасних територіальних конфліктів та захисту територіальної цілісності держав.

У статті також наголошено на актуальності дослідження еволюції теорій державної території в умовах збройної агресії російської федерації проти України, яка грубо порушує принцип територіальної цілісності та намагається обґрунтувати анексію українських територій застарілими концепціями, що суперечать сучасному міжнародному праву. Зроблено висновок, що змішана теорія території забезпечує найбільш збалансоване розуміння правової природи державної території у XXI столітті.

Ключові слова: державна територія, територіальний суверенітет, об'єктна теорія, суб'єктна теорія, змішана теорія, міжнародне право, територіальна цілісність, компетенційна теорія, воєнний стан.

Bisiuk O.S., Sokolov S.O. Evolution of theories on the legal nature of state territory in international law: from object theory to mixed concept.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the historical evolution of theories on the legal nature of state territory in international law from feudal concepts to contemporary doctrinal approaches. The transformation of ideas about the legal nature of state territory is examined through the prism of object, subject, and mixed theories, identifying their advantages and disadvantages in the context of the development of international legal doctrine. Special attention is paid to the critical analysis of the object theory of territory as state property, its historical roots in feudal law and imperialist character, which justifies the need to move away from this concept in contemporary international law.

The article analyzes the subject theory of territory as a space for the exercise of state power, which reflects the essence of territorial sovereignty through a competence-based approach. It is substantiated that the mixed (competence) theory most adequately reflects the complex legal nature of state territory in contemporary international law, combining elements of property and competence approaches. It is shown that state territory is simultaneously a spatial sphere for the exercise of sovereign state rights and an object of international legal regulation.

Particular attention is paid to the significance of these theories for understanding the principle of territorial sovereignty, which is one of the fundamental principles of contemporary international law. The relationship between theoretical concepts of the legal nature of territory and practical aspects of the implementation of territorial supremacy of the state is analyzed, including exceptions to the principle of territorial sovereignty. It is substantiated that a proper understanding of the legal nature of state territory is critically important for resolving contemporary territorial conflicts and protecting the territorial integrity of states.

The article also emphasizes the relevance of studying the evolution of theories of state territory in the context of the armed aggression of the russian federation against Ukraine, which grossly violates the principle of territorial integrity and attempts to justify the annexation of Ukrainian territories with outdated concepts that contradict contemporary international law. It is concluded that the mixed theory of territory provides the most balanced understanding of the legal nature of state territory in the 21st century.

Key words: state territory, territorial sovereignty, object theory, subject theory, mixed theory, international law, territorial integrity, competence theory, martial law.

Постановка проблеми. Питання юридичної природи державної території залишається однією з фундаментальних проблем міжнародного права, актуальність якої не зменшується з плином часу. Навпаки, в умовах сучасних територіальних конфліктів, спроб насильницької зміни кордонів та порушень принципу територіальної цілісності держав розуміння правової природи державної території набуває особливого значення як для теорії, так і для практики міжнародного права. Як слушно зазначає J. Park, «територіальний суверенітет залишається фундаментальною основою міжнародної правової системи, попри зростаючу глобалізацію та транснаціональні виклики» [20, с. 5].

В історичній ретроспективі міжнародно-правової науки сформувалися різні теоретичні підходи до розуміння юридичної природи державної території, кожен з яких відображав певний етап розвитку міжнародно-правової доктрини та практики міжнародних відносин. Від феодальних концепцій території як особистої власності монарха до сучасних складних теорій, що поєднують елементи речового права та публічно-правової компетенції, еволюція поглядів на територію демонструє трансформацію самої сутності держави та її місця у міжнародній системі.

Особливої актуальності дослідження теорій юридичної природи території набуває в контексті збройної агресії російської федерації проти України, яка супроводжується спробами анексії українських територій та їх юридичного обґрунтування за допомогою застарілих концепцій, що суперечать сучасному міжнародному праву. Як зазначають M. Hakimi та H.H. Koh, «російська агресія проти України представляє один із найсерйозніших викликів для принципу територіальної цілісності та заборони застосування сили з часів Другої світової війни» [12, с. 650].

Варто наголосити, що теоретичні концепції юридичної природи території мають не лише академічне значення, але й безпосередньо впливають на вирішення практичних питань територіального суверенітету, делімітації та демаркації кордонів, режиму міжнародних територій, відповідальності за агресію та анексію. G. Distefano підкреслює, що «питання про правову природу

відносин між державою та територією є центральним для розуміння концепції суверенітету та його меж у сучасному міжнародному праві» [11, с. 310].

У той же час, в українській та зарубіжній науці міжнародного права досі не досягнуто єдності поглядів щодо того, яка саме теорія найбільш адекватно відображає правову природу державної території у сучасних умовах. Частина науковців продовжує дотримуватися традиційних підходів, інші ж пропонують нові концепції, що враховують реалії XXI століття. Така розбіжність у доктринальних позиціях створює необхідність комплексного аналізу еволюції теорій юридичної природи державної території та обґрунтування найбільш прийнятного підходу для сучасного міжнародного права.

Метою дослідження є комплексний аналіз історичної еволюції теорій юридичної природи державної території в міжнародному праві, критичне дослідження об'єктної, суб'єктної та змішаної теорій, виявлення їхніх переваг та недоліків, а також обґрунтування змішаної теорії як найбільш адекватної концепції для розуміння правової природи державної території у сучасному міжнародному праві та її значення для захисту територіального суверенітету держав.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичні аспекти юридичної природи державної території досліджувалися багатьма провідними науковцями у галузі міжнародного права. Класичні праці R. Jennings та A. Watts [14], A. Cassese [9], J. Crawford [10] заклали фундаментальні основи розуміння територіального суверенітету. Серед сучасних досліджень особливу увагу привертають роботи G. Distefano [11], який провів детальний аналіз різних теорій територіального суверенітету, J. Park [20], що досліджував історичні витоки територіального суверенітету, а також A. Jurkevics [15], яка розробила новітню теорію території у контексті демократії.

Українські вчені також зробили значний внесок у дослідження цієї проблематики. Фундаментальні праці В.Г. Буткевича, В.В. Мицика та О.В. Задорожнього [3] містять ґрунтовний аналіз принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів. В.М. Репецький разом із колективом науковців [4] розробили комплексний підхід до розуміння статусу державної території в міжнародному праві. Сучасні дослідження M.N. Shaw [23], K. Serita [22], J. Vidmar [24] та N.K. Blomley [6] розвивають теорію території у контексті сучасних викликів міжнародному правопорядку.

Проте, незважаючи на наявність значної кількості досліджень, в українській та зарубіжній науці міжнародного права відсутній системний аналіз еволюції теорій юридичної природи державної території саме через призму переходу від об'єктної до змішаної концепції. Більшість праць зосереджуються на аналізі окремих теорій без комплексного дослідження їхньої історичної трансформації та взаємозв'язку. Крім того, недостатньо дослідженим залишається питання застосування різних теоретичних підходів до вирішення сучасних територіальних конфліктів, зокрема в контексті збройної агресії проти України.

Виклад основного матеріалу. Історична еволюція концепцій державної території бере свій початок з феодальних уявлень про правову природу землі та влади над нею. У середньовічній Європі панувала концепція території як особистої власності монарха, що ґрунтувалася на феодальній системі земельних відносин. Як зазначає J. Park, «у феодальну епоху територія розглядалася переважно через призму приватноправових відносин власності, а влада монарха над землею випливала з його особистих патримоніальних прав» [20, с. 18].

Ця концепція знайшла своє відображення у практиці династичних шлюбів, спадкування та купівлі-продажу територій, які розглядалися як цивільно-правові угоди щодо переходу власності. Території могли передаватися у посаг, ділитися між спадкоємцями монарха, продаватися або обмінюватися подібно до звичайного майна. Однак така концепція поступово втрачала актуальність із формуванням національних держав та розвитком доктрини суверенітету народу.

Вестфальська система міжнародних відносин, що сформувалася після завершення Тридцятирічної війни у 1648 році, ознаменувала початок нової епохи у розумінні державної території. Хоча формально феодальні уявлення про територію ще зберігалися, поступово почала формуватися концепція території як основи державного суверенітету. Як підкреслює G. Distefano, «перехід від феодальних до модерних уявлень про територію відбувався поступово та нерівномірно у різних частинах Європи, але загальна тенденція була спрямована до визнання публічно-правового характеру територіального суверенітету» [11, с. 315].

У XVIII-XIX століттях у доктрині міжнародного права сформувалася так звана об'єктна теорія (Eigentumstheorie), яка розглядала територію як об'єкт права власності держави. Ця теорія, відома

також як теорія територіального верховенства як власності, проводила аналогію між владою держави над територією та правом власності особи на річ. Відповідно до цієї концепції, держава має право володіння, користування та розпорядження своєю територією подібно до того, як власник володіє, користується та розпоряджається своїм майном.

Об'єктна теорія знайшла підтримку серед багатьох представників класичної школи міжнародного права. Її прихильники аргументували свою позицію тим, що аналогія з правом власності найбільш зрозуміло пояснює виключний характер влади держави над територією та її право розпоряджатися територією шляхом укладення міжнародних договорів про відчуження, обмін або надання в оренду окремих її частин. A. Cassese зазначає, що «об'єктна теорія території була широко розповсюджена у XIX столітті, коли європейські держави активно займалися колонізацією та розглядали території як об'єкти, що можуть вільно набуватися та відчужуватися» [9, с. 49].

Проте об'єктна теорія піддавалася обґрунтованій критиці з боку багатьох науковців. По-перше, ця теорія не враховує суттєвої різниці між приватноправовими та публічно-правовими відносинами. Право власності у цивільному праві передбачає можливість необмеженого розпорядження річчю, включаючи її знищення, чого не може бути стосовно державної території. Держава не може знищити свою територію або відчужити її повністю без припинення свого існування як суб'єкта міжнародного права.

По-друге, об'єктна теорія ігнорує той факт, що територія є не лише просторовою базою існування держави, але й середовищем життєдіяльності населення, яке має невідчужуване право на свою територію. Сучасне міжнародне право визнає принцип самовизначення народів, що суперечить розгляду території як простого об'єкта власності держави. J. E. Núñez підкреслює, що «об'єктна теорія території відображає колоніалістський підхід, при якому ігноруються права населення, що проживає на території» [19, с. 45].

По-третє, аналогія з правом власності не пояснює багатьох аспектів територіального суверенітету, зокрема його обмеження міжнародним правом, існування міжнародних територій та територій зі спеціальним режимом. J. Crawford справедливо зазначає, що «концепція територіального суверенітету у міжнародному праві є значно складнішою, ніж проста аналогія з приватною власністю, і включає численні публічно-правові обмеження та обов'язки» [10, с. 205].

Варто наголосити, що об'єктна теорія території мала виражений імперіалістичний характер, оскільки виправдовувала колонізацію та експлуатацію залежних територій, розглядаючи їх як власність метрополій. Ця теорія використовувалася для обґрунтування доктрини terra nullius, згідно з якою території, населені неєвропейськими народами, вважалися нічийними і могли бути привласнені європейськими державами. Така практика суперечить сучасним принципам міжнародного права та правам людини.

У відповідь на критику об'єктної теорії у доктрині міжнародного права сформувалася суб'єктна теорія території (Eigentumshafte Theorie), яка розглядає територію не як об'єкт права власності держави, а як просторову сферу здійснення державної влади та суверенітету. Відповідно до цієї концепції, територіальний суверенітет означає виключне право держави здійснювати свою владу в межах певного географічного простору.

Суб'єктна теорія підкреслює публічно-правовий характер відносин між державою та територією. Територія розглядається не як річ, якою держава володіє, а як сфера, в якій держава реалізує свою компетенцію. Як зазначають R. Jennings та A. Watts, «територіальний суверенітет у міжнародному праві означає право держави здійснювати свої функції в межах певної території з виключенням інших держав» [14, с. 564].

Перевагою суб'єктної теорії є те, що вона більш адекватно відображає сутність територіального суверенітету як публічно-правового інституту. Ця теорія пояснює, чому держава не може вільно розпоряджатися своєю територією так, як власник розпоряджається своїм майном. Територіальний суверенітет обмежений нормами міжнародного права, зобов'язаннями перед міжнародним співтовариством та правами власного населення.

Суб'єктна теорія також краще узгоджується з принципом самовизначення народів, який є одним із основоположних принципів сучасного міжнародного права. Згідно зі Статутом ООН та міжнародними пактами про права людини, всі народи мають право вільно визначати свій політичний статус і вільно забезпечувати свій економічний, соціальний і культурний розвиток [5, ст. 1].

Це право неможливо узгодити з концепцією території як власності держави, але цілком відповідає розумінню території як сфери реалізації суверенних прав народу.

Однак суб'єктна теорія також не є досконалою та піддається критиці. Головний недолік цієї теорії полягає в тому, що вона повністю ігнорує речово-правові аспекти відносин держави з територією. Хоча територіальний суверенітет має переважно публічно-правовий характер, держава все ж таки має певні речові права на природні ресурси, розташовані на її території. Як підкреслює G. Distefano, «суб'єктна теорія не пояснює, чому держава може здійснювати певні речово-правові повноваження щодо своєї території, зокрема розпорядження природними ресурсами» [11, с. 325].

Крім того, суб'єктна теорія не завжди адекватно пояснює практику укладення міжнародних договорів про відчуження частини території, встановлення територіальних сервітутів або надання територій в оренду. Хоча така практика обмежена нормами міжнародного права та вимагає згоди населення, вона все ж таки існує та потребує теоретичного обґрунтування.

У сучасній доктрині міжнародного права переважає змішана теорія територіального суверенітету, відома також як компетенційна теорія (Kompetenztheorie). Ця теорія намагається поєднати раціональні елементи об'єктної та суб'єктної теорій, визнаючи складну правову природу державної території. Відповідно до змішаної теорії, держава має як публічно-правові повноваження щодо здійснення влади на території, так і певні речово-правові елементи у відносинах з природними ресурсами та державним майном.

Змішана теорія виходить з того, що територіальний суверенітет не є однорідним правовим явищем, а являє собою комплекс різноманітних правомочностей держави. В. М. Репецький та його співавтори зазначають, що «державна територія є одночасно просторовою межею дії державної влади, природною базою життєдіяльності населення та ресурсної бази держави, а також об'єктом міжнародно-правового регулювання» [4, с. 187].

Основна перевага змішаної теорії полягає в тому, що вона забезпечує найбільш повне та адекватне розуміння правової природи державної території у сучасному міжнародному праві. Ця теорія визнає, що відносини держави з територією мають складний, багатоаспектний характер та не можуть бути зведені ні до чистого речового права, ні до виключно публічно-правової компетенції.

Змішана теорія пояснює різні аспекти територіального суверенітету. По-перше, вона обґрунтовує виключне право держави здійснювати на своїй території законодавчу, виконавчу та судову владу. Це публічно-правовий аспект територіального суверенітету, який відповідає суб'єктній теорії. По-друге, змішана теорія визнає право держави на природні ресурси, розташовані на її території, що містить елементи речового права та узгоджується з об'єктною теорією.

Змішана теорія також пояснює принцип постійного суверенітету держави над природними ресурсами, який закріплений у низці міжнародних документів. Згідно з Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 1803 (XVII) від 1962 року, «право народів і націй на постійний суверенітет над їхніми природними багатствами і ресурсами повинно здійснюватися в інтересах їхнього національного розвитку і добробуту народу відповідної держави» [7]. Це право поєднує публічно-правові та речово-правові елементи.

Варто наголосити, що змішана теорія найкраще узгоджується з принципами сучасного міжнародного права. Вона не суперечить принципу самовизначення народів, оскільки визнає, що територіальний суверенітет належить не державі як абстрактній сутності, а народу, який здійснює свою владу через державні органи. Водночас змішана теорія визнає право держави розпоряджатися природними ресурсами в інтересах свого населення.

Змішана теорія також адекватно пояснює обмеження територіального суверенітету нормами міжнародного права. Держава зобов'язана дотримуватися міжнародних договорів, норм міжнародного гуманітарного права, прав людини та інших міжнародних зобов'язань при здійсненні своїх суверенних прав на території. Як підкреслюється у рішенні Міжнародного Суду ООН у справі про військову та воєнізовану діяльність у Нікарагуа та проти неї, «принцип територіального суверенітету є основним принципом міжнародних відносин між державами» [18, с. 106].

У контексті сучасних територіальних конфліктів змішана теорія має особливе значення для захисту територіальної цілісності держав. Вона обґрунтовує недопустимість насильницької зміни кордонів та анексії територій, оскільки територіальний суверенітет належить народу і не може

бути відчужений без його вільного волевиявлення. A. Krishnan підкреслює, що «міжнародне право категорично забороняє набуття території шляхом застосування сили, що відображено у Статуті ООН та численних резолюціях Генеральної Асамблеї» [17].

Збройна агресія російської федерації проти України демонструє спроби використання застарілих концепцій територіального суверенітету для обґрунтування анексії. Однак, як справедливо зазначають I. Brunk та M. Hakimi, «заборона анексії територій шляхом застосування сили є нормою jus cogens сучасного міжнародного права, яка не допускає жодних відступів» [7, с. 420]. Змішана теорія території підтверджує цей принцип, оскільки територіальний суверенітет належить народу України і не може бути змінений насильницьким шляхом.

Значення змішаної теорії для розуміння територіального суверенітету проявляється також у розумінні винятків з принципу територіального верховенства. Сучасне міжнародне право визнає низку ситуацій, коли територіальний суверенітет держави обмежується на основі міжнародних договорів або норм звичаєвого міжнародного права. До таких винятків належать дипломатичний та консульський імунітет, імунітет іноземних військових кораблів та літаків, статус міжнародних організацій, іноземні військові бази за згодою держави тощо.

Змішана теорія пояснює правову природу таких винятків як добровільні обмеження суверенітету держави на основі міжнародних зобов'язань. Держава може обмежити здійснення своїх суверенних прав на частині території, але це не означає втрати самого територіального суверенітету. Як зазначає J. Vidmar, «обмеження здійснення суверенітету слід відрізняти від передачі самого суверенітету» [24, с. 78].

Висновки. У результаті проведеного дослідження варто зазначити, що еволюція теорій юридичної природи державної території відіграє ключову роль у розумінні сутності територіального суверенітету, визначаючи чіткі критерії правових відносин між державою та її просторовою сферою влади та забезпечуючи теоретичне підґрунтя для захисту територіальної цілісності держав на всіх рівнях міжнародно-правового регулювання. Сутність проблеми полягає у необхідності забезпечення балансу між історичними концепціями території як власності держави, закріпленими у класичній доктрині міжнародного права, їх переосмисленням через публічно-правові підходи суб'єктної теорії, динамічним розвитком через змішану компетенційну теорію та стимулюванням ефективної імплементації сучасних принципів територіального суверенітету у міжнародну практику, що надає процесу теоретичного осмислення юридичної природи території комплексного характеру та підкреслює багаторівневу природу сучасного міжнародно-правового регулювання територіальних відносин.

Виявлені у ході дослідження недоліки об'єктної та суб'єктної теорій охоплюють як доктринально-теоретичний, так і історико-політичний та практичний рівні. Вони вимагають не лише відходу від застарілих концепцій території як власності держави та визнання її публічно-правового характеру, але й переосмислення окремих підходів у контексті сучасних викликів територіальному суверенітету, зокрема збройних конфліктів, спроб насильницької зміни кордонів та необхідності захисту принципу територіальної цілісності. Підвищення ефективності теоретичного обґрунтування територіального суверенітету можливе лише за умови поєднання раціональних елементів об'єктної та суб'єктної теорій із гнучким компетенційним підходом змішаної теорії, яка визнає як публічно-правові повноваження держави щодо здійснення влади на території, так і певні речово-правові елементи у відносинах з природними ресурсами, а також за умови реального забезпечення відповідності теоретичних концепцій практиці захисту територіальної цілісності та протидії агресії як на міжнародному, так і на національному рівнях.

Практичне значення змішаної теорії території для України підтверджує актуальність та дієвість теоретичних концепцій міжнародного права у сфері захисту територіального суверенітету в умовах збройної агресії російської федерації. Досвід протидії анексії Криму та окупації частини території України демонструє, що змішана теорія не є абстрактною теоретичною конструкцією, а слугує практичним інструментом обґрунтування недопустимості насильницької зміни кордонів, захисту принципу територіальної цілісності та гарантування невід'ємного права народу України на свою територію. Подальший розвиток доктрини територіального суверенітету та поглиблення процесу імплементації змішаної теорії у міжнародну практику залишаються критично важливими для зміцнення міжнародного правопорядку, забезпечення ефективної протидії агресії та реалізації фундаментального принципу заборони застосування сили проти територіальної цілісності держав у сучасному світі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Буткевич В.Г., Мицик В.В., Задорожній О.В. Міжнародне право. Основи теорії: підручник. Київ: Либідь, 2002. 608 с.
2. Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text (дата звернення: 05.02.2026 р.).
3. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 2625 (XXV) від 24 жовтня 1970 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_569 (дата звернення: 05.02.2026 р.).
4. Репецький В.М., Лисик В.М., Мікієвич М.М. та ін. Міжнародне публічне право: підручник / за ред. В.М. Репецького. 2-ге вид., стер. Київ: Знання, 2012. 437 с.
5. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду. Сан-Франциско, 26 червня 1945 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text (дата звернення: 05.02.2026 р.).
6. Blomley N.K. Territory: New Trajectories in Law. London: Routledge, Taylor & Francis Group, 2023. 248 p.
7. Brunk I., Hakimi M. The Prohibition of Annexations and the Foundations of Modern International Law. *American Journal of International Law.* 2024. Vol. 118. No. 3. P. 417–462. DOI: https://doi.org/10.1017/ajil.2024.12.
8. Carty A. The Decay of International Law. 2nd ed. Manchester: Manchester University Press, 2019. 304 p.
9. Cassese A. International Law. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 2005. 558 p.
10. Crawford J. Brownlie's Principles of Public International Law. 9th ed. Oxford: Oxford University Press, 2019. 872 p.
11. Distefano G. Theories on Territorial Sovereignty: *A Reappraisal. Journal of Sharia and Law.* 2010. Vol. 2010. No. 41. P. 309–351. URL: https://scholarworks.uaeu.ac.ae/sharia_ and_law/vol2010/iss41/6 (дата звернення: 05.02.2026 р.).
12. Hakimi M., Koh H.H. Russia, Ukraine, and the Future World Order. *American Journal of International Law.* 2022. Vol. 116. No. 4. P. 649–677. DOI: https://doi.org/10.1017/ajil.2022.54.
13. Island of Palmas Case (Netherlands v. United States). *Reports of International Arbitral Awards.* 1928. Vol. 2. P. 829–871.
14. Jennings R., Watts A. (eds.). *Oppenheim's International Law*. 9th ed. Vol. 1. Peace. London: Longman, 1992. 1342 p.
15. Jurkevics A. Contested Territory: A Theory of Land and Democracy beyond Sovereign Bounds. Oxford: Oxford University Press, 2023. 304 p.
16. Kelly M.J. The Role of International Law in the Russia-Ukraine War. *Case Western Reserve Journal of International Law.* 2023. Vol. 55. No. 1. P. 59–90. URL: https://scholarlycommons.law.case.edu/jil/vol55/iss1/5 (дата звернення: 05.02.2026 р.).
17. Krishnan A. The Legal Case for Ukraine's Territorial Reintegration. *Public International Law & Policy Group.* 2025. February 13. URL: https://www.publicinternationallawand policygroup.org/lawyering-justice-blog/2025/2/13/legal-basis-for-ukraines-territorial-reintegration (дата звернення: 05.02.2026 р.).
18. Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States). *ICJ Reports.* 1986. P. 14–150.
19. Núñez J.E. Territorial Disputes and State Sovereignty: International Law and Politics. Abingdon: Routledge, 2021. 202 p.
20. Park J. Revisiting Territorial Sovereignty: Origins, Legitimacy, and Modern Challenges. *San Diego International Law Journal.* 2023. Vol. 24. No. 1. P. 1–60. URL: https://digital.sandiego.edu/ilj/vol24/iss1/3 (дата звернення: 05.02.2026 р.).
21. Schmitt M.N. Ukraine Symposium – War Termination: Legal Implications for International Security. Lieber Institute West Point: Articles of War. 2025. July 21. URL: https://lieber.westpoint.edu/war-termination-legal-implications-international-security/ (дата звернення: 05.02.2026 р.).
22. Serita K. The Territory of Japan: Its History and Legal Basis. 2nd ed. Singapore; Berlin: Springer, 2023. 356 p. DOI: https://doi.org/10.1007/978-981-99-1251-2.

23. Shaw M.N. Peoples, Territorialism and Boundaries. *European Journal of International Law.* 1997. Vol. 8. No. 3. P. 478–507. DOI: https://doi.org/10.1093/ejil/8.3.478 (дата звернення: 05.02.2026 р.).
24. Vidmar J. Territorial Status in International Law. Oxford: Hart Publishing, 2024. 416 p.

Дата першого надходження рукопису до видання: 05.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Бісюк О.С., Соколов С.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 341.322.5:341.231.14-053.2(477)
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.12

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА КВАЛІФІКАЦІЯ ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ДІТЕЙ ЯК ВОЄННОГО ЗЛОЧИНУ ТА ЗЛОЧИНУ ПРОТИ ЛЮДЯНОСТІ

Бондаренко Є.,
PhD, доцентка,
професорка кафедри публічного та міжнародного права,
Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана
ORCID: 0000-0003-0468-7949
e-mail: bondarenko.yevheniia@kneu.edu.ua

Онищенко М.,
магістр права,
ДВНЗ «Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»
ORCID: 0009-0005-4157-2886
e-mail: masha.onishenko2003@gmail.com

Плохотнюк Ю.,
магістр права,
ДВНЗ «Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»
ORCID: 0009-0007-2273-4792
e-mail: juliaplohotnuk964@gmail.com

Бондаренко Є., Онищенко М., Плохотнюк Ю. Міжнародно-правова кваліфікація депортації українських дітей як воєнного злочину та злочину проти людяності.

Стаття присвячена міжнародно-правовій кваліфікації депортації та примусового переміщення українських дітей з тимчасово окупованих територій України до російської федерації у площині міжнародного гуманітарного права, міжнародного кримінального права та міжнародного права прав людини. Обґрунтовано, що зазначені дії мають багаторівневу правову природу і можуть одночасно розглядатися як грубі порушення Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни 1949 р., Додаткового протоколу I 1977 р. та Конвенції ООН про права дитини 1989 р., а також як міжнародні злочини за Римським статутом Міжнародного кримінального суду. Особливу увагу приділено кваліфікації депортації дітей як воєнного злочину відповідно до статей 8(2)(a)(vii) та 8(2)(b)(viii) Римського статуту, що знайшло відображення в ордерах МКС на арешт В. Путіна та М. Львової-Бєлової від 17 березня 2023 р. Окремо проаналізовано можливість кваліфікації відповідних дій як злочину проти людяності у формі депортації, примусового переміщення населення, переслідування та насильницького зникнення. Доведено, що кваліфікація як воєнного злочину та злочину проти людяності є найбільш процесуально реалістичною на сучасному етапі, тоді як питання геноциду потребує окремого дослідження у зв'язку з необхідністю доведення спеціального умислу. Сформульовано пропозиції щодо посилення міжнародних механізмів відповідальності та повернення дітей.

Ключові слова: депортація дітей, примусове переміщення, воєнні злочини, злочини проти людяності, міжнародне гуманітарне право, права дитини, Міжнародний кримінальний суд, міжнародна відповідальність.

Bondarenko Ye., Onyshchenko M., Plokhotniuk Yu. Deportation and forcible transfer of Ukrainian children as an international crime: war crimes, crimes against humanity and accountability mechanisms.

The article examines the international legal qualification of the deportation and forcible transfer of Ukrainian children from the temporarily occupied territories of Ukraine to the Russian Federation

through the lens of international humanitarian law, international criminal law and international human rights law. It is argued that these acts have a multi-layered legal nature and may simultaneously constitute serious violations of the Fourth Geneva Convention, Additional Protocol I and the Convention on the Rights of the Child, as well as international crimes under the Rome Statute of the International Criminal Court. Particular attention is paid to the qualification of the deportation of children as a war crime under Articles 8(2)(a)(vii) and 8(2)(b)(viii) of the Rome Statute, reflected in the ICC arrest warrants against V. Putin and M. Lvova-Belova of 17 March 2023. The article also analyses the possibility of qualifying these acts as crimes against humanity in the form of deportation, forcible transfer, persecution and enforced disappearance. It is concluded that the qualifications of war crimes and crimes against humanity are the most procedurally realistic at the current stage, while the issue of genocide requires a separate doctrinal analysis because of the need to prove special intent. Recommendations are proposed to strengthen accountability mechanisms and the return of Ukrainian children.

Key words: deportation of children, forcible transfer, war crimes, crimes against humanity, international humanitarian law, children's rights, International Criminal Court, international accountability.

Постановка проблеми. З початком повномасштабного вторгнення російської федерації (далі – РФ) на територію України 24 лютого 2022 р. постала гостра міжнародно-правова проблема, пов'язана з депортацією та примусовим переміщенням українських дітей з тимчасово окупованих територій до РФ. Виникла нагальна потреба в кваліфікації цих дій з огляду на норми міжнародного гуманітарного права, міжнародного кримінального права та права прав людини. У межах цієї статті центральним є визначення тих кваліфікацій, які вже сьогодні мають найбільш виразне нормативне та доказове підґрунтя, зокрема воєнного злочину та злочину проти людяності.

Депортація і примусове переміщення дітей становлять особливо небезпечну форму міжнародно-протиправної поведінки, оскільки поєднують фізичне вилучення дитини з її сімейного та національного середовища, втрату зв'язку з батьками або законними представниками, ризик зміни громадянства, ідентичності, мови та соціального оточення. У цьому сенсі йдеться не лише про порушення свободи пересування чи сімейного життя, а про комплексне посягання на правовий статус дитини як особи, що перебуває під особливим захистом міжнародного права.

Актуальність дослідження посилюється тим, що міжнародні органи використовують різні правові кваліфікації одних і тих самих практик. МКС розглядає депортацію дітей передусім як воєнний злочин, ОБСЄ та Незалежна міжнародна комісія ООН з розслідування подій в Україні вказують на ознаки злочинів проти людяності, тоді як окремі політико-правові акти та доктрина порушують питання можливої геноцидної природи таких дій. Саме тому необхідним є розмежування цих кваліфікацій і визначення їхнього практичного значення для притягнення винних осіб до відповідальності.

Аналіз останніх наукових досліджень та публікацій. Дослідження проблеми протиправної депортації дітей викликало обговорення серед учених-юристів як вітчизняних, так і зарубіжних. У вітчизняній доктрині слід виділити дослідження Островської Б.В., яка аналізує мотиви здійснення депортації та описує різні форми незаконного переміщення, насильницького переміщення і примусової асиміляції українських дітей, а також роль міжнародних організацій у зборі доказів [1]. Саух А.С. та Політова А.С. досліджують міжнародно-правові аспекти насильницької передачі дітей та аналізують проблеми кримінальної відповідальності за незаконну депортацію дітей та наводять позиції щодо кваліфікації цих дій [2, 3].

Водночас у контексті цієї статті особливе значення мають не стільки доктринальні дискусії про геноцид, скільки джерела, що дозволяють встановити фактичну структуру переміщення дітей, форми участі державних органів РФ та відповідні міжнародно-правові наслідки. До таких джерел належать звіт Московського механізму ОБСЄ, матеріали Єльської лабораторії гуманітарних досліджень, документи МКС, а також висновки Незалежної міжнародної комісії ООН з розслідування подій в Україні.

Наявні дослідження здебільшого або зосереджуються на загальному описі депортації українських дітей, або розглядають її крізь призму геноциду. Натомість потребує окремого висвітлення питання багаторівневої правової кваліфікації цих дій як воєнних злочинів і злочинів проти людяності, а також співвідношення таких кваліфікацій з більш складною геноцидною рамкою.

Мета та завдання дослідження. Метою статті є системний аналіз міжнародно-правової кваліфікації депортації та примусового переміщення українських дітей як воєнних злочинів і злочинів проти людяності, а також визначення практичних механізмів міжнародної відповідальності за такі дії.

Для досягнення цієї мети поставлено такі завдання: розкрити міжнародно-правовий статус дітей в умовах міжнародного збройного конфлікту й окупації; розмежувати поняття депортації та примусового переміщення; охарактеризувати основні механізми переміщення українських дітей до РФ; проаналізувати позицію МКС щодо кваліфікації відповідних дій як воєнного злочину; дослідити підстави для кваліфікації депортації дітей як злочину проти людяності; визначити співвідношення цих кваліфікацій із можливою геноцидною рамкою; сформулювати рекомендації щодо посилення міжнародної відповідальності та повернення дітей.

Методологія дослідження. У процесі дослідження застосовано комплекс наукових методів. Порівняльно-правовий метод використано для зіставлення конкурентних кваліфікацій дій РФ за різними нормами Римського статуту (ст. 6, 7, 8) та для аналізу підходів різних міжнародних органів до кваліфікації фактичних обставин справи. Формально-юридичний метод уможливив тлумачення норм Конвенції про геноцид 1948 р., Римського статуту, Женевських конвенцій та Додаткового протоколу I відповідно до ст. 31–33 Віденської конвенції про право міжнародних договорів. У цій статті зазначені методи адаптовано до аналізу насамперед воєнних злочинів і злочинів проти людяності, тобто тих складів міжнародних злочинів, для яких не потрібно доводити спеціальний намір на знищення групи. Також використано метод аналізу міжнародної практики, що дозволив співвіднести положення Римського статуту з офіційними документами МКС, ОБСЄ, ООН та іншими джерелами, які фіксують фактичні обставини депортації та примусового переміщення дітей.

Виклад основного матеріалу. Міжнародно-правовий захист дітей в умовах збройного конфлікту та окупації. Фундамент захисту дітей у збройних конфліктах закладено у Женевській конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. (ЖК IV). Ст. 49 ЖК IV встановлює абсолютну заборону індивідуальних або масових примусових переміщень і депортацій осіб, що перебувають під захистом, з окупованих територій на територію держави-окупанта чи будь-якої іншої держави, незалежно від мотиву. У свою чергу ст. 50 ЖК IV покладає на державу-окупанта обов'язок сприяти ідентифікації дітей та реєстрації їхнього походження і прямо забороняє будь-яку зміну їхнього особистого статусу [4].

Ст. 78 Додаткового протоколу I від 8 червня 1977 р. встановлює, що жодна сторона конфлікту не вживає заходів щодо евакуації дітей в іноземну державу, крім як за письмовою згодою батьків чи законних опікунів, при цьому будь-яка евакуація проводиться під спостереженням держави-покровительки та задля можливості повернення дітей складаються картки-реєстри [5]. Ця норма є особливо важливою, оскільки демонструє, що навіть евакуація дітей з міркувань безпеки не може здійснюватися довільно. Вона має бути тимчасовою, контрольованою, документованою та спрямованою на подальше повернення дитини.

Серед актів у сфері прав дитини ключовою є Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 р. (КПД). Важливо відзначити, що звіт ОБСЄ від 4 травня 2023 р. зафіксував порушення РФ статей 3, 8, 9, 10, 12, 14, 17, 20, 21, 24, 28, 29, 31 та 37(b) КПД [6]. І такі порушення не обмежились лише фактами у 2023 році, а тривають під час всього періоду повномасштабного вторгнення та окупації територій України.

У міжнародному гуманітарному праві діти на окупованій території належать до категорії осіб, що перебувають під захистом. Це означає, що держава-окупант не набуває щодо них суверенних повноважень і не може змінювати їхній правовий статус, громадянство, сімейну належність чи ідентичність. Навпаки, вона зобов'язана зберігати існуючі зв'язки дитини з її сім'єю, громадянством і державою походження.

Для цілей міжнародного кримінального права важливим є розмежування депортації та примусового переміщення. Депортація зазвичай означає переміщення осіб через міжнародний кордон або за межі території, з якою вони мають законний зв'язок. Примусове переміщення може відбуватися також у межах окупованої території або між різними підконтрольними окупаційній владі зонами. В обох випадках визначальною є відсутність справжньої добровільної згоди та наявність примусового середовища.

Механізми депортації та примусового переміщення українських дітей. Станом на 6 липня 2023 р. офіційна платформа «Діти війни» зафіксувала 19 546 депортованих та/або примусово переміщених

дітей [7]. За оцінками ГО «Bring Kids Back UA», кількість депортованих може сягати 744 тисяч осіб. Наведені цифри є умовними через обмежений доступ до окупованих територій та умисне перешкоджання РФ міжнародному моніторингу.

У лютому 2023 р. Єльська лабораторія гуманітарних досліджень (Yale Humanitarian Research Lab, YHRL) оприлюднила доповідь «Систематична програма Росії з перевиховання та всиновлення українських дітей», у якій задокументувала мережу щонайменше 43 об'єктів (таборів, перехідних центрів і закладів опіки) у Криму та материковій РФ, де утримувалося щонайменше 6 000 українських дітей. 78 % об'єктів здійснювали систематичну «перевиховну» діяльність з елементами мілітаризації та патріотичного виховання у «проросійському» ключі [8].

Дослідники виокремлюють такі механізми депортації:

– дітям дошкільного та молодшого шкільного віку реєструють нові персональні дані, змінюють прізвище, ім'я та по батькові, що унеможливлює ідентифікацію та пошук;

– щодо дітей-підлітків практикується збільшення віку в документах з метою вилучення їх з-під режиму захисту та підведення хлопців під призовний вік;

– дітям надається громадянство РФ без згоди батьків чи законних опікунів, що легалізує подальше усиновлення;

– функціонують «табори перевиховання», що маскуються під літні оздоровчі заклади;

– українські діти передаються в прийомні родини з подальшим усиновленням, за що виплачуються субсидії від 28 до 156 тисяч рублів щомісячно [9];

– при цьому будь-який механізм повернення дітей РФ блокує, називаючи депортацію «евакуацією».

Саме поєднання цих механізмів дозволяє говорити не про окремі випадки незаконного переміщення, а про політику, що має організований характер. Для кваліфікації як воєнного злочину достатньо встановити факт незаконного переміщення осіб, які перебувають під захистом, з окупованої території. Для кваліфікації як злочину проти людяності важливо довести, що така практика є частиною широкомасштабного або систематичного нападу на цивільне населення.

Депортація українських дітей як воєнний злочин. 17 березня 2023 р. Палата попереднього провадження II Міжнародного кримінального суду видала ордери на арешт президента РФ В.В. Путіна та Уповноваженої з прав дитини М.О. Львової-Бєлової у контексті ситуації в Україні (справа ICC-01/22). МКС кваліфікував депортацію дітей як воєнний злочин незаконної депортації населення та незаконного переміщення населення з окупованих районів України до РФ відповідно до статей 8(2)(a)(vii) та 8(2)(b)(viii) Римського статуту [10]. Було визначено форми індивідуальної кримінальної відповідальності: стосовно Путіна за ст. 25(3)(a) (безпосереднє вчинення злочину особисто, спільно з іншими або через інших осіб) і ст. 28(b) (відповідальність начальника); стосовно Львової-Бєлової - виключно за ст. 25(3)(a) [10].

Ця кваліфікація є юридично послідовною, оскільки воєнний злочин незаконної депортації або переміщення населення прямо пов'язаний із режимом міжнародного збройного конфлікту та окупації. У цьому випадку МКС не повинен доводити наявність наміру знищити українську національну групу. Достатнім є встановлення того, що діти були особами, які перебували під захистом міжнародного гуманітарного права, а їхнє переміщення з окупованої території було незаконним, примусовим і не відповідало обмеженим умовам допустимої евакуації.

Показово, що МКС обрав кваліфікацію за ст. 8 Римського статуту (воєнні злочини), а не за ст. 6 (геноцид), попри змістовну схожість actus reus. Це означає, що воєнно-злочинна кваліфікація є не слабшою, а більш процесуально придатною на ранніх етапах провадження, оскільки дозволяє швидше сформувати обвинувачення за наявності достатніх доказів незаконного переміщення.

Отже, у правозастосовній площині кваліфікація за ст. 8 Римського статуту виконує дві функції. По-перше, вона фіксує факт грубого порушення міжнародного гуманітарного права. По-друге, вона створює процесуальну основу для індивідуальної кримінальної відповідальності найвищих посадових осіб, причетних до організації та схвалення таких дій.

Депортація та примусове переміщення як злочин проти людяності. У березні 2026 р. Незалежна міжнародна комісія ООН з розслідування подій в Україні (Independent International Commission of Inquiry on Ukraine, IICIU) дійшла висновку, що депортація та примусове переміщення українських дітей, а також їхні насильницькі зникнення становлять злочини проти людяності у значенні ст. 7 Римського статуту, зокрема, «депортація або примусове переміщення населення» (п. (d)) та «переслідування» (п. (h)). Комісія верифікувала понад 1 200 дітей з п'яти регіонів, 80 % з яких

не повернулися. Комісією було встановлено, що ця політика проводилася «на найвищому рівні керівництва РФ» за безпосередньою участю Путіна та Львової-Бєлової [11].

Звіт ОБСЄ (Московський механізм) від 4 травня 2023 р. задокументував системні порушення МГП та констатував, що евакуація й тривале переміщення дітей без згоди «може становити злочин проти людяності» у формі депортації або примусового переміщення населення [6].

Слід підкреслити, що злочин проти людяності вимагає встановлення лише загального умислу вчинення дій у рамках широкомасштабного або систематичного нападу на цивільне населення, але не спеціального умислу на знищення групи, як при геноциді. Кваліфікація за ст. 7 є менш суворою, однак забезпечує більш реалістичну перспективу притягнення до відповідальності з огляду на поточні доказові стандарти.

На відміну від воєнного злочину, злочин проти людяності не зводиться лише до порушення правил окупації або переміщення захищених осіб. Він відображає ширший контекст державної або організаційної політики, спрямованої проти цивільного населення. У випадку українських дітей такими елементами можуть бути систематичність переміщень, централізована участь органів РФ, повторюваність практик зміни персональних даних і громадянства, а також перешкоджання поверненню дітей.

Кваліфікація як злочину проти людяності має самостійне значення, оскільки вона дозволяє охопити не лише сам факт фізичного переміщення, а й супутні практики переслідування, насильницького зникнення, приховування місцезнаходження дитини та позбавлення її зв'язку з родиною й державою походження.

Межі та співвідношення з геноцидною кваліфікацією. Питання кваліфікації депортації українських дітей як геноциду залишається окремою і значно складнішою проблемою. Стаття II(e) Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 р. і стаття 6(e) Римського статуту прямо передбачають примусову передачу дітей однієї групи до іншої групи як одну з форм геноциду. Водночас для такої кваліфікації недостатньо встановити сам факт переміщення дітей. Необхідно довести спеціальний умисел на знищення захищеної групи як такої.

Саме ця відмінність пояснює, чому на практичному рівні МКС на етапі видачі ордерів обрав кваліфікацію воєнного злочину. Такий підхід не заперечує потенційної геноцидної природи відповідних дій, але демонструє різницю між науково обґрунтованою правовою гіпотезою та процесуально доведеною кваліфікацією.

Отже, у межах цієї статті геноцидна кваліфікація розглядається як можливий вищий рівень правової оцінки, який має бути предметом самостійного дослідження. Натомість воєнні злочини та злочини проти людяності становлять уже достатньо обґрунтовану й практично застосовну рамку міжнародної кримінальної відповідальності.

Механізми відповідальності та повернення дітей. Механізми міжнародної відповідальності за депортацію та примусове переміщення українських дітей мають поєднувати кримінально-правовий, гуманітарний і дипломатичний виміри. Кримінально-правовий вимір пов'язаний із розслідуваннями МКС, національними провадженнями України та можливістю застосування універсальної юрисдикції в окремих державах. Гуманітарний вимір стосується встановлення місцезнаходження дітей, документування їхнього статусу, забезпечення безпечного повернення та психологічної реабілітації. Дипломатичний вимір передбачає постійний міжнародний тиск на РФ, залучення міжнародних організацій і підтримку коаліційних ініціатив щодо повернення дітей.

За результатами дослідження, у сфері механізмів відповідальності рекомендується: (а) продовжувати формування доказової бази МКС для можливого розширення кваліфікації від ст. 8 до ст. 6 Римського статуту; (б) активно задіювати механізм «Bring Kids Back UA» та МККЧХ для встановлення місцезнаходження дітей; (в) ініціювати ухвалення аналогічних резолюцій парламентами держав-членів відповідно до заклику ПАРЄ 2024 р.; (г) за консультативної та експертної підтримки міжнародних організацій сприяти активізації кримінального переслідування осіб, причетних до вчинення міжнародних злочинів проти України та її громадян, у національних судах іноземних держав, зокрема на підставі принципу універсальної юрисдикції.

Особливу увагу слід приділити доказам, які мають значення одночасно для різних кваліфікацій. Наприклад, документи про зміну громадянства, передання в російські родини, відмову надати інформацію про місцезнаходження дитини або перешкоджання контакту з батьками можуть підтверджувати як незаконну депортацію, так і ширшу політику переслідування цивільного населення.

Висновки. Дії РФ щодо депортації та примусового переміщення українських дітей з тимчасово окупованих територій є системними, централізованими та масштабними, що підтверджується даними платформи «Діти війни» (19 546 верифікованих випадків), звітом Yale YHRL (43 об'єкти, щонайменше 6 000 дітей) [8], звітом Московського механізму ОБСЄ [6] та висновками IICIU ООН (2026 р.) [11]. Ці дії прямо порушують ст. 49 та 50 ЖК IV, ст. 78 Протоколу I та численні положення КПД.

Найбільш переконливою та процесуально придатною кваліфікацією на сучасному етапі є кваліфікація депортації українських дітей як воєнного злочину за ст. 8 Римського статуту. Вона безпосередньо спирається на норми міжнародного гуманітарного права, режим окупації та заборону переміщення захищених осіб з окупованої території проте не виключає кваліфікації таких дій як геноцид.

Важливо, що кваліфікація дій РФ у міжнародному кримінальному праві є багаторівневою, а саме, МКС (березень 2023 р.) кваліфікував їх як воєнні злочини (ст. 8 Римського статуту); Комісія ООН (2026 р.) - як злочини проти людяності (ст. 7 Римського статуту); ПАРЄ (2023, 2024 рр.) - як геноцид (ст. II(e) Конвенції 1948 р.). Така багаторівневість не є суперечністю. Вона демонструє, що одні й ті самі фактичні дії можуть мати різні правові виміри залежно від того, який елемент складу міжнародного злочину доводиться.

Кваліфікація як злочину проти людяності дозволяє охопити системний характер політики переміщення дітей, її зв'язок із широкомасштабним нападом на цивільне населення, а також супутні практики переслідування, насильницького зникнення та перешкоджання поверненню.

Питання геноциду не може бути виключене з правового аналізу, однак воно потребує окремого доктринального дослідження через необхідність доведення dolus specialis. Тому практична стратегія відповідальності має поєднувати негайне використання вже наявних кваліфікацій воєнних злочинів і злочинів проти людяності із подальшим накопиченням доказів, які можуть мати значення для майбутньої геноцидної кваліфікації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Островська Б.В. Діти війни: незаконна депортація, насильницьке переміщення та репатріація. *Нове українське право.* 2023. № 2. С. 60–72. DOI: https://doi.org/10.51989/ NUL.2023.2.8.
2. Саух А.С. Дії, пов'язані з насильницькою передачею дітей, що становлять міжнародний злочин геноциду. *Київський часопис права*. 2024. № 3. С. 243–251. URL: https://ir.kneu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d716be38-f333-4764-b4d3-903758e519b7/content.
3. Політова А.С. Проблеми кримінальної відповідальності за незаконну депортацію дітей. *Journal «ScienceRise: Juridical Science».* 2024. № 2. С. 42–49. URL: http://repository.mu.edu.ua/jspui/handle/123456789/7405.
4. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни: міжнародний документ від 12.08.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.
5. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I): міжнародний документ від 08.06.1977. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text.
6. Bilkova V., Hellestveit C., Steinerte E. Report on Violations and Abuses of International Humanitarian and Human Rights Law, War Crimes and Crimes Against Humanity, Related to the Forcible Transfer and/or Deportation of Ukrainian Children to the Russian Federation. Warsaw: OSCE ODIHR, 4 May 2023. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/7/7/542751_0.pdf.
7. Платформа «Діти війни». URL: https://childrenofwar.gov.ua/.
8. Khoshnood K. et al. Russia's Systematic Program for the Re-Education and Adoption of Ukraine's Children. New Haven: Humanitarian Research Lab at Yale School of Public Health / Conflict Observatory, 14 February 2023. URL: https://medicine.yale.edu/news-article/russias-systematic-program-for-the-re-education-and-adoption-of-ukraines-children/.
9. Yankovskyi O., Badiuk O. «Депортація продовжується». У Росії далі заохочують до усиновлення українських дітей. Radio Svoboda. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-deportatsiya-ukrayinskykh-ditey-prodovzhuyetsya-vyplaty-za-usynovlennya/32491844.html.
10. International Criminal Court. Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. Press Release

ICC-CPI-20230317-PR1759. 17 March 2023. URL: https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and.
11. UN Independent International Commission of Inquiry on Ukraine. UN Commission concludes that deportation and forcible transfer of Ukrainian children by Russian authorities, as well as enforced disappearances, amount to crimes against humanity. OHCHR Press Release. March 2026. URL: https://www.ohchr.org/en/press-releases/2026/03/un-commission-concludes-deportation-and-forcible-transfer-ukrainian-children.
12. Римський статут Міжнародного кримінального суду: міжнародний документ від 17.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
13. Jackson M. The ICC Arrest Warrants against Vladimir Putin and Maria Lvova-Belova - An Outline of Issues. EJIL: Talk! 21 March 2023. URL: https://www.ejiltalk.org/the-icc-arrest-warrants-against-vladimir-putin-and-maria-lvova-belova-an-outline-of-issues/.
14. Конвенція ООН про права дитини: міжнародний документ від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
15. Parliamentary Assembly of the Council of Europe. Resolution 2529 (2024). Situation of the children of Ukraine. 25 January 2024. URL: https://pace.coe.int/en/files/33348/html.

Дата першого надходження рукопису до видання: 11.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Бондаренко Є., Онищенко М., Плохотнюк Ю., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 341.3
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.13

МІЖНАРОДНЕ ГУМАНІТАРНЕ ПРАВО ЯК МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

Ганич О.А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права
Луцького національного технічного університету
ORCID: 0000-0002-5279-0708

Ганич О.А. Міжнародне гуманітарне право як механізм захисту прав і свобод людини в Україні під час збройного конфлікту.

У статті досліджується значення та роль міжнародного гуманітарного права як правового механізму захисту прав і свобод людини в умовах збройного конфлікту в Україні. Проаналізовано основні принципи та норми міжнародного гуманітарного права, що регулюють забезпечення захисту прав і свобод людини в умовах збройного конфлікту. Наголошено, що правовим механізмом забезпечення та захисту прав і свобод людини в умовах російсько-української війни є, безпосередньо, норми міжнародного гуманітарного права, однак ключову роль відіграють також міжнародні інституції, які забезпечують напрям розвитку і реформації міжнародного законодавства у відповідь на виклики і реальні події воєнного характеру, що відбуваються в світі, зокрема і в Україні.

Особливу увагу приділено Женевському та Гаазькому праву, як нерозривних частин (блоків) міжнародного гуманітарного права, фундаментальних міжнародно-правових актів у сфері захисту цивільного населення, військовополонених та інших осіб, які постраждали внаслідок війни. Розглянуто проблеми застосування норм міжнародного гуманітарного права під час війни в Україні, а також питання притягнення винних до відповідальності за воєнні злочини, зокрема у межах діяльності Міжнародного кримінального суду. Наведено факти порушень прав людини як після окупації частини українських територій, так і після повномасштабного вторгнення. Обґрунтовано позицію, що міжнародні організації і їх інституції недостатньо спроможні повипливати на припинення правопорушень з боку країни-агресорки через політичні, економічні і фінансові важелі, а також маніпуляції російської федерації на світовому ринку енергоресурсів.

В умовах збройних конфліктів крім основоположних, фундаментальних принципів міжнародного гуманітарного права ключове місце має ще займати своєчасність реагування на воєнні злочини, припинення порушення прав і свобод (актуальність, оперативність та/або невідкладність).

Зроблено висновок про нові виклики міжнародному гуманітарному праву, які потребують посилення механізмів для забезпечення ефективного захисту прав людини в умовах війни. Запропонований теоретичний аналіз може слугувати підґрунтям для подальших досліджень.

Ключові слова: міжнародне право, міжнародне гуманітарне право, захист прав людини, збройний конфлікт, міжнародний механізм захисту прав людини, війна, воєнні злочини.

Hanych O.A. International humanitarian law as a mechanism for protecting human rights and freedoms in Ukraine during armed conflict.

The article examines the significance of international humanitarian law as a legal mechanism for protecting human rights and freedoms during the armed conflict in Ukraine. The study analyzes the main principles and norms of international humanitarian law regulating the protection of human rights and fundamental freedoms in wartime. It is emphasized that the norms of international humanitarian law constitute the primary legal mechanism for ensuring and protecting human rights in the Russian-Ukrainian war context. Simultaneuosly, an important role is played by international institutions shaping the development and reforming international legislation in response to global military challenges and real wartime events, including those occurring in Ukraine.

Particular attention is paid to Geneva and Hague law as integral components of international humanitarian law and fundamental international legal instruments for protecting civilians, prisoners of war, and other persons affected by armed conflict. The article also considers the challenges of applying international humanitarian law during the war in Ukraine and the issue of bringing war crime perpetrators to justice, particularly within the International Criminal Court framework. Examples of human rights violations following the occupation of Ukrainian territories and after the full-scale invasion are presented. The study concludes that international organizations and their institutions often lack sufficient capacity to effectively stop violations committed by the aggressor state due to political, economic, and financial factors, as well as Russia's manipulation of the global energy market.

It is argued that, along with the fundamental principles of international humanitarian law, a timely response to war crimes and the prompt termination of human rights violations must be crutial. The paper concludes that contemporary armed conflicts pose new challenges to international humanitarian law and require strengthening its mechanisms to ensure effective protection of human rights in wartime. The theoretical analysis presented may serve as a basis for further research.

Key words: international law, international humanitarian law, protection of human rights, armed conflict, international mechanism for the protection of human rights, war, war crimes.

Актуальність дослідження. Актуальність дослідження норм міжнародного гуманітарного права зумовлена потребою впровадження міжнародних стандартів у національну правову систему України. Держава поступово здійснює гармонізацію свого законодавства з міжнародними нормами, удосконалює кримінально-правові механізми притягнення до відповідальності за воєнні злочини. Крім того, військовослужбовці України мають зобов'язання дотримуватись норм як міжнародного гуманітарного права, так і положень національного законодавства, яке постійно вдосконалюється і імплементує міжнародне гуманітарне право. Однак, жахаючі людські втрати, масштабна міграція населення, затяжний воєнний конфлікт і його ескалація можуть призвести до негативних наслідків у всьому світі, що потребує більш рішучих кроків до пошуку найдієвіших механізмів захисту прав і свобод людини.

Постановка проблеми. У сучасних воєнних реаліях та, в умовах порушення основоположних прав людини і свобод є надзвичайно високою роль міжнародного гуманітарного права, оскільки його норми безпосередньо мають застосовуються для припинення правопорушень та поновлення прав, обмеження методів і засобів ведення війни та забезпечення механізму притягнення до відповідальності за воєнні злочини.

Збройна агресія росії проти України (окупація і анексія територій, поневолення і катування людей), що розпочалася ще у 2014 році привернула увагу науковців щодо вивчення механізму дії норм міжнародного гуманітарного права. Повномасштабне вторгнення 2022 року посилило роль і значущість як Женевського, так і Гаазького права. Ці два блоки мають впливати на світовий порядок та попередження або припинення злочинів проти людства. Активний їх початок утворення був викликаний необхідністю гуманізації війни та забезпечення правового захисту жертв майбутніх збройних конфліктів. Сьогодні для забезпечення балансу між військовою необхідністю та гуманністю під час війни все більше уваги приділяється нормам міжнародного гуманітарного права, враховуючи сучасні воєнні злочини, які відбуваються на території України і проти народу нашої крани.

Мета статті полягає у дослідженні ролі та значення міжнародного гуманітарного права як правового механізму забезпечення та захисту прав і свобод людини в умовах збройного конфлікту в Україні, аналізі проблем застосування норм міжнародного гуманітарного права.

Аналіз наукових досліджень. На особливу увагу заслуговують останні наукові дослідження вітчизняних вчених-юристів. Місце міжнародного гуманітарного права в системі сучасного міжнародного права розглядала В. Дзюба. Право війни досліджено в науковій роботі О. Буткевич, Капітан І. та Саміло А. аналізували міжнародне гуманітарне право як результат викликів збройних конфліктів. Питання притягнення до відповідальності досліджували Градиська Ю., Якимчук М., Цевух А.

Виклад основного матеріалу. Основними міжнародними актами у сфері захисту основоположних прав та свобод людини, що імплементовані в багатьох системах національного законодавства, в тому числі і України, є: Загальна декларація прав людини 1948 року, Конвенція про попередження злочину геноциду і покарання за нього 1948 року, Міжнародний пакт про грома-

дянські та політичні права 1966 року, Міжнародний пакт про соціальні, економічні та культурні права 1966 року, Конвенція про ліквідацію усіх форм расової дискримінації 1966 року та а інші. Ці акти, залежно від рівня реалізації засобів захисту прав людини, відносяться до універсального механізму.

Не менш значущими є регіональні механізми захисту. Для нашої країни – це європейська система захисту прав і основоположних свобод людини: Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 року., та прийнята на основі Загальної декларації прав людини – Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) 1950 року.

До механізму захисту прав і свобод людини відносять сукупність всіх інституцій, органів та діючих норм права, що покликані забезпечувати неухильне дотримання, поновлення прав та виконувати карну чи компенсаційну (відновлювальну) функцію. Правовим механізмом забезпечення та захисту прав і свобод людини в умовах збройного конфлікту в Україні є, безпосередньо, норми міжнародного гуманітарного права. Зосередимося на основних його джерелах.

Якщо звертатися до історичної періодизації розвитку і виникнення норм міжнародного права, що регулює питання миру, війни та захисту прав людини під час збройних конфліктів, можна виокремити наступну значущу подію – прийняття у 1945 році Женевських конвенцій: Конвенція про захист цивільного населення під час війни; Конвенція про поводження з військовополоненими; Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях; Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, із складу збройних сил на морі. Пізніше були схвалені три Додаткові протоколи. Цей блок іменується «Женевське право», і направлений на **захист жертв війни (цивільного населення, комбатантів і некомбатантів).**

Правила та обмеження щодо способів ведення війни **деталізовані так званим «Гаазьким правом»**. Зокрема, воно встановлює заборони й обмеження на використання окремих видів зброї та застосування певних методів ведення бойових дій. Концепція міжнародних злочинів і міжнародно-правої відповідальності були сформовані в результаті проведення Нюрнберзького та Токійського трибуналів. Гаазьке право передувало, та стало підґрунтям для утворення Женевського. Ці дві групи нерозривно пов'язані і доповнюють одна одну, на їх основі було утворено безліч інших міжнародних актів щодо недопущення та/або вирішення збройних конфліктів.

На думку О. Буткевич право війни стало джерелом формування декількох галузей сучасного міжнародного права. Науковиця відмежовує право збройних конфліктів від міжнародного гуманітарного права, розглядає їх як окремі галузі міжнародного права [1, с. 114, 148].

Місце міжнародного гуманітарного права, разом з правом війни (ведення збройних конфліктів), регулює встановлення мирних відносин і займає ключове місце при кваліфікації таких злочинів, як напади і бомбардування цивільних об'єктів, катування цивільних і військових, примусова депортація населення з окупованих територій та застосування інших заборонених засобів ведення війни. Одним з основних принципів, який покладено в основу Гаазького права (Конвенції та договори) є гуманізм. За геноцид та інші воєнні злочини відповідає сторона конфлікту, яка його допустила.

Так, згідно зі ст. 3 Гаазької конвенції про закони і звичаї війни на суходолі 1907 року Воююча сторона є відповідальною за всі дії, вчинені особами, які входять до складу її збройних сил [2]. Отже, міжнародне гуманітарне право набуває особливого значення у контексті документування воєнних злочинів російської федерації та притягнення цієї держави та її верховного командування до відповідальності. Однак, механізм застосування такої відповідальності на сьогодні потребує вдосконалення та стороннього втручання, впливу багатьох країн-учасниць, які мають на меті дотримуватися положень міжнародного гуманітарного права.

Крім вищезазначених актів, агресором порушуються принципи, викладені у Статуті Організацій Об'єднаних Націй (далі – ООН), які, на нашу думку є векторами зовнішньої політики мирного співіснування, і будують напрями розвитку сучасного міжнародного права.

Згідно з п. 3 ст. 1 Статуту однією із цілей ООН було прямо задекларовано «здійснювати міжнародне співробітництво в сфері розв'язання міжнародних проблем економічного, соціального, культурного та гуманітарного характеру й у заохоченні та розвитку поваги до прав людини й основних свобод для всіх, без розрізнення раси, статі, мови та релігії» [3]. Можна констатувати, що в умовах довготривалого збройного конфлікту в України, повномасштабної війни, яка веде до значних руйнувань, жертв, нехтуванням основних принципів і норм міжнародного права, агресор

не намагається врегулювати протистояння у договірний (мирний) спосіб, і тому, не тільки для України, а для всієї міжнародної спільноти постають нові виклики і загрози.

Міжнародне гуманітарне право має виступати механізмом захисту прав і свобод людини в Україні, регулятором надскладної гуманітарної ситуації, яка посилюється з кожним роком. Звісно, Україна здійснює гармонізацію національних нормативно-правових актів з міжнародними нормами, удосконалює кримінальне законодавство щодо санкцій за воєнні злочини із дотримання норм міжнародного гуманітарного права. Однак, на відповідні дії з іншого боку, навіть, на вимогу зовнішніх посередників і сторін, що взяли на себе роль з примирення та врегулювання конфлікту, не варто очікувати. Тоталітарний режим і антигуманістична ідеологія, що набирає обертів у російській федерації, потребують інших дій, більш рішучих і репресивних. Від таких дій належатиме колективна безпека та реальне забезпечення сталого митру.

Після наслідків Другої світової війни, дієвості Токійського та Нюрнберзького трибуналів багато сподівань покладено на Міжнародний кримінальний суд – інституцію, яка спроможна розслідувати злочини, вчинені під час збройних конфліктів: геноциду, злочинів проти людяності, воєнних злочинів та злочину агресії, вчинені фізичними особами.

На відміну від міжнародних воєнних трибуналів, Міжнародний кримінальний суд не має юрисдикції над певними країнами чи регіонами, а призначений для здійснення глобальної юрисдикції [4, с. 22]. Однак, існують проблеми, що пов'язані з низкою юридичних, політичних та практичних перепон.

Міжнародний кримінальний суд має повноваження здійснювати юрисдикцію стосовно осіб за найбільш тяжкі злочини, що викликають занепокоєння міжнародного співтовариства, та розглядає справи щодо громадян держав, які ратифікували Римський статут Міжнародного кримінального суду [5]. Росія підписала Римський статут через декілька років після його ухвалення, однак, так і не ратифікувала. Після анексії АРК Крим та окупації частини Донецької та Луганської областей, сама відкликала свій підпис.

Не дивлячись на це, Міжнародний кримінальний суд видав ордери на арешт російської омбудсменки та президента країни-агресорки за примусову депортацію цивільного населення – дітей з окупованих росією українських територій. Нажаль, активна і результативна робота з розслідування подібних злочинів почала проводитись тільки після повномасштабного вторгнення, не дивлячись на те, що подібні порушення виникали з 2014 року. Питання процедури судового розслідування, притягнення до відповідальності і застосування реальних санкцій залишається відкритим. Правовий механізм примусового виконання арешту передбачає всебічну участь держави (в цьому випадку – росії) або іншої країни, на території якої можна затримати воєнних злочинців. Держави, на території яких можуть перебувати названі особи, щодо яких видано ордери на арешт, обґрунтовують дії агресора, як «право війни», і не несуть відповідальність за мовчазну бездіяльність, а іноді і фактичне пособництво злочинам росії проти народу України.

Однак, слушною є думка науковців, згідно якою право війни – це право, яке займається регулюванням поведінки сторін вже існуючого конфлікту. Це право має обмежувати певні методи і засоби ведення бойових дій, поширюватися безпосередньо на тих, хто бере участь у бойових діях, незалежно від причини виникнення конфлікту або виправдання такого протистояння [6, с. 206]. Отже, сторони, що не втягнуті у протистояння як нападник або країна, що обороняться, обмежена у правах чи повноваженнях щодо здійснення зазначеного арешту.

Про невідповідність міжнародних норм сучасним реаліям свідчать події 2018 року, коли у Керченській протоці росією був здійснений акт агресії, за кваліфікуючими ознаками – міжнародний терористичний акт. В полон потрапили українськи моряки, яким було заподіяно шкоду здоров'ю. З вини країни-агресорки судовий процес затягувався.

В той час інша інституція – Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) застосував до росії «правило 39» (невідкладні тимчасові заходи) та зобов'язав забезпечити медичною допомогою полонених українців та належними умовами. Попри значне порушення норм міжнародного права країна-терорист залишилась в складі Ради Європи – основної регіональної міжнародної організації, яка має гарантувати основоположні права людини і свободи. Це було яскравим свідченням, що міжнародне право, як і його суб'єкти та установи, що ними утворені, не спроможні повною мірою виконувати поставлені завдання та основну місію. У 2019 році росія фактично відкупилась від відповідальності, сплатила заборгованість щодо членства майже 55 млн. євро і зберегла голос в Парламентській Асамблеї Ради Європи. Хоча, рішення, які виносились ЄСПЛ щодо захисту

прав і свобод громадян російської федерації після цього країною-агресоркою не виконувались.

Отже, з окупації суверенних територій України у 2014 році до повномасштабного вторгнення 2022 року воєнні злочини продовжувались ще й через політичні і фінансові важелі, а також маніпуляції з боку антидемократичної країні – російської федерації.

Раді Європи та всьому демократичному світу знадобилось ще декілька років на усвідомлення помилок. Расова ненависть, дискримінація, геноцид – все, проти чого бореться Рада Європи, пропагується країною, яка мала безпосередній вплив на цю міжнародну організацію цілих 26 років. Членство росії в Раді Європи припинилось тільки в результаті повномасштабного вторгнення на територію України.

«Загроза, з якою ми стикаємося сьогодні, це зростання агресивного націоналізму, відступ від демократії та історичний ревізіонізм – пропаганда, змішана з дезінформацією та мовою ненависті, найпотужнішим прикладом чого є росія», – проголосив у своїй промові під час конференції Обсерваторії з викладання історії в Європі у Страсбурзі Бйорн Берге, заступник генсека Ради Європи [7]. До цього моменту спроби України привернути світову увагу до воєнних злочинів, які відбувалися на окупованих територіях з 2014 року були невдалими. Навіть спостерігачі Організації з безпеки і співробітництва у Європі (ОБСЄ), які під час АТО/ООС безперешкодно перемішувалися по обидві боки фронту, на окуповані території проявили неспроможність в доказуванні порушень прав людини та збору доказів інших воєнних злочинів. Всі подальші розслідування спиралися на доказах, зібраних незалежними медіа, громадськими організаціями та правоохоронною системою України, які обмеженні в ресурсах, на відміну від міжнародних спостерігачів.

Слід зазначити, що крім основоположних, фундаментальних принципів міжнародного гуманітарного права ключове місце має ще займати своєчасність реагування на воєнні злочини, припинення порушення прав і свобод (актуальність, оперативність та/або невідкладність). Адже, для настання сталого миру має виконуватись основна мета – ефективне реагування і попередження порушень прав окремих груп людей під час збройних конфліктів (цивільного населення, військовополонених та інших осіб, які постраждали внаслідок війни, та ймовірно, і воєнних злочинів).

По справі «Україна проти Росії (щодо Криму)» за заявами № 20958/14 та №38334/18 щодо масових та систематичних порушень прав людини на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим та м. Севастополь та порушення прав українських політичних в'язнів ЄСПЛ виніс рішення, в якому визнав порушення багатьох статей Європейської конвенції з прав людини [8]. Це рішення вважають першим і знаковим, бо саме з нього починається історія міждержавних справ України проти росії в ЄСПЛ. Хоча знов процедура їх виконання потребує нормативного вирішення і закріплення в новітніх міждержавних актах, із дієвим механізмом притягнення до відповідальності та справедливої сатисфакції.

Висновки. Міжнародне гуманітарне право як правовий механізм **захисту** прав і свобод людини під час збройного конфлікту в Україні має відповідати принципу своєчасності і невідкладності реагування на воєнні злочини.

Аргументовано, що сучасний воєнний українсько-російський конфлікт створює нові виклики для всього світового порядку. Норми, що були фундаментом для міжнародного гуманітарного права, сформовані наприкінці Другої світової війни і були зосереджені у Женевському та Гаазькому праві, потребують подальшого удосконалення щодо механізмів реалізації та підвищення ефективності міжнародного співробітництва у сфері захисту прав людини під час війни. Для подальшої реформації міжнародного гуманітарного права слід зосередитись на наступних проблемах:

- розвиток техніки, наявність фінансових важелів і політичні маніпуляції тоталітарних країн, впливають на весь демократичний світ, порушуючи його усталений порядок, який утворювався десятиріччями міжнародною спільнотою;
- зростання антигуманістичної ідеології країни-агресорки та нехтування принципами мирного співіснування потребує більш рішучих і репресивних дій з боку механізму міжнародного гуманітарного права та інституцій, що утворені для забезпечення сталого миру і колективної безпеки;
- держави як самостійні суб'єкти міжнародного права, які не являються конфліктуючими (воюючими) сторонами, обмежені у правах чи повноваженнях щодо здійснення арешту воєнних злочинців, попри видані ордери Міжнародного кримінального суду;
- розслідування воєнних злочинів росії проти жертв війни в Україні спираються на доказах, зібраних незалежними медіа, неурядовими організаціями та правоохоронними органами України,

які не мають доступу до окупованих територій і обмеженні в ресурсах, на відміну від спеціальних регіональних інституцій, спеціально створених для виконання місії міжнародного спостерігача під час воєнних конфліктів.

- рішення ЄСПЛ про визнання системних порушень багатьох статей Європейської конвенції з прав людини не мають розробленого механізму практичного застосування, притягнення російської федерації до відповідальності і подальшої процедури сатисфакції.

Виокремлені проблеми слід врахувати під час побудови новітнього механізму міжнародного гуманітарного права, і можуть слугувати предметом майбутніх наукових розробок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Буткевич О. Право війни як джерело сучасних галузей міжнародного права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2022. Вип. 74, ч. 2. С. 143–148. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.74.57.
2. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18 жовтня 1907 року. *Офіційний вебсайт Верховної Ради України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text.
3. Статут Організації Об'єднаних Націй (з поправками). Статут Міжнародного Суду Організації Об'єднаних Націй від 26 червня 1945 року. *Офіційний вебсайт Верховної Ради України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text.
4. Дзюба В. Місце міжнародного гуманітарного права в системі сучасного міжнародного права», *Університетські наукові записки*. 2025. №4 (106). С. 14–25. DOI https://doi.org/10.37491/UNZ.106.2.
5. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду від 17 липня 1998 року. *Офіційний вебсайт Верховної Ради України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
6. Цевух А.І., Якимчук М.Ю., Градиська Ю.В. Відповідальність за порушення норм міжнародного гуманітарного права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2023. Вип. 75, ч. 3. С. 204–209. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.75.3.33.
7. Рада Європи: росія є прикладом загрози пропаганди, змішаної з дезінформацією та мовою ненависті / Укрінформ. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3628412-rada-evropi-rosia-e-prikladom-zagrozi-propagandi-zmisanoi-z-dezinformacieu-ta-movou-nenavisti.html (дата звернення 05.02.2026).
8. ЄСПЛ оголосив своє рішення у міждержавній справі «Україна проти Росії (щодо Криму)». *Єдиний веб-портал органів виконавчої влади. Урядовий портал.* URL: https://www.kmu.gov.ua/news/yespl-oholosyv-svoie-rishennia-u-mizhderzhavnii-spravi-ukraina-proty-rosii-shchodo-krymu .

Дата першого надходження рукопису до видання: 09.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Ганич О.А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.635,341.231.14
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.14

СУДОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА СПІЛКУВАННЯ З ДИТИНОЮ ЗА КОРДОНОМ, ВИКЛИКИ ТА ТРАНСФОРМАЦІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Гончарова Г.М.,
здобувач,
Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва
імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України
ORCID: 0009-0007-1397-2270

Гончарова Г.М. Судові механізми забезпечення права на спілкування з дитиною за кордоном, виклики та трансформації в умовах воєнного стану.

У статті проведено комплексне дослідження судових механізмів, спрямованих на забезпечення права батьків на спілкування з дитиною, яка проживає за кордоном, в умовах дії воєнного стану в Україні. Актуальність теми обумовлена масовим виїздом дітей за межі країни з метою пошуку прихистку, що спричинило виникнення нових правових викликів у сфері сімейних та транскордонних відносин. Автор аналізує трансформацію способів захисту батьківських прав, акцентуючи увагу на переході від традиційних форм особистих зустрічей до дистанційних методів взаємодії.

Особлива увага приділяється зміні судової практики щодо встановлення графіка спілкування з використанням сучасних засобів телекомунікацій. У роботі досліджено процесуальні труднощі, з якими стикаються національні суди при визначенні юрисдикції у спорах, де дитина отримала статус тимчасового захисту в іноземній державі. Розглянуто питання імплементації положень Конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей 1980 року та Конвенції про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей 1996 року в контексті збройного конфлікту.

Автор виокремлює ключові перешкоди у виконанні судових рішень, зокрема обмеження фізичного доступу до дитини через неможливість перетину кордону окремими категоріями громадян та складність механізмів міжнародної правової допомоги під час війни. Обґрунтовано необхідність адаптації законодавства до реалій воєнного часу, зокрема через розширення повноважень органів опіки та піклування та впровадження обов'язкових медіаційних процедур у транскордонних сімейних спорах.

У висновках наголошується, що пріоритетом при вирішенні таких справ залишається забезпечення найкращих інтересів дитини, проте механізм судового захисту потребує гнучкості та врахування фактичної неможливості реалізації звичних моделей виховання. Стаття пропонує шляхи вдосконалення процесуальних інструментів для збереження стійких сімейних зв'язків між батьками та дітьми попри територіальний розрив та безпекові виклики.

Ключові слова: батьківські права, право на спілкування, воєнний стан, транскордонні сімейні спори, найкращі інтереси дитини, судова практика, міжнародна юрисдикція, дистанційне виховання.

Honcharova H.M. Judicial mechanisms for ensuring the right to contact with a child abroad, challenges and transformations under martial law.

The article provides a comprehensive study of judicial mechanisms aimed at ensuring the rights of parents to communicate with a child residing abroad under the legal regime of martial law in Ukraine. The relevance of the topic is driven by the mass displacement of children outside the country in search of refuge, which has triggered new legal challenges in the sphere of family and cross-border relations. The author analyzes the transformation of methods for protecting parental rights, emphasizing the shift from traditional forms of personal meetings to remote interaction methods.Special attention is paid to the changes in judicial practice regarding the establishment of communication schedules using modern

telecommunication tools. The paper examines the procedural difficulties faced by national courts in determining jurisdiction in disputes where a child has received temporary protection status in a foreign state. The implementation of the 1980 Hague Convention on the Civil Aspects of International Child Abduction and the 1996 Hague Convention on Parental Responsibility and Protection of Children is considered within the context of the armed conflict.The author identifies key obstacles to the enforcement of court decisions, including restricted physical access to the child due to border crossing limitations for certain categories of citizens and the complexity of international legal assistance mechanisms during wartime. The necessity of adapting legislation to wartime realities is justified, particularly through expanding the powers of guardianship authorities and introducing mandatory mediation procedures in cross-border family disputes.The conclusions emphasize that the best interests of the child remains the priority in such cases, yet the judicial protection mechanism requires flexibility and consideration of the factual impossibility of implementing usual parenting models. The article suggests ways to improve procedural instruments for maintaining stable family ties between parents and children despite territorial separation and security challenges.

Key words: parental rights, right to communication, martial law, cross-border family disputes, best interests of the child, judicial practice, international jurisdiction, remote parenting.

Постановка проблеми. З моменту повномасштабного вторгнення іноземних військ в Україну значна кількість жінок разом з дітьми рятуючись від військової агресії вимушені були виїхати за межі України. За таких непередбачуваних обставин жінки та діти лишаються проживати в країні, яка надала прихисток, а чоловіки, в силу об'єктивних обставин, залишаються надалі проживати в Україні.

У продовж майже двох календарних років, тисячі сімей вимушені проживати окремо, що фактично призводить до втрати сімейних та психоемоційних зв'язків, в першу чергу між подружжям, як наслідок криза сімейних відносин і розірвання шлюбу з супутніми спірними питання.

Мета даної статті полягає у комплексному аналізі трансформації судових механізмів, що забезпечують реалізацію права на спілкування з дитиною, яка перебуває за межами України внаслідок воєнної агресії. Дослідження спрямоване на виявлення правових колізій та практичних перешкод, які виникають у процесі транскордонного виконання судових рішень під час дії воєнного стану.

Автор прагне обґрунтувати необхідність адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів (зокрема Гаазької конвенції) та виробити рекомендації щодо вдосконалення процедур дистанційної участі у судових процесах. Кінцевою ціллю є розробка дієвого алгоритму захисту інтересів дитини та збереження її зв'язку з батьками, враховуючи виклики безпеки та вимушену міграцію.

Стан опрацювання проблематики. Питання забезпечення прав дитини та батьківських прав традиційно перебувають у центрі уваги таких українських науковців, як Ю. Черняк, І. Жилінкова, С. Фурса, Л. Руснак. Проблематику транскордонних сімейних спорів та застосування Гаазьких конвенцій активно досліджували О. Калатенко та Т. Курило. Проте, незважаючи на ґрунтовну теоретичну базу, більшість напрацювань стосуються мирного часу. В умовах повномасштабного вторгнення проблематика набула нових викликів, які лише починають опрацьовуватися у працях сучасних дослідників та практиків. Зокрема, аналізуються питання дистанційного судочинства, юрисдикційних змін та специфіки взаємодії органів опіки в умовах масової міграції. Стан опрацювання теми свідчить про дефіцит комплексних досліджень, які б поєднували аналіз новітньої судової практики Верховного Суду з особливостями міжнародного співробітництва під час воєнного стану

Виклад основного матеріалу. Збройна агресія радикально змінила ландшафт транскордонних сімейних відносин. Масовий виїзд дітей за кордон актуалізував проблему реалізації права на спілкування, яке в умовах воєнного стану трансформувалося з площини приватних домовленостей у площину складних юрисдикційних викликів.

Ключовою проблемою стає не лише фізична віддаленість, а й адаптація національного судочинства до реалій, де один із учасників процесу перебуває під іноземною юрисдикцією. Це зумовлює потребу в детальному аналізі того, як традиційні судові алгоритми адаптуються до вимог дистанційного розгляду справ та міжнародної взаємодії

Одним із важливих питань, яке виникає при розірванні шлюбу є участь у вихованні та процес спілкування з дитиною того з батьків, котрий проживає окремо. До повномасштабного вторгнення такі спірні питання, здебільшого вирішувалися в судовому порядку, які розглядалися судами відповідно до юрисдикції встановленій внутрішнім законодавством, зокрема Цивільним процесуальним кодексом України. Разом з тим, останні два роки, при вирішення такого роду спорів на практиці все частіше постають питання визначення підсудності такої категорії справи саме судам в Україні.

Так, відповідно до норми ст. 497 Цивільного процесуального кодексу України (далі- ЦПК України), підсудність судам України цивільних справ з іноземним елементом визначається цим Кодексом, законом або міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України.

Спеціальним нормативним актом, яким є Закон України «Про міжнародне приватне право» у ст. 1 чітко зазначено, що приватноправові відносини в яких хоча б один учасник правовідносин є громадянином України, який проживає за межами України, іноземцем, особою без громадянства або іноземною юридичною особою відносяться до справ з іноземним елементом.

Відповідно до ч. 4 ст. 16 Закону України «Про міжнародне приватне право» особистим законом біженця вважається право держави, у якій він має місце перебування. З огляду на наведену норму, всі громадяни України які виїхали за межі України рятуючись від війни можуть отримати або статус біженця або тимчасовий захист.

І тут постає питання визначення підсудності спору. Вирішення питання підсудності справ за участю громадян України, які перебувають за кордоном понад рік, ґрунтується на складному балансі між національним процесуальним правом та міжнародними договорами.

Так, згідно з загальним правилом статтей 27 та 28 ЦПК України, позов може бути пред'явлений за останнім зареєстрованим місцем проживання відповідача в Україні, проте у випадках, коли обидві сторони мешкають за межами держави, підсудність конкретного суду визначається ухвалою судді Верховного Суду за клопотанням позивача. Однак, така процедура буде застосована виключно у тому випадку якщо у суду, який отримав відповідний позов буде інформація про проживання відповідача за межами України, а головним чином підтвердження того, що відповідач у справі має постійне місце проживання за межами України незалежно від того, що в Україні він має також зареєстроване місце проживання.

Разом з тим, ключовим викликом при тривалому перебуванні особи за кордоном є конкуренція юрисдикцій, оскільки Гаазька конвенція 1996 року пріоритетним критерієм визначає «звичайне місце проживання» дитини. Попри те, що термін такого проживання, скажімо понад рік, зазвичай свідчить про зміну такого постійного місця проживання, сучасна українська судова практика під час воєнного стану схиляється до того, що перебування під тимчасовим захистом є вимушеним і не переривається тісного правового зв'язку з Україною. Таким чином, українські суди попри фактичне перебування дитини та її батьків за межами України понад рік, зберігають юрисдикцію щодо захисту прав дитини та регулювання батьківських відносин, розцінюючи перебування громадян за кордоном як тимчасовий захід безпеки, що не позбавляє їх права на правосуддя в рідній державі.

Така позиція на наш погляд є не тільки спірною, а і такою, що не відповідає внутрішньому законодавству України, яким встановлено відповідні процедури щодо реєстрації місця проживання фізичних осіб.

Так, відповідно до Закон України «Про надання публічних (електронних публічних) послуг щодо декларування та реєстрації місця проживання в Україні» встановлено обов'язок громадянина задекларувати місце проживання протягом 30 днів та визначає процедуру, порушення якої веде до притягнення до відповідальності передбаченої КУпАП.

Разом з тим, відповідно до чинного законодавства України (зокрема Постанови КМУ № 858 від 07.10.2020), взяття на консульський облік зазвичай є правом, а не обов'язком громадянина. Однак існують випадки, коли ця процедура стає законодавчо обов'язковою або необхідною для отримання консульських послуг. В умовах воєнного стану чоловіки віком від 18 до 60 років зобов'язані перебувати на військовому обліку. Хоча сам консульський облік формально залишається добровільним, надання будь-яких консульських послуг (оформлення паспорта, довіреностей тощо) для цієї категорії осіб з 2024–2025 років можливе лише за умови наявності актуальних військово-облікових даних, що фактично змушує осіб звертатися до консульств. Перебування на консульському обліку є офіційним підтвердженням місця перебування особи за кордоном, що

може бути використано в суді для підтвердження або спростування факту змінення «звичайного місця проживання» дитини. Однак, громадяни України здебільшого не ініціюють постановку на консульський облік в країні перебування, а у випадку з постановкою на консульський облік дитини виникає ще одне процедурне питання, згода іншого з батьків, того, котрий проживає окремо від дитини в іншій країні. З огляду на зазначене, у випадку виникнення ситуації проживання громадян України – батьків дитини в різних країнах за межами України виникає низка процесуальних питань відносно визначення юрисдикції.

Згідно з Дублінським регламентом ІІ (раніше Дублінська конвенція), європейський регламент, який визначав державу-члена Європейського Союзу, відповідальну за розгляд запиту на надання притулку відповідно до Женевської конвенції (ст. 51) в Європейському Союзі, статус біженця надається у першій країні, кордон якої особа перетнула, тікаючи від війни. Його можуть отримати громадяни України, які залишили територію України через війну, а також особи, які легально проживали на території України, але мають громадянство інших країн.

Питання надання тимчасового захисту регулюються Директивою ЄС 2001/55/ЄС, яка була активована Рішенням Ради ЄС 2022/382 від 04.03.2022 саме для українців. Рада ЄС на засіданні в Брюсселі 4 березня 2022 року прийняла рішення запустити Директиву ЄС 2001/55/ЕС від 20.07.2001 року про тимчасовий захист, яка ніколи раніше не використовувалася і призначена для надання негайної допомоги та захисту біженцям через війну за спрощеним порядком.

Тимчасовий захист не означає отримання статусу біженця відповідно до Женевської конвенції про статус біженців 1951 р., який надає права, аналогічні посвідці на проживання. Втім, особи, які отримали тимчасовий захист в ЄС, можуть у будь-який час подати заявку на отримання статусу біженця.

Право на отримання статусу особи, яка перебуває під тимчасовим захистом мають усі громадяни України та члени їхніх родин, які перетнули кордон 24.02.2022 і пізніше. Кожна країна-член на власний розсуд може надавати тимчасовий захист громадянам України, які приїхали до ЄС до початку війни з різних причин (наприклад, відпустка, відрядження, або ж тікаючи від можливої війни).

Українці можуть легально перебувати зі статусом тимчасового захисту в будь-якій країні Євросоюзу. Він надається одразу після перетину кордону ЄС. Після реєстрації у відповідних органах країни українці можуть одразу користуватися правами наданого статусу.

Як зазначалося вище, статус біжанця та статус особи, яка перебуває під тимчасовим захистом різні, більше того, використовуючи термін «біжанець» Закону України «Про міжнародне приватне право» не містить терміну «тимчасовий захист», відповідно виникає питання, чи розповсюджується дія ч. 4 ст. 16 Закону України «Про міжнародне приватне право» при визначенні особистого закону особи, на особу, яка перебуває під тимчасовим захистом? Вочевидь ні, оскільки ці два юридичні статуси відмінні як за своєю природою так і за юридичним наповненням.

З огляду на зазначене, з метою захисту прав та інтересів громадян України, які виїхали за межі України та отримали тимчасовий захист, зокрема невід'ємного права на справедливий та законний суд, права на вирішення спору, в якому бере участь такий громадянин, необхідно внести зміни до Закону України «Про міжнародне приватне право», а саме, в 4 ст. 16 Закону України «Про міжнародне приватне право», яку викласти в такій редакції, «Особистим законом біженця та/або особи, яка перебуває під тимчасовим захистом вважається право держави, у якій така особа має місце перебування», що дозволить уникати порушень при визначенні підсудності справи уповноваженому суду.

Нормою ст. 66 ЦПК України, права та обов'язки батьків і дітей, крім випадків, передбачених статтями 67, 67^{-1}, 67^{-4}цього Закону, визначаються особистим законом дитини або правом, яке має тісний зв'язок із відповідними відносинами і якщо воно є більш сприятливим для дитини.

Таким чином, при відкритті провадження у справі суд зобов'язаний вжити всіх необхідних заходів для встановлення обставин які виникли між сторонами, а головне, чи підсудна ця справа суду в Україні, чи ні.

Визначаючи підсудність такої категорії справ суд має обов'язково звернути увагу на особистий закон кожного учасника, нагадую, що справа обтяжена іноземним елементом оскільки особа, яка отримала статус особи, яка перебуває під тимчасовим захистом, постійно та переважно проживає поза межами України, працює та сплачує податки в країні свого постійного перебування, а відповідно і дитина, яка проживає за межами України та отримала такий статус, статус дитини,

яка перебуває під тимчасовим захистом, в такій категорії справ буде нести особистий закон тієї країни в якій він отримав такий статус особи, яка перебуває під тимчасовим захистом, відповідно і дитина, яка отримала такий статус.

Згідно ч. 1 т. 22 Закону України «Про виконавче провадження» до особистих немайнових прав застосовується право держави, у якій мала місце дія чи інша обставина, що стала підставою для вимоги про захист таких прав, якщо інше не передбачено законом.

З огляду на все зазначене, при відкритті провадження у справі за позовом про визначення регламенту спілкування та участі у вихованні дитини, суд якої країни повноважний розглядати справу і матеріальне право якої країни буде застосовуватися ?

Так, відповідно до Регламенту від 25 червня 2019 року № 2019/1111 «Про міжнародну підсудність, визнання та виконання судових рішень у шлюбно-сімейних справах та справах про батьківську відповідальність, а також про міжнародне викрадення дітей» міжнародна підсудність визначається юрисдикцію судів тієї держави-члена, в якій постійно проживає дитина на момент звернення до суду.

У цьому контексті, слід також враховувати і положення іншого міжнародного документу, а саме Конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей 1980 року. Саме ця конвенція є ключовим міжнародним інструментом, спрямованим на захист дитини від шкідливих наслідків її незаконного переміщення або утримування за кордоном.

Червоною лінією та головна філософія Конвенції 1980 року полягає у презумпції, що будь-яка зміна місця проживання дитини без згоди одного з батьків шкодить її інтересам. Якщо детально проаналізувати цей документ, то його основна характеристика полягає у створенні механізму негайного повернення дитини до держави її постійного проживання. Разом з тим, Конвенція 1980 року не вирішує спір про опіку по суті, а лише визначає, що такий спір має розглядатися судом тієї країни, де дитина жила до вивезення. Центральним поняттям тут є «право опіки» та «право на доступ», а головним зобов'язанням держав-учасниць, забезпечення швидких процедур повернення через систему Центральних органів держав учасниць, зокрема держави громадянства та держави перебування. У контексті воєнного стану ця Конвенція часто стикається з викликами, оскільки відповідачі (зазвичай матері) апелюють до статті 13, яка дозволяє не повертати дитину, якщо існує «серйозний ризик» заподіяння їй психічної чи фізичної шкоди через бойові дії на батьківщині.

Слід звернути увагу, що процесуальні аспекти, питання застосовного права в такій категорії справ врегульовані Гаазькою конвенцією про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей 1996 року, яка визначає, що у випадку якщо питання застосовного права у справах щодо батьківської відповідальності не врегульовано правом Євросоюзу, то необхідно застосувати статтю 15 вказаної Гаазької конвенції, яка визначає, що під час здійснення своєї юрисдикції згідно з положеннями розділу II органи договірних держав застосовують своє національне право.

З огляду на зазначене, Гаазькі конвенції 1980 та 1996 років складають цілісну систему захисту прав дитини, проте мають різну функціональну спрямованість. Конвенція 1980 року є «реагуючим» інструментом, що зосереджений на механізмі негайного повернення дитини у випадку її незаконного переміщення або утримування. Натомість Конвенція 1996 року має ширший, «процесуальний» характер, вона чітко визначає юрисдикцію судів, застосовне право та забезпечує міжнародне визнання і виконання заходів захисту.

Висновки. Якщо документ 1980 року бореться з наслідками правопорушень, то Конвенція 1996 року створює сталий правовий простір для довгострокового захисту інтересів дитини. В умовах воєнного стану це поєднання є критичним, воно дозволяє не лише запобігати свавільним змінам місця проживання дитини, а й легітимізувати рішення українських судів щодо права на спілкування за кордоном, забезпечуючи дієву співпрацю між компетентними органами різних держав.

Таким чином, суд в Україні вирішуючи питання про відкриття провадження у справі щодо встановлення регламенту спілкування батька з дитиною, яка постійно перебуває за межами України в іноземній державі, в якій отримала статус особи, яка перебуває під тимчасовим захистом (до прикладу в Польщі) має повернути позов батькові та роз'яснити, що батько має право звернутися до суду в Республіці Польща суд якої і має право розглядати такого роду спір застосовуючи при цьому як матеріальне так і процесуальне право своєї країни (Польщі).

Разом з тим, суди першої інстанції допускаються помилки підчас визначення підсудності справи такої категорії, керуються при вирішенні питання щодо відкриття провадження у справі загальними правилами визначення підсудності, що закріплені ЦПК України.

Порушення судом правил юрисдикції у спорах про визначення регламенту спілкування з дитиною є фундаментальним процесуальним порушенням, що тягне за собою безумовне скасування судового рішення в апеляційному чи касаційному порядку.

Іноземні суди, особливо в країнах ЄС, розглядають подібні рішення українських судів, винесені без належного врахування фактичної зміни місця проживання дитини, як грубе порушення принципу процесуальної компетентності. На практиці це часто призводить до того, що іноземний суддя може видати власну заборонну ухвалу (anti-suit injunction), яка заблокує будь-які спроби виконання українського рішення на території їхньої країни. Аргументація базується на тому, що дитина вже інтегрована в місцеве середовище, а дії української сторони розцінюються як формальне втручання в юрисдикцію держави фактичного перебування. У таких випадках іноземні суди ініціюють новий розгляд справи по суті, повністю ігноруючи встановлений в Україні регламент спілкування через відсутність реального зв'язку суду з поточним місцем проживання дитини. Такий правовий конфлікт не лише виснажує батьків фінансово, а й прямо суперечить принципу найкращих інтересів дитини, оскільки на роки відкладає можливість стабільного та прогнозованого спілкування з обома батьками.

Нажаль, систематичне ігнорування українськими судами правил міжнародної підсудності та винесення рішень щодо дітей, які фактично тривалий час проживають за кордоном, суттєво підриває міжнародний авторитет вітчизняної системи правосуддя та формує у іноземних партнерів сприйняття України як держави, що схильна до правового ізоляціонізму. У професійній спільноті іноземних суддів це породжує кризу довіри, оскільки українські судові акти починають розцінюватися не як об'єктивні засоби захисту інтересів дитини, а як інструменти правового тиску, що суперечать духу та букві Гаазьких конвенцій. Подібна практика веде до критичних зауважень у звітах міжнародних організацій та Гаазької конференції з міжнародного приватного права, що в результаті ускладнює процеси судового співробітництва та взаємного визнання рішень. Відсутність передбачуваності та ігнорування принципу «звичайного місця проживання» створює враження низької якості судового менеджменту, що прямо суперечить європейським інтеграційним прагненням України у сфері юстиції та робить українські судові рішення вразливими до повної ревізії або блокування іноземними компетентними органами.

Для усунення юрисдикційних порушень вітчизняним судам необхідно змінити існуючий формальний підхід на необхідний змістовний. Ключовим кроком у цьому напрямку є ретельна перевірка фактичного «звичайного місця проживання» дитини, а не лише її реєстрації в Україні. У разі тривалого перебування дитини за кордоном слід активніше застосовувати механізм передачі юрисдикції іноземному суду згідно з Конвенцією 1996 року. Також важливо забезпечити належне дистанційне правосуддя та чіткі критерії від Верховного Суду щодо збереження зв'язку дитини з Україною.

Тільки тісна співпраця з Центральними органами та міжнародними судовими мережами дозволить розв'язувати конфлікти ще на стадії відкриття провадження, забезпечуючи виконання рішень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей від 25 жовт. 1980 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_188.
2. Конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей від 19 жовт. 1996 р. URL: rada.gov.ua.
3. Сімейний кодекс України, Закон України від 10 січ. 2002 р. № 2947-III. URL: rada.gov.ua.
4. Про правовий режим воєнного стану, Закон України від 12 трав. 2015 р. № 389-VIII. URL: rada.gov.ua.
5. Постанова Верховного Суду від 14 грудня 2022 року у справі № 361/4443/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: court.gov.ua.
6. Справа «М. С. проти України» (Заява № 2091/13), Рішення Європейського суду з прав людини від 11 лип. 2017 р. URL: rada.gov.ua.Щодо окремих питань здійснення правосуд-

дя в умовах воєнного стану, Лист Верховного Суду від 15 серп. 2022 р. № 1421/0/2-22. URL: court.gov.ua.
7. Про порядок виконання на території України Конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей, Постанова Кабінету Міністрів України від 10 лип. 2006 р. № 952. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/952-2006-%D0%BF.

Дата першого надходження рукопису до видання: 13.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Гончарова Г.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 341.1/8
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.15

РОЛЬ ВСЕСВІТНІХ АВІАТРАНСПОРТНИХ КОНФЕРЕНЦІЙ В РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОГО ПОВІТРЯНОГО ПРАВА

Григоров О.М.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного права,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-4292-8803

Григоров О.М. Роль Всесвітніх авіатранспортних конференцій в розвитку міжнародного повітряного права.

В статі аналізуються результати Всесвітніх авіатранспортних конференцій і їх значення для розвитку міжнародного повітряного права. Виявлено, що положення Чиказької конвенції 1944 р. про міжнародну цивільну авіацію, зокрема положення ст. 44 Конвенції, які визначають основні цілі діяльності Міжнародної організації цивільної авіації (ІКАО), не передбачають кодифікаційні функції цієї універсальної міжнародної організації в сфері повітряного транспорту.

Одночасно встановлено, що низка статей Чиказької конвенції, у яких визначається внутрішня організаційна структура ІКАО та компетенції її головних органів, зокрема Асамблеї ІКАО, щодо прийняття змін та додатків до Чиказької конвенції, розширюють можливості організації у напрямку прогресивного розвитку сучасного міжнародного повітряного права.

Визначено, що на сьогодні ІКАО стала універсальним інституційним механізмом регулювання діяльності цивільної авіації у світі, поставивши за мету розробку принципів і стандартів міжнародної аеронавігації та сприяння плануванню й розвитку міжнародного повітряного транспорту. Завдяки діяльності ІКАО в сучасному світі сформовано єдині принципи використання цивільною авіацією суверенного і міжнародного (відкритого) повітряних просторів, забезпечується авіаційна безпека, відбувається обмін ефективними практиками. Водночас виявлено, що питання практичного аналізу і вироблення перспективних правових моделей розвитку міжнародного повітряного транспорту виноситься на розгляд Всесвітніх авіатранспортних конференцій які проводяться під егідою ІКАО.

Доведено, що роль Всесвітніх авіатранспортних конференцій ІКАО (донині їх проведено шість, остання – у 2013 р.) полягає у виконанні ними таких завдань: підбиття підсумків розвитку системи міжнародно-правового регулювання відносин щодо комерційних аспектів міжнародних повітряних перевезень (надання прав на перевезення, тарифи, захист від недобросовісної конкуренції тощо) за період з моменту проведення попередньої конференції; визначення проблем і перепон правового регулювання у зазначених сферах; ухвалення актів рекомендаційного характеру, окреслення завдань на майбутнє та шляхів їх досягнення; формулювання рекомендацій для ІКАО, які вона втілює у своїй практиці.

Підсумовано, що питання, які можуть бути включені в порядок денний наступної Сьомої Всесвітньої авіатранспортної конференції 2026 р., вимагають розгляду в контексті викликів і можливостей, пов'язаних із діяльністю повітряного транспорту в XXI ст.

Ключові слова: ІКАО, Всесвітні авіатранспортні конференції, Чиказька конвенція 1944 р., Рада ІКАО, Асамблеї ІКАО.

Grygorov O.M. The role of world air transport conferences in the development of international air law.

The article analyzes the results of the World Air Transport Conferences and their significance for the development of international air law. It is revealed that the provisions of the Chicago Convention of 1944 on International Civil Aviation, in particular the provisions of Art. 44 of the Convention, which define the main objectives of the International Civil Aviation Organization (ICAO), do not provide for the codification functions of this universal international organization in the field of air transport.

At the same time, it has been established that a number of articles of the Chicago Convention, which define the internal organizational structure of ICAO and the competences of its main bodies, in

particular the ICAO Assembly, regarding the adoption of amendments and amendments to the Chicago Convention, expand the capabilities of the organization towards the progressive development of modern international air law.

It is determined that today ICAO has become a universal institutional mechanism for regulating civil aviation activities in the world, setting the goal of developing principles and standards for international air navigation and facilitating the planning and development of international air transport. Thanks to the activities of ICAO in the modern world, uniform principles for the use of sovereign and international (open) airspace by civil aviation have been formed, aviation safety is ensured, and effective practices are exchanged. At the same time, it was revealed that the issue of practical analysis and development of promising legal models for the development of international air transport is submitted for consideration by World Air Transport Conferences held under the auspices of ICAO.

It has been proven that the role of the ICAO World Air Transport Conferences (six have been held to date, the last one in 2013) consists in their performance of the following tasks: summing up the development of the system of international legal regulation of relations regarding the commercial aspects of international air transportation (granting of rights to transport, tariffs, protection against unfair competition, etc.) for the period since the previous conference; identifying problems and obstacles to legal regulation in the indicated areas; adopting acts of a recommendatory nature, outlining tasks for the future and ways to achieve them; formulating recommendations for ICAO, which it implements in its practice.

It is concluded that the issues that may be included in the agenda of the next Seventh World Air Transport Conference in 2026 require consideration in the context of the challenges and opportunities associated with air transport activities in the 21st century.

Key words: ICAO, World Air Transport Conferences, Chicago Convention 1944, ICAO Council, ICAO Assemblies.

Постановка проблеми. Дослідження ролі Всесвітніх авіатранспортних конференцій в розвитку міжнародного повітряного права є важливим для розуміння основних новацій в міжнародно-правовому регулюванні функціонування світового повітряного транспорту.

На сьогодні темпи кодифікації міжнародного повітряного права вражають. На початку XXI ст. у сфері відповідальності авіаперевізників і експлуатантів повітряних суден, захисту цивільної авіації від актів незаконного втручання, лізингу (оренди) рухомого авіаційного обладнання було розроблено і прийнято чотири нових конвенції і три додаткових протоколи до вже діючих конвенцій. Перспективним напрямком розвитку правового забезпечення функціонування цивільної авіації є розробка сучасних моделей в рамках Всесвітніх авіатранспортних конференцій під егідою Міжнародної організації цивільної авіації ІКАО.

Метою дослідження є аналіз прийнятих в рамках Всесвітніх авіатранспортних конференцій 1977–2013 рр. документів, їх значення для лібералізації діяльності світового повітряного транспорту, а також визначення тематики майбутньої Сьомої всесвітньої авіатранспортної конференції 2026 р.

Стан опрацювання проблематики. Деякі теоретичні і практичні питання впливу рішень Всесвітніх авіатранспортних конференцій на розвиток міжнародного повітряного права розглядалися в дослідженнях низки вітчизняних і зарубіжних фахівців, серед яких Я. Добідовська, Н. Корчак, М. Новікова, О. Радчук, C. Lyle, M. Milde, I. Balfour, R. Abeyrathe та ін.

Виклад матеріалу дослідження. Під час роботи 42-ї сесії Асамблеї Міжнародної організації цивільної авіації (ІКАО) представники 193 держав-учасниць Чиказької конвенції 1944 р. про міжнародну цивільну авіацію (*далі* – Чиказька конвенція) заявляли про необхідність оновлення положень Чиказької конвенції. Такі заяви аргументувалися тим, що за 80 років, що пройшли з часу підписання цієї конвенції, під впливом технічного прогресу, розвитку міжнародних відносин та практики держав міжнародне публічне право загалом і міжнародне повітряне право зокрема зазнали значних еволюційних змін. Водночас, положення ст. 44 Частини II Глави VII Чиказької конвенції закріпили наступні цілі Міжнародної організації цивільної авіації:

Цілями і завданнями Організації є розробка принципів і методів міжнародної аеронавігації та сприяння плануванню і розвитку міжнародного повітряного транспорту з тим, щоб:

а) забезпечувати безпечний і упорядкований розвиток міжнародної цивільної авіації у всьому світі;

b) заохочувати мистецтво конструювання та експлуатації повітряних суден у мирних цілях;

c) заохочувати розвиток повітряних трас, аеропортів та аеронавігаційних засобів для міжнародної цивільної авіації;

d) задовольняти потреби народів світу в безпечному, регулярному, ефективному та економічному повітряному транспорті;

e) запобігати економічним втратам, викликаним нерозумною конкуренцією;

f) забезпечувати повну повагу прав Договірних держав і справедливі для кожної Договірної держави можливості використовувати авіапідприємства, зайняті в міжнародному повітряному сполученні;

g) уникати дискримінації стосовно Договірних держав;

h) сприяти безпеці польотів у міжнародній аеронавігації;

i) надавати спільне сприяння розвитку міжнародної цивільної аеронавтики в усіх її аспектах [1].

Як бачимо, серед основних цілей функціонування ІКАО як універсальної міжнародної організації в сфері повітряного транспорту відсутній напрямок, який дозволяв би кодифікацію вже усталеної практики міжнародного повітряного права і прогресивного розвитку цієї галузі сучасного міжнародного публічного права. Водночас, ст. 49 Чиказької конвенції, регламентуючи права і обов'язки Асамблеї ІКАО як найвищого органу цієї організації, закріплює в п. «j» право розглядати пропозиції щодо змін положень Конвенції і поправок до них, а в разі прийняття таких пропозицій рекомендувати договірним державам дотримуватися процедур, викладених в ст.ст. 91-95 глави XXI частини IV Конвенції, тобто процедур ратифікації, приєднання, поправок і денонсації Чиказької конвенції. Отже, вищезгадані чинні норми Чиказької конвенції, яка одночасно є основним джерелом міжнародного повітряного права і статутом ІКАО, фіксують потенційну можливість кодифікації міжнародно-правових стандартів у сфері цивільної авіації.

Свідченням практичного здійснення цих можливостей є практика проведення Всесвітніх авіатранспортних конференцій. На 21-й сесії Асамблеї ІКАО, що відбулася в 1974 р., ухвалено Резолюцію А21-25, присвячену проблемам повітряного транспорту у всесвітньому масштабі, зумовленим серйозними економічними труднощами, які в той час постали перед цивільною авіацією. Згідно з Резолюцією, на Раду ІКАО покладено обов'язок в рамках наявних у неї механізмів і засобів невідкладно розробити описовий перелік проблем, які вимагали негайного вирішення, але не належали до компетенцій ІКАО.

Проект переліку було розглянуто Радою ІКАО на початку 1975 р.; після отримання позицій держав Рада внесла ці питання у порядок денний Першої Всесвітньої конференції ІКАО з повітряного транспорту 1977 року. На конференції розглянуто наступні питання: 1) тарифи; 2) політика у сфері нерегулярних міжнародних повітряних перевезень; 3) регулювання провізної ємності при наданні послуг міжнародних повітряних перевезень; 4) механізми встановлення розцінок на міжнародні повітряні перевезення [2].

Друга Всесвітня авіатранспортна конференція відбулась у 1980 р., Третя – у 1985 р., Четверта (названа «Регулювання міжнародного повітряного транспорту: сучасність та майбутнє») – у 1994 р., П'ята («Виклики та можливості лібералізації») – у 2003 р., Шоста («Сталість повітряного транспорту») – у 2013 р. Як бачимо, починаючи з Четвертої Всесвітньої конференції, вони присвячені певній визначеній тематиці.

На Другій Всесвітній конференції 1980 р. було розроблено й ухвалено 32 рекомендації, а також надано можливість урядам підсумувати поточні проблеми міжнародної цивільної авіації на підставі висновків двох експертних колегій, які працювали з часу проведення Першої Всесвітньої авіатранспортної конференції 1977 року. При проведенні огляду останніх подій у сфері регулювання провізної ємності, тарифів і розцінок на перевезення було встановлено, що частина держав стоїть на позиціях ринкової лібералізації, а інші – жорсткого регулювання ринку міжнародних повітряних перевезень [3, с. 56].

На Третій Всесвітній конференції 1985 р. ухвалено 23 рекомендації стосовно різних аспектів регуляторної політики у сфері регулярних і нерегулярних повітряних перевезень, односторонніх заходів держав, що впливають на міжнародні повітряні перевезення, ролі урядів у сфері визначення тарифів, правил і умов, пов'язаних з тарифами, та вимог дотримання тарифів [4].

Четверта Всесвітня конференція «Регулювання міжнародного повітряного транспорту: сучасність та майбутнє» 1994 р. позначилась проведенням Спеціальною дослідницькою групою екс-

пертів з майбутніх механізмів регулювання (GEFRA) та Секретаріатом ІКАО всебічного дослідження всіх аспектів економічного регулювання міжнародних повітряних перевезень, починаючи з 1940-х рр.: від питань щодо прав на експлуатацію маршрутів, польоти та надання авіаційних послуг, до питань, пов'язаних з веденням бізнесу (наземне обслуговування, продажі та маркетинг, комп'ютерні системи бронювання). Було зроблено висновки і сформульовано пропозиції щодо розвитку регулювання в десяти аспектах, а також визначено вісім напрямків для подальшого опрацювання. В ухваленій на конференції рекомендації було визнано необхідність серйозних змін у сфері регулювання цивільної авіації, включаючи поступову лібералізацію повітряних перевезень [5].

Відповідно до рекомендації, ІКАО розробила документ «Політика і інструктивний матеріал з економічного регулювання міжнародного повітряного транспорту». В цьому документі містилися рекомендації державам щодо заходів забезпечення участі в процесі лібералізації регулювання, зокрема в питаннях доступу до ринку.

На П'ятій Всесвітній авіатранспортній конференції «Виклики та можливості лібералізації», проведеній ІКАО в березні 2003 р., було зроблено висновки про потребу зміни порядку призначення авіапідприємств і видачі їм дозволів для надання можливості швидкої адаптації до умов ринку; вживання державами належних заходів щодо забезпечення безпеки польотів і авіаційної безпеки; застосування альтернативного механізму призначення авіапідприємств у двосторонніх угодах про повітряне сполучення; визнання за призначеними авіапідприємствами, які не відповідають традиційним критеріям володіння і контролю, права на рівний доступ до ринку. Відповідно до цих засад на конференції ухвалено Декларацію глобальних принципів лібералізації міжнародного повітряного транспорту [6].

Крім того, на конференції ухвалено типові статті «Гарантії проти застосування антиконкурентної практики». В них «антиконкурентною практикою» визнано: застосування на маршрутах авіатарифів, рівень яких в цілому недостатній для покриття витрат і пов'язаних з повітряними перевезеннями послуг; додавання надлишкової провізної ємності або частоти перевезень. При цьому зазначена практика повинна бути постійною, мати серйозний негативний економічний вплив на інше авіапідприємство тощо.

Зазначено, що в разі виявлення такої практики з боку призначених авіапідприємств держави, інша держава-сторона угоди про повітряне сполучення може звернутися до цієї держави з проханням про проведення консультацій відповідно до угоди. Якщо сторони угоди не можуть вирішити проблему шляхом консультацій, будь-яка з них може вдатися до застосування механізму розв'язання спорів, передбачених угодою [7, с. 223].

Пізніше типові статті було включено в документ ІКАО «Політика та інструктивний матеріал у сфері економічного регулювання міжнародного повітряного транспорту» 2008 р. та роз'яснено ІКАО в Керівництві з регулювання міжнародного повітряного транспорту. ІКАО рекомендувала державам визнати, що субсидії, які дискримінують перевізників, можуть: спотворювати торгівлю та конкуренцію; вживати заходів, спрямованих на уникнення спотворення конкуренції; застосовувати ТУПС ІКАО для регулювання двосторонніх міждержавних відносин у сфері повітряних перевезень [8].

Остання наразі, Шоста Всесвітня авіатранспортна конференція «Сталість повітряного транспорту» 2013 р. була спрямована на осучаснення політики ІКАО у сфері сприяння довгостроковому зростанню міжнародної цивільної авіації та сталому характеру повітряного транспорту, тобто безпечних у сенсі авіаційної безпеки та безпеки польотів, охорони довкілля як при пасажирських, так і при вантажних перевезеннях, послуг, які надають авіакомпанії, аеропорти, постачальники аеронавігаційних послуг та інші суб'єкти, при розумному очікуванні прибутковості, що означає підтримку конкурентної економіки та сприяння збалансованому регіональному розвитку.

Таким чином, досвід проведення перших шести Всесвітніх авіатранспортних конференції чітко визначив доцільність періодичного їх проведення з інтервалом у десять років. На жаль, пандемія COVID-19 внесла об'єктивні корективи до календаря проведення наступної конференції. Під час восьмого засідання в рамках 235-ї сесії Ради ІКАО після обговорення рекомендації щодо проведення Сьомої Всесвітньої авіатранспортної конференції (ATConf/7) були прийняті наступні рішення:

- затвердити проведення ATConf/7 16-20 листопада 2026 р. в Штаб-квартирі ІКАО в Монреалі, Канада, всіма мовами ІКАО;

- доручити Секретаріату підготувати концептуальну записку на основі запропонованого проекту порядку денного, доданого до усного докладу Автотранспортного комітету (АТС), і поширити серед держав-членів і зацікавлених сторін у галузі лист державам з додатком до нього концептуальної записки з метою отримання зауважень;
- доручити Секретаріату надати АТС і 236-й сесії Ради доповідь про результати цього процесу консультацій, а також про будь-які відповідні події, пов'язані з проведенням 42-ї сесії Асамблеї і інших заходів стосовно повітряного транспорту з митою сприяння остаточній доробці попереднього порядку денного Конференції.

Також зазначалося, що по мірі повернення авіаційного сектору до допандемійних рівнів діяльності та їх перевищення, тобто відновлення за принципом «краще, ніж було», слід активізувати співробітництво між усіма зацікавленими сторонами, чи то уряди, галузі або соціальні партнери [9].

Крім того, в документах 42-ї сесії Асамблеї ІКАО визначалося, що Групі експертів з регулювання повітряного транспорту (ATRP) необхідно провести додаткову роботу з формування порядку денного для Сьомої Всесвітньої авіатранспортної конференції, включаючи консультації з іншими міжнародними організаціями в галузі повітряного транспорту.

Припускається, що до переліку питань наступної конференції будуть включені наступні: а) роль ІКАО як кодифікатора міжнародного повітряного права; б) зміни процедури прийняття поправок (доповнень) до Чиказької конвенції 1944 р.; в) проблеми практичного застосування норм Чиказької конвенції; г) періодичність проведення Асамблей ІКАО; д) практика застосування державами-членами ІКАО комерційних свобод повітря; е) правова природа додатків до Чиказької конференції 1944 р. [10].

Висновки. Здійснений аналіз результатів проведення Всесвітніх авіатранспортних конференцій під егідою ІКАО дозволяє зробити наступні висновки.

По-перше, кожна Всесвітня авіатранспортна конференція є великомасштабним заходом, який формулює стратегічні підходи до вирішення численних проблем, пов'язаних із міжнародним повітряними перевезеннями. Вона надає унікальну можливість для всіх тих, хто приймає рішення, усвідомити багаторічний досвід, зробити висновки, поділитися передовою практикою і визначити життєздатні засоби для забезпечення стійкого і процвітаючого авіатранспортного сектору.

По-друге, в рамках цих спеціалізованих міжнародних форумів універсального характеру визначаються концептуальні міжнародно-правові моделі забезпечення діяльності цивільної авіації, які враховують також диференціацію внеску держав-учасниць ІКАО в розвиток сучасної цивільної авіації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про міжнародну цивільну авіацію 1944 р.: Конвенція Міжнар. орг. цивільн. авіації від 07.12.1944: станом на 6 жовт. 2016 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_038#Text.
2. Special A.T.C. (. M.Q. Special Air Transport Conference, Montreal, 13-26 April 1977: Report. Montrea: International Civil Aviation Organization, 1977. 57 p.
3. Air Transport Conference (2nd 1980 Montréal, Quebec). Second Air Transport Conference, Montreal, 12-28 February 1980: Report. Montreal: International Civil Aviation Organization, 1980. 82 p.
4. Air Transport Conference (3rd 1985 Montréal, Québec). Third Air Transport Conference, Montreal, 22 October-7 November 1985: Report. Montreal: International Civil Aviation Organization, 1985. 71 p.
5. World Wide Air Transport Conference (4th 1994 Montréal, Québec). Report of the World Wide Air Transport Conference on International Air Transport Regulation--Present and Future, Montreal, 23 November-6 December 1994. Montreal, Quebec, Canada: International Civil Aviation Organization, 1994. 96 p.
6. Worldwide Air Transport Conference: Challenges and Opportunities of Liberalization (5th 2003 Montreal, Canada). Report of the Worldwide Air Transport Conference: Challenges and opportunities of liberalization: Montreal, 24-28 March 2003. Montreal: International Civil Aviation Organization, 2003. 90 p.
7. Policy and guidance material on the economic regulation of international air transport. 3rd ed. Montreal, Quebec, Canada: International Civil Aviation Organization, 2008.

8. Forum I.T. ITF Transport Outlook 2019. Organization for Economic Cooperation & Development, 2019.
9. ICAO C-DEC235/8 26/06/25 URL: https://www.icao.int/sites/default/files/about-icao/Council/Council%20Documentation/235/C-ECs/C.235.DEC_.06.EN_.pdf.
10. ICAO A42-WP/505 EX/229 URL: https://www.icao.int/sites/default/files/Meetings/a42/Documents/WP/wp .

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Григоров О.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 341.123:341.7/.8.02](100)
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.16

ВНЕСОК КОМІСІЇ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ООН У КОДИФІКАЦІЮ НОРМ ДИПЛОМАТИЧНОГО ПРАВА

Земан І.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного права,
Львівський національний університет імені Івана Франка
ORCID: 0000-0002-3252-6491

Ольшанецька С.В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри міжнародного права,
Львівський національний університет імені Івана Франка
ORCID: 0009-0002-5792-5525

Земан І.В., Ольшанецька С.В. Внесок Комісії міжнародного права ООН у кодифікацію норм дипломатичного права.

У статті проаналізовано ключовий внесок Комісії міжнародного права ООН у кодифікацію норм права зовнішніх зносин.

Наголошено на внеску Джерамі Бентама не лише на формулювання терміну міжнародне право (international law), але і на систематизацію норм міжнародного права на професійному рівні у вигляді єдиного кодексу. Особливо акцентовано на позицію вченого щодо підтримки принципу відкритої дипломатії.

Досліджено особливості різних історичних періодів міжнародного права та їх вплив на початок процесу кодифікацій норм міжнародного права у другій половині XX ст. Наголошено на важливості створення Комісії міжнародного права як допоміжного органу ООН у цьому напрямку. Висвітлено процес діяльності Комісії міжнародного права щодо кодифікаційної діяльності з права зовнішніх зносин. Розкрито основні напрямки роботи Комісії міжнародного права та провідних вчених щодо кодифікації норм дипломатичного права, права спеціальних місій, консульського права, дипломатичного права за участю міжнародних організацій. Акцентовано на необхідності злагодженості дій Комісії міжнародного права та держав-членів ООН у процесі підготовки та прийнятті тексту міжнародних конвенцій.

Звернено увагу на питання внеску Комісії міжнародного права ООН щодо системного підходу у правовому врегулюванні діяльності міжнародно-правових інституцій. З'ясовано окремі фактори, які вплинули на необхідність кодифікації різних видів права зовнішніх зносин та виділено наявні прогалини, що мали місце під час роботи Комісії. В першу чергу мова йде про інститут дипломатичного захисту, який досі існує лише у вигляді проєкту статей.

Показано актуальність та важливість систематизації норм дипломатичного права. Окрему увагу зосереджено на важливості послідовної та поетапної розробки частин права зовнішніх зносин, які Комісія міжнародного права обирає для початку кодифікації. Важливим аспектом роботи Комісії є фактична трансформація правової природи цих норм через їхнє перетворення зі звичаєвих у конвенційні.

Підкреслено, що подальше ґрунтовне вивчення процесу кодифікації норм права зовнішніх зносин буде сприяти удосконаленню статусу осіб, які користуються дипломатичним захистом.

Ключові слова: спеціальна місія, дипломатичне представництво, кодифікація, прогресивний розвиток, імунітет, міжнародне право.

Zeman I.V., Olshanetska S.V. The contribution of the UN International Law Commission to the codification of diplomatic law.

The article analyzes the key contribution of the UN International Law Commission in codifying the law of foreign relations.

The contribution of Jeremy Bentham is emphasized not only in the formulation of the term international law, but also in the systematization of the norms of international law at the professional level in the form of a single code. Particular attention is paid on the scientist's position on supporting the principle of open diplomacy.

The features of different historical periods of international law and their influence on the beginning of the process of codification of international law norms in the second half of the twentieth century are investigated. The importance of the creation of the International Law Commission as a subsidiary body of the UN in this direction is emphasized. The activities of the International Law Commission regarding codification of the law of foreign relations is highlighted. The main areas of work of the International Law Commission and leading scientists regarding the codification of norms of diplomatic law, the law of special missions, consular law, diplomatic law with the participation of international organizations are revealed. The need for coordinated actions of the International Law Commission and UN Member States in the process of preparing and adopting the text of international conventions is highlighted.

Attention to the contribution of the UN International Law Commission to a systemic approach to the legal regulation of the activities of international legal institutions has been paid. Certain factors that influenced the need for codification of various types of foreign relations law are identified, and existing gaps that occurred during the work of the Commission are highlighted. The institution of diplomatic protection, which still exists only in the form of draft articles, was discussed.

The relevance and importance of systematizing the norms of diplomatic law and the need for their updating in relation to different historical periods of international law are shown. Particular attention to the importance of a consistent and gradual development of the parts of the law of external relations that the International Law Commission selects for the beginning of codification was paid. An important aspect of the Commission's work is the actual transformation of the legal nature of these norms through their transformation from customary law to treaty law.

It is emphasized that further thorough study of the process of codification of the law of foreign relations will contribute to the improvement of the status of persons enjoying diplomatic protection.

Key words: special mission, diplomatic mission, codification, progressive development, immunity, international law.

Постановка проблеми. Серед низки питань, які були визначені в якості першочергових, що вимагали систематизації норм міжнародного права в роботі Комісії міжнародного права ООН (далі КМП) були виділені проблеми кодифікації дипломатичного та консульського права. Важливість цього напрямку у діяльності КМП полягала в тому, що після утворення ООН впродовж чверть століття виникла ціла низка нових незалежних держав, які звільнились з-під колоніальної залежності. Участь цих держав вимагала надання їм відповідних правових механізмів співпраці з іншими суб'єктами міжнародного права, які мали значний досвід у сфері дипломатичної діяльності. З іншого боку розробка та прийняття конвенцій у дипломатичній сфері вирішувала чимало проблем, які не були врегульовані нормами договірного характеру. Загалом, робота ООН у питаннях кодифікації норм міжнародного права в цілому була направлена на забезпечення принципу верховенства права у міжнародних відносинах.

Мета дослідження полягає у розкритті основних напрямків роботи КМП та провідних вчених щодо кодифікації норм дипломатичного права, права спеціальних місій, консульського права, дипломатичного права за участю міжнародних організацій. Для досягнення поставленої мети у статті поставлено **завдання** з'ясувати окремі фактори, які вплинули на необхідність кодифікації різних видів права зовнішніх зносин та виділити наявні прогалини, що мали місце під час роботи КМП. Окрему увагу приділено виявленню системи норм, які вперше отримали конвенційне закріплення на багатосторонньому рівні.

Стан опрацювання проблематики. До питання кодифікації та прогресивного розвитку права зовнішніх зносин і його основних інститутів зверталися як вітчизняні так і зарубіжні вчені у своїх наукових дослідженнях. Серед таких дослідників доцільно виділити К. Сандровського, В. Репецького, М. Петрася, М. Барташа, О. Сіваш, О.Котляра. До зарубіжних авторів, які досліджували процес кодифікації дипломатичного права належать Д. Кроуфорд, Д. Дугард, А. Пелле, Е. Денза.

Загалом рівень дослідження класичного дипломатичного права є досить високим. Водночас історико-правові дослідження акцентують на динамічності розвитку галузей міжнародного права. Кодифікаційна робота щодо ключових галузей та інститутів міжнародного права триває. Це сто-

сується і таких інститутів дипломатичного права як дипломатичний захист, дипломатична пошта та дипломатичний кур'єр. Тому необхідно проводити подальший комплексний аналіз тенденцій систематизації та кодифікації права зовнішніх зносин.

Виклад основного матеріалу. Дипломатична діяльність виступає однією з найважливіших форм реалізації зовнішньополітичної функції держави. За своїм змістом і направленістю вона є вужчим поняттям у порівняні із зовнішньою політикою, оскільки реалізується згідно норм міжнародного договірного та звичаєвого права спеціальними органами державної влади.

Дипломатична діяльність часто виражається шляхом ведення безпосередніх переговорів, підготовки та укладення текстів міжнародних договорів, інформування та з'ясування обставин різного спектру відносин в межах держави перебування. Функціонування постійного дипломатичного представництва, спеціальної місії, представництва при міжнародних міжурядових організацій вимагає чіткого правового регулювання як на міжнародному так і на національному рівнях. Таким чином, дипломатична діяльність в широкому розумінні цього поняття визначена здебільшого відповідними правовими рамками, що забезпечують її злагодженість та передбачуваність у діях держав стосовно інших суб'єктів міжнародного права.

Питання кодифікації норм міжнародного права упродовж тривалого часу знаходилося у центрі уваги не лише вчених. Але й відповідних державних та міжнародних органів, діяльність яких потребувала чіткого правового регулювання. Першим вченим, який запропонував провести систематизацію норм міжнародного права на професійному рівні у вигляді єдиного кодексу був Джерамі Бентам [1, p.451]. Саме йому належить авторство терміну «кодифікація» та зрештою і саме поняття «міжнародне право» (international law). Його наукова праця «принципи міжнародного права» містила теоретичне обґрунтування питань, що стосуються вироблення узгодженої системи норм міжнародного права. Автор обґрунтовував необхідність кодифікації міжнародного права не лише з позиції існуючого на той час права, але й висунув ідеї, щодо нового міжнародного права, яке за змістом було б наближеним до сучасного права. Він виступив за принцип відкритої дипломатії. Вчений зазначав, що «жодні переговори не повинні зберігатися в секреті від громадськості, а тим більше від парламенту, коли від нього надходить відповідний запит». Дж. Бентам особливо наголошував на тому, що «таємниця ніколи не повинна зберігатися щодо укладених договорів» [2, с. 248]. Наукова спадщина Дж. Бентама щодо змісту поняття «кодифікація міжнародного права» більш предметно проявилася у «Положенні про Комісію міжнародного права», яке було прийнято Генеральною Асамблеєю ООН у 1947 року.

Підхід щодо сутності поняття «кодифікації» розглядається через подвійне розуміння цього терміну. З одного боку він передбачає сукупність існуючих юридичних зобов'язань держав і об'ємну групу нових норм міжнародного права щодо поведінки, яка сформувалася раніше на практиці у вигляді звичаєвих норм. Саме поєднання вже діючого і нового права складає змістовну характеристику процесу кодифікації та прогресивного розвитку міжнародного права в цілому, і зокрема, дипломатичного права.

Норми Положення про КМП (ст.18-23) чітко окреслюють режим цілісності та завершеності процесу діяльності спеціалізованих інституцій ООН щодо створення кодифікаційних актів у сферах, які не врегульовані нормами договірного права. КМП ООН на своїй першій сесії в 1949 р. серед низки питань, які підлягали кодифікації, виділила питання дипломатичних і консульських зносин. Через деякий час Генеральна Асамблея ООН своєю Резолюцією 695 (VII) визначила початок необхідної роботи щодо питань про «дипломатичні відносини і дипломатичний імунітет», наголосивши при цьому на першочерговості цієї ділянки роботи для КМП. Однак конкретна робота у цьому напрямку розпочалася лише у 1955 р. Вона передбачала проведення ґрунтовного аналізу існуючих договірних та звичаєвих норм у зазначеній сфері, вивчення дипломатичної практики держав та дослідження найбільш важливих і складних проблем, які стосувалися привілеїв та імунітетів.

В кінцевому підсумку робота над проектом Конвенції про дипломатичні зносини була завершена у 1958 р., що дало підставу ГА ООН прийняти рішення про скликання міжнародної конференції з метою прийняття остаточного тексту конвенції. На конференції, яка проходила у Відні у 1961 р. за участі 81 держави, було прийнято Віденську конвенцію про дипломатичні зносини, котру підписали близько 40 держав. Після цього вона була відкрита для приєднання іншими державами. Конвенція, яка концептуально у своїй основі була визначені і підготовлена членами КМП, охоплювала найважливіші політичні та правові аспекти проблем дипломатичних відносин.

Серед них необхідно виділити інститут визнання, як основу для встановлення цих відносин, основні функції дипломатичного представництва, призначення глави та членів персоналу дипломатичного представництва, систему привілеїв та імунітетів та інше. Необхідно зазначити, що ухвалення цієї Конвенції за своїм значенням сягає далеко за межі юридичної систематизації норм дипломатичного права [3, с. 53]. На конференції відбулося не просто вдосконалення правової форм дипломатичної діяльності, але й зміна правової природи цих норм через трансформацію їх зі звичаєвих у конвенційні.

Прийняття Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р. було початком широкомасштабної роботи у процесі систематизації права зовнішніх зносин в цілому. Складовим компонентом цієї роботи була розробка та прийняття Віденської конвенції про консульські зносини. Потреба кодифікації права консульських зносин також обґрунтовувалось наявністю довготривалої одноманітної консульської практики та значної кількості двосторонніх консульських конвенцій. В 1955 р. КМП прийняла рішення розпочати роботу з вивчення та аналізу існуючого теоретичного і практичного матеріалу у цій сфері і призначила Я. Жоурека спеціальним доповідачем по цьому питанню, а по факту відповідальним за підготовку проекту тексту майбутньої конвенції про консульські зносини. За короткий період часу у 1959 р. він запропонував КМП проект конвенції, в якому консульські функції були подані у двох варіантах. Перший з них містив загальні положення, згідно яких функції і повноваження консулів були визначені згідно з міжнародним правом акредитуючої держави. В другому варіанті – консульські функції залишились сформульовані детально у 15 ст. [4, p. 91].

В підсумковому проекті Я. Жоурей стверджував, що обидва варіанти є результатом оцінки консульської практики держав, яка на його думку, не була одноманітною. Відтак, він віддав перевагу першому варіанту Конвенції [5, p. 93].

Стосовно консульських привілеїв спеціальний доповідач запропонував, щоб віднести до них наступні: недоторканість резиденції та архіву консульської установи, особиста недоторканість, юрисдикційний імунітет, звільнення від податків із застереженням, що їх предметна сфера є значно вужчою в порівнянні з відповідними дипломатичними привілеями.

Впродовж 1960-61 рр. КМП поетапно розглядала другу і третю версію проекту конвенції про консульські зносини і внесли суттєві доповнення з врахуванням пропозицій, поданих від низки держав, зокрема від Югославії, Фінляндії, Норвегії та Чехословаччини [5, p. 60].

На чергових сесіях комісія зверталася до цієї теми, вносячи конструктивні зауваження з приводу формування остаточної концепції побудови майбутньої конвенції та необхідності використання матеріалів, що паралельно готувалися для кодифікації дипломатичного права [3, с. 298].

На міжнародній конференції, яка відбулася у Відні з 4 березня по 24 квітня 1963 р. за участі делегацій з 92 держав проблематика формулювання консульських функцій не викликала вже особливих суперечливих дискусій. На конференції було ухвалено Віденську конвенцію про консульські зносини, яка містила 79 статей. Крім проєкту КМП був врахований внесок Індії та Югославії в якості додаткового пункту «m» до ст. 5 конвенції про «виконання інших функцій, покладених на консульські установи акредитуючою державою, які не заборонені законами і правилами держави перебування або проти виконання яких держава перебування не має заперечень або які передбачені міжнародними договорами, що діють між акредитуючою державою і державою перебування [6, s. 29-30].

Разом з тим необхідно відзначити, що із прийняттям Віденської конвенції про дипломатичні зносини та Віденської конвенції про консульські зносини кодифікація норм у сфері дипломатичних відносин не завершилась. Поза межами цих конвенцій залишилося чимало неврегульованих питань, які стосувалися діяльності спеціальних місій і постійних представництв при міжнародних міжурядових організаціях. Це стосувалося статусу послів із спеціальними дорученнями, представників на дипломатичних конференціях та осіб, що направлялися до різних держав з окремими обмеженими повноваженнями. Тому КМП вважала за потрібне, що ці форми дипломатії також повинні бути вивчені з метою виявлення необхідних норм, якими вони повинні регулюватися і доручила спеціальному доповідачу розробити питання і підготувати доповідь з цього приводу [7, с. 89].

Приступаючи до цього питання, члени Комісії враховували той факт, що тривалий період не було відповідного міжнародно-правового акту у цій сфері, а це суттєво перешкоджало функціонуванню спеціальних місій [8, p. 29].

На початкових етапах КМП намагалася спочатку завершити кодифікацію права дипломатичних відносин через доповнення проекту Конвенції про дипломатичні зносини трьома статтями про спеціальні місії. Однак коли ці статті були відхилені під час роботи конференції у 1961 р., КМП вже більш фахово підійшла до цього питання [9, p. 56].

У ході роботи XV сесії КМП запропонувала проф. М. Бартоша призначити спеціальним доповідачем з врахуванням зауважень про те, що спеціальні місії як за своїми функціями, так і за характером діяльності відрізняється від постійних дипломатичних представництв. У наступні роки КМП заслухала чотири звіти спеціального доповідача з приводу проекту Конвенції про спеціальні місії та зверталася до держав-членів із проханням надіслати свої зауваження з цього питання.

На XXIII і XXIV сесіях Генеральної Асамблеї ООН було розглянуто проект Конвенції про спеціальні місії, розроблений КМП. Завершальний етап роботи щодо кодифікації та прогресивного розвитку інституту спеціальних місій відбувся 8 грудня 1969 р. коли ГА ООН прийняла Конвенцію про спеціальні місії в остаточному варіанті. Один із дослідників цього питання І. Сімоніді зазначив, що прийняття конвенції про спеціальні місії слід розглядати як один із важливих етапів кодифікації та прогресивного розвитку дипломатичного права. Як і попередні конвенції її зміст, визначення, формулювання є результатом політичних компромісів, необхідних для розвитку міжнародних відносини між державами [10, p. 8].

Досліджуючи тему присвячену спеціальній місії КМП обрала саме такий робочий термін, який держави використовували у двосторонніх відносинах між собою. Поза тим, термін ad hoc дипломатія також використовувався для позначення як місії, які держави відправляли в рамках двосторонніх відносин, так і делегацій, що брали участь у міжнародних конференціях скликаних міжнародними організаціями. Саме тому КМП організувала свою роботу із розробки двох окремих конвенцій. Одна з них повинна була регулювати діяльність місій у двосторонніх відносинах, а інша у відносинах між державами та міжнародними міжурядовими організаціями, де містилися положення про статус делегацій на міжнародних конференціях та засіданнях міжнародних органів [9, p. 55-57].

Розробка і прийняття Віденської конвенції про представництво держав у їх відносинах із міжнародними організаціями універсального характеру проходили дещо по іншому сценарію. Представництва держав при міжнародних міжурядових організаціях так само як і представництва міжнародних організацій на території держав є новим інститутом міжнародного права. Як зазначає проф. В. Репецький КМП «прийняла правильне рішення, яке стосувалося позитивної відповіді про те, що відносини між державами та міжнародними організаціями мають дипломатичний характер і підлягають регулюванню дипломатичним правом» [3, с. 256-257]. Дипломатичне право міжнародних організацій відрізняється від класичних дипломатичних місій за своїми функціями. Постійний представник при міжнародній організації діє як представник держави при особливому суб'єкті міжнародного права – міжнародній організації, штаб квартира якої розміщена на території третьої держави.

У сфері дипломатичного права досі залишаються не повною мірою кодифіковані теми, серед яких найбільше уваги заслуговує інститут дипломатичного захисту. Розроблений у 2006 р. проєкт статей про дипломатичний захист «сформував цілісну модель цього інституту, що охоплює національну належність вимог, безперервність громадянства, питання множинного громадянства, захист осіб без громадянства та біженців, особливості захисту юридичних осіб і акціонерів» [11, с. 370].

Досить цікавою є і офіційна статистика участі держав у ключових конвенціях з права зовнішніх зносин. Так, згідно офіційного реєстру міжнародних договорів ООН, станом на 2026 рік сторонами Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 року є 193 держави світу, сторонами Віденської конвенції про консульські зносини 1963 року є 182 держави. Умовою набрання чинності Конвенції про спеціальні місії 1969 року була здача на зберігання депозитарію 22 ратифікаційних грамот, а на сьогоднішній момент до цієї конвенції приєдналось 40 держав. Єдиним міжнародним договором у сфері права зовнішніх зносин, який не набув чинності залишається Віденська конвенція про представництво держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975 року. Згідно ст. 89 цієї Конвенції для набуття чинності необхідно передати депозитарію 35 ратифікацій держав. До конвенції приєдналось лише 34 держави [12].

Висновки. Підсумовуючи проведене дослідження, слід відзначити важливість кодифікації норм міжнародного права як особливого і найбільш комплексного способу їх систематизації, який

полягає у змістовному погодженні та зміні певної, пов'язаної спільним предметом регулювання, групи норм міжнародного права.

Внаслідок ґрунтовної діяльності Комісії міжнародного права ООН були прийняті низка конвенцій з права зовнішніх зносин, зокрема Віденська конвенція про дипломатичні зносини Віденська конвенція про консульські зносини, Конвенція про спеціальні місії, Віденська конвенція про представництво держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру.

Аналіз офіційної статистики щодо участі держав у ключових конвенціях з права зовнішніх зносин також демонструє різну реакцію держав щодо взяття на себе договірних зобов'язань у сфері дипломатичних відносин. Віденська конвенція про дипломатичні зносини, яка регулює правовий статус посольств і дипломатичного персоналу має абсолютну підтримку фактично всіх держав світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАННИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Liang Y-L. Le développement et la codification du droit international. RdC. 1948. Vol. 73. P. 407–532.
2. Енциклопедія міжнародного права: у 3 т. Т. І. А-Д. К.:Академперіодика, 2014. 920 с.
3. Репецький В.М. Дипломатичне і консульське право.К., 2006. 372 с.
4. Yearbook of the international law commission. 1957, Volume II. Doc A CN A 108. T.II. URL: https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1957_v2.pdf.
5. Yearbook of the International Law Commission. 1961, Volume II. Doc A CN 4 137. T. II. URL: https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1961_v2.pdf.
6. Sawicki S. Prawo konsularne. Studium prawno międzynarodowe. Warszawa, 1998. 327 s.
7. Report of the International Law Commission covering the work of its tenth session, 28 April-4 July 1958. A/CN.4/SER.A/1958/Add.l. URL: https://digitallibrary.un.org/record/714080?ln=en&v=pdf .
8. Nikołajew J. The Concept and Classification of Special Missions of States and International Organizations. Martinus Nijhoff Publishers, 1988. 282 p.
9. Dembinski L. The Modern Law of Diplomacy. External Missions of States and International Organizations. Martinus Nijhoff Publishers, 1988. 282 p.
10. Simoniti I. Specialne misije. Teorija in praksa: Posebna izdaja. Fakulteta za družbene vede, 1995. 72 p.
11. Котляр О.І. Дипломатичний захист у системі сучасного міжнародного права: еволюція, кодифікація та трансформація функцій. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право.*2026. Випуск 93. Частина 5. С. 367–372. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.5.47.
12. Multilateral Treaties Deposited with the Secretary-General. URL: https://treaties.un.org/Pages/Treaties.aspx?id=3&subid=A&clang=_en.

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Земан І.В., Ольшанецька С.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.6:341.9:34(37)
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.17

ПРАВОВІ НАСЛІДКИ РОЗІРВАННЯ ЗАРУЧИН: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ВІД РИМСЬКОГО ДО СУЧАСНОГО СІМЕЙНОГО ПРАВА

Зубарева А.Є.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного права,
Львівський національний університет імені Івана Франка
ORCID: 0000-0005-5232-7979

Грабинський М.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного права,
Львівський національний університет імені Івана Франка
ORCID: 0000-0001-8338-8810

Зубарева А.Є., Грабинський М.І. Правові наслідки розірвання заручин: порівняльно-правовий аналіз від римського до сучасного сімейного права.

Стаття присвячена дослідженню правових наслідків розірвання заручин та еволюції їх правового регулювання від римського права до сучасного сімейного права. Проаналізовано правову природу заручин у римському праві, де вони розглядалися як домовленість про майбутній шлюб та могли породжувати певні майнові наслідки. Розкрито подальшу трансформацію відповідного інституту у праві нового часу та сучасних правових системах. На основі порівняльно-правового аналізу досліджено підходи до визначення правових наслідків розірвання заручин у різних правових традиціях, зокрема в англо-американському праві, праві континентальної Європи (на прикладі Німеччини та Франції), а також у праві Китайської Народної Республіки та України. Встановлено, що у сучасному праві заручини, як правило, не створюють юридичного обов'язку укладення шлюбу, що зумовлено принципом свободи шлюбу, однак у низці правових систем, зберігаються окремі майнові наслідки їх припинення, пов'язані з відшкодуванням витрат або поверненням подарунків. Обґрунтовано, що підходи до врегулювання відповідних відносин варіюються від законодавчо закріплених моделей до гнучких механізмів, сформованих судовою практикою та звичаями. Водночас встановлено, що сучасний підхід до правового регулювання заручин відображає загальну тенденцію розвитку сімейного права, спрямовану на мінімізацію втручання держави у сферу особистих відносин та посилення автономії волі учасників сімейних правовідносин. Це зумовлює трансформацію інституту заручин із правової конструкції, що могла породжувати відповідальність за порушення обіцянки шлюбу, у переважно соціально-правове явище, у межах якого юридичного значення набувають, насамперед, окремі майнові аспекти відповідних відносин. Окрему увагу приділено визначенню права, що підлягає застосуванню у відносинах із іноземним елементом. Встановлено, що ключовим є питання правової кваліфікації заручин, від якого залежить вибір колізійної прив'язки та застосовного права, зокрема lex personalis, lex contractus та lex loci delicti. Доведено, що відсутність єдиного підходу до кваліфікації заручин зумовлює складність правозастосування у транскордонних відносинах. Це свідчить про необхідність вироблення більш узгоджених підходів як у національному, так і в міжнародному правовому вимірі. Зроблено висновок про відсутність уніфікованого підходу до визначення правових наслідків розірвання заручин та необхідність подальшого комплексного дослідження цієї проблематики.

Ключові слова: заручини, розірвання заручин, порівняльне цивільне право, міжнародне приватне право, колізійні норми, римське право.

Zubareva A.Y., Hrabynskyi M.I. Legal consequences of the termination of engagement: a comparative legal analysis from Roman to Modern family law.

The article is devoted to the analysis of the legal consequences of the termination of engagement and the evolution of their regulation from Roman law to modern family law. The legal nature of

engagement in Roman law is examined, where it was regarded as an agreement to conclude a future marriage and could entail certain proprietary consequences. The subsequent transformation of this institution in modern legal systems is also explored. Based on a comparative legal analysis, the study investigates different approaches to determining the legal consequences of broken engagements across various legal traditions, including Anglo-American law, continental European law (with particular reference to Germany and France), as well as the law of the People's Republic of China and Ukraine. It is established that, in modern law, engagement generally does not create a legal obligation to marry, reflecting the principle of freedom of marriage. However, in a number of legal systems certain proprietary consequences of its termination are still preserved, particularly in relation to compensation of expenses and restitution of gifts. It is substantiated that regulatory approaches vary from codified legal models to flexible mechanisms shaped by judicial practice and customary norms. At the same time, it is demonstrated that the modern approach to the regulation of engagement reflects a broader trend in family law aimed at minimizing state interference in personal relationships and strengthening the autonomy of the parties. This leads to the transformation of engagement from a legal construct that could entail liability for breach of a promise to marry into a predominantly socio-legal phenomenon, where legal significance is primarily attached to certain proprietary aspects of such relationships. Special attention is paid to determining the applicable law in relations involving a foreign element. It is established that the key issue is the legal classification of engagement, which determines the relevant connecting factors and applicable law, including lex personalis, lex contractus and lex loci delicti. It is argued that the absence of a unified approach to the classification of engagement complicates law enforcement in cross-border cases and highlights the need for more coherent approaches at both the national and international levels. The article concludes that there is no uniform model for regulating the legal consequences of broken engagements and that further comprehensive research in this area is required.

Key words: engagement, termination of engagement, comparative civil law, private international law, conflict-of-law rules, Roman law.

Постановка проблеми. Інститут заручин належить до традиційних правових явищ, які формувалися у межах розвитку сімейних відносин та відображали підходи суспільства до підготовчого етапу укладення шлюбу. Ще у римському праві заручини («*sponsalia*») розглядалися як домовленість сторін про намір укласти шлюб у майбутньому та виконували важливу соціально-правову функцію у процесі створення сім'ї. У різні історичні періоди правове значення заручин зазнавало істотних змін: від інституту, що міг породжувати певні юридичні наслідки у разі його безпідставного розірвання, до переважно соціального або морального зобов'язання. Заразом у правових системах нового часу – сформувався підхід, відповідно до якого порушення обіцянки шлюбу могло слугувати підставою для звернення до суду з вимогою про відшкодування шкоди, у зв'язку із підготовкою шлюбних церемоній чи відшкодування за цінні подарунки.

За загальним правилом, у сучасному сімейному праві держав – заручини не створюють юридичного обов'язку укласти шлюб, оскільки це зумовлено дотримання принципів свободи шлюбу та автономії волі особи у сфері сімейних відносин. Разом з тим, у законодавстві окремих держав зберігаються певні правові наслідки розірвання заручин. Підходи до врегулювання таких питань істотно різняться залежно від правової системи: у деяких державах відповідні положення прямо закріплені у нормах сімейного або цивільного законодавства, тоді як в інших – формуються переважно у судовій чи звичаєвій практиці.

Метою дослідження є з'ясування правових наслідків розірвання заручин та еволюції їх правового регулювання від римського права до сучасного сімейного права на основі порівняльно-правового аналізу.

Стан опрацювання проблематики. На сучасному етапі інститут заручин не отримав значного висвітлення у національній правовій доктрині. У більшості наукових досліджень питання заручин або взагалі не розглядаються, або аналізуються у межах загальної проблематики правового регулювання шлюбних відносин. Зокрема, окремі аспекти, пов'язаних із укладенням та припиненням шлюбу, досліджувалися у працях таких науковців, як Бошко В., Муромцева С., Матвєєва Г., Савченко Л., Сафончика О., Свердлова Г., Абдель Фатаха А., Харитонова Є., Шимона С., Шевченко Я., Шульгіна В. та інших. Натомість окремі аспекти окресленої теми знайшли відображення у зарубіжній правовій доктрині. Зокрема, питання історичного розвитку інституту заручин та

його значення у римському праві досліджуються у працях Sütken E., правова природа обіцянки шлюбу та її трансформація у сучасному праві аналізується у роботах Juan Manuel Blanch Nougués, а історичні та соціально-правові аспекти відповідальності за розірвання заручин висвітлюються у дослідженнях Simmonds A. З урахуванням наведеного можна констатувати, що проблема правових наслідків розірвання заручин залишається недостатньо дослідженою у національній правовій науці, що зумовлює необхідність її подальшого комплексного аналізу з урахуванням історичного розвитку відповідного інституту та сучасних підходів до його правового регулювання у різних правових системах.

Виклад основного матеріалу. У римському праві інститут заручин пов'язувався із поняттям «*sponsalia»* – попередньої домовленості між сторонами щодо укладення шлюбу у майбутньому. У цьому контексті заручини розглядалися як обіцянка сторін укласти шлюб у майбутньому. Зокрема, як підкреслює Sütken E., римські юристи визначали заручини як «обіцянку щодо укладення шлюбу» (*evlenmeye ilişkin vaatte bulunma*) [1, p. 171]. Хоча примушування до укладення шлюбу у римському праві не допускалося, оскільки заручини розглядалися лише як взаємна обіцянка майбутнього шлюбу (*sponsalia sunt mentio et repromissio nuptiarum futurarum*), вони визнавалися домовленістю сторін щодо укладення шлюбу у майбутньому, для виникнення якої достатньо було простої згоди сторін (*sufficit nudus consensus ad constituenda sponsalia*) (D. 23.1.1; D. 23.1.4). [2]. Разом з тим у римському праві існували й майнові аспекти відносин між майбутнім подружжям: у джерелах *Corpus Juris Civilis* згадуються дарування, здійснені у зв'язку з майбутнім шлюбом (*donatio ante nuptias*), правовий режим яких визначався у Кодексі Юстиніана, зокрема передбачалося, що у разі неукладення шлюбу особа могла вимагати повернення таких дарувань (C. 5.3.2). [3]. У науковій літературі також підкреслюється, що інститут заручин історично формувався на перетині правових і моральних засад. Як зазначає Juan Manuel Blanch Nougués, сам термін «*sponsalia»* походить від дієслова «*spondere»* – «обіцяти», що відображає давньоримську практику давати взаємну обіцянку укласти шлюб у майбутньому. У римських джерелах наголошується, що назва цього інституту пов'язана саме зі звичаєм «обіцяти майбутній шлюб», що стало підґрунтям формування відповідної правової конструкції [4, P. 32]. Автор також звертає увагу на погляди юриста *Servius Sulpicius*, одного з найвідоміших правознавців республіканської епохи, який у праці *De dotibus* пояснював зміст відповідного звичаю. За його описом, заручини передбачали взаємний обмін обіцянками між сторонами, після чого вони набували статусу наречених, що свідчить про сприйняття заручин як домовленості, заснованої на взаємних зобов'язаннях сторін [4, p. 32–33]. Таким чином, римське право, з одного боку, виходило з принципу свободи укладення шлюбу та недопустимості примушування до нього, а з другого – визнавало заручини домовленістю сторін щодо майбутнього шлюбу, яка могла мати певне юридичне значення, зокрема у сфері майнових відносин між сторонами.

Подальший розвиток відповідного інституту відображений у дослідженнях новітньої правової історії. Зокрема, Simmonds A. звертає увагу на те, що у справах того часу про порушення обіцянки шлюбу – заручальна каблучка поступово набула значення важливого доказу домовленості про майбутній шлюб, виступаючи матеріальним символом заручин у судовій практиці. Дослідниця підкреслює, що у процесі розгляду таких справ суди дедалі частіше зверталися до матеріальних атрибутів романтичних відносин, які слугували своєрідним візуальним підтвердженням домовленості про шлюб. У цьому контексті заручальна каблучка набувала значення не лише символічного атрибута заручин, а й важливого елемента доказування, оскільки сторони та суди використовували її як матеріальне підтвердження обіцянки майбутнього шлюбу. При цьому, як зазначає дослідниця, у відповідних судових процесах інтимні атрибути романтичних відносин, фактично трансформувалися у юридичні докази, за допомогою яких суди намагалися об'єктивувати факт існування обіцянки шлюбу [5, p. 398; 406–407]. Водночас аналіз відповідної судової практики свідчить, що позови про порушення обіцянки шлюбу виконували також певну соціальну функцію, оскільки через судовий розгляд таких справ суспільство фактично контролювало дотримання моральних очікувань, пов'язаних із заручинами та укладенням шлюбу [5, p. 401–402]. Таким чином, заручини виконували не лише підготовчу функцію щодо майбутнього шлюбу, а й мали важливе соціально-правове значення, оскільки засвідчували серйозність намірів сторін та формували підґрунтя для виникнення певних взаємних очікувань і зобов'язань.

З розвитком сімейного права у XX–XXI ст. підходи до правового значення заручин зазнали істотних змін. У сучасних правових системах відмовлено від можливості примушування до укла-

дення шлюбу або стягнення компенсації за порушення обіцянки шлюбу. Водночас окремі правові наслідки розірвання заручин, передусім майнового характеру, збереглися у законодавстві багатьох держав.

У праві англо-американської традиції історично існували спеціальні позови, спрямовані на захист інтересів сторони, яка зазнала шкоди внаслідок порушення обіцянки шлюбу. Зокрема, так звані позови щодо порушення інтимних або шлюбних відносин (*heart-balm actions)*, до яких належав позов про порушення обіцянки шлюбу (*breach of promise to marry*), дозволяли вимагати компенсацію за наслідки розірвання заручин. Як зазначає Carter E., такі позови входили до групи так званих *amatory torts («любовні делікти»)*, що охоплювали низку деліктів, пов'язаних із порушенням інтимних або шлюбних відносин, зокрема делікт відчуження подружньої прихильності (*alienation of affections*), делікт подружньої зради з участю третьої особи (*criminal conversation*), делікт спокушення (*seduction)* [6, p. 687–688]. Однак із розвитком сімейного права та зміною соціальних уявлень про шлюб, такі позови поступово втратили своє значення, а в більшості юрисдикцій були скасовані законодавчо.

У результаті сучасне право, як правило, не передбачає відповідальності за саме порушення обіцянки шлюбу, зосереджуючись, натомість, на окремих майнових наслідках розірвання заручин. Одним із найбільш поширених питань у судовій практиці є визначення правового режиму заручальної каблучки. Як зазначає Walsh A., у більшості штатів США заручальна каблучка розглядається як умовний дарунок (*conditional gift*), переданий у розрахунку на укладення шлюбу. Відповідно, якщо шлюб не відбувається, умова дарування вважається невиконаною, а право власності на відповідний дарунок не переходить остаточно до обдарованої особи [7, p. 68]. Водночас у судовій практиці сформувалися різні підходи до вирішення спорів щодо такого майна після розірвання заручин. Зокрема, як підкреслює автор, у праві окремих штатів тривалий час застосовувався підхід, заснований на встановленні вини сторін (*fault-based approach*), відповідно до якого право на заручальну каблучку визначалося з урахуванням того, яка сторона була винною у припиненні заручин [7, p. 68–69]. Сучасна тенденція розвитку права полягає у поступовій відмові від аналізу вини сторін та переході до *no-fault* моделі, за якою вирішальним є сам факт того, що шлюб не був укладений. У такому разі заручальна каблучка підлягає поверненню дарувальнику незалежно від того, хто ініціював припинення заручин [7, p. 70–71]. Таким чином, у праві англо-американської традиції відбувся поступовий перехід від деліктної відповідальності за порушення обіцянки шлюбу до врегулювання переважно майнових наслідків розірвання заручин, що відображає загальну тенденцію розвитку сучасного сімейного права, спрямовану на мінімізацію втручання держави у сферу особистих відносин.

Якщо звернутися до правових систем континентальної Європи, можна побачити, що юридичні наслідки розірвання заручин у низці держав прямо передбачені законодавством. Показовим прикладом такого підходу є правове регулювання заручин у Німеччині. Відповідні положення містяться у Німецькому цивільному кодексі (Bürgerliches Gesetzbuch, BGB), який у §§1297–1302 визначає правовий режим заручин. Насамперед законодавець закріплює принцип свободи укладення шлюбу: відповідно до §1297 BGB із заручин не може бути подано позов про укладення шлюбу, що виключає юридичний примус до вступу в шлюб, навіть за наявності відповідної домовленості між сторонами. Крім того, кодекс передбачає майнові наслідки припинення заручин. Так, згідно з §1298 BGB, сторона, яка без поважної причини відмовилася від укладення шлюбу, може бути зобов'язана відшкодувати іншій стороні витрати, понесені у зв'язку з підготовкою до шлюбу, зокрема витрати, пов'язані з організацією весільної церемонії або підготовкою до спільного побуту. Також окремо врегульовано питання подарунків: відповідно до §1301 BGB, у разі якщо шлюб не був укладений, подарунки, зроблені з нагоди заручин, підлягають поверненню [8]. Таким чином, німецьке законодавство поєднує відсутність примусу до укладення шлюбу з можливістю врегулювання майнових наслідків розірвання заручин, що свідчить про прагнення забезпечити баланс між автономією волі сторін та захистом їхніх майнових інтересів.

На відміну від німецького підходу, французьке законодавство не містить спеціальних норм, які б безпосередньо регулювали правовий режим заручин. Такі правові наслідки їх розірвання формуються на основі загальних положень цивільного права. Наприклад, у разі заподіяння шкоди внаслідок винної або недобросовісної поведінки однієї зі сторін може застосовуватися деліктна відповідальність відповідно до ст. 1240 Code civil. При цьому саме по собі розірвання заручин не тягне відповідальності, якщо воно не супроводжується такою поведінкою. Питання подарунків,

здійснених у зв'язку із майбутнім шлюбом, вирішується з урахуванням загальних положень про дарування. Зокрема, відповідно до ст. 1088 Code civil, дарування, здійснене на користь майбутнього шлюбу, втрачає силу у разі, якщо шлюб не був укладений, що у правозастосовній практиці використовується як підстава для повернення подарунків, переданих у зв'язку із заручинами [9]. Таким чином, у французькому праві відсутність спеціального регулювання заручин компенсується застосуванням загальних цивільно-правових механізмів, що забезпечує гнучкий підхід до визначення правових наслідків їх розірвання.

Необхідно зауважити, що особливості правового регулювання наслідків розірвання заручин у праві Китайської Народної Республіки (КНР) визначаються поєднанням загальних положень цивільного законодавства та судової практики. Цивільний кодекс КНР не містить спеціальних норм щодо заручин, однак закріплює ключові принципи цивільного права. Зокрема, відповідно до ст. 5 Цивільного кодексу КНР, цивільні правовідносини здійснюються на засадах добровільності, що означає свободу особи у вирішенні питання створення чи припинення правових зв'язків, а також принцип добросовісності, що вимагає чесної поведінки учасників цивільних відносин (ст. 7 ЦК КНР). У ст. 10 ЦК КНР допускає застосування звичаїв у разі відсутності прямого законодавчого регулювання, що має особливе значення для відносин, пов'язаних із заручинами [10]. Конкретизація правових наслідків розірвання заручин здійснюється і у судовій практиці. Зокрема, у тлумаченні Верховного народного суду КНР 2024 року щодо спорів, пов'язаних із заручальними подарунками, зазначається, що у разі якщо шлюб не був укладений, вимоги про повернення таких подарунків, як правило, підлягають задоволенню. Суди враховують обставини справи, зокрема мету передачі майна, місцеві звичаї, тривалість відносин між сторонами, розмір подарунків та їх фактичне використання, а також відмежовують заручальні подарунки від звичайних витрат, які не підлягають поверненню [11]. Таким чином, у китайському праві юридичні наслідки розірвання заручин формуються переважно через механізм повернення заручальних подарунків у поєднанні із застосуванням загальних принципів цивільного права та врахуванням звичаїв, що свідчить про гнучкий і контекстуальний підхід до врегулювання цих відносин.

У праві України юридичні наслідки розірвання заручин визначаються як на рівні конституційних засад, так і галузевого законодавства. У вітчизняній правовій доктрині підкреслюється, що розвиток сімейного законодавства України супроводжувався суттєвим оновленням підходів до регулювання сімейних відносин, зокрема звуженням втручання держави та розширенням автономії їх учасників. Так, у висновках Інституту законодавства відзначалося, що значну кількість положень Сімейного кодексу України наповнено новим прогресивним змістом, а учасникам сімейних відносин надано можливість самостійно визначати свої права та обов'язки [12, С. 235]. Зокрема, у ст. 51 Конституції України наголошується, що шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка, і це відображає загальний принцип свободи шлюбу [13]. Конкретизація відповідних положень здійснюється і у сімейному законодавстві. Так, ст. 31 Сімейного кодексу України передбачає майнові наслідки відмови від вступу в шлюб. Зокрема, у разі відмови однієї зі сторін від укладення шлюбу вона зобов'язана відшкодувати іншій стороні витрати, понесені у зв'язку з підготовкою до реєстрації шлюбу та весілля, якщо така відмова не була зумовлена поважними причинами. Крім того, у разі отримання подарунка, у зв'язку з майбутнім шлюбом, договір дарування може бути розірваний судом на вимогу дарувальника, що тягне обов'язок повернення подарованого майна або відшкодування його вартості [14]. У цьому контексті вітчизняна правова доктрина звертає увагу також і на те, що сімейне право виконує не лише регулятивну, а й виховну функцію, надаючи юридичного значення таким категоріям, як любов, повага та взаємна відповідальність. Це дозволяє розглядати окремі порушення сімейних обов'язків як юридично значущу поведінку, що може впливати на правові наслідки, зокрема у сфері припинення сімейних відносин [12, с. 242]. Таким чином, українське законодавство послідовно поєднує конституційно гарантований принцип свободи шлюбу з чітко визначеними майновими наслідками розірвання заручин, що свідчить про нормативно врегульований підхід до відповідних відносин.

З урахуванням проведеного порівняльного аналізу можна констатувати, що попри спільну основу у вигляді принципу свободи шлюбу, правове регулювання наслідків розірвання заручин у різних правових системах суттєво відрізняється. У німецькому праві ці відносини врегульовані на рівні законодавства із чітким визначенням майнових наслідків, тоді як у французькому праві – відсутність спеціальних норм компенсується застосуванням деліктного права та норм про дарування. У праві КНР відповідні наслідки формуються переважно через судову практику та інститут

повернення заручальних подарунків із урахуванням звичаїв. Водночас українське законодавство закріплює нормативно визначений підхід, поєднуючи принцип свободи шлюбу з конкретними майновими наслідками розірвання заручин. Отже, правове регулювання цих відносин варіюється від кодифікованих моделей до гнучких судово-практичних підходів, що зумовлено особливостями правових традицій.

З урахуванням різноманітності підходів до визначення правових наслідків розірвання заручин у національних правових системах постає питання про право, що підлягає застосуванню до таких відносин у разі наявності іноземного елемента. У транскордонних справах сторони можуть бути пов'язані з різними правопорядками. З огляду на це існує необхідність визначення відповідного колізійного регулювання. Одночасно, це ускладнюється відсутністю єдиного підходу до правової природи заручин: у різних правових системах вони можуть розглядатися як сімейні, договірні або деліктні відносини. Така різноманітність підходів безпосередньо впливає на вибір колізійної прив'язки та визначення застосовного права.

У міжнародному приватному праві можна виокремити кілька підходів до кваліфікації заручин. Це свідчить про те, що вибір відповідних колізійних прив'язок та застосовного права визначає, яка саме колізійна норма підлягає застосуванню у конкретній ситуації.

По-перше, заручини можуть розглядатися як сімейно-правові відносини, що передбачає застосування особистого закону сторін (*lex personalis*) відповідно до ст. 16 Закону України «Про міжнародне приватне право» [15]. Такий підхід орієнтується на право держави громадянства або місця проживання сторін.

По-друге, у частині майнових наслідків заручини можуть кваліфікуватися як договірні відносини, зокрема у контексті дарування чи інших майнових угод, що встановлює застосування права, визначеного для договірних зобов'язань (*lex contractus*) відповідно до ст. 32 цього Закону [15]. У такому випадку застосовується право, обране сторонами, або право, що має найбільш тісний зв'язок із відповідними правовідносинами.

По-третє, у випадках заподіяння шкоди внаслідок недобросовісного припинення заручин – відносини можуть набувати деліктного характеру, що передбачає застосування права, визначеного для недоговірних зобов'язань (*lex loci delicti*), зокрема відповідно до ст. 49 зазначеного Закону [15]. Такий підхід орієнтується на право держави, у якій мала місце дія або інша обставина, що спричинила шкоду.

Таким чином, множинність підходів до правової кваліфікації заручин викликає варіативність колізійного регулювання та ускладнює визначення застосовного права у конкретній справі. Це може призводити до різних правових результатів залежно від обраної моделі кваліфікації, що актуалізує необхідність комплексного та узгодженого підходу у правозастосовній практиці.

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що інститут заручин зазнав істотної трансформації: від правової конструкції, яка у римському праві могла породжувати певні юридичні наслідки, до сучасного інституту, що, як правило, не створює обов'язку укладення шлюбу, але зберігає окремі майнові наслідки. Порівняльний аналіз свідчить про відсутність єдиного підходу до правового регулювання наслідків розірвання заручин: у німецькому праві вони чітко врегульовані на рівні законодавства, у французькому – формуються на основі загальних положень деліктного права та норм про дарування, у праві КНР – значною мірою через судову практику та звичаї, тоді як українське законодавство поєднує конституційний принцип свободи шлюбу з нормативно визначеними майновими наслідками. У контексті міжнародного приватного права встановлено, що ключовим є питання правової кваліфікації заручин, оскільки залежно від обраного підходу можуть застосовуватися різні колізійні прив'язки (*lex personalis, lex contractus, lex loci delicti*), що вказує на варіативність правових результатів. З урахуванням наведеного, можна дійти висновку, про відсутність уніфікованого підходу до визначення правових наслідків розірвання заручин як у національному, так і в міжнародному вимірі, що зумовлює необхідність подальшого доктринального осмислення та вироблення більш узгоджених підходів у правозастосовній практиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Sütken E. Roma hukukunda nişanlanma, evlenme ve evliliğin sona ermesi. *AndHD*. 2024. Cilt 10, Sayı 1. S. 169–193. DOI: https://doi.org/10.54699/andhd.1392353.
2. Digesta Iustiniani. URL: https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr (дата звернення: 19.03.2026).

3. Codex Iustinianus. URL: https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr (дата звернення: 19.03.2026).
4. Juan Manuel Blanch Nougués. En torno al significado originario de los términos “compromiso” y “engagement” en el derecho y su sentido actual. *Comunicación y Hombre*. 2017. № 14. P. 21–39. URL: https://www.redalyc.org/pdf/1294/129453532001.pdf .
5. Simmonds A. Rings of power: a legal history of the engagement ring in early twentieth-century Australia. *History Australia*. 2024. Vol. 21, № 3. P. 398–415. DOI: https://doi.org/10.1080/14490854.2024.2375367.
6. Carter E. R. Adultery Provisions in Matrimonial Agreements. *American University Law Review*. 2024. Vol. 73. P. 679–727. URL: https://aulawreview.org/wp-content/uploads/2024/03/Carter.pdf.
7. Walsh A. Property Law-’Til Court Do Us Part: Massachusetts SJC Holds Donor Entitled to Ring Upon Broken Engagement-Johnson v. Settino, 245 N.E.3d 196 (Mass. 2024). *Suffolk Journal of Trial and Appellate Advocacy*. 2025. Vol. 31, Iss. 1. P. 63–76. URL: https://dc.suffolk.edu/jtaa-suffolk/vol31/iss1.
8. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB): Цивільний кодекс Німеччини. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/ (дата звернення: 20.03.2026).
9. Code civil: Цивільний кодекс Франції. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070721/ (дата звернення: 20.03.2026).
10. Civil Code of the People’s Republic of China. Цивільний кодекс КНР. URL: https://english.www.gov.cn/archive/lawsregulations/202012/31/content_WS5fedad98c6d0f72576943005.html (дата звернення: 20.03.2026).
11. Provisions of the Supreme People’s Court on Several Issues Concerning the Application of Law in the Trial of Cases Involving Betrothal Gift Disputes (Fa Shi [2024] No. 1). URL: https://www.chinajusticeobserver.com/a/spc-issues-judicial-interpretation-on-betrothal-gift-disputes (дата звернення: 20.03.2026).
12. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України: історія – крізь серце. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2024. Вип. 78. С. 232–253. DOI: http://dx.doi.org/10.30970/vla.2024.78.232.
13. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 20.03.2026).
14. Сімейний кодекс України: Кодекс України; Закон від 10.01.2002 № 2947-III. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text (дата звернення: 20.03.2026).
15. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23.06.2005 № 2709-IV. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text (дата звернення: 20.03.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Зубарева А.Є., Грабинський М.І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 341.71
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.18

ЕВОЛЮЦІЯ ДИПЛОМАТИЧНИХ ПРЕДСТАВНИЦТВ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ТА ЦИФРОВОЇ ДИПЛОМАТІЇ

Карвацька С.Б.,
доктор юридичних наук, професор,
в.о. завідувача кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0001-9948-4866

Чепель О.Д.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0001-5995-7569

Строїч М.І.,
асистент кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0003-0328-2851

Карвацька С.Б., Чепель О.Д., Строїч М.І. Еволюція дипломатичних представництв в умовах глобалізації та цифрової дипломатії.

У статті досліджується еволюція дипломатії в цифрову еру, яка трансформувала міжнародну комунікацію, розширивши канали взаємодії між державами та недержавними акторами. Соціальні мережі і платформи миттєвої комунікації прискорили дипломатичні процеси, зробивши їх більш відкритими, водночас зменшивши ексклюзивність традиційних каналів, що раніше концентрували владу лише у руках політичних еліт та урядовців. Цей перехід створив новий глобальний ландшафт, де інформація стала ключовим ресурсом для прийняття рішень і формування міжнародних відносин.

Доведено, що разом із потенціалом цифрових інструментів з'явилися нові виклики. Кіберзагрози, включно з державними кібератаками та порушеннями безпеки даних, ставлять під загрозу конфіденційність і цілісність дипломатичної інформації, а швидке поширення дезінформації підриває довіру між країнами, спотворює переговори та дестабілізує міжнародні процеси. Ці явища підкреслюють необхідність надійних систем кіберзахисту, практик перевірки інформації та міжнародного співробітництва для нейтралізації ризиків у цифровому середовищі. Водночас цифрова дипломатія відкриває безпрецедентні можливості для прямого контакту урядів з глобальною аудиторією, підвищення прозорості державних процесів, зміцнення міжнародної співпраці та ухвалення рішень на основі даних. Вона сприяє демократизації дипломатії, розмиваючи традиційні ієрархічні структури, і дозволяє інтегрувати глобальний порядок денний у процеси врядування, торгівлі та державного брендингу.

У висновку наголошується, що майбутнє дипломатії залежить від здатності держав балансувати між можливостями цифрових технологій і супутніми ризиками. Комплексні стратегії, що поєднують кіберзахист, перевірку інформації та міжнародну координацію, стануть ключовими для ефективного функціонування дипломатії в цифрову епоху. Тільки через інтеграцію інноваційних комунікаційних інструментів із механізмами безпеки та управління інформаційними ризиками дипломатія зможе залишатися ефективною, надійною та адаптивною у глобалізованому цифровому середовищі.

Ключові слова: міжнародне право, практика міжнародних відносин, традиційна дипломатія, цифрова дипломатія, посольства, міжнародні організації, дипломатична практика, кібербезпека.

Karvatska S.B., Chepel O.D., Stroich M.I. The evolution of diplomatic missions in the context of globalisation and digital diplomacy.

This article examines the evolution of diplomacy in the digital age, which has transformed international communication by expanding the channels of interaction between states and non-state actors. Social media and instant messaging platforms have accelerated diplomatic processes, making them more open, whilst reducing the exclusivity of traditional channels that previously concentrated power solely in the hands of political elites and government officials. This transition has created a new global landscape where information has become a key resource for decision-making and the shaping of international relations.

It has been demonstrated that, alongside the potential of digital tools, new challenges have emerged. Cyber threats, including state-sponsored cyberattacks and data breaches, jeopardise the confidentiality and integrity of diplomatic information, whilst the rapid spread of disinformation undermines trust between nations, distorts negotiations and destabilises international processes. These phenomena underscore the need for robust cyber-security systems, fact-checking practices and international cooperation to mitigate risks in the digital environment. At the same time, digital diplomacy opens up unprecedented opportunities for governments to engage directly with a global audience, increase the transparency of state processes, strengthen international cooperation and make data-driven decisions. It contributes to the democratisation of diplomacy by eroding traditional hierarchical structures and enables the integration of the global agenda into governance, trade and nation branding processes.

The conclusion emphasises that the future of diplomacy depends on states' ability to balance the opportunities offered by digital technologies against the associated risks. Comprehensive strategies combining cyber security, fact-checking and international coordination will be key to the effective functioning of diplomacy in the digital age. Only by integrating innovative communication tools with security mechanisms and information risk management can diplomacy remain effective, reliable and adaptable in a globalised digital environment.

Key words: international law, practice of international relations, traditional diplomacy, digital diplomacy, embassies, international organisations, diplomatic practice, cybersecurity.

Постановка проблеми. Традиційно дипломатична діяльність була зорієнтована на системне спостереження, аналітичне опрацювання інформації та втілення довгострокових стратегічних цілей. Упродовж останніх десятиліть дипломатична практика зазнала глибокої модернізації, зумовленої стрімким розвитком цифрових інструментів. Цифрова епоха, позначена експансією мережі Інтернет, соціальних платформ та інноваційних засобів комунікації, істотно переосмислила механізми взаємодії як державних, так і недержавних акторів у міжнародному середовищі. Впровадження цифрових технологій спричинило еволюцію дипломатичного простору, відкривши нові можливості для комунікації та водночас породивши низку комплексних викликів. Якщо раніше дипломатичні контакти здебільшого обмежувалися формалізованими міждержавними переговорами, то нині цифрові платформи, зокрема Twitter, Facebook і YouTube, забезпечують урядам можливість прямої взаємодії з іноземною аудиторією у режимі реального часу, минаючи традиційні медіа та класичні протокольні бар'єри. Така модель, відома як «цифрова дипломатія» формує якісно новий рівень комунікації, що характеризується безпосередністю, відкритістю та розширенням каналів взаємозв'язку між державами, їхніми громадянами та міжнародними інституціями [1].

Метою статті є дослідження еволюції дипломатичних представництв в умовах глобалізації та цифрової дипломатії та визначення відмінностей між традиційною та цифровою дипломатією.

Стан опрацювання проблематики. Сучасні дослідження у світі фокусуються на тому, як інформаційні технології, соціальні платформи та великі дані змінюють традиційні канали дипломатичної взаємодії, прискорюють обмін інформацією та формують нові механізми впливу у глобальній політиці (праці таких вітчизняних науковців як Т. Краснопольська, Т. Мірошниченко, Г. Федорова). У зарубіжних дослідженнях таких вчених як Д. Ібаньєс-Тірадо, Дж. Кулеша, М. Марсден, В. Рашика, Д. Хеніг, Л. Хуршед прослідковується аналіз тенденцій до інтеграції цифрових інструментів у дипломатичну діяльність, що відкриває перспективи для переосмислення стратегічних підходів до міжнародних комунікацій, функцій та формує новий фронтир наукових досліджень і підкреслює інноваційний характер обраної теми.

Виклад основного матеріалу. Дипломатія як практика міжнародних відносин завжди сприяла політичним діалогам між державами та урядами, прагнучи водночас розвивати мирне співробітництво та вирішувати міжнародні конфлікти. Зі зростанням глобалізації та посиленням взаємозалежності країн через торгівлю дипломатія еволюціонувала – протягом останніх кількох років значення цифрових технологій вийшло за межі простої конкурентоспроможності [2]. Поява міжнародних недержавних суб'єктів революціонізувала динаміку глобальних справ [3, с. 75-89]. Дипломатія охоплює не лише мирне використання ресурсного потенціалу, а й залучення політичних та економічних важелів для реалізації зовнішньополітичної доктрини, що дає змогу простежити трансформації, які зумовили виникнення новітніх моделей формування державної політики. У межах такого підходу виокремлюють чотири ключові прикладні функції дипломатії: комунікативну, інформаційно-аналітичну, переговорну та функцію врегулювання конфліктів.

Сучасна дипломатія характеризується підвищеною відкритістю та динамічністю, поєднуючи елементи класичної та цифрової парадигм. На відміну від ієрархічної моделі «зверху вниз», притаманної класичній дипломатії у сфері переговорів і поширення інформації, сучасні практики передбачають більш горизонтальні та інтерактивні форми взаємодії. Окрім того, дипломатія в соціальних мережах може слугувати каналом комунікації для держав ще до початку офіційних переговорів [4, с. 122-135]. Поняття «цифрова дипломатія» охоплює як виникнення нових напрямів дипломатичної активності, так і модернізацію традиційних практик шляхом інтеграції інноваційних інформаційно-комунікаційних технологій. Така трансформація зумовила активну присутність дипломатичних установ і окремих представників дипломатичного корпусу у соціальних мережах, де їхні акаунти нерідко виконують функцію самостійних каналів репрезентації офіційної позиції [5].

Водночас цифрова дипломатія постає як логічне продовження класичної дипломатичної практики, реалізоване через нові канали – офіційні вебресурси, масмедіа та соціальні мережі (зокрема Twitter і Facebook), які використовуються державними лідерами та урядами для встановлення безпосереднього контакту з аудиторією. Проте її зміст не зводиться лише до технологічного інструментарію: завдяки розширенню комунікаційних мереж вона істотно трансформує саму архітектуру дипломатичної взаємодії, залучаючи ширше коло учасників і зацікавлених сторін, ніж це було властиво традиційній дипломатії [1]. Цифрова дипломатія також виступає дієвим інструментом посилення спроможності держав здійснювати цілеспрямоване й кероване поширення стратегічно важливої інформації з метою досягнення визначених політичних цілей.

До переліку основних інструментів цифрової дипломатії Т. Краснопольська відносить: «створення та роботу веб-сайтів міністерств закордонних справ, посольств та міжнародних організацій (які служать для пояснення та транслювання їхньої національної зовнішньої політики та спростування неприйнятних дій чи претензій інших держав); соціальні мережі – поширення онлайн-каналів сприяє зростанню принципів відкритості та прозорості, соціальні мережі (Twitter, Facebook, Instagram та YouTube) забезпечують платформу для відкритого спілкування та стають найпотужнішим інструментом комунікації» [6, с.16].

Зростаюча цифровізація трансформує дипломатію, надаючи соціальним медіа ключову роль у забезпеченні прозорості та прямої комунікації з глобальною аудиторією, водночас породжуючи нові виклики для національної безпеки та міжнародної довіри. Цифрова дипломатія формує «суспільство обміну інформацією», де дипломати взаємодіють із державними та недержавними акторами, включно з організаціями громадянського суспільства, створюючи мережі співпраці та зменшуючи міжнародну напруженість. Вона також орієнтована на публічну дипломатію, управління знаннями та оперативне реагування у кризових ситуаціях, що дозволяє урядам ефективно просувати національні інтереси, налагоджувати міжнародні відносини та координувати гуманітарну допомогу в режимі реального часу.

Просування свободи в Інтернеті та демократії є ще однією ключовою метою цифрової дипломатії. Дипломатичні зусилля зосереджуються на розвитку технологій, що забезпечують свободу та відкритість Інтернету. Цифрова дипломатія також відіграє вирішальну роль у плануванні політики, особливо в управлінні міжурядовою політикою [5].

Цифрова дипломатія відкриває нові горизонти для зміцнення міжнародних відносин, дозволяючи урядам ефективніше доносити зовнішньополітичні цілі, відстоювати позиції з глобальних питань і взаємодіяти з іноземною громадськістю у більш гнучкий та динамічний спосіб. Швидкий обмін інформацією сприяє прискоренню переговорів, оперативному вирішенню криз

та підвищенню прозорості дипломатичних процесів. Водночас цифрова епоха породжує серйозні виклики: поширення дезінформації, загрози кібербезпеці та цифровий розрив між країнами створюють ризики для національної безпеки та рівноправної участі у глобальній дипломатії [7].

В умовах стрімкої цифрової трансформації забезпечення надійного й зручного доступу до інформації про дипломатичні установи набуває значення ключового чинника міжнародної взаємодії. Від органів зовнішніх зносин і консульських служб до аналітичної спільноти, медіа та громадян за кордоном – дедалі ширше коло користувачів сприймає цифрові сервіси як основний інструмент отримання відомостей про посольства, консульства та дипломатичний корпус у глобальному вимірі [8].

Цифрова трансформація суттєво змінила дипломатичну практику, розширивши взаємодію між державами, міжнародними організаціями та недержавними акторами. Якщо раніше дипломатія обмежувалася офіційними переговорами та контактами між урядами й міністерствами закордонних справ, то сьогодні цифрові технології включають у процес НУО, ЗМІ, радикально змінюючи динаміку глобальних взаємодій [7].

Цифрова трансформація також стимулювала розвиток дипломатії, орієнтованої на дані: аналітика, штучний інтелект і машинне навчання дозволяють дипломатам отримувати оперативну інформацію про громадську думку. Водночас цифрова ера породжує серйозні ризики: швидкість поширення інформації може використовуватися для маніпуляцій, ставить під питання безпеку, прозорість і достовірність комунікацій. Тому цифрова дипломатія потребує збалансованого підходу, що поєднує активне використання технологій із контролем ризиків для міжнародних відносин [7].

Т. Мірошниченко аналізує цифрову дипломатію як новітній вимір публічної дипломатії, яка інтенсивно еволюціонує в умовах глобальної диджиталізації міжнародних відносин, водночас виявляючи потребу у системному міжнародно-правовому впорядкуванні. Разом з тим, авторка розмірковує про те, що відсутність у Конвенції прямих положень щодо використання цифрових платформ у дипломатичній практиці зумовлює виникнення регуляторних лакун, зокрема у сфері діяльності віртуальних дипломатичних представництв та проведення онлайн-переговорів [9].

Цифрова ера значно посилила ризики дезінформації, коли навмисно поширювана неправдива інформація використовується для маніпулювання урядами, громадською думкою та дипломатичними процесами. Поширення фейків і «діпфейків» ускладнює дипломатичну роботу, створюючи труднощі у відокремленні достовірної інформації від зловмисного контенту. У відповідь країни інвестують у кібербезпеку та стратегії цифрової стійкості, проте витонченість кібератак часто випереджає заходи захисту, що ставить постійний виклик дипломатам. Ефективна цифрова дипломатія вимагає комплексного підходу: впровадження надійних протоколів безпеки, навчання дипломатів кібергігієні та активної міжнародної співпраці для протидії кібератакам, державно-фінансованому хакерству та забезпечення безпечного обміну дипломатичною інформацією, що є критично важливим для стабільності та цілісності міжнародних відносин у цифрову епох [7].

Цифрова дипломатія стикається з системним викликом – вибуховим поширенням дезінформації, що трансформує інформаційний простір у фактор ризику для міжнародних відносин: швидкі канали комунікації одночасно відкривають нові можливості впливу й підсилюють маніпулятивні практики, здатні деформувати громадську думку, впливати на політичні рішення та підривати міждержавну довіру, провокуючи ескалацію конфліктів і ускладнюючи переговори. У відповідь формується багаторівнева архітектура протидії; відтак результативність цифрової дипломатії дедалі більше визначається здатністю інтегрувати інноваційні комунікаційні практики з активним управлінням інформаційними загрозами [7].

ЄС, розбудовуючи власний арсенал цифрової дипломатії, активно просуває реалізацію Глобального цифрового пакту ООН, схваленого на Саміті майбутнього 2024 р., який окреслює засади глобального цифрового врядування, приділяючи пріоритетну увагу захисту критичної інфраструктури в кіберпросторі та забезпеченню прав людини в цифровому середовищі [10].

Вагомим кроком у формуванні інституційної основи міжнародної співпраці у цій сфері стало прийняття Конвенції ООН проти кіберзлочинності 2024 р. (Ханойської) [11], яка позиціонується як перший універсальний договір, спрямований на протидію кіберзлочинам і впорядкування обміну електронними доказами; водночас започаткування у липні 2025 р. постійного механізму ООН щодо відповідальної поведінки держав у кіберпросторі за активної участі ЄС засвідчує поступову консолідацію підходів до застосування норм міжнародного права, включно зі Статутом ООН, у

цифровому вимірі, а подальша еволюція цих нормативних та інституційних інструментів сприятиме модернізації дипломатичної практики й зменшенню ризиків, пов'язаних із дезінформацією та кіберзагрозами [12].

Висновки. Еволюція дипломатії в цифрову еру радикально трансформувала міжнародну комунікацію, розширивши канали взаємодії між державами та недержавними акторами. Соціальні мережі, аналітика великих даних і платформи миттєвої комунікації прискорили дипломатичні процеси, зробивши їх більш відкритими, оперативними та інклюзивними, водночас зменшивши ексклюзивність традиційних каналів, що раніше концентрували владу лише у руках політичних еліт та урядовців. Цей перехід створив новий глобальний ландшафт, де інформація стала ключовим ресурсом для прийняття рішень і формування міжнародних відносин.

Разом із потенціалом цифрових інструментів з'явилися нові виклики. Кіберзагрози, включно з державними кібератаками та порушеннями безпеки даних, ставлять під загрозу конфіденційність і цілісність дипломатичної інформації, а швидке поширення дезінформації підриває довіру між країнами, спотворює переговори та дестабілізує міжнародні процеси. Ці явища підкреслюють необхідність надійних систем кіберзахисту, практик перевірки інформації та міжнародного співробітництва для нейтралізації ризиків у цифровому середовищі.

Водночас цифрова дипломатія відкриває безпрецедентні можливості для прямого контакту урядів з глобальною аудиторією, підвищення прозорості державних процесів, зміцнення міжнародної співпраці та ухвалення рішень на основі даних. Майбутнє дипломатії залежить від здатності держав балансувати між можливостями цифрових технологій і супутніми ризиками. Комплексні стратегії, що поєднують кіберзахист, перевірку інформації та міжнародну координацію, стануть ключовими для ефективного функціонування дипломатії в цифрову епоху. Тільки через інтеграцію інноваційних комунікаційних інструментів із механізмами безпеки та управління інформаційними ризиками дипломатія зможе залишатися ефективною, надійною та адаптивною у глобалізованому цифровому середовищі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Khursheed Lalarukh. Digital Diplomacy and Globalization. *Pakistan Horizon.* Vol. 2023. Vol. 76. No. 3. URL: https://pakistan-horizon.piia.org.pk/index.php/pakistan-horizon/article/view/ 309.
2. Kerr P. & Wiseman G. Diplomacy in a Globalizing World(Oxford: Oxford University Press, 2017. P. 58-67 URL: https://global.oup.com/ukhe/product/diplomacy-in-a-globalizing-world-9780190861612?cc=ua&lang=en&.
3. Rashica V. The Benefits and Risks of Digital Diplomacy. Review. 2018. Vol.13. No. 1. P. 75-89. DOI: 10.2478/seeur-2018-0008 URL: https://reference-global.com/article/10.2478/seeur-2018-0008.
4. Marsden M., Ibañez-Tirado D. & D. Henig D. Everyday Diplomacy: Introduction to special issue. *The Cambridge Journal of Anthropology.* 2016. Vol. 34. No.2. P. 122-135. https://kar.kent.ac.uk/55983/3/01%20Introduction%20to%20Special%20Issue.pdf.
5. Olubukola S. Adesina. Foreign policy in an era of digital diplomacy. *Cogent Social Sciences.* 2017. № 3(1). С. 169-189 DOI: 10.1080/23311886.2017.1297175.
6. Краснопольська Т. М. Дипломатія як основа нової публічної дипломатії. *Актуальні проблеми політики.* 2022. Вип. 69. DOI https://doi.org/10.32837/app.v0i69.1296 orcid.org/0000-0001-5936- URL: https://dspace.onua.edu.ua/items/c1de523d-6631-440a-ab01-86d77a65e5c4.
7. Zishan Abbas & Yousaf Muhammad. The Evolution of Diplomacy in the Digital Age: Opportunities and Challenges. December 2024. DOI: 10.13140/RG.2.2.16396.42889 URL: https://www.researchgate.net/publication/386341740_The_Evolution_of_Diplomacy_in_the_Digital_Age_Opportunities_and_Challenges).
8. Siniš a Grgić. Mapping the Digital Diplomatic Infrastructure: A Comparative Evaluation of Global Online Directories for Diplomatic Missions URL: https://arxiv.org/pdf/2503.21645.
9. Мірошниченко Тетяна, Федорова Ганна. Цифрова дипломатія як сучасний комунікаційний інструмент міжнародних відносин. *Грані.* 2021. Том 24. № 12. DOI: https://doi.org/10.15421/1721119 URL: https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/1730.
10. The Diplomatic Service of the European Union. Digital Diplomacy for a secure and competitive Europe. 25.06.2025 URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/digital-diplomacy-secure-and-competitive-europe_en.

11. UN Convention against Cybercrime. URL: https://www.unodc.org/unodc/en/cybercrime/convention/text/convention-full-text.html.
12. Kulesza Joanna. Cyber Diplomacy in Action: EU and Partners Deliver a UN Permanent Mechanism for Responsible State Behaviour and International Law in Cyberspace. 2025. URL: https://pulaski.pl/en/cyber-diplomacy-in-action-eu-and-partners-deliver-a-un-permanent-mechanism-for-responsible-state-behaviour-and-international-law-in-cyberspace.

Дата першого надходження рукопису до видання: 01.04.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Карвацька С.Б., Чепель О.Д., Строїч М.І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.2.1
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.19

ДОТРИМАННЯ ПРЕКЛЮЗИВНИХ СТРОКІВ ПРОВЕДЕННЯ АНТИДЕМПІНГОВИХ РОЗСЛІДУВАНЬ В УКРАЇНІ: УЗГОДЖЕНІСТЬ ІЗ СТАНДАРТАМИ СОТ У ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ

Кілочек А.А.,
здобувачка ступеня доктора філософії з права
кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права
Державного торговельно-економічного університету
ORCID: 0009-0005-0982-9805

Кілочек А.А. Дотримання преклюзивних строків проведення антидемпінгових розслідувань в Україні: узгодженість із стандартами СОТ у період воєнного стану.

У статті здійснено дослідження актуальної правової проблематики, що стосується дотримання процедурних строків проведення антидемпінгових розслідувань в Україні в умовах дії правового режиму воєнного стану. Констатовано, що з початком повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України 24 лютого 2022 року відбулося перенесення уповноваженим органом - Міністерством економіки, довкілля та сільського господарства України строків проведення торговельних розслідувань на невизначений термін. Обґрунтовано, що така практика спричинила системне перевищення граничного вісімнадцятимісячного строку, встановленого Угодою про застосування статті VI ГАТТ 1994 та національним законодавством.

Проведено порівняльний аналіз адаптації функціонування Міністерства економіки, довкілля та сільського господарства України у період воєнного стану із практикою Антимонопольного комітету України та Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку. Встановлено, що належне нормативне регулювання забезпечує безперервність діяльності державних органів навіть у кризових умовах.

Особливу увагу в межах дослідження приділено критичному аналізу правової підстави перенесення строків проведення торговельних розслідувань із посиланням на подію, що неминуче має настати. Встановлено, що така практика призводить до необмеженої дискреції органу державної влади, не відповідає принципу правової визначеності та унеможливлює прогнозування тривалості процедур для зацікавлених сторін. У роботі детально проаналізовано міжнародні правові стандарти через призму практики Органу вирішення спорів Світової організації торгівлі (СОТ), зокрема на прикладі справ «Марокко - антидемпінгові заходи щодо певної гарячекатаної сталі з Туреччини» та «Пакистан – антидемпінгові заходи щодо двоосно орієнтованої поліпропіленової плівки з Об'єднаних Арабських Еміратів». Імперативність вісімнадцятимісячного строку завершення антидемпінгового розслідування, порушення якого не може бути виправдане форс-мажорними обставинами, додатково підтверджується правовими коментарями Європейського Союзу у відповідних справах Органу вирішення спорів СОТ, а також положеннями Регламенту (ЄС) No. 2016/1036, який встановлює 14 місяців для завершення антидемпінгових процедур.

Обґрунтовано, що перевищення граничного строку розслідувань не лише порушує міжнародні зобов'язання України, а й нівелює актуальність доказової бази через зміну ринкової кон'юнктури. Запропоновано комплекс заходів щодо припинення антидемпінгових розслідувань, що перевищили строк проведення визначений законодавством, запровадження дистанційного формату роботи Міжвідомчої комісії з міжнародної торгівлі та повної цифровізації всіх етапів торговельних розслідувань з метою забезпечення їх прозорості, ефективності та дотримання встановлених строків.

Ключові слова: антидемпінгове розслідування, воєнний стан, Світова організація торгівлі, преклюзивні строки, Міжвідомча комісія з міжнародної торгівлі, Міністерство економіки, довкілля та сільського господарства України, правова визначеність.

Kilochek A.A. Compliance with preclusive periods for conducting anti-dumping investigations in Ukraine: consistency with WTO standards during the martial law period.

The article examines a pressing legal issue concerning compliance with procedural deadlines for anti-dumping investigations in Ukraine under the legal regime of martial law. It is established that,

following the full-scale armed aggression of the russian federation against Ukraine on 24 February 2022, the competent authority – the Ministry of Economy, Environment, and Agriculture of Ukraine – suspended the deadlines for trade investigations for an indefinite period. This practice has led to a systematic exceeding of the maximum eighteen-month period for anti-dumping investigations, as established by the Agreement on the Implementation of Article VI of the GATT 1994 and national legislation.

A comparative analysis was conducted on the adaptation of the Ministry of Economy, Environment, and Agriculture of Ukraine during the martial law period, in comparison with the practices of the Antimonopoly Committee of Ukraine and the National Commission for Securities and Stock Market. It was determined that proper regulatory frameworks ensure the continuity of state institutions even under crisis conditions.

Particular attention in the article is given to the critical research of the legal basis for extending investigation deadlines based on the occurrence of a future event. It is established that this practice results in virtually unlimited discretion of the state authority, undermines the principle of legal certainty, and prevents stakeholders from predicting the duration of procedures. International legal standards were examined through the practice of the WTO Dispute Settlement Body, notably in the cases Morocco – Anti-Dumping Measures on Certain Hot-Rolled Steel from Turkey and Pakistan – Anti-Dumping Measures on Biaxially Oriented Polypropylene Film from the United Arab Emirates.

The imperative nature of the eighteen-month period for completing anti-dumping investigations, which cannot be excused even under force majeure circumstances, is further confirmed by the European Union's legal comments on the relevant WTO cases, as well as by the provisions of Regulation (EU) No. 2016/1036, which sets a fourteen-month limit for completing anti-dumping procedures.

It is substantiated that exceeding the maximum investigation period not only violates Ukraine's international obligations but also undermines the evidentiary value due to changes in market conditions. A set of measures is proposed to terminate anti-dumping investigations that have exceeded the statutory deadlines, implement a remote working format for the Interagency Commission on International Trade, and fully digitalize all stages of trade investigations to ensure transparency, efficiency, and compliance with established deadlines.

Key words: anti-dumping investigation, period under martial-law conditions, World Trade Organization, preclusive deadlines, Interagency Commission on International Trade, Ministry of Economy, Environment, and Agriculture of Ukraine, legal certainty.

Постановка проблеми. Повномасштабна військова агресія російської федерації проти України та запровадження воєнного стану зумовили необхідність функціонування державних органів в умовах надзвичайного режиму. Особливо вразливою до таких умов виявилася сфера торговельного захисту, зокрема проведення антидемпінгових розслідувань, що характеризується чітко визначеними процесуальними строками.

Призупинення антидемпінгових розслідувань, розпочатих до 24 лютого 2022 року, призвело до перевищення 18-місячного граничного строку їх проведення, встановленого статтею 5.10 Угоди про застосування статті VI ГАТТ 1994 та частиною десятою статті 13 Закону України «Про захист національного товаровиробника від демпінгового імпорту». За відсутності чіткого нормативного регулювання особливостей перебігу таких строків в умовах воєнного стану виникає правова невизначеність в частині визнання прийнятих рішень Міжвідомчої комісії з міжнародної торгівлі незаконними, а також послаблення рівню захисту національних товаровиробників.

Метою дослідження є здійснення аналізу стану проведення антидемпінгових розслідувань уповноваженим органом в умовах правового режиму воєнного стану в Україні та наукове обґрунтування заходів щодо усунення правової невизначеності та забезпечення дотримання преклюзивних строків проведення розслідувань відповідно до міжнародних зобов'язань України.

Стан опрацювання проблематики у правничій науці є недостатнім, оскільки правовий режим воєнного стану на всій території України запроваджено вперше. Відповідно, колізія щодо обчислення преклюзивних строків торговельних розслідувань та їх узгодженості із зобов'язаннями перед Світовою організацією торгівлі, що виникла після 24 лютого 2022 року, раніше не могла бути об'єктом дослідження. Через відсутність аналогічних правових обставин у минулому, питання системного перевищення 18-місячного терміну розслідувань у період дії воєнного стану наразі залишається недослідженим юридичною спільнотою.

Виклад основного матеріалу. Запровадження воєнного стану в Україні актуалізувало необхідність адаптації механізмів державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності до умов тривалих форс-мажорних обставин. У цьому контексті антидемпінговий захист набуває особливого значення як інструмент забезпечення добросовісної конкуренції та захисту національного товаровиробника. Водночас антидемпінгові розслідування як квазіюрисдикційний процес із чітко визначеними процедурними строками є чутливими до трансформацій у системі публічного управління, що зумовлює потребу їх правового аналізу.

З метою з'ясування правової природи демпінгу та процедур реагування на нього доцільно звернутися до положень міжнародного права. Так, згідно з пунктом 2.1 статті 2 та пунктом 5.1 статті 5 Угоди про застосування статті VI ГАТТ 1994 (далі – Антидемпінгова Угода) «товар уважається таким, що є предметом демпінгу, тобто таким, що вводиться в торгівлю іншої країни за ціною, нижчою за його нормальну вартість, якщо експортна ціна товару, що експортується з однієї країни до іншої, є меншою, ніж порівнянна ціна, яка встановлюється у звичайному ході торгівлі на подібний товар, призначений для споживання в країні-експортері. Розслідування для визначення існування, ступеня та впливу будь-якого очікуваного демпінгу розпочинається за письмовою заявою, зробленою вітчизняною промисловістю або від її імені». [1]

Зазначені положення імплементовані в національне законодавство України, зокрема в законах України «Про зовнішньоекономічну діяльність» та «Про захист національного товаровиробника від демпінгового імпорту» (далі – Закон про демпінг). Відповідно до цих актів, повноваження у сфері антидемпінгових розслідувань розподілені між Міністерством економіки, довкілля та сільського господарства України (далі – Мінекономіки), що забезпечує проведення торговельного розслідування та Міжвідомчою комісією з міжнародної торгівлі (далі – Комісія), що приймає рішення про порушення розслідування та прийняття рішень про застосування відповідних заходів.

Однак із запровадженням воєнного стану в Україні відповідно до Указу Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» [2] звичний порядок здійснення антидемпінгових процедур зазнав суттєвих змін, насамперед у частині дотримання процесуальних строків. Зокрема, 16 березня 2022 року на офіційному вебсайті Мінекономіки було оприлюднено повідомлення, що «усі строки процедурних етапів проведення антидемпінгових розслідувань і переглядів заходів, застосованих за результатами таких розслідувань, а також розгляду поданих скарг/заяв про порушення торговельних розслідувань/переглядів переносяться. Про поновлення таких строків Мінекономіки повідомить додатково».[3] Правовою підставою Мінекономіки було визначено частину третю статті 6 Закону про демпінг, згідно з якою «строк може визначатися також посиланням на подію, яка повинна неминуче настати». [4]

На нашу думку, застосування цієї норми у зазначений спосіб є юридично дискусійним. Фактично, посилання на подію без чіткої часової фіксації (наприклад, «додаткове повідомлення» органу державної влади) нівелює преклюзивний характер процесуальних строків, встановлених Антидемпінговою угодою, і створює ситуацію безстрокової дискреції органу влади, що суперечить принципу правової визначеності.

Така правова невизначеність унеможливлює прогнозування тривалості розслідування, фактично трансформуючи імперативні строки у рекомендаційні та створюючи ризики зловживання дискрецією, а також порушення міжнародно-правових зобов'язань України щодо дотримання 18-місячного строку проведення антидемпінгових розслідувань.

Для об'єктивної оцінки правомірності обраного Мінекономіки підходу доцільно провести релевантне зіставлення з практикою інших регуляторів України в умовах воєнного стану. Зокрема, Антимонопольний комітет України із початком дії воєнного стану запровадив регламентацію своєї діяльності розпорядженням від 07.03.2022 № 5-рп «Про деякі питання організації діяльності Антимонопольного комітету України в умовах воєнного стану» [5], яким було встановлено зупинку розгляду заяв та справ у різних сферах до припинення або скасування воєнного стану. Водночас розпорядженням визначено умови поновлення процедур, що забезпечує передбачуваність і прозорість адміністративного процесу навіть у кризових умовах.

Аналогічно, Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку рішенням від 19.04.2022 № 310 «Щодо особливостей приймання документів до Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку в умовах воєнного стану» [6] забезпечила адаптивність документообігу через легітимізацію електронних процедур із використанням кваліфікованого електронного підпису, що стало запобіжником від колапсу адміністративних процедур у сфері ринків капіталу.

Наведені приклади свідчать, що за умов належної регуляторної політики державні органи здатні забезпечити безперервність та передбачуваність владних процедур навіть у форс-мажорних обставинах. Натомість відсутність механізму дій у сфері антидемпінгового захисту призвела до порушення строків, що ставить під сумнів дотримання балансу інтересів держави та національних товаровиробників.

Варто визнати, що Мінекономіки як уповноважений орган має право на дискреційні повноваження щодо визначення часових рамок антидемпінгових процедур. При цьому, відповідно до Рекомендації Ради Європи Комітету Міністрів № R (80) 2 щодо здійснення адміністративними органами дискреційних повноважень (прийнята 11 березня 1980 року на 316-му засіданні Заступників Міністрів) «дискреційні повноваження означають повноваження, які залишають адміністративному органу певний ступінь свободи щодо прийняття рішення, дозволяючи йому обирати з-поміж кількох юридично допустимих рішень те, яке він вважає більш відповідним. При впровадженні цих принципів повинні бути враховані вимоги для належного та ефективного управління, інтереси третіх осіб та основні суспільні інтереси» [с 2, 7]. Тобто, орган має свободу у визначенні строків, але при цьому зобов'язаний враховувати належне управління та баланс інтересів третіх осіб і суспільства в цілому.

Одночасно, фундаментальним обмежувачем виступає частина друга статті 19 Конституції України, згідно з якою «органи влади повинні діяти лише на підставі та в межах повноважень, передбачених законом» [8], що означає реалізація дискреційних повноважень повинна збалансовувати публічні інтереси держави та інтереси національних товаровиробників, не виходячи за межі визначених законом строків та процедур.

У контексті антидемпінгових процедур варто зазначити, що тривала відсутність прозорого механізму та чітких часових меж перенесення розслідувань свідчить про порушення «принципу еквівалентності обміну та неприпустимості демпінгу при ввезенні та вивезенні товарів» [9] закріпленого статтею 2 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність».

На практиці, вітчизняні підприємства зіштовхнулися із ситуацією, коли граничні строки антидемпінгових розслідувань, розпочатих до повномасштабного вторгнення, давно минули, проте остаточні рішення або не прийняті, або затягуються Комісією ще на кілька років. Слід зауважити, що використання доказової бази, наприклад, за період 2020–2021 років, яка не враховує докорінні зміни витрат, логістики та ринкової кон'юнктури під час війни, робить висновки економічно нерелевантними та ставить під сумнів дотримання принципів об'єктивності і повноти розслідування. При цьому, зазначені порушення з боку Комісії зменшують зацікавленість національних товаровиробників у ініціюванні нових проваджень, оскільки цей інструмент захисту виявляється неефективним і довготривалим.

Слід нагололосити, що вирішальним обмеженням для легітимізації практики безстрокового призупинення розслідувань є міжнародно-правові зобов'язання України. Відповідно до пункту 5.10 статті 5 Антидемпінгової Угоди «розслідування, за винятком особливих обставин, завершуються в межах 1 року й у жодному разі не пізніше 18 місяців після їхнього початку» [1].

Водночас відповідно до абзацу другого частини десятої статті 13 Закону про демпінг «строк антидемпінгового розслідування може бути продовжений за рішенням Комісії, але не може бути більшим ніж 18 місяців» [4]. Отже, національне законодавство встановлює чіткий граничний строк, який не допускає широку дискрецію, навіть положення Антидемпінгової угоди передбачають можливість врахування «особливих обставин», відповідно, будь-яке рішення, ухвалене уповноваженим органом поза межами цього преклюзивного строку, створює підстави для його оскарження як в національному суді, так і у рамках системи вирішення спорів СОТ.

Особливої ваги у розрізі досліджуваної проблематики набуває практика Органу вирішення спорів СОТ, яка формує імперативні стандарти тлумачення процесуальних норм Антидемпінгової угоди. Зокрема, у справі WT/DS513/R (Morocco - Anti-Dumping Measures on Certain Hot-Rolled Steel from Turkey) було констатовано, що «відповідно до статті 5.10, органи, що проводять розслідування, повинні завершити антидемпінгове розслідування протягом 12 місяців, і в будь-якому разі не пізніше ніж через 18 місяців. Орган, що проводить розслідування, повинен завершити розслідування та прийняти рішення щодо наявності умов для запровадження антидемпінгового заходу у межах цих строків». [с.20, 10]

Також підтвердженням імперативності норми щодо дотримання строків є коментар Європейського Союзу до статті 5.10 Антидемпінгової угоди, що викладена у вищенаведеній справі «антидемпінгові

розслідування з жодної причини не можуть тривати понад 18 місяців від їхнього початку». Це випливає з чіткого формулювання статті 5.10 та було підтверджено панелями у справах Mexico – Olive Oil та Ukraine – Definitive Safeguard Measures on Certain Passenger Cars. Перевищення 18-місячного строку завершення розслідування нівелює саме розслідування, оскільки це фундаментальне та всеохоплююче порушення, яке практично неможливо виправити без скасування заходу». [с. 59, 10]

Подальший розвиток цієї правової позиції простежується у справі WT/DS538/R (Pakistan – Anti-Dumping Measures on Biaxially Oriented Polypropylene Film from the United Arab Emirates) «розслідування, за винятком особливих обставин, повинні бути завершені протягом одного року і в жодному разі понад 18 місяців після їхнього початку». [с 97, 11] При цьому підкреслюється, що стаття 5.10 «зберігає передбачуваність для зацікавлених сторін у розслідуванні, гарантуючи, що після його ініціювання зацікавлені сторони не залишаються в невизначеності щодо результату розслідування більше одного року і в жодному разі понад 18 місяців». [с 97, 11]

Цікавим підходом є практика Європейського Союзу, який встановлює чіткі часові межі проведення антидемпінгових розслідувань, зокрема, щодо проваджень, відкритих відповідно до статті 5(9) Регламенту (ЄС) 2016/1036, «розслідування, за можливості, завершують протягом одного року. У будь-якому випадку такі розслідування в усіх випадках повинні бути завершені протягом 14 місяців із їх початку на основі висновків, отриманих відповідно до статті 8 стосовно підприємств або висновків, отриманих відповідно до статті 9 стосовно остаточних дій. Строки розслідування повинні, за можливості, особливо у випадку різноманітних і фрагментованих секторів, які переважно складаються з МСП, збігатися з фінансовим роком» [12]. Таке регулювання спрямоване на забезпечення передбачуваності, прозорості та захисту зацікавлених сторін у процесі.

Висновки. З огляду на міжнародно-правові зобов'язання України та положення національного законодавства, надмірне затягування процедур поза преклюзивну 18-місячну межу призводить до розриву каузального зв'язку між зібраними доказами та фактичним станом ринку. У таких умовах оцінка демпінгового імпорту та заподіяної ним шкоди перестає відповідати економічним реаліям на момент ухвалення рішення, що нівелює результати дослідження з точки зору об'єктивності, повноти та актуальності даних.

Системне ігнорування граничних строків проведення антидемпінгових розслідувань не лише суперечить зобов'язанням України в рамках Світової організації торгівлі, а й ставить під сумнів правомірність рішень Міжвідомчої комісії з міжнародної торгівлі. Регуляторні акти, прийняті на підставі застарілої інформації, що не відображає актуальний стан ринку, є вразливими до оскарження як у національних судах, так і на міжнародному рівні.

Рекомендації. Слід провести повний аудит усіх розпочатих торговельних розслідувань на предмет дотримання преклюзивних строків. У випадку виявлення фактів їх порушення необхідно припинити всі розпочаті розслідування, тривалість яких перевищила 18 місяців, без застосування відповідних антидемпінгових заходів. Водночас, у разі виявлення критичної шкоди національному товаровиробнику, доцільно ініціювати нові провадження на основі актуальних економічних показників, що відображатимуть реальний стан ринку в період воєнного стану. Такий підхід дозволить забезпечити об'єктивність висновків, актуальність доказової бази та повну відповідність процедур стандартам СОТ.

Також, необхідним кроком є законодавче закріплення особливостей функціонування Міжвідомчої комісії з міжнародної торгівлі у дистанційному форматі та законодавчого врегулювання меж дискреції щодо зупинення процесуальних строків.

Важливим елементом модернізації проведення торговельних розслідувань є впровадження системи електронної подачі документів та онлайн-моніторингу перебігу таких розслідувань. Реалізація цих пропозицій дозволить уникнути суб'єктивного тлумачення норм як підстави для безстрокового затягування процедур, забезпечить транспарентність та ефективність захисних механізмів, а також мінімізує корупційні ризики у сфері зовнішньоекономічної діяльності.

Реалізація вищенаведених заходів дозволить покращити ефективність антидемпінгової практики України у відповідності до стандартів СОТ та ЄС, створивши стійкий механізм захисту національних товаровиробників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Угода про застосування статті VI Генеральної угоди про тарифи й торгівлю 1994 року від 15.04.1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_010#Text.

2. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text.
3. Повідомлення про перенесення строків процедурних етапів проведення антидемпінгових та спеціальних розслідувань/переглядів та розгляду поданих скарг/заяв про порушення торговельних розслідувань/переглядів: Повідомлення Міністерства економіки України від 16.03.2022. URL: https://me.gov.ua/Documents/Detail/6435a422-6277-49ab-bce5-27699f37c49b?lang=uk-UA.
4. Про захист національного товаровиробника від демпінгового імпорту: Закон України від 22.12.1998 № 330-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/330-14#Text.
5. Про деякі питання організації діяльності Антимонопольного комітету України в умовах воєнного стану: Розпорядження Антимонопольного комітету України від 07.03.2022 № 5-рп. URL: https://ips.ligazakon.net/document/FN073633.
6. Щодо особливостей приймання документів до Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку в умовах воєнного стану: Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 19.04.2022 № 310. URL: https://www.nssmc.gov.ua/wp-content/uploads/2022/04/rish_310.pdf.
7. Про здійснення адміністративними органами влади дискреційних повноважень: Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи № R (80) 2 від 11.03.1980. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/rada_yevropy_rekomendaciya_r_80_2_3.pdf.
8. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.
9. Про зовнішньоекономічну діяльність: Закон України від 16.04.1991 № 959-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/959-12#Text .
10. Morocco – Anti-Dumping Measures on Certain Hot-Rolled Steel from Turkey: Panel Report WTO від 31.10.2018 (WT/DS513/R/Add.1). URL: https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/SS/directdoc.aspx?filename=q:/WT/DS/513RA1.pdf&Open=True.
11. Pakistan – Anti-Dumping Measures on Biaxially Oriented Polypropylene Film from the United Arab Emirates: Panel Report WTO від 18.01.2021 (WT/DS538/R). URL: https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/SS/directdoc.aspx?filename=q:/WT/DS/538R.pdf&Open=True.
12. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2016/1036 від 08.06.2016 про захист від демпінгового імпорту з країн, які не є членами Європейського Союзу. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/9a3_001-16#Text.

Дата першого надходження рукопису до видання: 01.04.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Кілочек А.А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 341.9(100+477)
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.20

ДИНАМІКА МІЖНАРОДНИХ КОНФЛІКТІВ У XXI СТОЛІТТІ: КІЛЬКІСНІ ТА СТРУКТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Крамной С.С.,
аспірант кафедри європейського та міжнародного права
Дніпровського національного університету
імені Олеся Гончара
ORCID: 0009-0000-0531-9561

Крамной С.С. Динаміка міжнародних конфліктів у XXI столітті: кількісні та структурні трансформації.

У статті здійснено комплексний аналіз сучасної динаміки міжнародних збройних конфліктів у кількісному та регіональному вимірах із використанням емпіричних даних Stockholm International Peace Research Institute та матеріалів SIPRI Yearbook 2025. Обґрунтовано, що у першій чверті XXI століття конфліктна динаміка характеризується не лише коливанням кількості держав, охоплених збройними протистояннями, а насамперед зростанням інтенсивності насильства, масштабів людських втрат і гуманітарних наслідків. Встановлено, що навіть за умов відносного скорочення кількості активних конфліктів у 2023-2024 роках загальна смертність досягла найвищих показників за досліджуваний період, що свідчить про підвищення руйнівності сучасних форм воєнного протистояння.

Проаналізовано структурну трансформацію збройних конфліктів, яка проявляється у домінуванні внутрішньодержавного виміру, інтернаціоналізації громадянських війн, зростанні ролі недержавних акторів, а також у гібридизації насильства через поєднання військових і невоєнних засобів впливу. Доведено, що сучасні конфлікти дедалі рідше відповідають класичній моделі симетричної міждержавної війни та набувають багаторівневої, асиметричної й транскордонної конфігурації.

Окрему увагу приділено регіональному аналізу. Визначено, що Європейський регіон зазнав докорінної трансформації безпекового середовища внаслідок повномасштабної агресії російської федерації проти України, що стала найбільшим міждержавним воєнним конфліктом у Європі з часів Другої світової війни та спричинила системну дестабілізацію міжнародного правопорядку. Близький Схід зберігає статус одного з найбільш конфліктогенних регіонів світу з високим рівнем інтернаціоналізації внутрішніх протистоянь і масштабними гуманітарними наслідками. Африканський континент характеризується системною кризою державності, боротьбою за ресурси та затяжними внутрішніми війнами, тоді як для Азії притаманні асиметричні конфлікти, зумовлені інституційною слабкістю держав і глибокими етнополітичними суперечностями.

Зроблено висновок, що сучасна динаміка міжнародних конфліктів відображає процес глибокої трансформації глобальної безпекової системи, який потребує перегляду теоретичних підходів до аналізу війни та миру, а також адаптації міжнародно-правових і інституційних механізмів запобігання та врегулювання збройних протистоянь. Результати дослідження можуть бути використані у подальших наукових розробках з міжнародного права, міжнародних відносин та безпекових студій.

Ключові слова: міжнародні конфлікти, гібридна війна, військові конфлікти, збройні конфлікти, асиметричні конфлікти, внутрішньодержавні конфлікти, міжнародне право, глобальна безпека, SIPRI.

Kramnoy S.S. Dynamics of international conflicts in the 21st century: quantitative and structural transformations.

The article provides a comprehensive analysis of the current dynamics of international armed conflicts in quantitative and regional dimensions using empirical data from the Stockholm International Peace Research Institute and materials from the SIPRI Yearbook 2025. It is substantiated that in the first quarter of the 21st century, conflict dynamics are characterized not only by fluctuations in the number of states involved in armed conflicts but primarily by an increase in the intensity of violence, the scale of

human losses, and humanitarian consequences. It is established that even under conditions of a relative reduction in the number of active conflicts in 2023-2024, the total mortality rate reached the highest levels for the period under study, which indicates an increase in the destructiveness of modern forms of military confrontation. The structural transformation of armed conflicts is analyzed, which is manifested in the dominance of the intrastate dimension, the internationalization of civil wars, the growth of the role of non-state actors, as well as in the hybridization of violence through a combination of military and non-military means of influence. It is proven that modern conflicts increasingly rarely correspond to the classical model of symmetrical interstate war and acquire a multi-level, asymmetrical, and cross-border configuration.

Special attention is paid to regional analysis. It is determined that the European region has undergone a radical transformation of the security environment as a result of the full-scale aggression of the Russian Federation against Ukraine, which has become the largest interstate military conflict in Europe since World War II and has caused a systemic destabilization of the international legal order. The Middle East retains the status of one of the most conflict-prone regions in the world, with a high level of internationalization of internal confrontations and large-scale humanitarian consequences. The African continent is characterized by a systemic crisis of statehood, the struggle for resources, and protracted internal wars, while Asia is characterized by asymmetrical conflicts caused by the institutional weakness of states and deep ethno-political contradictions.

It is concluded that the current dynamics of international conflicts reflect a process of profound transformation of the global security system, which requires a revision of theoretical approaches to the analysis of war and peace, as well as the adaptation of international legal and institutional mechanisms for the prevention and settlement of armed conflicts. The results of the study can be used in further scientific developments in international law, international relations, and security studies.

Key words: international conflicts, hybrid war, military conflicts, armed conflicts, asymmetric conflicts, intrastate conflicts, international law, global security, SIPRI.

Постановка проблеми. У XXI столітті міжнародні збройні конфлікти продовжують становити одну з провідних загроз міжнародному миру та системі глобальної безпеки. Попри істотне розширення нормативно-правової бази міжнародного права, розвиток механізмів колективної безпеки та вдосконалення інструментів миротворчої діяльності, сучасна конфліктна динаміка характеризується зростанням інтенсивності насильства, ускладненням суб'єктного складу учасників протистояння та трансформацією форм і методів ведення воєнних дій.

У зв'язку з цим особливої наукової актуальності набуває дослідження сучасної динаміки міжнародних конфліктів у контексті структурних змін глобального безпекового середовища, що визначають нові параметри їх виникнення, перебігу та врегулювання.

Сучасна динаміка збройних конфліктів свідчить про глибоку трансформацію їх правової природи, що ставить під сумнів ефективність традиційної бінарної класифікації міжнародних та неміжнародних збройних конфліктів, закріпленої у Женевських конвенціях 1949 року та Додаткових протоколах 1977 року.

Метою та завданням статті є комплексний аналіз сучасної динаміки міжнародних збройних конфліктів у кількісному та регіональному вимірах, а також виявлення ключових структурних тенденцій їх трансформації в умовах змін глобального безпекового середовища.

Методологічну основу дослідження становлять системний підхід до аналізу глобальної безпекової трансформації, формально-правовий метод дослідження норм міжнародного гуманітарного права, порівняльно-правовий метод для зіставлення міжнародних та інтернаціоналізованих конфліктів, а також емпіричний аналіз статистичних даних SIPRI за 2018-2025 роки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика міжнародних конфліктів та механізмів їх врегулювання є предметом численних наукових досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних учених. Теоретичні засади розуміння природи конфлікту та його співвідношення з категорією оборони були розроблені К. Боулдінгом. Д. Шеренговський визначає міжнародний конфлікт як тривалий стан активної або латентної боротьби двох чи більше суб'єктів міжнародних відносин за реалізацію інтересів, що мають взаємовиключний характер. Особливості міжнародних конфліктів як специфічного виду соціально-політичної взаємодії розкрито у працях М. Черкеса.

Питання класифікації міжнародних конфліктів та шляхів їх врегулювання висвітлювалися у наукових працях А. Рапопорта, Б.В. Бернадського, Є.Л. Стрельцова, С.Я. Бескоровайного,

Г.Ф. Костенка, Т. Кальченка та інших дослідників. Теоретико-методологічні основи державного управління у сфері міжнародних відносин у контексті врегулювання конфліктів були предметом окремих наукових розвідок.

Попри значну теоретичну та емпіричну базу зазначених досліджень, динаміка міжнародних конфліктів залишається недостатньо дослідженою у вітчизняній правовій доктрині.

Виклад основного матеріалу дослідження. У XXI столітті міжнародні конфлікти продовжують залишатися однією з ключових загроз глобальному миру та безпеці, водночас виступаючи серйозним викликом для функціонування сучасної системи міжнародного права. Генеза таких конфліктів обумовлена комплексом історичних, етнополітичних, соціально-економічних та геостратегічних чинників, що значно ускладнює правову кваліфікацію конкретних ситуацій та ефективне застосування наявних механізмів міжнародно-правового врегулювання. Наслідки збройних протистоянь виходять далеко за межі безпосередніх учасників конфліктів, впливаючи на регіональну та глобальну стабільність і вимагаючи комплексного реагування із залученням дипломатичних, правових та миротворчих інструментів [1, с. 144].

Всупереч розширення нормативно-правової та інституційної бази міжнародного права у сфері підтримання миру і безпеки, сучасна практика свідчить не про зменшення, а про зростання кількості негативних наслідків таких конфліктів та ускладнення їхньої правової природи. Це зумовлює необхідність критичного переосмислення ефективності існуючих міжнародних механізмів запобігання і врегулювання конфліктів.

Особливої наукової ваги набуває дослідження кількісної та якісної динаміки міжнародних конфліктів, що дозволяє виявити тенденції їх поширення, інтенсивності та регіональної концентрації, а також оцінити гуманітарні, політичні та правові наслідки сучасних форм насильницького протистояння.

Для аналізу сучасної конфліктної динаміки доцільно опиратися на дані Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI) - незалежної міжнародної науково-дослідної установи, заснованої у 1966 році, яка спеціалізується на дослідженні збройних конфліктів, озброєнь, контролю над ними та проблем роззброєння. Інститут систематично формує емпіричну базу даних та аналітичні звіти, що використовуються урядами, науковою спільнотою та міжнародними організаціями [2, с. 2].

Зокрема, *SIPRI Yearbook 2025* містить узагальнені дані щодо світових військових витрат, міжнародної торгівлі озброєннями, ядерних сил, активних збройних конфліктів і миротворчих операцій, а також аналіз тенденцій у сфері міжнародної безпеки [2, с. 2]. За методологією SIPRI, «активними збройними конфліктами» вважаються протистояння, які досягають визначених порогових показників за кількістю загиблих, а також враховують кількість держав, на території яких вони відбуваються. Це забезпечує можливість здійснення порівняльного аналізу конфліктної динаміки у глобальному вимірі [2, с. 2].

Узагальнення аналітичних матеріалів SIPRI свідчить про стійку тенденцію до зростання кількості держав, охоплених активними збройними конфліктами у період 2018-2022 років. Так, якщо у 2018 році конфлікти фіксувалися на території 27 держав [3], то у 2019 році - 32 [4], у 2020 році - 39 [5], у 2021 році - 46 [6], а у 2022 році - 55 держав [7], що стало максимальним показником за досліджуваний період. У 2023-2024 роках спостерігалося незначне зниження (52 та 49 держав відповідно) [8; 9], проте загальний рівень конфліктності залишався високим.

Водночас скорочення кількості держав, охоплених конфліктами, не супроводжувалося зменшенням інтенсивності насильства. За оцінками SIPRI, кількість загиблих у збройних конфліктах зросла з приблизно 188 тис. осіб у 2023 році до 239 тис. у 2024 році, що стало найвищим показником за період 2018-2024 років. У 2024 році тривали п’ять конфліктів високої інтенсивності (понад 10 тис. загиблих у кожному), зокрема повномасштабна війна між російською федерацією та Україною, збройне протистояння між Ізраїлем і ХАМАС, громадянські війни в М’янмі та Судані, а також конфлікт в Ефіопії.

Кількісне зростання держав, охоплених збройними конфліктами у 2018-2022 роках, а також різке підвищення інтенсивності насильства у 2023-2024 роках свідчать не лише про ескалацію глобальної нестабільності, а про структурну еволюцію правового режиму конфліктів - від чітко окреслених міждержавних воєн до складних інтернаціоналізованих форм, що ускладнюють їх кваліфікацію за нормами міжнародного гуманітарного права.

Позаяк значна частина сучасних конфліктів має внутрішньодержавний або регіональний характер, у них активно беруть участь недержавні збройні формування. Водночас чимало конфліктів набувають міжнародного виміру через пряме військове втручання або масштабну підтримку третіх держав [2, с. 3].

Кількісний аналіз доповнюється якісними змінами у структурі збройних протистоянь. Сучасні конфлікти дедалі рідше відповідають класичній моделі міждержавної війни із симетричним протистоянням регулярних армій. Натомість домінують багаторівневі конфлікти, у яких поєднуються внутрішньодержавні та міжнародні елементи, регулярні й іррегулярні форми насильства, а також воєнні та невоєнні інструменти впливу.

У цьому контексті зростає значущість концепцій асиметричної та гібридної війни, що дозволяють пояснити сучасні форми ескалації, де поряд із традиційними військовими операціями активно застосовуються інформаційно-психологічні кампанії, кібероперації, економічний тиск і санкційні механізми.

Серед ключових характеристик сучасних збройних конфліктів можна виділити:

Домінування внутрішньодержавного виміру. Значна частина конфліктів має форму тривалих громадянських війн із фрагментацією сторін та активною участю недержавних збройних груп (Сирія, Ємен, Ефіопія, Судан).

Інтернаціоналізація внутрішніх конфліктів. Конфлікти супроводжуються прямим або опосередкованим втручанням третіх держав, що ускладнює мирне врегулювання та посилює геополітичний вимір протистояння.

Гібридний характер насильства. Поєднання військових та невоєнних засобів впливу трансформує класичні уявлення про війну та розмиває межі між станом війни та миру.

*Зростання ролі недержавних акторів***.** Терористичні організації, повстанські рухи, транснаціональні збройні угруповання та приватні військові компанії (зокрема ПВК «Вагнер» та Blackwater) дедалі активніше беруть участь у конфліктах, що свідчить про тенденцію до часткової приватизації насильства та створює додаткові виклики для міжнародного гуманітарного права.

Регіональний аналіз свідчить, що у першій чверті XXI століття конфліктна динаміка характеризується значною диференціацією залежно від макрорегіону, форм воєнного протистояння, складу учасників та масштабів гуманітарних наслідків. Водночас простежуються спільні структурні закономірності, що дозволяє говорити про системну трансформацію природи сучасних конфліктів у глобальному вимірі.

Європейський регіон унаслідок повномасштабної агресії російської федерації проти України перетворився на ключовий центр міждержавного воєнного протистояння. Війна проти України засвідчила повернення класичної форми міждержавної війни з одночасним застосуванням гібридних та асиметричних інструментів, що суттєво змінило архітектуру європейської безпеки. За даними SIPRI, у 2024 році кількість смертей у збройних конфліктах в Європі досягла 77 771 особи, що є безпрецедентним показником для регіону [2].

Близькосхідний регіон зберігає статус одного з найбільш конфліктогенних у світі. Тут домінують внутрішньодержавні конфлікти, що швидко інтернаціоналізуються, із залученням численних державних та недержавних акторів. На прикладі Сирії та Ємену показано трансформацію внутрішніх протистоянь у багатосторонні конфлікти за участю регіональних і позарегіональних сил, зі значними гуманітарними наслідками, зокрема понад 500 тис. загиблих і понад 6 млн біженців у Сирії [2].

Африка характеризується системними збройними протистояннями, пов’язаними з кризою державотворення, слабкістю інституцій та боротьбою за стратегічні ресурси (Судан, Ефіопія, ДР Конго). Конфлікти мають тривалий характер із масштабними гуманітарними наслідками, що підтверджується даними SIPRI за 2024 рік [2].

Азія демонструє високу варіативність конфліктів, переважають асиметричні та іррегулярні протистояння, часто інтернаціоналізовані через втручання зовнішніх акторів. Показовими є Афганістан і М’янма, де політична нестабільність, активність іррегулярних формувань та соціально-економічна криза створюють умови для тривалих конфліктів із серйозними гуманітарними наслідками [10].

Висновки. У процесі проведеного дослідження сучасної динаміки міжнародних збройних конфліктів у кількісному та регіональному вимірах вдалося виявити ключові тенденції їх структурної трансформації в умовах змін глобального безпекового середовища.

Встановлено, що динаміка міжнародних конфліктів у першій чверті XXI століття характеризується суперечливим поєднанням кількісних і якісних змін: поряд із коливанням кількості держав, охоплених збройними протистояннями, спостерігається стійка тенденція до зростання інтенсивності насильства, масштабів людських втрат і гуманітарних наслідків, що свідчить про підвищення руйнівності сучасних форм воєнного протистояння.

Доведено, що структурна трансформація міжнародних конфліктів проявляється у домінуванні внутрішньодержавного виміру, інтернаціоналізації локальних протистоянь, зростанні ролі недержавних акторів, а також гібридизації форм насильства. Це зумовлює відхід від класичної моделі міждержавної війни та формування багаторівневих, асиметричних і транскордонних конфліктів, що ускладнює їх правову кваліфікацію та регулювання.

Регіональний аналіз засвідчив суттєву диференціацію конфліктної динаміки, водночас підтверджуючи наявність спільних глобальних закономірностей. Зокрема, європейський регіон зазнав докорінної трансформації безпекового середовища, Близький Схід зберігає високий рівень конфліктогенності, Африка характеризується системними кризами державності, а в Азії домінують асиметричні та інтернаціоналізовані конфлікти.

Отримані результати свідчать про глибоку еволюцію сучасних збройних конфліктів, що вимагає перегляду традиційних теоретичних підходів до їх класифікації, а також адаптації міжнародно-правових і інституційних механізмів запобігання та врегулювання. Практичне значення дослідження полягає у можливості використання його результатів для вдосконалення стратегій міжнародної безпеки, розвитку миротворчих інструментів та підвищення ефективності правового регулювання збройних конфліктів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Процишин Л., Каплун Б., Кут М. Локальні та регіональні конфлікти та їх вплив на міжнародну безпеку на прикладі Придністровської війни. *Міжнародні конфлікти у сучасному світі: від регіонального протистояння до глобального суперництва: матеріали VI Міжнар. наук. конф.* (17 груд. 2024 р.). С. 144-145.
2. Щорічник СІПРІ 2025. Резюме. Київ, 2025. 25 с. URL: https://www.sipri.org/sites/default/files/2025-09/yb25_summary_ukr.pdf (дата звернення: 01.01.2026).
3. СІПРІ 2018: Щорічник: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека: пер. з англ. Стокгольм. міжнар. ін-т дослідження миру; Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О. Разумкова; редкол. укр. вид.: О. Мельник (керівник проекту) та ін. Київ: Заповіт, 2018. 504 с.
4. СІПРІ 2019: Щорічник: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека: пер. з англ. Стокгольм. міжнар. ін-т дослідження миру; Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О. Разумкова; редкол. укр. вид.: О. Мельник (керівник проекту) та ін. Київ: Заповіт, 2020. 608 с.
5. СІПРІ 2020: Щорічник: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека: пер. з англ. Стокгольм. міжнар. ін-т дослідження миру; Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О. Разумкова; редкол. укр. вид.: О. Мельник (керівник проекту) та ін. Київ: Заповіт, 2021. 662 с.
6. СІПРІ 2021: Щорічник: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека: пер. з англ. Стокгольм. міжнар. ін-т дослідження миру; Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О. Разумкова; редкол. укр. вид.: О. Мельник (керівник проекту) та ін. Київ: Заповіт, 2022. 724 с.
7. СІПРІ 2022: Щорічник: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека: пер. з англ. Стокгольм. міжнар. ін-т дослідження миру; Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О. Разумкова; редкол. укр. вид.: О. Мельник (керівник проекту) та ін. Київ: Заповіт, 2023. 732 с.
8. СІПРІ 2023: Щорічник. Резюме. Київ, 2025. 28 с. URL: https://razumkov.org.ua/images/sipri/SIPRI_2023_summary_ukr.pdf (дата звернення: 01.01.2026).
9. СІПРІ 2024: Щорічник. Резюме. Київ, 2025. 28 с. URL: https://razumkov.org.ua/images/sipri/SIPRI_2024_summary_ukr.pdf (дата звернення: 02.01.2026).
10. Що потрібно знати про талібів і конфлікт в Афганістані, який триває вже понад 40 років. Суспільне. Культура. URL: https://suspilne.media/culture/156398-so-potribno-znati-talibiv-i-konflikt-v-afganistani-akij-trivae-vze-ponad-40-rokiv/ (дата звернення: 30.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Крамной С.С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 341.231.14:341.322.5
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.21

ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ДІТЕЙ ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ: ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ У НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ

Малишко І.В.,
кандидат юридичних наук, старший викладач
кафедри публічно-правових дисциплін
Білоцерківський національний аграрний університет
ORCID: 0000-0001-7165-910X

Малишко І.В. Правовий захист дітей під час збройних конфліктів: імплементація міжнародних стандартів у національне законодавство України.

У статті досліджуються актуальні питання правового захисту дітей під час збройних конфліктів крізь призму імплементації міжнародних стандартів у національне законодавство України. Особлива увага приділяється аналізу міжнародно-правових актів, що формують систему гарантій забезпечення прав, безпеки та належного розвитку дітей у період воєнних дій. Метою дослідження є визначення ефективності національного механізму правового захисту дітей в умовах збройного конфлікту та виявлення проблемних аспектів імплементації міжнародних стандартів у правову систему України. Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові та спеціально-юридичні методи, зокрема формально-юридичний, системно-структурний, порівняльно-правовий та метод правового аналізу. У роботі проаналізовано ключові міжнародні стандарти захисту прав дітей у період збройних конфліктів та особливості їх реалізації у національному праві України. Встановлено, що сучасні виклики, зумовлені повномасштабною збройною агресією проти України, значно ускладнюють ефективне забезпечення прав дітей та потребують удосконалення національних правових механізмів їх захисту. У статті виокремлено основні проблеми імплементації міжнародних стандартів, серед яких недостатній рівень гармонізації національного законодавства з міжнародними нормами, складність документування порушень прав дітей у зоні бойових дій та на тимчасово окупованих територіях, а також обмежена ефективність механізмів притягнення винних осіб до юридичної відповідальності. На основі проведеного дослідження обґрунтовано напрями вдосконалення національного законодавства у сфері захисту прав дітей в умовах збройного конфлікту. Зокрема, запропоновано посилення гармонізації кримінального та цивільного законодавства України з міжнародними стандартами, удосконалення правових процедур повернення та соціальної реінтеграції депортованих і примусово переміщених дітей, а також розвиток системи документування воєнних злочинів проти дітей. Практичне значення результатів дослідження полягає у можливості їх використання для вдосконалення державної політики у сфері захисту прав дітей та підвищення ефективності гарантування їхніх прав і свобод в умовах воєнного стану.

Ключові слова: правовий захист дітей, збройні конфлікти, міжнародні стандарти, депортація та примусове переміщення, механізми соціальної реінтеграції.

Malyshko I.V. Legal protection of children during armed conflicts: implementation of international standards into the national legislation of Ukraine.

The article examines current issues in the legal protection of children during armed conflicts through the prism of the implementation of international standards into Ukraine's national legislation. Particular attention is paid to the analysis of international legal instruments that establish a system of guarantees for ensuring the rights, safety, and proper development of children during wartime. The purpose of the study is to determine the effectiveness of the national mechanism for the legal protection of children in conditions of armed conflict and to identify problematic aspects of the implementation of international standards within the legal system of Ukraine. The methodological basis of the research includes general scientific and special legal methods, in particular the formal legal method, the system-structural method, the comparative legal method, and the method of legal analysis. The study analyzes the key international standards for the protection of children's rights during armed conflicts and the specific features of their

implementation within Ukraine's national legal system. It is established that contemporary challenges caused by the full-scale armed aggression against Ukraine significantly complicate the effective protection of children's rights and require the improvement of national legal mechanisms for their protection. The article identifies several major problems in the implementation of international standards, including insufficient harmonization of national legislation with international norms, difficulties in documenting violations of children's rights in combat zones and in temporarily occupied territories, as well as the limited effectiveness of mechanisms for holding perpetrators legally accountable.

Based on the conducted research, the article substantiates directions for improving national legislation in the field of the protection of children's rights during armed conflict. In particular, it proposes strengthening the harmonization of Ukrainian criminal and civil legislation with international standards, improving legal procedures for the return and social reintegration of deported and forcibly displaced children, and developing an effective system for documenting war crimes committed against children. The practical significance of the research results lies in their potential to improve state policy in the field of child rights protection and to enhance the effectiveness of guaranteeing children's rights and freedoms under martial law in Ukraine.

Key words: legal protection of children, armed conflicts, international standards, deportation and forced displacement, mechanisms of social reintegration.

Постановка проблеми. Збройні конфлікти становлять одну з найбільших загроз для реалізації та гарантування прав людини, особливо щодо найбільш уразливих категорій цивільного населення, до яких належать діти. В умовах війни значно зростає ризик порушення їхніх фундаментальних прав, зокрема права на життя, безпеку, освіту, сімейне виховання та захист від усіх форм насильства. Діти нерідко стають жертвами воєнних злочинів, примусового переміщення, депортацій, психологічного та фізичного насильства. У зв'язку з цим міжнародне співтовариство сформувало систему міжнародно-правових стандартів, спрямованих на забезпечення особливого захисту дітей у період збройних конфліктів, закріплену, зокрема, у Конвенції про права дитини 1989 р. [2], Факультативному протоколі щодо участі дітей у збройних конфліктах [3] та інших актах міжнародного гуманітарного права. Особливої актуальності проблема захисту прав дітей набула для України у зв'язку з повномасштабною збройною агресією російської федерації, яка супроводжується численними порушеннями прав дітей, зокрема загибеллю і пораненнями, незаконним переміщенням, депортацією, розлученням із батьками, а також руйнуванням освітньої та соціальної інфраструктури. За таких умов перед державою постає завдання забезпечення ефективної імплементації міжнародних стандартів захисту дітей у національне законодавство та формування дієвих правових механізмів реагування на порушення їхніх прав у період збройного конфлікту. Саме необхідність оцінки стану імплементації міжнародних стандартів та визначення напрямів удосконалення національного законодавства зумовлює актуальність цього дослідження.

Метою статті є комплексний аналіз міжнародно-правових стандартів захисту дітей під час збройних конфліктів та дослідження особливостей їх імплементації у національне законодавство України з метою визначення напрямів удосконалення правових механізмів забезпечення прав і свобод дітей в умовах воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика правового захисту дітей у контексті міжнародного гуманітарного права та міжнародних стандартів прав людини досліджувалася у працях вітчизняних і зарубіжних науковців. Зокрема, окремі аспекти міжнародно-правового захисту дітей, а також особливості застосування норм міжнародного гуманітарного права розглядалися у наукових працях українських учених, серед яких Іван Ільченко, Ольга Турченко, Валентина Чернобук, Тетяна Сироїд та інші. Водночас у сучасних умовах збройної агресії проти України проблема імплементації міжнародних стандартів захисту дітей у національне законодавство набуває нових вимірів, пов'язаних із необхідністю ефективного правового реагування на воєнні злочини проти дітей, їх незаконну депортацію, примусове переміщення та інші порушення прав. Це зумовлює потребу у подальшому комплексному дослідженні зазначеної проблематики з урахуванням сучасних викликів.

Завдання дослідження. Для досягнення поставленої мети у статті передбачається вирішення таких завдань: проаналізувати міжнародно-правові стандарти захисту дітей під час збройних конфліктів, закріплені у нормах міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини; дослідити сучасний стан нормативно-правового забезпечення захисту прав дітей в

Україні в умовах збройного конфлікту; визначити проблемні аспекти імплементації міжнародних стандартів захисту дітей у національне законодавство України; сформулювати пропозиції щодо вдосконалення законодавства України та підвищення ефективності правових механізмів захисту дітей під час збройних конфліктів.

Наукова новизна дослідження. Наукова новизна статті полягає у комплексному дослідженні проблем імплементації міжнародних стандартів правового захисту дітей під час збройних конфліктів у національне законодавство України з урахуванням сучасних викликів, зумовлених збройною агресією проти України. У межах дослідження: систематизовано міжнародно-правові стандарти захисту дітей у період збройних конфліктів; проаналізовано особливості їх нормативного закріплення у законодавстві України; визначено ключові проблеми правозастосування у сфері захисту прав дітей в умовах воєнного стану; обґрунтовано напрями вдосконалення національного законодавства з метою підвищення ефективності механізмів правового захисту дітей під час збройних конфліктів.

Виклад основного матеріалу. Захист дітей під час збройних конфліктів є одним із ключових напрямів сучасного міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини. Діти визнаються особливо вразливою категорією цивільного населення, що потребує спеціальних правових гарантій у період воєнних дій. Саме тому міжнародне співтовариство сформувало комплекс універсальних і регіональних правових стандартів, спрямованих на забезпечення їх безпеки, фізичного та психічного розвитку, а також захисту від насильства, експлуатації та незаконного залучення до воєнних дій. Профільні міжнародні документи передбачають обов'язок сторін конфлікту забезпечувати особливу повагу та захист дітей, включаючи доступ до гуманітарної допомоги, медичної допомоги, освіти та збереження сімейних зв'язків [9]. Міжнародні стандарти також забороняють депортацію дітей, їх незаконне переміщення, вербування до збройних формувань та використання у військових операціях. Такі дії визнаються серйозними порушеннями міжнародного гуманітарного права та можуть кваліфікуватися як воєнні злочини. Україна як держава-учасниця основних міжнародних договорів у сфері захисту прав дитини взяла на себе зобов'язання забезпечувати реалізацію цих стандартів на національному рівні. Відповідні гарантії закріплені у Конституції України, Законі України «Про охорону дитинства» [10] та інших нормативно-правових актах. Окремі аспекти захисту дітей у період воєнних дій регулюються Законом України «Про правовий режим воєнного стану» [11]. Важливу роль відіграє і кримінально-правове забезпечення захисту дітей. Кримінальний кодекс України передбачає відповідальність за порушення законів та звичаїв війни, що можуть включати злочини проти дітей [12].

У контексті збройної агресії проти України однією з найбільш гострих проблем є незаконна депортація та примусове переміщення українських дітей з тимчасово окупованих територій. За офіційними даними державної платформи «Діти війни», внаслідок війни загинули сотні дітей, тисячі отримали поранення, а значна кількість була депортована або незаконно переміщена за межі України. Зазначені факти свідчать про системні порушення міжнародних стандартів захисту дітей, закріплених у нормах міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини. Важливою проблемою імплементації таких стандартів є складність документування воєнних злочинів проти дітей. Значна частина таких правопорушень вчиняється на тимчасово окупованих територіях, що ускладнює процес збору доказів, фіксації фактів порушень та проведення ефективного розслідування. У цьому контексті важливу роль відіграє співпраця України з міжнародними інституціями, зокрема міжнародними організаціями та механізмами міжнародного кримінального правосуддя, спрямованими на притягнення винних осіб до відповідальності. Сучасні виклики також виявляють необхідність подальшого вдосконалення національного законодавства у сфері імплементації міжнародних стандартів захисту дітей. Зокрема, актуальним є розвиток ефективних механізмів документування воєнних злочинів проти дітей, удосконалення процедур розшуку та повернення незаконно депортованих дітей, а також забезпечення належної координації між державними органами та міжнародними організаціями у цій сфері. Важливим напрямом імплементації міжнародних стандартів є також забезпечення реалізації принципу «найкращих інтересів дитини», закріпленого у Конвенції про права дитини. Зазначений принцип має застосовуватися як базовий орієнтир під час прийняття рішень щодо евакуації дітей із зон бойових дій, їх тимчасового розміщення, забезпечення доступу до освіти та соціального захисту. Окремою проблемою залишається забезпечення права дітей на освіту в умовах збройного конфлікту. Руй-

нування освітньої інфраструктури, тимчасова окупація окремих територій та вимушене переміщення значної кількості сімей призвели до суттєвих обмежень доступу дітей до освітніх послуг. У зв'язку з цим важливого значення набуває розвиток альтернативних форм навчання, зокрема дистанційної освіти, а також створення безпечних освітніх середовищ у регіонах, що зазнали впливу воєнних дій. Крім того, потребує вдосконалення механізм надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройного конфлікту. Попри існування відповідних правових норм, на практиці виникають труднощі, пов'язані з процедурою отримання такого статусу та обмеженим обсягом передбачених заходів підтримки. Це зумовлює необхідність розширення системи соціальної, психологічної та медичної допомоги дітям, які постраждали від війни. Тому ефективна імплементація міжнародних стандартів захисту дітей в умовах збройного конфлікту потребує комплексного підходу, що передбачає вдосконалення національного законодавства, розвиток механізмів документування порушень прав дітей, посилення міжнародного співробітництва у сфері розшуку та повернення депортованих дітей, а також забезпечення належної системи соціальної та психологічної підтримки постраждалих.

Важливим елементом міжнародної системи захисту дітей під час збройних конфліктів є норми міжнародного гуманітарного права, які передбачають спеціальні гарантії для неповнолітніх. Зокрема, Женевські конвенції та додаткові протоколи до них закріплюють обов'язок сторін конфлікту забезпечувати особливий захист дітей, зокрема шляхом запобігання їх участі у воєнних діях, забезпечення доступу до гуманітарної допомоги та сприяння збереженню сімейних зв'язків [7]. Такі норми формують міжнародно-правову основу для забезпечення мінімальних стандартів поводження з дітьми у період збройних конфліктів. Важливим аспектом імплементації міжнародних стандартів є їх відображення у національному законодавстві. Україна ратифікувала основні міжнародні договори у сфері захисту прав дитини, що створює юридичні передумови для інтеграції відповідних норм у національну правову систему. Відповідні положення знайшли відображення у Конституції України, Законі України «Про охорону дитинства» [10], а також у низці інших нормативно-правових актів, спрямованих на забезпечення прав та інтересів дітей. Водночас процес імплементації міжнародних стандартів передбачає не лише формальне закріплення відповідних норм у законодавстві, а й створення ефективних механізмів їх практичного застосування. У сучасних умовах збройної агресії проти України особливої актуальності набуває проблема ефективності національних механізмів реагування на порушення прав дітей. Значна кількість таких порушень відбувається на тимчасово окупованих територіях, що ускладнює процес їх документування та розслідування. Відсутність доступу до місць вчинення злочинів, обмежені можливості збору доказової бази та складність встановлення місця перебування постраждалих дітей створюють серйозні перешкоди для притягнення винних осіб до відповідальності. Однією з найбільш гострих проблем у цій сфері є незаконна депортація та примусове переміщення українських дітей з тимчасово окупованих територій. Такі дії грубо порушують норми міжнародного гуманітарного права та можуть кваліфікуватися як воєнні злочини. Процедури розшуку та повернення депортованих дітей потребують належного правового та інституційного забезпечення, а також активної міжнародної співпраці. У цьому контексті важливу роль відіграє взаємодія України з міжнародними організаціями та інституціями міжнародного кримінального правосуддя, спрямована на фіксацію воєнних злочинів та притягнення винних осіб до відповідальності. Водночас важливим напрямом імплементації міжнародних стандартів є забезпечення реалізації принципу «найкращих інтересів дитини», який відповідно до Конвенції про права дитини має бути визначальним під час прийняття будь-яких рішень, що стосуються дітей. У контексті збройного конфлікту цей принцип набуває особливого значення під час вирішення питань евакуації дітей із зон бойових дій, їх тимчасового розміщення, доступу до освіти, медичної допомоги та соціального захисту. Окремої уваги потребує питання забезпечення права дітей на освіту в умовах збройного конфлікту. Руйнування освітньої інфраструктури, вимушене переміщення значної кількості сімей та безпекові ризики призвели до значних обмежень доступу дітей до освітніх послуг. У зв'язку з цим держава змушена впроваджувати альтернативні форми організації освітнього процесу, зокрема дистанційне навчання, а також створювати безпечні освітні середовища у регіонах, що зазнали впливу воєнних дій. Таким чином, ефективна імплементація міжнародних стандартів захисту дітей у період збройного конфлікту потребує комплексного підходу, що включає вдосконалення національного законодавства, розвиток інституційних механізмів захисту прав дітей, а також посилення міжнародного співробітництва у сфері протидії воєнним злочинам.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє сформулювати низку узагальнених висновків щодо особливостей правового захисту дітей під час збройних конфліктів та стану імплементації міжнародних стандартів у національне законодавство України. По-перше, встановлено, що міжнародно-правова система захисту дітей у період збройних конфліктів сформована комплексом норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини, які закріплюють спеціальні гарантії безпеки, розвитку та захисту дітей як особливо вразливої категорії цивільного населення. Відповідні стандарти передбачають обов'язок держав забезпечувати пріоритет інтересів дитини, запобігати її залученню до воєнних дій, гарантувати захист від насильства, депортації, незаконного переміщення та інших порушень фундаментальних прав. По-друге, аналіз національного законодавства України свідчить про поступове впровадження міжнародних стандартів у сфері захисту прав дітей, зокрема через удосконалення кримінального, сімейного та адміністративного законодавства, а також через формування інституційних механізмів реагування на порушення прав дітей під час війни. Водночас сучасні виклики, зумовлені повномасштабною збройною агресією проти України, виявили низку проблем у практичній реалізації відповідних правових норм. По-третє, до основних проблем імплементації міжнародних стандартів належать недостатній рівень системної гармонізації національного законодавства з нормами міжнародного гуманітарного права, складність документування воєнних злочинів проти дітей на тимчасово окупованих територіях, а також недостатня ефективність механізмів притягнення винних осіб до юридичної відповідальності. Окремої уваги потребують питання забезпечення прав дітей, які стали жертвами депортації, примусового переміщення або втратили батьківський піклування внаслідок воєнних дій. По-четверте, підвищення ефективності правового захисту дітей в умовах збройного конфлікту потребує подальшого вдосконалення національного законодавства з урахуванням міжнародних стандартів та сучасних викликів безпеки. Доцільним є посилення гармонізації кримінального та цивільного законодавства України з нормами міжнародного права, удосконалення процедур документування та розслідування воєнних злочинів проти дітей, а також розвиток правових механізмів їх повернення, соціальної реабілітації та реінтеграції.

Отже, ефективна імплементація міжнародних стандартів захисту дітей у національне законодавство України є важливою передумовою забезпечення належного рівня гарантування прав і свобод дитини в умовах збройного конфлікту. Подальший розвиток правових механізмів у цій сфері має бути спрямований на формування комплексної державної політики, орієнтованої на забезпечення безпеки, відновлення прав та соціальної інтеграції дітей, які постраждали від війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про схвалення Національної стратегії захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року та затвердження. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 липня 2025 р. № 708-р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/708-2025-%D1%80?utm_source=chatgpt.com #Text.
2. Конвенція про права дитини: Конвенція. Міжнародний документ від 20 листопада 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
3. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі у збройних конфліктах: Факультативний протокол. Міжнародний документ від 01 січня 2000 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text.
4. Декларація № 995_317 від 14.12.1974 Декларація про захист жінок і дітей при надзвичайних обставинах та під час збройних конфліктів. URL: https://zakononline.ua/documents/show/169632___169632.
5. Баран, Анжеліка, and Ірина Базан. Щодо питання міжнародно-правових механізмів захисту прав дітей під час збройних конфліктів. *Актуальні проблеми правознавства*, № 3, 2023, С.50-54, https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/1432.
6. Перевалова Л.В. Захист прав дітей під час збройних конфліктів: міжнародно-правовий аспект. Інформаційні технології: наука, техніка, технологія, освіта, здоров'я = Information technologies: science, engineering, technology, education, health: тези доп. 31-ї Міжнар. наук.-практ. конф. MicroCAD-2023, 17-20 травня 2023 р. Харків: НТУ «ХПІ», 2023. С. 962.
7. Конвенція про права дитини. Ратифікована Постановою Верховної Ради України № 789-XII від 27.02.91. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.

8. Чернобук В.В. Міжнародно-правові стандарти захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів. *Аналітичне-порівняльне правознавство*, ДВНЗ «УжНУ», Ужгород, 2023. № 3. С. 437-440. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/284828/278888.
9. The Guardian. Children suffered record levels of violence in conflict zones in 2024, a UN report shows. 2025. URL: https://www.theguardian.com/global-development/2025/jun/20/violence-against-children-conflict-zones-un-report (дата звернення: 10.03.2026).
10. Про охорону дитинства. Закон України. *Відомості Верховної Ради України*, 2001, № 30, ст. 142. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text.
11. Про правовий режим воєнного стану. Закон України. *Відомості Верховної Ради*, 2015, № 28, ст.250 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text.
12. Кримінальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*, 2001, № 25-26, ст. 131. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Малишко І.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 341.4
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.22

ЩОДО ПИТАННЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ ДІЯНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ З РУЙНУВАННЯМ ГРЕБЕЛЬ АБО ДАМБ ТА ЗАВДАННЯМ ШКОДИ НАВКОЛИШНЬОМУ СЕРИДОВИЩУ В ПЕРІОД ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

Маринів І.І.,
кандидатка юридичних наук, доцентка
кафедри права Європейського Союзу
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-0267-6288

Тарасенко О.С.,
кандидатка юридичних наук,
асистентка кафедри міжнародного публічного права
Стамбульського університету
ORCID: 0000-0002-3829-1478

Маринів І.І., Тарасенко О.С. Щодо питання міжнародно-правової кваліфікації діянь, пов'язаних з руйнуванням гребель або дамб та завданням шкоди навколишньому середовищу в період збройного конфлікту.

З ганебним вторгненням на територію України держава агресор РФ вчиняє міжнародні правопорушення норм міжнародного гуманітарного права. Серед багатьох злочинів, скоєних Російською Федерацією проти України, її народу, є й такі, наслідки яких будуть відчутні ще для багатьох поколінь. У даній статті здійснюється аналіз норм міжнародного гуманітарного права, що можуть слугувати підставою для притягнення держави до відповідальності та забезпечення справедливого покарання за заподіяну шкоду навколишньому середовищу в умовах руйнування гребель або дамб в період збройного конфлікту. Питання кваліфікації злочинів, здійснених на території України державою-агресором, є вкрай актуальним. Застосування норм національного законодавства України, а саме ст. 438 та 441 ККУ, повинно відбуватись з одночасним зверненням до міжнародних договорів. Водночас міжнародно-правова кваліфікація, повинна здійснюватися лише на підставі міжнародного права.

З точки зору екологічної значущості, особлива увага приділена дослідженню положень Додаткового Протоколу І до Женевських конвенцій 1949 року (далі ДПІ), що становить важливе правове регулювання захисту гребель або дамб, а також навколишнього середовища в період збройного конфлікту. Під час дослідження даного питання, здійснено аналіз проблемних аспектів статей ДПІ, які створювались практично п'ятдесят років тому і в умовах сьогодення потребують еволюційного тлумачення. У зв'язку з цим існує потреба в розумінні віднесення гребель або дамб до об'єктів, які в найширшому розумінні становлять «екологічну чутливість», оскільки їх руйнування неминуче призводить до катастрофічних наслідків для навколишнього середовища.

Дослідження руйнування гребель або дамб демонструє вразливість водної інфраструктури в умовах війни та вказує на масштабні гуманітарні й екологічні наслідки подібних дій. Вивільнення небезпечних сил (dangerous forces), що призводить до затоплення та тяжких втрат серед цивільного населення, повинно створювати розуміння, що екологічна катастрофа неминуча. Попри це, спеціальні положення, що присвячені руйнуванню гребель або дамб, орієнтовані на захист цивільного населення від голоду, втрати питної води чи вимушеного переміщення (ст. 54 ДПІ) або ж тяжких втрат серед цивільного населення (56 ДП І), забуваючи про широке розуміння екологічної шкоди, де страждає не тільки людина, а й природа.

Ключові слова: гребля, дамба, екологічна катастрофа, захист навколишнього середовища, міжнародний кримінальний суд, міжнародне гуманітарне право.

Maryniv I.I., Tarasenko O.S. Regarding the issue of the international-law qualification of acts related to the destruction of dams or dykes and the infliction of damage on the environment during an armed conflict.

With the shameful invasion of the territory of Ukraine, the aggressor state of the Russian Federation commits international violations of the norms of international humanitarian law. Among the many crimes committed by the Russian Federation against Ukraine and its people, there are those whose consequences will be felt for many generations to come. This article analyzes the norms of international humanitarian law that can serve as a basis for holding the state accountable and ensuring fair punishment for the damage caused to the environment in the context of the destruction of dams or levees during the armed conflict. The issue of qualifying crimes committed on the territory of Ukraine by the aggressor state is extremely relevant. The application of the norms of the national legislation of Ukraine, namely Articles 438 and 441 of the Criminal Code of Ukraine, must be accompanied by a simultaneous appeal to international treaties. In turn, international legal qualification must be carried out only on the basis of international law.

From the point of view of environmental significance, special attention is paid to the study of the provisions of Additional Protocol I to the Geneva Conventions of 1949 (hereinafter referred to as the IPA), which constitutes an important legal regulation of the protection of dams or levees, as well as the environment during armed conflict. During the study of this issue, an analysis of the problematic aspects of the IPA articles, which were created almost fifty years ago and in today's conditions require an evolutionary interpretation, was carried out. In this regard, there is a need to understand the classification of dams or levees as objects that, in the broadest sense, constitute «ecological sensitivity», since their destruction inevitably leads to catastrophic consequences for the environment.

The study of the destruction of dams or levees demonstrates the vulnerability of water infrastructure in war conditions and indicates the large-scale humanitarian and environmental consequences of such actions. The release of dangerous forces, leading to flooding and heavy casualties among the civilian population, should create an understanding that an ecological disaster is inevitable. Despite this, the special provisions dedicated to the destruction of dams or dykes are focused on protecting the civilian population from starvation, loss of drinking water or forced displacement (Article 54 of the IPC) or heavy casualties among the civilian population (Article 56 of the IPC), forgetting about the broader understanding of ecological damage, where not only people but also nature suffer.

Key words: dams, dykes, ecological disaster, environmental protection, international criminal court, international humanitarian law.

Постановка проблеми. Протягом 2022-2026 років РФ зруйнувала кілька гребель та дамб на території України. Підрив греблі Каховської ГЕС спричинив екологічну катастрофу. Були затоплені десятки населених пунктів, зруйновані будинки, загинули люди, знищені сільськогосподарські угіддя. Екологічними наслідками стало обміління Каховського водосховища, що вплинуло на водопостачання, охолодження Запорізької АЕС, тощо [1, с. 88]. Наступним прикладом слугують численні обстріли і підриви греблі Оскільського водосховища Харківської області та дамба Карачунівського водосховища, яку Росія обстріляла ракетами. Цілеспрямовані атаки об'єктів, існування яких впливає на водні екосистеми, стали однією з критичних екологічних загроз. Гребля, як гідротехнічна споруда, що перегороджує русло річки чи інший водотік з метою створення водосховища – є джерелом життя для цілих регіонів, забезпечуючи питну воду, іригацію та виробництво електроенергії. Дамба, як гідротехнічна споруда у вигляді насипу – слугує захисту території від повеней, для оточення штучних водойм чи спрямування потоку води в потрібному напрямку. Підрив даних конструкцій і раптовий вихід води можуть спричинити екологічну катастрофу, завдаючи широкої, довготривалої і серйозної шкоди навколишньому середовищу та загрожуючи існуванню цілих поселень.

Цілеспрямоване знищення гребель або дамб і контроль над водними ресурсами стали актом вепонізації, спрямованим на завдання тяжких втрат серед цивільного населення і довготривалої екологічної катастрофи в Україні.

Метою даного дослідження є аналіз положень актів міжнародного гуманітарного права з метою належної міжнародно-правової кваліфікації діянь, пов'язаних із руйнуванням гребель або дамб та завданням шкоди навколишньому середовищу в період збройного конфлікту.

Стан опрацювання проблематики. Питаннями захисту навколишнього середовища в умовах збройного конфлікту займались такі вчені, як Ґлен Плент (Glen Plant), Джон Селтер (John Salter),

Річард Фолк (Richard Falk), Джозеф Ґолдблет (Jozef Goldblat), Дженс Хекенсон (Jens Hakansson), Noam Lubell (Ноам Любелл) та інші. В свою чергу, питання щодо знищення гребель або дамб в умовах збройного конфлікту є малодослідженим у науці міжнародного права. Маргарет Бергстром (Margareta Bergstrom) приділила увагу вивільненню небезпечних сил з гідрологічних об'єктів, а дослідники, зокрема Наталія Малишева, Анна Хурова, М. Міланович, почали звертатись до аналізу руйнації гребель або дамб в Україні після 2022 року.

Виклад основного матеріалу. Під час бойових дій людина завжди намагалася завдати удару своєму противнику, вивільняючи природні або штучні сили. Одним із проявів такої тактики було руйнування гідротехнічних споруд, здатних спричинити масштабні затоплення та значні матеріальні й людські втрати. Зокрема, під час Другої світової війни, у травні 1943 року, були зруйновані дамби Едер і Мьоне в Німеччині, що призвело до значних руйнувань промислових об'єктів, затоплення сільськогосподарських земель і численних людських жертв [2, с. 328]. Подібні дії мали місце і під час Корейської війни, коли авіація здійснювала атаки на дамби, які використовувалися для іригації на півночі країни [3, с. 57-58]. У ході війни у В'єтнамі також фіксувалися атаки на дамби та дамбові системи, внаслідок яких, за даними представників Демократичної Республіки В'єтнам, були пошкоджені або зруйновані велика кількість сегментів споруд [4, с. 54-55]. Ці події стали одним із факторів, що привернули увагу міжнародної спільноти до необхідності встановлення спеціальних норм міжнародного гуманітарного права щодо захисту об'єктів, які містять небезпечні сили.

У 1976 році відбулися переговори щодо Конвенції про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище (далі – ENMOD). Учасники переговорів щодо ENMOD запропонували використовувати термін «стабільність екосистем», але його було відкинуто та замінено виразом «широкі, довготривалі або серйозні наслідки». 10 грудня 1976 р. даний акт було прийнято Генеральною Асамблеєю ООН та відкритий для підписання в Женеві 18 травня 1977 року. Конвенція набрала чинності 5 жовтня 1978 року та стала важливим міжнародним договором у сфері захисту природного середовища під час військових дій. Основні зобов'язання держав сформульовані в ст. 1 Конвенції: не вдаватися до військового або будь-якого іншого ворожого використання методів впливу на природне середовище, які мають широкомасштабні, тривалі або серйозні наслідки, як способи руйнування, завдання збитків або спричинення шкоди будь-якій іншій державі-учасниці; не допомагати, не заохочувати й не спонукати будь-яку державу, групу держав або міжнародну організацію до здійснення дій, що суперечать положенням пункту 1 цієї статті.

У зв'язку з тим, що Конвенція ENMOD не розкриває оціночні поняття «широкі» («widespread»), «довготривалі» («long lasting») та «серйозні наслідки» («severe effects»), деякі держави здійснили застереження, що дані терміни потребують більш чіткого визначення. Для прикладу, уряд Туреччини вказав, що до тих пір, поки це роз'яснення не буде зроблено, країна буде змушена самостійно тлумачити відповідні терміни, і, отже, залишає за собою право робити це за потреби. Крім того, уряд Туреччини вважає, що різниця між «військовими чи будь-якими іншими ворожими цілями» та «мирними цілями» має бути чіткіше визначена, щоб запобігти суб'єктивним оцінкам [5, с. 207].

Відтак, під час роботи Комітету у 1976 році було розроблено «Узгоджене розуміння», яке не було включено в Конвенцію, проте додано до звіту, переданого Конференцією. В «Узгодженому розумінні» термін «широкі» розуміється як такі, що охоплюють район у кілька сотень квадратних кілометрів; «довготривалі» – тривалістю в кількох місяців або приблизно сезон; а «серйозні» – як такі, що призводять до суттєвого або значного порушення або заподіяння шкоди людському життю, природним і економічних ресурсам або іншим матеріальним цінностям [6, с. 91-92]. Тож очевидно, що на практиці держави можуть зіштовхуватися з труднощами, адже кожна конкретна ситуація повинна бути оцінена на підставі трьох автономних понять.

Разом із тим, події, проаналізовані вище, щодо руйнації дамб у Німеччині, В'єтнамі чи під час Корейської війни, не отримали належної оцінки в практиці міжнародних судових органів, що унеможливлює вироблення правової позиції щодо визначення ступеня шкоди навколишньому природному середовищу більш усталено. Умисне спричинення шкоди природному середовищу, як військовий злочин на підставі ст.8(2)(b)(iv) Римського Статуту, розглядалося у зв'язку з війною в Косово та Іраку, але без остаточних вироків. Відтак можна прийти до висновку, що цілеспрямоване використання природних сил, зокрема затоплення, що призводить до широких, довготривалих та серйозних наслідків, залишається дискусійним питанням у міжнародному гуманітарному праві. З огляду на відсутність судового тлумачення існує нагальна необхідність забезпечити додержання принципів розрізнення, пропорційності та заборони спричинення надмірних страждань цивільному населенню.

Як зазначає Х.П. Гассер, «будь-яке застосування збройної сили однією державою проти території іншої ініціює застосування Женевських Конвенцій між двома державами» [7, с. 22].

З точки зору екологічної значущості в умовах збройного конфлікту Додатковий протокол I (далі – ДП I) до Женевських конвенцій 1949 року становить важливе правове регулювання, яке доповнює та розширює норми, закріплені в Конвенції ENMOD. Він ухвалений у 1977 році та містить положення, що безпосередньо стосуються захисту природного середовища, і є важливим інструментом міжнародного екологічного права під час міжнародних збройних конфліктів. Так, згідно зі статтею 35 (3) ДП I, заборонено застосовувати методи або засоби ведення воєнних дій, які мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть широкої, довгочасної і серйозної шкоди природному середовищу. Згідно ст. 55 (1) ДП I, при веденні воєнних дій має бути виявлена турбота про захист природного середовища від широкої, довгочасної і серйозної шкоди. Такий захист включає заборону використання методів або засобів ведення війни, що мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть такої шкоди природному середовищу й тим самим завдадуть шкоди здоров'ю або виживанню населення.

Чи можна стверджувати, що тексти статті 35(3) та статті 55 ДП I є ідентичними або, принаймні, надзвичайно схожими? Група експертів дала відповідь на це питання у своєму звіті. Пункт 3 статті 35 був включений в контекст заборонених методів ведення війни, тоді як стаття 55 (захист природного середовища) спрямована на забезпечення здоров'я або виживання цивільного населення, що живе в певному середовищі воєнного часу. Стаття 35(3) розглядає загальний вплив військових дій на природу, враховуючи «транснаціональний» аспект проблеми, що може стосуватися природних ресурсів за межами конкретного конфлікту. Стаття 55, у свою чергу, стосується конкретно захисту природного середовища як необхідного ресурсу для виживання цивільного населення в умовах війни [8, с. 414]. Отже, це різні аспекти того, як збройні конфлікти можуть впливати на навколишнє середовище та його роль у житті цивільного населення.

Однак, якщо під час збройного конфлікту відбулась руйнація греблі або дамби з катастрофічними наслідками для природного середовища, якою повинна бути міжнародно-правова кваліфікація даної руйнації, якщо на національному рівні, на підставі експертиз, правоохоронними органами держави встановлено факт екологічної катастрофи?

Перш за все, існує необхідність звертатися до положень ДП I, а не Конвенції ENMOD, оскільки положення ДП I стосуються будь-яких дій, що спричиняють серйозну шкоду довкіллю в процесі збройного конфлікту, без необхідності доводити, що ці дії мали на меті маніпулювання природними процесами. Конвенція ENMOD забороняє навмисне використання природних процесів як засобів ведення війни. Це означає заборону навмисної зміни погодних умов, динаміки, складу або структури Землі, включаючи її біоту, літосферу, гідросферу та атмосферу, або космічний простір, з наміром завдати шкоди збройним силам іншої держави-учасниці Конвенції [8, с. 415; 9].

Попри існування вищеназваних статей ДП I, що присвячені захисту навколишнього середовища, гребля і дамба є особливими об'єктами в міжнародному гуманітарному праві, яким приділено увагу в статтях 54 та 56 ДП I, але з певними особливостями.

Перш за все, ст. 54 ДП I не містить терміну «гребля або дамба», але коментар до вказаної статті демонструє специфічний задум руйнації певних об'єктів. Відтак, згідно з ч. 2 ст. 54 ДП I, заборонено піддавати нападу або знищувати, виводити або доводити до непридатності об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення, такі як запаси продуктів харчування, сільськогосподарські райони, що виробляють продовольство, посіви, худобу, споруди для забезпечення питною водою й запаси останньої, а також іригаційні споруди, спеціально з метою не допустити використання їх цивільним населенням або супротивною стороною як засобу підтримання існування, незалежно від мотивів, нібито з метою викликати голод серед цивільних осіб, примусити їх до виїзду або з якої-небудь іншої причини.

В коментарі Міжнародного Комітету Червоного Хреста (далі – МКЧХ) до Додаткового протоколу I ми бачимо природу ст. 55, а саме – запобігання голоду. Використовувати його як метод ведення війни означало б навмисно його спричиняти, змушуючи населення страждати від голоду, зокрема шляхом позбавлення його джерел продовольства або постачання. Очевидно, що діяльність, здійснювана з цією метою, була б несумісною із загальним принципом захисту населення, який Дипломатична конференція прагнула підтвердити та посилити. Голод тут згадується як метод ведення війни, тобто як засіб для знищення або послаблення населення [8, с. 653].

Слід зазначити, що дія, спрямована на спричинення голоду, становила б порушення цього ДП I, але вона також могла б бути злочином геноциду, якщо б здійснювалася з наміром знищити повністю

або частково національну, етнічну, расову чи релігійну групу, відповідно до положень Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 року (ст. 2, пункт с).

Як зазначає МКЧХ, при формулюванні ст. 54 ДП І конференція додала до заборони нападу чи знищення об'єктів, необхідних для виживання цивільного населення, також їх вилучення та приведення в непридатний стан. Щодо приведення таких об'єктів у непридатний стан, то це насамперед стосується іригаційних споруд та установок. Слід зазначити, що дієслова «атакувати», «знищувати», «вилучати» та «робити непридатними» використовуються для охоплення всіх можливих ситуацій, включаючи забруднення хімічними чи іншими речовинами водосховищ або знищення врожаїв. Крім того, у коментарі наголошується, що перелік захищених об'єктів є ілюстративним та не вичерпним, для запобігання довільному виключенню окремих об'єктів з-під захисту (наприклад житло або одяг повинні вважатися необхідними для виживання в суворий клімат) [8, с. 655].

Аналіз даної статті дає змогу відповісти на два закономірні питання. Перше стосується доцільності віднесення до названих об'єктів ст. 54 ДП І гребель або дамб. Як видно з аналізу положень коментарю, гребля та дамба є спорудами, що не лише виконують функцію утримання або регулювання води (водосховища), захист від повеней, енергетичну функцію, а й зрошення сільськогосподарських районів (іригацію). Таким чином, здійснюючи розширювальне тлумачення ст. 54 ДП І, гребля або дамба можуть розглядатися як об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення. Друге питання пов'язане з наслідками для навколишнього середовища, тобто чи регулює дана стаття проблеми екологічної шкоди природньому середовищу. І в цьому відношенні компромісний варіант тексту ст. 54 орієнтований на «людиноцентричний підхід», спрямований на запобігання голоду та, як наслідок, вимушеній міграції населення.

Питання руйнування дамб і гребель отримало окреме регулювання в статті 56 Додаткового протоколу І, що свідчить про їх особливу значущість серед цивільних об'єктів. Оскільки ці споруди прямо пов'язані з вивільненням небезпечних сил (dangerous forces), вони підпадають під режим спеціальної норми (lex specialis), яка деталізує загальні положення щодо захисту об'єктів, необхідних для життєдіяльності цивільного населення. Так, згідно ст. 56 ДП І, установки і споруди, що містять небезпечні сили, а саме: греблі, дамби й атомні електростанції, не повинні ставати об'єктами нападу навіть у тих випадках, коли такі об'єкти є воєнними об'єктами, якщо такий напад може викликати вивільнення небезпечних сил і наступні тяжкі втрати серед цивільного населення. Інші воєнні об'єкти, розміщені в цих установках або спорудах чи поблизу них, не повинні ставати об'єктами нападу, якщо такий напад може викликати вивільнення небезпечних сил у таких установках або спорудах та наступні тяжкі втрати серед цивільного населення.

Згідно п. (а) ч. 2 ст. 56 ДП І, загальний захист від нападу, передбачений у пункті 1, припиняється щодо гребель і дамб тільки в тому разі, якщо вони використовуються яким-небудь чином, що різниться від їх нормального функціонування, та для регулярної, істотної і безпосередньої підтримки воєнних операцій і якщо такий напад є єдиним практично можливим засобом припинити таку підтримку.

Згідно ч. 1 ст. 56 ДПІ – дамби і греблі є цивільними об'єктами і тому не можуть бути об'єктами атак. Мабуть самим складним у цьому відношенні є доведення, що гребля, дамба не була військовою законною ціллю противника, а напад чи її знищення – єдиним практично можливим засобом припинити регулярну істотну і безпосередню підтримку воєнної операції.

Припустімо, що гребля або дамба використовуються для цілей, відмінних від тих, що є нормальною функцією даних конструкцій. Для прикладу, дамба є частиною системи фортифікацій або на греблі прокладена дорога, яка в умовах бойових дій може стати ключовим маршрутом для переміщення збройних сил. Навіть у цих випадках захист може бути припинено лише тоді, коли гребля або дамба надає регулярну, істотну й безпосередню підтримку військовим операціям по цій дорозі, а напад на неї – це єдиний можливий засіб припинення такої підтримки.

МКЧХ зазначає, що формулювання «регулярна» стосується часового аспекту. Випадкове або епізодичне використання дамби не є достатнім (повинна бути тривалість або повторюваність у застосуванні). Термін «істотна» є менш конкретним, але його слід тлумачити відносно шкали значущості: підтримка не повинна бути незначною або випадковою, вона повинна мати реальний і суттєвий вплив. На сам кінець, термін «безпосередня» означає, що підтримка не є опосередкованою або побічною. Зв'язок між дією та наслідком має бути тісним і негайним. Йдеться саме про підтримку, що безпосередньо сприяє військовим операціям, а не проміжним цілям, які лише опосередковано з ними пов'язані [8, с.671]. Тому, якщо національні правоохоронні органи встановлять факт того, що дорога на дамбі не використовувалась регулярно збройними силами, знищення дамби здійснювалось з порушенням

ст. 56 ДПІ (порушення принципу пропорційності). Також, якщо дорога використовувалась з метою перевезення вантажівок, які могли везти харчову продукцію, або на дамбі спостерігалось скупчення важкої техніки з метою її укріплення – це не є законною ціллю ворога на цьому об'єкті. Суворі вимоги щодо її захисту свідчать про можливість її підриву як «надзвичайно крайньої міри». Оцінка пропорційності цих заходів повинна включати одночасне виконання всіх трьох суворих умов.

Принагідно, якщо греблі або дамби стають військовими об'єктами, то навіть у цьому випадку міжнародне гуманітарне право зберігає за ними спеціальний захист, якщо внаслідок вивільнення небезпечних сил атака може призвести до значних втрат серед цивільного населення. Якщо ж така атака не несе загрози тяжких втрат, вона є правомірною за умови, що гребля або дамба справді перетворилася на військову ціль, за якою слідує військова перевага.

Проте окрім принципу пропорційності, дана стаття оберігає і навколишнє середовище. Це одне з найскладніших питань, оскільки в змісті статті немає чіткої вказівки щодо його захисту.

Дослідник Глен Плент (Glen Plant) у своїй праці «Захист навколишнього середовища та право війни», досліджуючи ст. 56 ДП І, зазначає, що знищення атомних електростанцій, матиме значно шкідливіші наслідки для людства і навколишнього середовища ніж руйнування гребель або дамб. Критерій «відчутного» або «значного» ризику спричинення вивільнення небезпечних сил із високою ймовірністю серйозної шкоди довкіллю в загальних рисах запозичений із напрацювань Комісії міжнародного права ООН щодо шкідливих наслідків [10, с. 50]. Попри те, що автор вказує на необхідність посилення захисту атомних електростанцій, як об'єктів підвищеної небезпеки, ці висновки однаковою мірою стосуються і гребель та дамб, що є рівнозначними трьома об'єктами ст. 56 ДП І. Руйнування гребель або дамб здатне спричинити масштабну екологічну катастрофу, включаючи затоплення великих територій, знищення екосистем та довготривале порушення природного балансу. Хоча стаття 56 ДП І формально не містить прямої вказівки на захист навколишнього природного середовища, її зміст свідчить про наявність прихованої екологічної складової. Це випливає із самого об'єкта регулювання – установок і споруд, що містять небезпечні сили (dangerous forces), вивільнення яких неминуче призводить не лише до людських жертв, а й до серйозної шкоди довкіллю.

Відтак, навіть за відсутності чіткої вказівки про захист природнього середовища, ст. 56 ДП І має «екологічну чутливість», закладену в її природі, і повинна тлумачитись у світлі запобігання катастрофічним наслідкам для цивільного населення та навколишнього середовища.

На сайті прокуратури Харківської області можна ознайомитись з інформацією, що була опублікована та стосується обстрілу і знищення на території східної України Оскільської дамби. Внаслідок незворотного зневоднення Оскільського водосховища та підтоплення прибережної зони відбулися катастрофічні зміни в природно-техногенній екосистемі р. Сіверський Донець – екологічна катастрофа, яка зумовлена руйнуванням та знищенням водопостачання та зрошування земель, зміною мікрокліматичних умов, вітровою ерозією, негативною зміною біотичної складової, руйнуванням рекреаційних властивостей екосистеми та зменшенням екосистемних послуг, а також негативними змінами якості та обсягів харчових ресурсів [11].

Унаслідок втрати водної площини загинула значна частина місцевої флори та фауни, зруйнувалося середовище існування для численних видів перелітних птахів, для яких водосховище було ключовим місцем зупинки під час сезонної міграції. Пасовищні угіддя стали непридатними для випасу худоби, що поставило під загрозу тваринництво, як сферу традиційної господарської діяльності регіону. Таким чином, у сукупності ці фактори, як масове переселення цивільного населення, деградація природних ресурсів, руйнування енергетичної інфраструктури, загибель біорізноманіття, є беззаперечним свідченням масштабної екологічної катастрофи, спричиненої навмисним знищенням гідротехнічного об'єкта, що мав критичне значення для сталого розвитку регіону.

Висновки. Аналіз міжнародно-правових норм щодо руйнування гребель або дамб в умовах збройного конфлікту дозволяє дійти кількох ключових висновків. По-перше, греблі та дамби, як гідротехнічні споруди, та цивільні об'єкти в міжнародному гуманітарному праві виконують не лише функції з утримання та регулювання води, захист від повеней, енергетичне забезпечення та іригацію сільськогосподарських угідь, а й безпосередньо забезпечують виживання цивільного населення та збереження екосистем. Саме тому питання їхнього захисту знайшло спеціальне відображення у статті 56 Додаткового протоколу І до Женевських конвенцій, яка встановлює режим lex specialis для об'єктів, що містять небезпечні сили, обмежуючи можливість їхнього ураження навіть у випадках, коли вони мають військове значення, якщо такий напад може спричинити тяжкі втрати серед цивільного населення та серйозну шкоду навколишньому середовищу. По-друге, хоча текст ст. 56 ДП І формально не

містить прямої вказівки на захист природного середовища, його зміст і природа регульованих об'єктів свідчать про наявність прихованої «екологічної чутливості». Руйнування гребель або дамб, як показує практика останніх років в Україні, призводить до масштабних екологічних катастроф, включаючи затоплення територій, деградацію екосистем, втрату біорізноманіття, зміну мікрокліматичних умов та руйнування екосистемних послуг, що ставить під загрозу існування цивільного населення та навколишнього середовища. По-третє, міжнародно-правова кваліфікація таких діянь повинна здійснюватися з урахуванням положень ДП I, де пріоритет надається запобіганню катастрофічним наслідкам для цивільного населення та довкілля, а також принципів пропорційності, розрізнення і заборони надмірних страждань. Отже, руйнування гребель та дамб у зоні збройного конфлікту має розглядатися як **акт**, що поєднує ознаки військового злочину, порушення норм міжнародного гуманітарного права та потенційно екологічного злочину, з урахуванням серйозних, широких та довготривалих наслідків для навколишнього середовища. Відтак, ст. 56 ДП I виступає не лише гарантією захисту цивільних об'єктів – гребель або дамб, а й інструментом охорони природного середовища в умовах збройного конфлікту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Malysheva N., Hurova A. Environmental Consequences of the Kakhovka H.P.P. Destruction in Ukraine: Challenge and Opportunity for International Justice. Journal of Environmental Law & Policy. 2024. № 04 (01). P 84-104. DOI: https://doi.org/10.33002/jelp040104.
2. James Holland. *Dambusters: The True Story of the Inventors and Airmen Who Led the Devastating Raid to Smash the German Dams in 1943.* London, 2013. 464 p.
3. Arthur H. Westing. Ecological Consequences of the Second Indochina War. *World Armaments and Disarmament.* Stockholm, 1976. 119 p.
4. Arthur H. Westing Weapons of Mass Destruction and the Environment. *World Armaments and Disarmament.* Stockholm, 1977. 95 p.
5. Конвенції про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище. https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/ Volume%20 1108/volume-1108-I-17119-English.pdf (дата звернення 30.03.2026).
6. Report of the Conference of the Committee on Disarmament: Vol. I. General Assembly. Official Records: 31st Session, Supplement No 27 (A/31/27), New York: United Nations, 1976. 107 p. https://digitallibrary.un.org/record/697097?v=pdf (дата звернення 30.03.2026).
7. Gasser H.P. International Humanitarian Law. Humanity for All: The International Red Cross and Red Crescent Movement / ed. H. Haugh. Berne. Stuttgart. Vienna, 1993 p. https://icrcndresourcecentre.org/wp-content/uploads/2016/03/EnglishTotal.pdf (дата звернення 30.03.2026).
8. Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949. Geneva: International Committee of the Red Cross, 1987. 1625 p.
9. Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище / Консультативна служба з міжнародного гуманітарного права. МКЧХ. https://www.icrc.org/sites/default/files/document/file_list/ environment.pdf (дата звернення 30.03.2026).
10. Plant G. Environmental Protection and the Law of War: A 'Fifth Geneva' Convention on the Protection of the Environment in Time of Armed Conflict. London; New York. Belhaven Press, 1992. 284 p.
11. Повідомлення про підозру: веб сайт. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-makoveckomu-ov-ta-povistki-pro-viklik-na-24022025-25022025-26022025-z-perekladom (дата звернення 30.03.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 30.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Маринів І.І., Тарасенко О.С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.431
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.23

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОТИДІЇ НЕЗАКОННІЙ ТОРГІВЛІ ОРГАНАМИ ЛЮДИНИ

Матвєєв О.В.,
доктор філософії,
підполковник,
начальник прикордонного оперативно-розшукового відділу «Одеса-1»
головного оперативно-розшукового відділу
26 прикордонного загону
ORCID: 0000-0002-1725-6489

Матвєєв О.В. Міжнародно-правове регулювання протидії незаконній торгівлі органами людини.

Незаконна торгівля органами людини є одним із найсерйозніших транснаціональних злочинів, що грубо порушує фундаментальні права людини та людську гідність. Сучасна практика свідчить про стрімке зростання цього явища, яке часто перетинається з торгівлею людьми, експлуатує вразливі групи населення та підтримується міжнародними злочинними мережами. Особливу стурбованість викликає недостатня ефективність існуючих механізмів протидії та притягнення винних до відповідальності.

У статті розглядаються ключові міжнародно-правові інструменти протидії незаконній торгівлі органами людини, зокрема Керівні принципи ВООЗ щодо трансплантації клітин, тканин і органів людини, Декларація Стамбула про торгівлю органами та трансплантаційний туризм, Конвенція Ради Європи про боротьбу з торгівлею органами людини (CETS № 216), резолюція 25/1 Комісії ООН з попередження злочинності та кримінального правосуддя, а також практичні рекомендації UNODC.

Аналізується ефективність цих інструментів, їхні сильні та слабкі сторони, проблеми імплементації на національному рівні та ступінь їхньої універсальності. Увага акцентується на фрагментарності міжнародно-правового регулювання, недостатній кількості ратифікацій обов'язкових норм, слабкому моніторингу та обмежених можливостях притягнення до відповідальності за торгівлю органами.

Окреме місце у статті відведено розгляду глобальних ініціатив провідних міжнародних організацій (ВООЗ, ООН, Рада Європи, Європейський парламент) та оцінці їхнього внеску у формування сучасної системи протидії незаконній торгівлі органами. Досліджуються також практичні виклики, пов'язані зі стійким попитом на органи, соціально-економічною нерівністю, впливом збройних конфліктів та транснаціональним характером злочинності.

Висновки статті вказують на необхідність подальшого удосконалення міжнародно-правового регулювання, універсалізації ключових конвенцій, посилення міжнародної співпраці, гармонізації національного законодавства та створення ефективної глобальної системи протидії незаконній торгівлі органами людини.

Ключові слова: торгівля органами людини, міжнародно-правове регулювання, протидія торгівлі органами, Конвенція Ради Європи CETS № 216, Декларація Стамбула, Керівні принципи ВООЗ, трансплантаційний туризм, UNODC.

Matvieiev O.V. International legal regulation of countering illegal trade in human organs.

Illegal trade in human organs is one of the most serious transnational crimes that grossly violates fundamental human rights and human dignity. Contemporary practice shows a rapid increase in this phenomenon, which often intersects with human trafficking, exploits vulnerable population groups, and is supported by international criminal networks. Particular concern is raised by the insufficient effectiveness of existing counteraction mechanisms and the accountability of perpetrators.

The article examines the key international legal instruments aimed at combating illegal trade in human organs, including the WHO Guiding Principles on Human Cell, Tissue and Organ Transplantation, the Declaration of Istanbul on Organ Trafficking and Transplant Tourism, the Council of Europe Convention

against Trafficking in Human Organs (CETS No. 216), UN Commission on Crime Prevention and Criminal Justice Resolution 25/1, as well as practical recommendations of UNODC.

The effectiveness of these instruments, their strengths and weaknesses, and the problems of their implementation at the national level are analyzed. Special attention is paid to the fragmentation of international legal regulation, the insufficient universality of binding norms, weak monitoring mechanisms, and limited possibilities for holding perpetrators accountable for organ trafficking.

A separate part of the article is devoted to the analysis of global initiatives of leading international organizations (WHO, UN, Council of Europe, European Parliament) and the assessment of their contribution to the formation of a modern system to combat illegal trade in human organs. The study also addresses practical challenges related to persistent demand for organs, socio-economic inequality, and the transnational nature of the crime.

The conclusions of the article indicate the need for further improvement of international legal regulation, universalization of key conventions, strengthening of international cooperation, and harmonization of national legislation in order to create an effective global system to counter illegal trade in human organs.

Key words: illegal trade in human organs, international legal regulation, combating organ trafficking, Council of Europe Convention CETS No. 216, Declaration of Istanbul, WHO Guiding Principles, transplant tourism, UNODC.

Постановка проблеми. У сучасних умовах дефіцит органів для трансплантації та соціально-економічна нерівність становлять серйозну загрозу не лише для прав людини та людської гідності, а й для глобальної системи охорони здоров'я. Незаконна торгівля органами людини, яка нерідко пов'язана з торгівлею людьми, призводить до експлуатації вразливих груп населення, комерціалізації людського тіла та формування транснаціональних злочинних мереж. Масштабні випадки вилучення органів без вільної інформованої згоди, трансплантаційний туризм та участь неетичних медичних працівників – усе це спричиняє довготривалі наслідки для жертв і підриває довіру до легальних систем трансплантації. Особливої актуальності ця проблема набуває у світлі зростання транснаціональної організованої злочинності, збройних конфліктів та міграційних потоків, зокрема в регіонах з високим рівнем бідності та слабким правовим регулюванням.

Д.В. Григорчак зауважує, що стрімкі зміни в українському суспільстві, початок російської агресії проти України у 2014 році та повномасштабне вторгнення 24 лютого 2022 року впливають на поширення, видозміну та інституціоналізацію торгівлі людьми, що зумовлює необхідність удосконалення механізмів протидії, профілактики та захисту постраждалих осіб [1, с. 13-14]. Вказане обумовлює необхідність вирішення низки питань, пов'язаних із кримінологічним вивченням торгівлі людьми, а також розробки на цій основі ефективних заходів протидії, вдосконалення механізмів профілактики та захисту постраждалих осіб.» [1, с. 13-14].

Попри наявність міжнародних етичних принципів і правових інструментів, спрямованих на протидію незаконній торгівлі органами, їхня ефективність залишається обмеженою, а механізми притягнення до відповідальності за такі злочини – недостатньо розвиненими та універсальними. Відтак постає необхідність системного аналізу міжнародно-правового регулювання протидії незаконній торгівлі органами людини, вивчення існуючих глобальних ініціатив та пошуку шляхів удосконалення відповідного регулювання.

Мета дослідження – всебічний аналіз міжнародно-правових документів протидії незаконній торгівлі органами людини, з урахуванням досвіду провідних міжнародних організацій, а також визначення шляхів удосконалення механізмів правового захисту жертв і посилення глобальної співпраці.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика міжнародно-правового регулювання протидії незаконній торгівлі органами людини активно досліджується в наукових колах міжнародного права, кримінального права та прав людини. Сьогодні питання нелегального ринку органів набуває особливої актуальності в контексті глобальних викликів транснаціональної злочинності та дефіциту донорських органів. Важливий внесок у розробку цієї теми зробили, наприклад, Н.В. Плахотнюк, С.О. Іванисько, Д.В. Григорчак, А.А. Поліщук, О.М. Скрябін, О. Краєвська та інші акцентують увагу на зв'язку торгівлі органами з торгівлею людьми, ролі міжнародних механізмів протидії та необхідності посилення національного законодавства.

Таким чином, питання міжнародно-правового регулювання протидії незаконній торгівлі органами людини перебуває на стадії активного дослідження, і науковці з різних країн працюють над удосконаленням глобальних правових інструментів та пропозицій щодо зменшення шкоди від цього злочину.

Виклад основного матеріалу. Торгівля органами людини є одним із найсерйозніших злочинів проти прав людини та людської гідності в сучасному світі. Цей вид транснаціональної організованої злочинності часто перетинається з торгівлею людьми, експлуатує вразливі групи населення через соціально-економічну нерівність і дефіцит органів для легальної трансплантації. Як зазначає О.М. Скрябін, різновидами злочинів у сфері торгівлі людьми виступають: торгівля людьми з метою сексуальної експлуатації, трансплантації органів, трудової експлуатації, використання в жебрацтві та інші форми [2, с. 134].

За оцінками міжнародних організацій, нелегальний ринок органів щороку охоплює тисячі випадків, де бідні та маргіналізовані особи стають «донорами», а заможні реципієнти – отримувачами. Міжнародно-правове регулювання протидії спрямоване на криміналізацію таких дій, захист жертв, етичне регулювання трансплантаційної діяльності та посилення міжнародної співпраці між державами, правоохоронними органами та медичною спільнотою.

Н.В. Плахотнюк та С.О. Іванисько зазначають, що одним із перших міжнародних договорів, спрямованих на формування зобов'язань держав щодо криміналізації експлуатації людини, стала Конвенція ООН про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами [3, с. 62-63]. Україна ратифікувала цю Конвенцію та протокол до неї [4]. Хоча зазначений міжнародний акт безпосередньо не регулював торгівлю органами, він заклав підґрунтя для формування міжнародних механізмів протидії експлуатації людини.

Як зазначають О. Краєвська та Н. Лукач, Конвенція ООН 1949 року про припинення торгівлі людьми та експлуатації проституції інших осіб стала значним кроком у формуванні міжнародно-правової бази протидії торгівлі людьми [5, с. 84].

Однією з ключових рамок є **Керівні принципи ВООЗ щодо трансплантації клітин, тканин і органів людини**, схвалені 63-ю Всесвітньою асамблеєю охорони здоров'я у травні 2010 року резолюцією WHA63.22 [6]. Ці принципи встановлюють етичні стандарти: вилучення органів лише за вільною інформованою згодою, повну заборону комерціалізації та фінансової вигоди, пріоритетність трансплантації від померлих донорів (deceased donation) та захист живих донорів. Вони наголошують на самодостатності держав у сфері донорства, прозорості систем трансплантації та недопущенні експлуатації вразливих верств населення. Керівні принципи стали основою для національного законодавства багатьох держав і вплинули на подальші глобальні документи.

Важливим етичним орієнтиром є **Декларація Стамбула про торгівлю органами та трансплантаційний туризм** (2008 рік, оновлена 2018 року). Документ розроблено за ініціативи Товариства трансплантології (The Transplantation Society) та Міжнародного товариства нефрологів під час міжнародного саміту в Стамбулі. У Декларації чітко визначено поняття торгівлі органами, трансплантаційного туризму та комерціалізму, заборонено експлуатацію бідних і вразливих донорів, а також закликано до самообслуговування в донорстві, прозорості та міжнародної співпраці. Оновлена редакція 2018 року адаптувала принципи до сучасних викликів. Декларацію підтримали понад 135 медичних і державних організацій світу, і вона залишається ключовим етичним документом для лікарів, регуляторів і політиків [7].

О. Краєвська та Н. Лукач підкреслюють, що важливу роль у формуванні міжнародних механізмів протидії торгівлі людьми та пов'язаним із нею формам експлуатації відіграють ООН, ОБСЄ та інші міжнародні організації [5, с. 82].

Особливого значення зазначені міжнародні стандарти набули в межах європейського правового простору, де вони були конкретизовані в актах Європейського Союзу та Ради Європи.

Правове регулювання протидії торгівлі людьми в ЄС ґрунтується як на нормах права ЄС, так і на міжнародно-правових актах, що визначають загальні стандарти у цій сфері. Важливе місце серед них посідає Протокол про попередження, припинення та покарання за торгівлю людьми, особливо жінками і дітьми, який доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 року, відомий як Палермський протокол [8]. Значення цього документа полягає в тому, що він закріпив загальновизнане міжнародне визначення торгівлі людьми та окреслив основні обов'язки держав щодо криміналізації відповідних діянь, забезпечення захисту

постраждалих осіб і розвитку міжнародного співробітництва. Відповідно до статті 3 Протоколу, торгівля людьми включає вербування, перевезення, передачу, приховування або одержання осіб із використанням примусу, обману, зловживання владою чи вразливим станом з метою експлуатації [8]. Саме це визначення стало основою для подальшого формування нормативної бази Європейського Союзу, зокрема положень Директиви 2011/36/ЄС [9].

На рівні Ради Європи прийнято **Конвенцію про боротьбу з торгівлею органами людини** (Сантьяго-де-Компостельська конвенція, CETS No. 216, відкрита для підписання 25 березня 2015 р., набула чинності 1 березня 2018 р.). Це перший і єдиний обов'язковий міжнародний кримінально-правовий інструмент у цій сфері, відкритий для приєднання всіх держав світу. Конвенція криміналізує незаконне вилучення органів (з живих чи померлих донорів без вільної інформованої згоди або з фінансовою вигодою), забороняє рекламу органів з метою отримання прибутку та передбачає захист прав жертв. Вона встановлює механізм моніторингу через Комітет Сторін для обміну інформацією та кращими практиками. Станом на березень 2026 року Конвенцію ратифікували 15 держав (Албанія, Бельгія, Коста-Ріка, Хорватія, Чехія, Франція, Латвія, Мальта, Чорногорія, Норвегія, Португалія, Республіка Молдова, Словенія, Іспанія та Швейцарія) [10].

О. Краєвська та Н. Лукач справедливо зазначають, що ефективність міжнародної протидії значною мірою залежить від обміну інформацією, координації спільних дій та узгодженості національного законодавства [5, с. 85-86]. Хоча О.М. Скрябін акцентує увагу на тому, що більш ефективним є розслідування на основі даних оперативно-розшукової діяльності, оскільки розслідування виключно на основі інформації від свідків і потерпілих є менш результативним [2, с. 134]. Автор підкреслює важливість взаємодії українських правоохоронців з правоохоронцями інших країн та міжнародними організаціями щодо обміну досвідом і інформацією у сфері протидії торгівлі людьми [2, с. 135].

ООН також приділяє значну увагу проблемі. У 2016 році Комісія ООН з попередження злочинності та кримінального правосуддя прийняла **резолюцію 25/1 «Про запобігання та боротьбу з торгівлею органами людини та торгівлею людьми з метою вилучення органів»**. Документ визнає зв'язок цих злочинів з дефіцитом органів, засуджує участь організованих кримінальних груп і неетичних медичних працівників, закликає держави посилити законодавство, навчання правоохоронців і медиків, а також використовувати інструменти UNODC. Резолюція підкреслює необхідність багатодисциплінарного підходу та міжнародної співпраці [11].

UNODC (Управління ООН з наркотиків та злочинності) спільно з Радою Європи та іншими партнерами розробляє практичні рекомендації. У 2009 році опубліковано **спільне дослідження Ради Європи та ООН «Торгівля органами, тканинами та клітинами та торгівля людьми з метою вилучення органів»**, яке стало основою для подальших правових ініціатив і аналізує причини, механізми та рекомендації щодо протидії злочину. Крім того, UNODC у рамках програми GLO.ACT розробив **Toolkit on the Investigation and Prosecution of Trafficking in Persons for the Purpose of Organ Removal** (2022), який надає практичні інструменти для розслідування та судового переслідування таких справ [12].

Європейський парламент у 2015 році опублікував детальне **дослідження «Торгівля органами людини»** (PE 549.055), де проаналізовано моделі злочинності, роль брокерів, медиків і реципієнтів, а також запропоновано рекомендації для ЄС щодо посилення законодавства, співпраці з третіми країнами та правоохоронної діяльності. Дослідження підкреслює необхідність криміналізації та міжнародної координації [13].

Отже, сучасне міжнародно-правове регулювання протидії незаконній торгівлі органами людини поєднує етичні стандарти, кримінально-правові заборони та практичні механізми міжнародної взаємодії. Водночас зберігаються проблеми неповної ратифікації міжнародних актів, нерівномірної імплементації їх положень і стійкого попиту на нелегальні органи.

Висновки. Проведений аналіз свідчить, що міжнародно-правове регулювання протидії незаконній торгівлі органами людини на сьогодні має комплексний, але все ще фрагментарний характер. Існуючі глобальні ініціативи – від етичних Керівних принципів ВООЗ та Декларації Стамбула до обов'язкової Конвенції Ради Європи про боротьбу з торгівлею органами людини (CETS No. 216) і резолюцій Комісії ООН з попередження злочинності – створюють важливу правову та етичну основу для протидії цьому злочину. Вони встановлюють ключові заборони на комерціалізацію органів, експлуатацію вразливих осіб та трансплантаційний туризм, а також передбачають механізми міжнародної співпраці.

Водночас ефективність цих інструментів залишається обмеженою. Основними проблемами є недостатня універсальність регулювання (Конвенція CETS No. 216 ратифікована лише невеликою кількістю держав), відсутність дієвих механізмів моніторингу та притягнення до відповідальності на глобальному рівні, а також слабка імплементація норм у національне законодавство багатьох країн. Стійкий попит на органи, соціально-економічна нерівність і транснаціональний характер злочинності продовжують створювати сприятливе середовище для нелегального ринку.

Отже, для підвищення ефективності протидії незаконній торгівлі органами людини необхідне подальше удосконалення міжнародно-правового регулювання. Перспективними напрямами є:

– універсалізація Конвенції Ради Європи CETS No. 216 або розробка нової глобальної конвенції під егідою ООН;

– посилення практичної співпраці між державами, UNODC, ВООЗ та Інтерполом у сфері розслідування та обміну інформацією;

– гармонізація національного кримінального законодавства щодо криміналізації всіх форм торгівлі органами;

– розвиток етичних і правових механізмів стимулювання легального донорства та самообслуговування країн у сфері трансплантації;

– активне залучення медичної спільноти до виявлення та запобігання незаконним трансплантаціям.

Подальші дослідження повинні зосередитися на оцінці ефективності імплементації існуючих міжнародних інструментів, аналізі сучасних форм торгівлі органами в умовах цифризації та розробці пропозицій щодо створення ефективнішого глобального режиму протидії цьому виду транснаціональної злочинності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Григорчак Д.В. Торгівля людьми в умовах гібридної війни та воєнного стану в Україні: дис. … канд. юрид. наук. Одеса, 2025. URL: https://dspace.onua.edu.ua/items/e49f79b7-702c-49cd-9084-9250f9fdc717 (дата звернення: 25.03.2026).
2. Скрябін О.М. Особливості розслідування злочинів у сфері торгівлі людьми у кримінальному судочинстві. *Право та державне управління*. 2020. № 4. С. 134-138. DOI https://doi.org/10.32840/pdu.2020.4.19.
3. Плахотнюк Н.В., Іванисько С.О. Торгівля людьми як злочин проти людяності. *Юридична Україна.* 2020. № 2. С. 62-70. DOI https://doi.org/10.37749/2308-9636-2020-2(206)-6.
4. Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами, 02.12.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_162#Text (дата звернення: 25.03.2026).
5. Краєвська О., Лукач Н. Міжнародний досвід протидії глобальній проблемі торгівлі людьми. *Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини*. 2015. Вип. 37. Ч. 3. С. 82-89. URL: https://intrel.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/09/173-479-1-PB.pdf (дата звернення: 26.03.2026).
6. Human organ and tissue transplantation: resolution WHA63.22: endorsed by the Sixty-third World Health Assembly, 21 May 2010. Geneva: WHO, 2010. URL: https://apps.who.int/gb/ebwha/pdf_files/wha63/a63_r22-en.pdf (дата звернення: 25.03.2026).
7. The Declaration of Istanbul on Organ Trafficking and Transplant Tourism, 2018. URL: https://www.declarationofistanbul.org/images/Policy_Documents/2018_Ed_Do/2018_Edition_of_the_Declaration_of_Istanbul_Final.pdf (дата звернення: 25.03.2026).
8. Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності, 15.11.2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_791#Text (дата звернення: 26.03.2026).
9. Directive 2011/36/EU of the European Parliament and of the Council of 5 April 2011 on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims, and replacing Council Framework Decision 2002/629/JHA. *Oficial Journal.* 15.4.2011, L 101. P. 1–11. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2011/36/oj/eng (дата звернення: 26.03.2026).
10. Council of Europe Convention against Trafficking in Human Organs (CETS No. 216). Strasbourg: Council of Europe, 2015. URL: https://rm.coe.int/16806dca3a (дата звернення: 25.03.2026).

11. Resolution 25/1: Preventing and combating trafficking in human organs and trafficking in persons for the purpose of organ removal. Vienna: UNODC, 2016. URL: https://www.unodc.org/documents/commissions/CCPCJ/CCPCJ_Sessions/CCPCJ_25/2016_Resolutions_Decisions/03.CCPCJ_2016/Resolution_25_1.pdf (дата звернення: 25.03.2026).
12. Council of Europe; United Nations. Trafficking in organs, tissues and cells and trafficking in human beings for the purpose of the removal of organs: joint Council of Europe/United Nations study [Електронний ресурс]. Strasbourg; New York: Council of Europe; UN, 2009. URL: https://rm.coe.int/16805ad1bb (дата звернення: 25.03.2026).
13. Trafficking in human organs. European Parliament: Directorate-General for External Policies of the Union, 2015. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/549055/EXPO_STU(2015)549055_EN.pdf (дата звернення: 25.03.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Матвєєв О.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

UDC 346.9
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.24

IMPLEMENTATION OF THE STATE SANCTIONS POLICY THROUGH THE PRISM OF HUMAN RIGHTS PROTECTION

Melnychenko R.V.,

Attorney, PhD in Law,
Head (Department of Legal Support of Business Activity)
State University of Trade and Economics
ORCID: 0000-0002-9562-6983
SCOPUS: 57200938933
WEB OF SCIENCE: N-5778-2016

Melnychenko R.V. Implementation of the state sanctions policy through the prism of human rights protection.

The article provides a comprehensive legal analysis of ensuring and protecting human rights in the implementation of Ukraine's sanctions policy, particularly in the context of national security. Sanctions are an important instrument of state response to threats to sovereignty, territorial integrity, and other national interests, especially under conditions of armed aggression and martial law, but their application involves significant interference with human rights, in particular the right to property and the right to effective judicial protection. The study examines the legal framework of sanctions policy, including the Law of Ukraine «On Sanctions», as well as the mechanism of their application, covering the preparatory stage, decision-making, and judicial review. It is established that each stage contains procedural shortcomings restricting the rights of sanctioned persons: limited transparency of the evidentiary basis, lack of proper participation in decision-making, the extrajudicial nature of sanctions, and the complexity of judicial challenge. Particular attention is paid to international human rights standards, reflected in the case law of the European Court of Human Rights and the European Union, which require proportionality, a fair balance between public interest and individual rights, and effective judicial control. The study also considers mechanisms for protecting individuals' rights within international sanctions regimes, demonstrating the development of independent review procedures despite certain limitations. It concludes that there is an imbalance between the effectiveness of sanctions mechanisms and human rights guarantees in Ukraine, and highlights the need to improve the national sanctions mechanism by ensuring transparency, clear standards of proof, and effective judicial review, as a key condition for the legitimacy and effectiveness of sanctions policy in line with modern international human rights standards.

Key words: sanctions, human rights, principles, asset recovery, procedural guarantees.

Мельниченко Р.В. Реалізація санкційної політики держави крізь призму захисту прав людини.

У статті здійснено комплексний юридичний аналіз проблеми забезпечення та захисту прав людини в умовах реалізації санкційної політики України, зокрема у контексті забезпечення національної безпеки. Санкції виступають важливим інструментом державного реагування на загрози суверенітету, територіальній цілісності та іншим національним інтересам, що набуває особливого значення в умовах збройної агресії та воєнного стану. Водночас їх застосування пов'язане із суттєвим втручанням у права людини, зокрема право власності та право на ефективний судовий захист. У роботі досліджено нормативно-правову основу санкційної політики, включаючи Закон України «Про санкції», а також механізм їх застосування, який охоплює підготовчий етап, етап ухвалення рішення та стадію судового контролю. Встановлено, що на кожному з цих етапів існують суттєві процесуальні недоліки, які обмежують права підсанкційних осіб: від обмеженої прозорості формування доказової бази до відсутності належного участі особи під час ухвалення рішення, позасудового характеру запровадження санкцій та складності їх подальшого оскарження у судовому порядку. Окрему увагу приділено аналізу міжнародних стандартів захисту прав людини у сфері санкцій, що відображено у практиці ЄСПЛ та ЄС, які висувають вимоги пропорційності, справедливого балансу між публічним інтересом і правами особи, а також забезпечення ефективного судового контролю. Досліджено механізми захисту прав осіб у міжнародних санкційних режимах,

що демонструють тенденцію розвитку процедур незалежного перегляду санкційних рішень, хоча вони й мають обмеження. На підставі проведеного дослідження зроблено висновок про наявність розбалансування між ефективністю санкційних механізмів та гарантіями захисту прав людини в Україні, а також про необхідність удосконалення національного механізму санкцій для забезпечення прозорих процедур, чітких стандартів доказування та ефективних засобів незалежного судового перегляду. Отже, забезпечення належного балансу між захистом національної безпеки та гарантіями прав людини є ключовою умовою легітимності та дієвості санкційної політики держави та має відповідати сучасним міжнародним стандартам прав людини.

Ключові слова: санкції, права людини, стягнення активів, процесуальні гарантії.

Problem statement. Sanctions legislation is one of the key instruments used by the state in combating economic crimes and ensuring national security. In Ukraine, the significance of sanctions policy has increased considerably due to the ongoing armed aggression and the introduction of martial law. Within the framework of such policy, the state applies various restrictive measures, including the freezing of assets, blocking of accounts, prohibition of economic activity, restrictions on the use of property, and other types of sanctions.

At the same time, the application of such measures is directly associated with significant interference in the sphere of human rights and freedoms, primarily the right to property and the right to effective judicial protection. Thus, the relevant restrictive measures are imposed by an extra-judicial decision of a public authority, whereas judicial control over such decisions is exercised only after their adoption through the procedure of judicial appeal.

In this regard, the issue arises of ensuring an appropriate balance between the need for the state to respond promptly to threats to national security and the necessity of respecting human rights guarantees. Of particular relevance is the determination of the limits of permissible interference with the property rights of persons subject to sanctions, as well as the provision of effective procedural mechanisms for their judicial protection in accordance with the principle of the rule of law.

Purpose of the study. The purpose of the study is to conduct a comprehensive analysis of the legal problems of ensuring and protecting human rights in the context of the implementation of sanctions policy by Ukraine, as well as to identify systemic contradictions between the public interests of national security and the guarantees of fundamental individual rights that arise in the process of applying restrictive measures.

State of research on the issue. The issue of restricting human rights in the interests of national security has been examined in numerous scholarly works in both domestic and international law. Considerable attention has been devoted to the principles of legality, proportionality, and the necessity of state interference in the sphere of human rights.

At the same time, despite the existence of a significant number of scientific studies, the issue of the correlation between the state's sanctions policy and guarantees of human rights, particularly regarding the limits of permissible interference with the right to property and the provision of effective judicial protection for persons subject to sanctions, requires further comprehensive scientific analysis.

The regulatory framework of sanctions policy in Ukraine consists of the Law of Ukraine «On Sanctions» No. 1644-VII of 14 August 2014 [1], the Law of Ukraine «On the Bureau of Economic Security» No. 1150-IX of 28 January 2021, the Law of Ukraine «On the Security Service of Ukraine» No. 2229-XII of 25 March 1992, the Law of Ukraine «On the National Security and Defense Council of Ukraine» No. 183/98-VR of 5 March 1998, the Criminal Code of Ukraine, the provisions of the Constitution of Ukraine regarding the possibility of restricting rights and freedoms, as well as other regulatory legal acts. International standards for regulating sanctions policy are determined by the provisions of the European Convention on Human Rights and the case law of the European Court of Human Rights.

Main body of the research. According to Part 1 of Article 1 of the Law, sanctions are special economic and other restrictive measures applied for the purpose of protecting national interests. At the same time, Part 3 of Article 1 of this Law provides that the application of sanctions does not exclude the application of other measures aimed at protecting national interests, national security, sovereignty and territorial integrity of Ukraine, its economic independence, as well as the rights, freedoms and legitimate interests of citizens of Ukraine, society, and the state [1].

For a more comprehensive understanding of this issue, it is necessary to refer to the procedure for the application of sanctions established in Ukrainian legislation. The specific features of this procedure

are defined in Article 5 of the Law. According to this legal provision, the decision on the application of sanctions is adopted by a special coordinating body under the President of Ukraine – the National Security and Defense Council of Ukraine – on the basis of proposals submitted by the Verkhovna Rada of Ukraine, the President of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine, the National Bank of Ukraine, and the Security Service of Ukraine. Decisions of the National Security and Defense Council of Ukraine enter into force by a decree of the President of Ukraine and, in certain cases, are additionally approved by the Verkhovna Rada of Ukraine and are binding for execution [1].

Taking into account the peculiarities of the legal regulation of sanctions policy, the mechanism for the application of sanctions in Ukraine can be considered as a sequential process that may conditionally be divided into several interconnected stages.

The first stage is the preparatory (pre-trial) stage, during which authorized state bodies collect, analyze, and assess information that may indicate the existence of threats to national security, territorial integrity, or the economic interests of the state. At this stage, an evidentiary base is formed to substantiate the necessity of applying restrictive measures. Such information may be obtained from various state authorities, including law-enforcement agencies, intelligence services, or other competent institutions. Based on the results of this analysis, the relevant bodies prepare proposals regarding the application of sanctions and submit them for consideration to the National Security and Defense Council of Ukraine.

The main problem at this stage is the limited transparency of the process of forming the evidentiary basis. Information used to substantiate the imposition of sanctions often has the status of official or classified information, which makes it difficult to verify its reliability. As a result, the sanctioned person does not have the opportunity to examine the evidence that served as the basis for submitting a proposal to impose sanctions.

Another problem is the absence of a procedural mechanism allowing the person concerned to participate at the preparatory stage. Individuals with respect to whom sanction proposals are being prepared are not involved in the procedure for considering their possible inclusion in sanctions lists and do not have the opportunity to provide explanations or refute the information used against them.

In addition, at this stage there is a problem related to the absence of clearly defined standards of proof. The legislation does not establish detailed criteria for assessing the sufficiency of evidence required for submitting a proposal to impose sanctions, which may lead to broad discretionary powers of the competent authorities.

The second stage is the adoption of a decision on the application of sanctions. According to Ukrainian legislation, the decision to impose restrictive measures is adopted by the National Security and Defense Council of Ukraine, after which it is enacted by a decree of the President of Ukraine. From that moment sanctions acquire legal force and begin to directly affect the rights and interests of the person concerned.

A key problem at this stage is the extra-judicial nature of adopting sanctions decisions. The application of sanctions does not require prior judicial review or the establishment of a person's guilt in court. As a result, restrictions on property and other rights may be imposed without the procedural guarantees that are normally ensured in judicial proceedings.

Another issue is the absence of the right to be heard before sanctions are imposed. A person with respect to whom the decision is taken is usually not notified of the consideration of the issue and does not have the opportunity to present arguments before the decision is adopted. This creates a situation in which sanctions are imposed without taking into account the position of the interested party.

In addition, the issue of substantiation and reasoning of sanctions decisions is problematic. In the practice of applying sanctions, situations sometimes arise in which the reasons for imposing restrictive measures are formulated in general terms or do not contain a detailed description of the factual circumstances, which complicates further judicial appeal.

The third stage of the sanctions mechanism is judicial review of sanctions decisions. It is at this stage that a person subject to sanctions obtains the opportunity to apply to a court in order to verify the legality and substantiation of the relevant decision and to protect his or her rights.

However, in practice, individuals and entities subject to sanctions have very limited opportunities to protect their rights after sanctions are imposed. In cases where the sanctions do not directly interfere with the right to private property, the only national legal remedy available remains the challenge of the Presidential Decree in the Supreme Court of Ukraine, since, under Part 4 of Article 22 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine, the Supreme Court has exclusive jurisdiction over cases involving the challenge of acts, actions, or omissions of the President of Ukraine [2]. If a sanctioned person disagrees

with the Supreme Court's decision, they may bring an application before the European Court of Human Rights alleging violations of their rights after exhausting all available domestic remedies.

In practice, however, a person subject to sanctions is effectively deprived of the ability to challenge the substantive grounds for the imposition of sanctions, their justification, or reasonableness, because in established judicial practice the Supreme Court has held that reviewing such matters would involve interference with the discretionary powers of the President of Ukraine and other competent authorities.

Another problem at this stage is the limited access to evidence used as the basis for sanctions, which complicates the ability to effectively refute the arguments of state authorities. Moreover, a further issue relates to the timing of judicial review, as judicial challenges typically occur after sanctions have already been applied. This means that restrictions on the rights of a sanctioned person take effect even before their legality has been examined by a court. In cases of prolonged court proceedings, such restrictions may have significant economic or reputational effects on the sanctioned person.

Accordingly, an analysis of the sanctions mechanism in Ukraine shows that at each stage – from the preparatory collection of information to judicial review – there are significant procedural problems that can adversely affect the effectiveness of human rights protection. Limited transparency in the formation of the evidentiary basis, the lack of involvement of the affected person in the decision-making process, the extra-judicial nature of sanctions adoption, as well as the challenges of subsequent judicial review, create a risk of disproportionate interference with the rights of sanctioned persons. In this context, it becomes particularly important to improve the national sanctions regime by enhancing procedural transparency, clarifying standards of proof, and ensuring effective judicial oversight of sanctions decisions.

Although sanctions are not criminal punishments, their consequences can be comparable to restrictions applied in criminal law. In particular, this refers to the freezing of assets, prohibition on the use of property, or the conduct of business activities, which in practice can lead to substantial limitations on the rights and freedoms of an individual without a prior judicial decision, in contrast to procedures provided in criminal proceedings. This feature of the sanctions mechanism gives rise to a number of systemic problems that manifest at all stages of sanctions application – from the establishment of grounds for their introduction to their subsequent judicial review.

First, the person against whom sanctions are applied does not have the opportunity to exercise individualized legal protection at the decision-making stage. Second, there is a risk of disproportionality between the restrictions imposed and the legitimate aim pursued by those measures. Third, access to evidence and information that served as the basis for the imposition of sanctions is limited, which significantly complicates the effective judicial challenge of such decisions.

A separate procedural regime is established for sanctions in the form of asset recovery of individuals or legal entities into the state treasury, which may be applied only during the period of martial law. According to Part 2 of Article 51 of the Law of Ukraine «On Sanctions», if a person has created a significant threat to national security, sovereignty, or territorial integrity of Ukraine, including through terrorist activities, or has materially facilitated such actions by others, the Ministry of Justice must file a claim with the High Anti-Corruption Court of Ukraine for the application of sanctions and recovery of assets of the sanctioned person into the state treasury. In accordance with paragraph 2 of Part 1 of Article 51 of the Law, one of the necessary preconditions for the High Anti-Corruption Court to issue a ruling on such recovery is the existence of an already imposed sanctions measure in the form of asset blocking imposed on that person [1].

Thus, Ukrainian legislation combines two mechanisms for the application of sanctions: an administrative mechanism (through the National Security and Defence Council) and a judicial mechanism (through the High Anti-Corruption Court). However, even within this model, the key issue remains the compliance of sanctions mechanisms with human rights protection standards.

In this context, the provisions of the Constitution of Ukraine are of particular importance. According to Article 41, everyone has the right to own, use, and dispose of their property, including the results of their intellectual and creative activities. At the same time, Part 1 of Article 64 of the Constitution provides that human and civil rights and freedoms cannot be restricted except in cases provided for by the Constitution of Ukraine [3]. It follows that any restriction on property rights within the framework of sanctions policy must be justified, necessary, and proportionate to the legitimate aim pursued.

The issue of the relationship between sanctions and human rights is also actively discussed in academic literature. For example, in the Journal of Human Rights Practice, Tamara Horbachevska, Yuriy Barabash, and Olena Uvarova note that some sanctions mechanisms (such as asset confiscation) can violate human rights if they are not accompanied by adequate procedural guarantees [4].

For a fuller understanding of human rights protection standards in the context of sanctions, it is necessary to refer to the practice of international judicial institutions.

An important reference for Ukraine in assessing the lawfulness of state interference with the property rights of sanctioned persons is the case law of the European Court of Human Rights **(hereinafter –** ECtHR). In the case *James and Others v. the United Kingdom*, the ECtHR stated the following regarding expropriation: *«not only must a measure depriving a person of his property pursue, on the facts as well as in principle, a legitimate aim «in the public interest», but there must also be a reasonable relationship of proportionality between the means employed and the aim sought to be realised (see, amongst others, and mutatis mutandis, the above-mentioned Ashingdane judgment. This latter requirement was expressed in other terms in the Sporrong and Lönnroth judgment by the notion of the «fair balance» that must be struck between the demands of the general interest of the community and the requirements of the protection of the individual's fundamental rights. The requisite balance will not be found if the person concerned has had to bear «an individual and excessive burden». Although the Court was speaking in that judgment in the context of the general rule of peaceful enjoyment of property enunciated in the first sentence of the first paragraph, it pointed out that «the search for this balance is ... reflected in the structure of Article 1 (P1-1)»»* [5].

Thus, the Court formulated the key standard for the protection of property rights, according to which state interference with property rights is permissible only on the condition of maintaining a «fair balance» between the public interest and the protection of the fundamental rights of the individual. A violation occurs when the individual is compelled to bear an "individual and excessive burden».

The legal system of the **European Union (EU)** faces the same internal tension as Ukraine: the requirement for sanctions' effectiveness often calls for surprise, whereas the rule of law demands procedural fairness.

Sanctioning decisions of the Council of the EU are adopted on the basis of Articles 29 of the Treaty on European Union and 215 of the Treaty on the Functioning of the European Union. A key feature that attracts criticism is the absence of the right to be heard prior to the imposition of sanctions. As stated in the European Commission's reply to a parliamentary question from Mr. Michaël von der Schulenburg, Member of the European Parliament: *«According to established case law, in the case of a primary decision to include the name of a natural or legal person in the list of persons and entities whose funds are to be frozen, the Council is not obliged to inform the relevant person or entity in advance of the grounds on which it intends to rely to include them on such a list. In order to prevent a decrease in effectiveness, such a measure, by its nature, must have an element of surprise and be applied immediately»*. This approach, although pragmatic, creates a significant risk for human rights. It legitimizes extrajudicial interference at the initial stage, placing the burden of further contestation on the individual. At the same time, the EU emphasizes that such measures are preventive, temporary, and reversible, and the main guarantee lies in the possibility of subsequent judicial protection in the courts of the EU in accordance with Article 47 of the Charter of Fundamental Rights of the European Union. The quality of this subsequent judicial review is precisely what is decisive for assessing the proportionality of the restrictions [6].

A similar approach is applied in the case law of the European Union (hereinafter – EU). In case «Kadi v Council and Commission» (Joined Cases C-402/05 P and C-415/05 P, 2008), the Court of Justice of the European Union (CJEU) examined the legality of an EU regulation implementing United Nations Security Council sanctions against individuals suspected of links to terrorist organizations. The applicants argued that the freezing of their assets was imposed without prior notification of the grounds for their listing and without any opportunity to defend their rights. The Court held that even if an EU measure implementing a UN Security Council resolution is adopted to fulfil international obligations, it must nevertheless comply with fundamental rights protected by EU law. As a result, the Court annulled the EU regulation as it applied to the applicants, finding that it violated their rights to property, to be heard, and to effective judicial review, because they were not provided with access to the reasons for their listing or to the evidence on which the measures were based. Thus, the Court established the fundamental principle that even EU acts in the field of international sanctions are subject to full judicial review with respect to respect for fundamental human rights [7].

As a consequence of this judicial practice and growing international concerns about sanctions regimes that lacked effective appeal procedures, the United Nations Security Council adopted Resolution 1904 in December 2009, which established the office of the Ombudsperson to the ISIL (Da'esh) and Al-Qaida Sanctions Committee. The primary task of this Office of the Ombudsperson is to consider delisting requests from individuals and entities included on the consolidated sanctions list and to prepare independent reports and recommendations on potential removal from the list [8].

The creation of this mechanism was a precedent-setting step in the practice of international sanctions regimes, since it was the first time the UN system introduced a specialized procedure for the review of complaints by sanctioned persons. This enhanced transparency in the sanctions process and strengthened confidence in international institutions by providing sanctioned persons with the possibility of seeking an independent review of the grounds for their listing.

At the same time, this mechanism has certain limitations. First, the Ombudsperson's findings are recommendatory in nature, and the final decision on removal from the sanctions list remains with the relevant Sanctions Committee. Second, some information provided by Member States to the Ombudsperson remains confidential, restricting the extent to which the sanctioned person can fully examine the evidence underlying the listing. Third, the Ombudsperson's mandate is limited to the ISIL and Al-Qaida sanctions regime, leaving other UN sanctions regimes without a similar independent review mechanism.

Nonetheless, international practice demonstrates a gradual improvement in procedures for protecting the rights of sanctioned persons. Notably, on 19 July 2024 the UN Security Council adopted Resolution 2744 (2024) to strengthen the mandate of the «Focal Point» for other sanctions regimes. This resolution aims to enhance procedural fairness by establishing updated procedures for considering delisting requests submitted by individuals, groups, or entities designated under various UN sanctions regimes, excluding the ISIL and Al-Qaida list, which remains under the Ombudsperson's purview [9].

The «Focal Point» mechanism receives delisting requests and manages the procedural process, including communication with relevant states and sanctions committees. However, unlike the Ombudsperson, the Focal Point is not vested with the authority to conduct an independent assessment of the materials or to make formal recommendations for removal. Its role is mainly procedural, focusing on the transmission and coordination of information between the applicant, Member States, and the sanctions committees. As a result, the level of procedural guarantees offered by the Focal Point mechanism remains limited compared to those under the Ombudsperson mechanism.

For Ukraine, consideration of such international approaches is important for several reasons. First, Ukraine is a member state of the United Nations and participates in the implementation of UN sanctions regimes. Second, Ukraine aligns itself with the legal standards of the EU regarding the rule of law and human rights protection. Third, sanctions increasingly have a transnational character, and their effects may be felt across different jurisdictions, complicating the judicial challenge of such measures and highlighting the importance of effective procedural safeguards at the national level.

At the same time, the current sanctions regime established by Ukrainian law does not provide even the minimal level of procedural guarantees that exist in the United Nations system under the modernized «Focal Point» mechanism. In particular, Ukrainian legislation does not envisage the creation of an independent body empowered to review requests by sanctioned persons to reassess the grounds for sanctions, which significantly limits the possibilities for effective protection of their rights.

In current U.S. case law, the issue of the legality of sanctions is also becoming increasingly relevant, especially in connection with the development of digital technologies. Illustrative in this context is the case Van Loon v. Department of the Treasury (5th Cir., 2024), in which the appellate court considered the legality of the sanctions imposed by the Office of Foreign Assets Control (hereinafter – OFAC) of the U.S. Department of the Treasury on the cryptographic protocol Tornado Cash. The sanctions were imposed due to the fact that this protocol was used to anonymize cryptocurrency transactions, which, according to the U.S. government, could facilitate money laundering and the financing of illegal activities. However, the plaintiffs challenged these restrictive measures, claiming that the sanctions were applied in excess of the powers provided by law. Upon considering the case, the court concluded that the sanctions were applied unlawfully, since the object of the restrictive measures was, in fact, program code, which is not owned by any specific person. In its decision, the court stated the following: «*Because these immutable smart contracts are not «property» under the word's common, ordinary meaning or under OFAC definitions, we hold that OFAC exceeded its statutory authority. Accordingly, we need not address whether Tornado Cash qualifies as an «entity» or whether it has an «interest» in the immutable smart contracts»* [10].

This case is significant for the development of modern sanctions practice, particularly amid the rapid evolution of digital technologies. The court's decision underscores that **even when a legitimate goal such as combating money laundering exists, administrative agencies cannot exceed the statutory limits of their authority.** The Fifth Circuit stressed that decentralized and immutable software protocols like *Tornado Cash*'s smart contracts cannot be treated as property subject to blocking under sanctions law because they are not owned or controlled by any specific entity or person.

For Ukraine, this case has demonstrative importance, as it highlights the need for clear statutory definitions of what constitutes sanctionable objects and the limits of the powers of competent authorities responsible for implementing sanctions. U.S. sanctions jurisprudence also shows that even in the area of sanctions – traditionally regarded as a domain of broad executive discretion – courts engage in meaningful review of the legality of decisions by state bodies. Furthermore, the case raises the issue of adapting sanctions legislation to new technological realities, especially in relation to decentralized digital systems that may lack a clear owner or controlling entity.

International and national case law thus indicates that the effectiveness of sanctions policy must be balanced with respect for fundamental human rights and the rule of law. At the same time, the practice of applying sanctions in Ukraine reveals certain problems in this area.

Such a framework gives rise to a complex legal problem of reconciling a state's sanctions policy with guarantees of human rights, particularly the right to a fair trial and the right to property. The absence of a judicial verdict as a formal establishment of wrongdoing increases the risk of arbitrary interference with an individual's rights and underscores the need for clear procedures for evidentiary standards, transparency in decision-making, and effective judicial oversight of sanctions acts.

Under such conditions, a sanctioned person cannot access the materials on which the decision is based, cannot effectively influence the decision-making process, and is not afforded an opportunity to be heard in advance. This creates a risk of violating basic procedural guarantees, foremost the right to a fair trial and the right to effective judicial protection.

Moreover, Ukrainian legislation uses broad and vague formulations as grounds for imposing sanctions, such as «a real or potential threat to national security». Such language may lead to divergent interpretations and create a risk of excessive or disproportionate interference with human rights.

It should also be noted that sanctions policy is applied not only by national governments but also by international and supranational structures, notably the European Union and the United Nations. Analysis of the practices of these institutions allows identification of common problems in the application of sanctions mechanisms, as well as the determination of legal standards that restrictions on human rights must meet within the framework of sanctions regimes.

International practice in the field of sanctions and human rights has developed standards that should be taken into account when improving national legislation, particularly regarding the transparency of sanctions procedures and effective judicial review.

Conclusion. Sanctions policy of modern states and international organizations is an important tool for responding to threats to national security. Through sanctions, states can apply economic and political pressure on actors whose activities pose a threat to security or public order.

However, analysis of Ukrainian legislation and international judicial practice demonstrates an imbalance between the effectiveness of sanctions mechanisms and the guarantees of human rights protection. In Ukraine, the application of sanctions occurs without adequate procedural guarantees at the decision-making stage, with limited access by sanctioned persons to information and evidence, and with significant restrictions on judicial oversight. These shortcomings create risks of disproportionate interference with property and other rights, a conclusion supported by analytical research on the compatibility of sanctions with human rights and by case law of the European Court of Human Rights (ECtHR) concerning the right to property and effective protection.

International practice – in particular, the CJEU's precedents in Kadi v. Council and Commission (Joined Cases C-402/05 P and C-415/05 P, 2008) and the ECtHR's development of the «fair balance» standard – demonstrates the necessity of ensuring clear justification for sanctions, access to evidence, and meaningful judicial review even in matters of national security. These approaches aim to reconcile the effectiveness of sanctions with the principles of the rule of law and human rights, including the right to an effective legal remedy.

At the same time, the practice of implementing sanctions regimes shows that these measures can have complex and ambiguous impacts on human rights. Even sanctions formally aimed at protecting human rights often reveal hidden risks affecting a wide range of rights and freedoms, from economic and social rights to procedural guarantees. Empirical and theoretical research demonstrates that sanctions do not always lead to improvements in human rights situations in targeted countries and are often disproportionate or ineffective by international standards – which calls into question their legitimacy and compliance with international law.

Nevertheless, the use of sanctions is not an unequivocally problematic tool of state policy. Despite their potential effectiveness, sanctions mechanisms can have complex and sometimes unpredictable

consequences, manifesting both in the political and socio-economic spheres. For example, they can affect a state's economic stability, international economic relations, and the overall structure of international relations.

In the context of national sanctions mechanisms such as Ukraine's, the problem is not about rejecting sanctions as a security tool, but about recognizing their potential to give rise to legal and ethical dilemmas related to the protection of human rights. Therefore, the debate surrounding sanctions must remain a subject of active scientific and legal-applied attention, as it engages the fundamental principles governing the interaction between security objectives and human rights as universal values of contemporary law.

In light of all of the above, it can be concluded that the Ukrainian sanctions mechanism requires systemic improvement. This should include increasing the transparency of sanctions application procedures, clearly defining standards of proof, and establishing effective and accessible mechanisms for independent judicial review of sanctions decisions. Ensuring such a balance between national security protection and human rights guarantees is a key condition for the legitimacy and effectiveness of sanctions policy, as well as a guarantee of compliance of the national legal order with modern international human rights standards.

REFERENCES:

1. Law of Ukraine No. 1644-VII «On Sanctions» dated 14 August 2014, as of 1 August 2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text.
2. Code of Administrative Procedure of Ukraine No. 2747-IV dated 6 July 2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text.
3. Constitution of Ukraine No. 254к/96-VR dated 28 June 1996, as of 1 January 2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.
4. Horbachevska T., Barabash I., Uvarova O. The Expropriation of Sanctioned Assets: Does Ukrainian Jurisprudence Respond to Human Rights Concerns? Journal of Human Rights Practice. 2024. DOI: https://doi.org/10.1093/jhuman/huae031.
5. European Court of Human Rights. (1986, 21 February). Judgment (Merits) in case No. 8793/79. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B»itemid»:[«001-57507»]%7D.
6. European Commission. (2026, 30 January). Response to parliamentary question by Mr. Michael von der Schulenburg on legal basis for sanctions and compatibility with the Charter of Fundamental Rights. URL: https://politique.pappers.fr/question/legal-basis-for-sanctions-and-compatibility-with-the-charter-of-fundamental-rights-QECR1007067.
7. Court of Justice of the European Union. (2008, 3 September). Judgment in cases C-402/05 P and C-415/05 P, *Kadi v. Council and Commission*. URL: https://infocuria.curia.europa.eu/tabs/document?source=document&docid=67611&doclang=en.
8. Ombudsperson to the ISIL (Da'esh) and Al-Qaida Sanctions Committee. Security Council. URL: https://main.un.org/securitycouncil/en/ombudsperson.
9. United Nations Security Council Resolution 2744. URL: https://unscr.com/en/resolutions/2744/.
10. Decision of United States Court of Appeals, Fifth Circuit from 26.11.2024 in case No. 23-50669. URL: https://caselaw.findlaw.com/court/us-5th-circuit/116720346.html.

Дата першого надходження рукопису до видання: 16.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Мельниченко Р.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 341.645
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.25

ОБОВ'ЯЗКОВІСТЬ РІШЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Мінченко Д.А.,
кандидат юридичних наук,
магістр Лондонського університету Queen Mary,
начальник відділу міжнародних зв'язків,
доцент кафедри цивільного права,
Національний університет «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-3086-557X

Мінченко Д.А. Обов'язковість рішень Європейського суду з прав людини.

Дана наукова стаття присвячена встановленню сутності та змісту властивості обов'язковості рішення Європейського суду з прав людини.

Стверджується, що обов'язковість рішення Європейського суду з прав людини має конвенційний характер, адже воно є обов'язковим для держави лише у випадку, якщо це передбачено міжнародним договором (Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод), підписаним та ратифікованим цією державою.

Обґрунтовано необхідність визначати обов'язковість рішень Європейського суду з прав людини у вузькому та широкому сенсі. Обов'язковість рішення Європейського суду з прав людини у вузькому сенсі – це його обов'язковість до виконання, яка безпосередньо впливає зі змісту ст. 46 Конвенції. Обов'язковість виконання рішень Європейського суду з прав людини відрізняється від обов'язковості виконання рішень українських судів тим, що держава має значно ширші межі розсуду щодо конкретних заходів виконання приписів рішення Європейського суду з прав людини, особливо якщо йдеться про заходи загального характеру.

Від обов'язковості виконання пропонується відрізняти обов'язковість урахування (застосування) практики Європейського суду з прав людини українськими судами під час розгляду справ у випадках, коли об'єктом судового захисту є права та свободи, передбачені Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, а також у зв'язку з необхідністю адаптувати саму судову процедуру до вимог Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Неможливо належним чином вбудувати Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та передбачений нею механізм захисту прав людини до правової системи України без сприйняття усього масиву практики Європейського суду з прав людини, яка суттєво поглиблює розуміння норм Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та особливості їх застосування до конкретних життєвих ситуацій.

Зроблено висновок, що обов'язковість рішень Європейського суду з прав людини в широкому сенсі включає обов'язковість виконання остаточних рішень Європейського суду з прав людини (тобто обов'язковість рішень Європейського суду з прав людини у вузькому сенсі), обов'язковість урахування (застосування) практики Європейського суду з прав людини українськими судами під час розгляду справ, а також будь-які інші засоби імперативного впливу рішень Європейського суду з прав людини на суспільні відносини, судову практику та правову систему України в цілому (зокрема, дотримання державою вимог ЄСПЛ щодо вжиття тимчасових заходів).

Ключові слова: міжнародне публічне право, захист прав людини, судовий захист, судове рішення, Європейська конвенція, ЄСПЛ.

Minchenko D.A. Binding nature of judgments of the European Court of Human Rights.

This scientific article is devoted to establishing the essence and content of the binding nature of the judgments of the European Court of Human Rights.

It is claimed that the binding nature of the judgments of the European Court of Human Rights has a conventional character, as such judgments are binding upon a State only where this is provided for by an international treaty (the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms) signed and ratified by that State.

The necessity to determine the binding nature of decisions of the European Court of Human Rights in the narrow and broad sense is substantiated. In the narrow sense, the binding nature of a judgment of the European Court of Human Rights refers to its binding force as regards execution, which directly follows from the content of Article 46 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. The obligation to execute judgments of the European Court of Human Rights differs from the obligation to execute judgments of Ukrainian courts in that the State enjoys a significantly broader margin of discretion with regard to the specific measures required for the execution of the Court's judgments, particularly when general measures are concerned.

It is proposed to distinguish the obligation to execute judgments from the obligation to take into account (apply) the case-law of the European Court of Human Rights by Ukrainian courts when adjudicating cases in which the subject matter of judicial protection concerns the rights and freedoms guaranteed by the Convention, as well as in connection with the need to adapt judicial procedures to the requirements of the Convention. It is impossible to properly integrate the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the mechanism for the protection of human rights provided for by it into the legal system of Ukraine without accepting the entire body of practice of the European Court of Human Rights, which significantly deepens the understanding of the provisions of the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the particularities of their application to specific factual situations.

It is concluded that the binding nature of the judgments of the European Court of Human Rights in a broad sense includes: the obligation to execute final judgments of the European Court of Human Rights (that is, the binding nature of the judgments of the European Court of Human Rights in the narrow sense), the obligation for Ukrainia courts to take into account (apply) the case law of the European Court of Human Rights when adjudicating cases, as well as any other forms of imperative influence of the judgments of the European Court of Human Rights on social relations, judicial practice and the legal system of Ukraine as a whole (including, in particular, the State's obligation to comply with interim measures indicated by the European Court of Human Rights).

Key words: international public law, protection of human rights, judicial protection, judgment, European Convention, ECtHR.

Постановка проблеми. Проблема виконання рішень Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) в Україні не втрачає актуальності. Згідно Резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи 2494 (2023) від 26.04.2023 Україна увійшла до п'ятірки країн Ради Європи (разом з Румунією, Туреччиною, Азербайджаном та Угорщиною), які мають найбільшу кількість невиконаних рішень ЄСПЛ і все ще стикаються з серйозними системними комплексними проблемами, деякі з яких не вирішувалися більше десяти років. Саме на ці п'ять країн Ради Європи плюс Російська Федерація припадає більше 70% невиконаних рішень ЄСПЛ [1]. І хоча у Резолюції визнається, що Україна має об'єктивні труднощі з виконанням рішень ЄСПЛ, викликані війною з країною-агресором, не можна заперечувати той факт, що окреслені у Резолюції проблеми виникли в нашій державі не у зв'язку з військовою агресією, яка лише посилила їх.

У зв'язку з цим, фундаментальне питання обов'язковості рішень ЄСПЛ, наявності зобов'язання кожної держави-члена Ради Європи неухильно та добросовісно слідувати приписам таких рішень залишається на порядку денному як органів Ради Європи, так і українських державних органів, відповідальних за виконання рішень ЄСПЛ.

Відповідно до ч. 1 ст. 46 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. (далі – Конвенція) Високі Договірні Сторони зобов'язуються виконувати остаточні рішення ЄСПЛ в будь-яких справах, у яких вони є сторонами.

Вказана норма викликає два основні питання: яка правова природа обов'язковості рішення ЄСПЛ та з якого моменту рішення ЄСПЛ стає обов'язковим до виконання.

Метою даного дослідження є встановлення сутності та змісту властивості обов'язковості рішення Європейського суду з прав людини.

Стан опрацювання проблематики. Питання правової природи рішень ЄСПЛ та їх обов'язковості до виконання досліджувалися багатьма науковцями, серед яких: Н.Є. Блажівська, В.А. Ведькал, О.Ю. Гарасимів, Л.Л. Грицаєнко, В.А. Завгородній, Н.В. Косяк, О.О. Кочура, Л.М. Москвич, Л.А. Олійник, В.П. Паліюк, О.Я. Рогач, Н.І. Севостьянова, О.І. Соболь, О.В. Трояновський, В.П. Феннич, Т.І. Фулей та ін. Однак поглибленого вивчення правової природи обов'язковості рішень ЄСПЛ здійснено не було.

Виклад основного матеріалу. Обов'язковість судового рішення є однією із основних засад судочинства, що закріплена у п. 9 ч. 2 ст. 129 Конституції України. Однак, як уже зазначалося в одному з моїх попередніх досліджень, даний принцип стосується саме рішень українських судів [2, с. 192]. Це пов'язано з суверенними правами кожної держави, яка наділена верховенством своєї влади, зокрема й судової влади, в межах власної території. Утім, це не означає, що рішення міжнародних судових установ не матимуть на території України жодної юридичної сили. Подібна ситуація знецінила б існування таких організацій та позбавляла сенсу будь-яке звернення до них громадян України за захистом своїх порушених прав. Натомість ч. 5 ст. 55 Конституції України наділяє кожного правом після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна [3]. Також відповідно до ч. 8 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» судові рішення інших держав, рішення міжнародних арбітражів, рішення міжнародних судових установ та аналогічні рішення інших міжнародних організацій щодо вирішення спорів є обов'язковими до виконання на території України за умов, визначених законом, а також відповідно до міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [4].

Отже обов'язковість рішення міжнародної судової установи, зокрема й ЄСПЛ, має конвенційний характер, адже воно є обов'язковим для держави у випадку, якщо це передбачено міжнародним договором, підписаним та ратифікованим цією державою.

Ратифікувавши Конвенцію, Україна тим самим визнала над собою юрисдикцію ЄСПЛ та обов'язковість для себе його рішень. На відміну від рішень іноземних судів, які набувають обов'язкової сили та властивості реалізованості на території України лише в результаті певної процедури, рішення ЄСПЛ визнається обов'язковим до виконання на території України (якщо, звичайно, воно було ухвалене «проти України») одразу після набуття ним статусу остаточного і не потребує жодної процедури підтвердження чинності в українських судових органах [5, с. 78].

У цьому контексті цілком справедливим є твердження Н.Є. Блажівської, що «рішення ЄСПЛ представляють собою констатацію факту про наявність чи відсутність порушення Конвенції, обов'язкової до виконання державою-відповідачем і наділеної прямою дією в національних правових системах держав-учасниць Конвенції» [6, с. 135].

Обов'язковість виконання остаточних рішень ЄСПЛ відрізняється від обов'язковості виконання рішень українських судів тим, що держава має значно ширші межі розсуду щодо конкретних заходів виконання приписів рішення ЄСПЛ, особливо якщо йдеться про заходи загального характеру.

Необхідно розрізняти обов'язковість виконання остаточних рішень ЄСПЛ, тобто обов'язковість у вузькому сенсі, та обов'язковість урахування (застосування) практики ЄСПЛ при вирішенні справ українськими судами у випадках, коли об'єктом судового захисту є права та свободи, передбачені Конвенцією, а також у зв'язку з необхідністю адаптувати саму судову процедуру до вимог Конвенції.

Відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику ЄСПЛ як джерело права [7]. Під практикою ЄСПЛ згідно положень ст. 1 та ст. 18 цього Закону слід розуміти не лише рішення ЄСПЛ проти України, а будь-які рішення та ухвали ЄСПЛ, а також ухвали Європейської комісії з прав людини [7], навіть ті, щодо яких відсутній офіційний переклад українською мовою.

Імплементацію у вітчизняну судову практику практики ЄСПЛ в науковій літературі пропонують розглядати як логічне продовження імплементації норм самої Конвенції. Як зазначає у своєму дисертаційному дослідженні У.Х. Гулям, «належна імплементація міжнародних норм на національному рівні вимагає імплементації не тільки власне норм, але й всього масиву пов'язаних з ними судових рішень. Такі рішення становлять невід'ємну частину самої норми. Для їхньої реалізації необхідні такі самі імплементаційні акти, як і для самої норми. Проводячи аналогію, можна зауважити, що імплементація норми вимагає діяльності законодавчих органів держави, в той час як імплементація судових рішень відбувається переважно через діяльність виконавчих та судових органів» [8, с. 58-59].

Тобто неможливо належним чином вбудувати Конвенцію та передбачений нею механізм захисту прав людини до правової системи України без сприйняття усього масиву практики ЄСПЛ, яка

суттєво поглиблює розуміння норм Конвенції та особливості їх застосування до конкретних життєвих ситуацій. Адже згідно ч. 1 ст. 32 Конвенції юрисдикція ЄСПЛ поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та Протоколів до неї [9].

Таким чином, обов'язковість рішень ЄСПЛ у вузькому сенсі (обов'язковість виконання) разом з обов'язковістю врахування (застосування) практики ЄСПЛ українськими судами під час розгляду справ, а також усіма іншими засобами імперативного впливу рішень ЄСПЛ на суспільні відносини, судову практику та правову систему України в цілому (зокрема, дотримання державою вимог ЄСПЛ щодо вжиття тимчасових заходів) слід вважати обов'язковістю рішень ЄСПЛ в широкому сенсі. Така властивість рішень ЄСПЛ є важливим чинником, інструментом євроінтеграції нашої держави. Тому можна погодитись із висловленою у юридичних джерелах точкою зору про те, що «визнання практики ЄСПЛ джерелом права є невідворотним процесом адаптації національного законодавства України до законодавства Європейського Союзу у вигляді видання законодавчих нормативних актів, які ґрунтувались би на відповідних нормах права Європейського Союзу. В Україні правовий прецедент офіційно не визнається джерелом права. Однак рішення ЄСПЛ, що визнає прецедентне право, можуть розглядатися в Україні як норми права» [10, с. 53].

Як вже зазначалося, відповідно до положень ст. 46 Конвенції: Високі Договірні Сторони зобов'язуються виконувати саме остаточні рішення ЄСПЛ [9]. Також відповідно до ч. 1 ст. 2 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» рішення ЄСПЛ є обов'язковим для виконання Україною відповідно до статті 46 Конвенції [7]. При цьому під такими рішеннями ЄСПЛ закон розуміє а) остаточне рішення ЄСПЛ у справі проти України, яким визнано порушення Конвенції; б) остаточне рішення ЄСПЛ щодо справедливої сатисфакції у справі проти України; в) рішення ЄСПЛ щодо дружнього врегулювання у справі проти України; г) рішення ЄСПЛ про схвалення умов односторонньої декларації у справі проти України [7].

Набрання рішенням ЄСПЛ статусу остаточного залежить від можливості перегляду такого рішення. Так, рішення ЄСПЛ по суті справи у складі комітету ухвалюються лише у випадках, коли покладене в основу справи питання стосовно тлумачення або застосування Конвенції чи Протоколів до неї є предметом усталеної практики ЄСПЛ (ч. 1 ст. 28 Конвенції). У зв'язку з цим Конвенція не передбачає можливості перегляду таких рішень. Тому рішення ЄСПЛ по суті справи, ухвалені у складі комітету, одразу набувають статусу остаточних згідно з положеннями ч. 2 ст. 28 Конвенції [9].

Натомість рішення Палати ЄСПЛ можуть бути переглянуті. Відповідно до ст. 43 Конвенції упродовж трьох місяців від дати ухвалення рішення Палатою будь-яка сторона у справі може, у виняткових випадках, звернутися з клопотанням про передання справи на розгляд Великої Палати.

Колегія у складі п'яти суддів Великої Палати приймає таке клопотання, якщо справа порушує серйозне питання щодо тлумачення або застосування Конвенції чи Протоколів до неї або важливе питання загального значення.

Якщо колегія приймає клопотання, Велика Палата вирішує справу шляхом постановлення рішення [9]. При цьому, відповідно до ст. 44 Конвенції Рішення Великої Палати є остаточним.

Рішення Палати стає остаточним: якщо сторони заявляють, що вони не звертатимуться з клопотанням про передання справи на розгляд Великої Палати; або через три місяці від дати постановлення рішення, якщо клопотання про передання справи на розгляд Великої Палати не було заявлено; або якщо колегія Великої Палати відхиляє клопотання про передання справи на розгляд Великої Палати згідно зі статтею 43 Конвенції [9].

Окремо варто розглянути рішення ЄСПЛ щодо дружнього врегулювання у справі проти України та щодо схвалення умов односторонньої декларації у справі проти України.

Відповідно до ст. 39 Конвенції на будь-якій стадії провадження ЄСПЛ може надати себе в розпорядження заінтересованих сторін для забезпечення дружнього врегулювання спору на основі поваги до прав людини, як їх визначають Конвенція та Протоколи до неї. Процедура дружнього врегулювання є конфіденційною. У разі досягнення дружнього врегулювання ЄСПЛ вилучає справу з реєстру, шляхом винесення ухвали, яка містить лише стислий виклад фактів і досягнутого вирішення. Це рішення передається Комітету Міністрів, який здійснює нагляд за виконанням умов дружнього врегулювання, викладених в ухвалі [9]. Згідно з Правилом 62 Регламенту ЄСПЛ Палата ЄСПЛ повинна всіляко сприяти досягненню дружнього врегулювання між сторонами [11].

М.О. Баймуратов та О.О. Гріненко наводять у своєму дослідженні такі критерії, встановлені практикою ЄСПЛ щодо рішень ЄСПЛ проти України, в яких описуються випадки дружнього врегулювання: «1) пряме посилання ЄСПЛ у резолютивній частині рішення, а саме у реченні пов'язаним із вилученням заяви (заяв) з реєстру справ ЄСПЛ, на статтю 39 Конвенції (у рішеннях ЄСПЛ з вересня 2012 р.); 2) констатація чи встановлення ЄСПЛ у розділі рішення «Право» того факту, що сторони у справі досягли дружнього врегулювання (у рішеннях ЄСПЛ не пізніше червня 2006 р.); 3) констатація чи встановлення ЄСПЛ у розділі рішення «Право» того, що досягнуте врегулювання ґрунтується на повазі до прав людини, гарантованих Конвенцією та протоколами до неї (у рішеннях ЄСПЛ не пізніше червня 2006 р.) [12, с. 16].

Якщо ж заявник відмовився від умов пропозиції про дружнє врегулювання, зацікавлена Договірна сторона відповідно до правила 62А Регламенту ЄСПЛ може подати до Суду прохання про вилучення заяви зі списку відповідно до пункту 1 статті 37 Конвенції. Такий запит супроводжується декларацією, в якій чітко зазначається, що мало місце порушення Конвенції у справі заявника разом із зобов'язанням забезпечити належне відшкодування та, у разі необхідності, вжити необхідних заходів для відновлення порушеного права. У виняткових випадках одностороння декларація може бути подана без попередньої спроби досягти дружнього врегулювання [11].

В обох випадках (досягнення дружнього врегулювання та затвердження односторонньої декларації) розгляд справи завершується вилученням заяви з реєстру.

Як відзначив С.К. Бурма, дружнє врегулювання та односторонні декларації використовуються переважно у сферах, у яких існує прецедентне право ЄСПЛ [13, с. 200]. Тобто при розгляді справ щодо порушень прав людини, які повторюються, де правова ситуація є доволі стандартною, а результат вирішення справи ЄСПЛ – цілком передбачуваний.

Особливістю таких рішень ЄСПЛ є те, що сторони (сторона) самостійно визначає правові засоби відновлення порушеного права під контролем ЄСПЛ. Їх обов'язковість хоча й ґрунтується на авторитеті ЄСПЛ, однак додатково підкріплена волевиявленням сторін (сторони), в першу чергу держави, яка добровільно приймає на себе зобов'язання щодо відновлення порушеного права заявника.

Висновки. Обов'язковість рішення ЄСПЛ має конвенційний характер, адже воно є обов'язковим для держави лише у випадку, якщо це передбачено міжнародним договором (Конвенцією), підписаним та ратифікованим цією державою.

Обов'язковість рішення ЄСПЛ у вузькому сенсі – це його обов'язковість до виконання, яка безпосередньо випливає зі змісту ст. 46 Конвенції. Обов'язковість виконання рішень ЄСПЛ відрізняється від обов'язковості виконання рішень українських судів тим, що держава має значно ширші межі розсуду щодо конкретних заходів виконання приписів рішення ЄСПЛ, особливо якщо йдеться про заходи загального характеру.

Від обов'язковості виконання необхідно відрізняти обов'язковість урахування (застосування) практики ЄСПЛ українськими судами під час розгляду справ у випадках, коли об'єктом судового захисту є права та свободи, передбачені Конвенцією, а також у зв'язку з необхідністю адаптувати саму судову процедуру до вимог Конвенції.

Обов'язковість рішень ЄСПЛ в широкому сенсі включає обов'язковість виконання остаточних рішень ЄСПЛ (тобто обов'язковість рішень ЄСПЛ у вузькому сенсі), обов'язковість урахування (застосування) практики ЄСПЛ українськими судами під час розгляду справ, а також будь-які інші засоби імперативного впливу рішень ЄСПЛ на суспільні відносини, судову практику та правову систему України в цілому (зокрема, дотримання державою вимог ЄСПЛ щодо вжиття тимчасових заходів).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Implementation of judgments of the European Court of Human Rights: Resolution 2494 (2023). 26.04.2023. URL: https://pace.coe.int/en/files/31693#trace-1.
2. Мінченко Д.А. Юридична природа визнання та виконання рішень іноземних судів та арбітражів. *Evropský politický a právní diskurz.* 2016. Sv. 3, Vyd. 4. C. 191-195. URL: https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2016/2016-3-4/29.pdf
3. Конституція України: Закон Україні від 28.06.1996. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
4. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 31. Ст. 545.

5. Мінченко Д.А. Визнання та виконання рішень іноземних судів: Україна та Англія: Дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2018. 222 с.
6. Блажівська Н.Є. Правова природа рішень Європейського суду з прав людини. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія «Юридичні науки»*. 2018. Т. 29(68). № 2. С. 131-136. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/UZTNU_law_2018_29%2868%29_2_25.
7. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. Ст. 260.
8. Гулям У.Х. Застосування рішень Європейського суду з прав людини у судах першої інстанції в Україні. Дис. … доктора філософії. Одеса, 2023. 216 с.
9. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
10. Соболь О.І., Южека Р.С. Сучасний вплив рішень Європейського суду з прав людини на розвиток законодавства та судової практики України. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 1. С. 48-54. URL: https://doi.org/10.32850/sulj.2020.1.10.
11. European Court of Human Rights. Rules of Court. Strasbourg. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/rules_court_eng.
12. Баймуратов М.О., Гріненко О.О. Рішення Європейського суду з прав людини щодо дружнього врегулювання: проблеми теорії та практики. *The Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права.* 2018. № 49. С. 4-20. URL: https://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2018/03/baimuratov_hrynenko_49.pdf.
13. Бурма С.К. Процедура схвалення умов односторонньої декларації в Європейському суді з прав людини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2014. Вип. 12 (2). С. 198-200. URL: https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc12/part_2/56.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 31.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Мінченко Д.А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 341.1
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.26

СПІВПРАЦЯ УКРАЇНИ ТА ОБСЄ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ АГРЕСІЇ РФ

Рябокінь О.М.,
аспірант кафедри міжнародного права та права ЄС,
Державний податковий університет
ORCID: 0009-0001-0796-5572
e-mail: aleksria@gmail.com

Рябокінь О.М. Співпраця України та ОБСЄ в умовах повномасштабної агресії рф.

Стаття присвячена аналізу та перспективам взаємодії України з ОБСЄ в умовах повномасштабної агресії російської федерації. Організація, що об'єднує 57 країн, є впливовою на міжнародній арені. Рішення і висновки організації використовуються іншими міжнародними установами та країнами для формування їхньої політики та рішень. Взаємодія з такою організацією вкрай важлива для організації міжнародної підтримки України, зупинення агресивних дій, покарання агресора. Метою статті є аналіз та оцінка взаємодії України та ОБСЄ в умовах агресії від російської федерації як держави учасниці ОБСЄ. Дослідження спрямоване на існуючі норми і процедури міжнародної організації, ефективну взаємодію з метою забезпечення безпеки, отримання підтримки та подальшої інтеграції України до європейської спільноти. У статті проаналізована взаємодія з ОБСЄ до повномасштабного вторгнення російської федерації та під час вторгнення. Особлива увага на розгляді механізмів взаємодії для розблокування роботи міжнародної організації через присутність в ній держави-агресора. Проаналізовані установчі документи організації та документи, що були прийняті її адміністративними підрозділами для забезпечення діяльності. Визначені основні проблеми застосування консенсусного правила прийняття рішень, розглянуто існуючі в установчих документах та положеннях про адміністративні органи, способи уникнення блокування рішень. Проаналізований вплив процедури визначення Голови ОБСЄ та Генерального Секретаря та їх повноважень по внесенню на розгляд питань та визначено можливість осіб на цих посадах корегувати рівність держав в обмеженому часовому проміжку. Визначено, що запуск Московського механізму суттєво вплинув на процеси в міжнародному правосудді для покарання винних у злочинах. Висвітлені актуальні на початок 2026 року ініціативи ОБСЄ по врегулюванню конфлікту. Рекомендовані шляхи подальшої співпраці з ОБСЄ через реформування організації з метою забезпечення адекватної реакції на агресію та формування європейського безпекового середовища з ефективними інструментами запобіганню збройним конфліктам.

Ключові слова: міжнародне право, міжнародні організації, міжнародна безпека, ОБСЄ, консенсусне правило голосування, доповіді ОБСЄ, Московський механізм ОБСЄ.

Riabokin O.M. Ukraine-OSCE Cooperation under full-acale russian aggression.

This article analyzes the interaction between Ukraine and the OSCE in the context of full-scale armed aggression by the Russian Federation and examines the prospects for their further cooperation. As an organization comprising 57 participating States, the OSCE holds significant influence in the international arena; its decisions and conclusions are important for other international institutions and States to shape their policies and decisions. Engagement with such an organization is of paramount importance for mobilizing international support for Ukraine, halting acts of aggression, and ensuring accountability of the aggressor. The purpose of this article is to analyze and assess Ukraine-OSCE interaction under conditions of aggression perpetrated by the Russian Federation as a participating State of the OSCE. The study focuses on existing norms and procedures of the international organization and of Ukraine, as well as on effective forms of cooperation aimed at ensuring Ukraine's security, securing international support, and advancing Ukraine's further integration into the European community. The article examines Ukraine-OSCE interaction both prior to and following the full-scale invasion by the Russian Federation. Particular attention is devoted to mechanisms designed to unblock the functioning of the international organization in the presence of an aggressor State among its members. The founding documents of the OSCE and the decisions adopted by its administrative bodies are analyzed. The roles

of key officials are highlighted. The principal challenges associated with the consensus-based decision-making rule are identified, and existing provisions within the founding documents and administrative regulations that offer means of avoiding decision-blocking are examined. The procedures for activating OSCE mechanisms to influence the situation in Ukraine are outlined. The impact of the procedure for appointing the Chairperson of the OSCE and the Secretary General and their powers to submit issues for consideration has been analysed, and the potential for persons in these positions to adjust the equality of states in a limited time frame has been determined. The article concludes that the activation of the Moscow Mechanism has significantly contributed to international justice processes aimed at holding those responsible for crimes accountable. Current OSCE initiatives for conflict settlement as of early 2026 are reviewed. Recommendations are put forward for further cooperation with the OSCE through institutional reform, with a view to facilitating more effective responses to aggression and to building a European security environment equipped with robust instruments for the prevention of armed conflict.

Key words: international law, international organizations, international cooperation, OSCE, consensus voting rule, OSCE reports, OSCE Moscow Mechanism.

Постановка проблеми та її актуальність. Після повномасштабної агресії російської федерації в Україну проблеми взаємодії держав з питань безпеки набули нагальної актуальності. З часів Другої Світової війни держави утворювали міжнародні урядові організації з метою запобіганню конфліктів на універсальному та регіональному рівнях. Виклики міжнародній безпеці у двадцять першому сторіччі змушують до переосмислення ролі міжнародних організацій що були створені в умовах протистояння «холодної» війни. Можливості таких організацій виявляються обмеженими для запобіганню конфліктів, в яких ініціатором виступає країна засновник. Для України актуальною проблемою є визначення справедливих умов співпраці з міжнародними урядовими організаціями, які призводять до отримання необхідної допомоги на період агресії, припинення дій агресора, засудження злочинів агресора та відшкодування нанесених збитків. Європейська регіональна система міжнародної безпеки включає в себе низку міжнародних урядових організацій, проте умови співпраці цих організацій не завжди приводять до можливості своєчасної та адекватної відповіді на факт агресії. Тому актуальним є дослідження стану та результатів співпраці України з міжнародними організаціями. Данне дослідження фокусується на співпраці України з Організацією з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ).

Метою статті є аналіз та оцінка взаємодії України та ОБСЄ в умовах російської агресії. Дослідження спрямоване на існуючі норми і процедури міжнародної організації, ефективну взаємодію з Україною з метою забезпечення безпеки отримання підтримки та подальшої інтеграції України до європейської спільноти.

Завдання дослідження: аналіз стану співпраці України з ОБСЄ з 2022 року, оцінка впливу російської агресії на взаємодію ОБСЄ та України, дослідження рішень які були прийняті організацією для ефективної співпраці, розробка рекомендацій щодо подальшої взаємодії з метою ефективного протистояння агресору - російській федерації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідники з різних галузей знань досліджували ОБСЄ та взаємодію цієї організації з Україною зокрема І. Грицяк, С. Денисюк. В. Латишева, К. Фрізендорф, О. Кучик, Д. Олійник, О. Хоменко та інші. Більшість досліджень висвітлюють історію взаємодії міжнародних організацій з Україною в період з 2014 рік по 2022 рік. Цей період взаємодії був дуже насиченим і роль ОБСЄ в процесах врегулювання конфлікту відповідала принципам, що були закладені при заснуванні цієї організації. Проте з початком повномасштабної агресії ця організація з*іткнулась з неможливістю виконання своїх функцій щодо України. ОБСЄ часто піддається критиці за забюрократизованість та низьку ефективність у попередженні та врегулюванні конфліктів, тоді як фактично не має іншої організації готової запропонувати і реалізувати механізми моніторингу, перемовин у стислі терміни. Тому важливо дослідити які правові норми та процедури цієї організації були використані для збереження впливу на безпекову ситуацію та організації допомоги Україні.

Виклад основного матеріалу. Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) відносно молода міжнародна організація у порівнянні з іншими організаціями утвореними після закінчення Другою Світової війни. Вона була створена для налагодження взаємодії в Європі в умовах протистояння двох блоків. Умови створення визначили консенсусну природу прийняття рішень. Ця особливість з однієї сторони дає можливість отримати максимальний рівень міжна-

родної довіри до рішень. З іншої сторони надає можливість державам порушникам суттєво впливати на рішення [1]. Україна стала членом НБСЄ у 1992 році шляхом підписання Гельсинського заключного акта як держава правонаступниця СРСР. [2] В грудні 1994 році на Будапештському самміті НБСЄ було прийнято рішення про утворення ОБСЄ і в цей же час і в тій же конференц-залі був підписаний Будапештський меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Тому для України взаємодія з ОБСЄ має певний символізм. Сферою активності ОБСЄ були так звані «заморожені конфлікти». Участь організації в цих конфліктах була зосереджена у сфері гуманітарної допомоги, військового спостереження та ініціювання мирних перемовин [3]. Місії ОБСЄ як правило це постконфліктні місії спостереження, з можливістю навчання місцевих поліцейських сил. ОБСЄ ніколи не приймала рішень, або мандатів для вирішення конфліктних ситуацій. Першою місією ОБСЄ в Україні була місія заснована в 1994 році щодо врегулювання конфліктної ситуації між Україною та російською федерацією [4]. Місія була зосереджена на моніторингу, наданні експертної підтримки та звітуванні. Були застосовані методи семінарної дипломатії (неформальних експертних нарад і консультацій). Ця місія була припинено внаслідок досягнення цілей місії. Конфліктну ситуацію було залагоджено через надання АР Крим достатньої автономії, розподілу Чорноморського флоту, захисту прав кримсько-татарського населення. Тобто методи ОБСЄ виявились дієвими, проте в умовах коли всі сторони Україна, російська федерація, АР Крим були зацікавлені у мирному вирішенні конфлікту. З 1999 року на Україні працювала місія ОБСЄ - Координатор проектів в Україні [5]. Ця місія зробила внесок у зміцнення верховенства права, допомогу населення постраждалому від конфлікту з 2014 року, реформування державного управління, охороні навколишнього середовища. Проекти місії щодо верховенства права, демократизації та економічного та безпекового виміру ухвалювалися Міністерством Закордонних справ України, до реалізації проектів залучались державні органи та громадські організації. Місія працювала на основі мандата Постійної Ради ОБСЄ терміном дії на шість місяців. У 2022 році російська федерація заблокувала продовження мандату. З початку агресії російської федерації у 2014 році ОБСЄ сприяла переговорам. Так, представники ОБСЄ входили в Тристоронню контактну групу щодо реалізації Мінських угод. В квітні 2014 року на запит уряду України Постійна Рада ОБСЄ консенсусним рішенням погодила мандат Спеціальної Моніторингової місії (СММ) [6].Тобто мандат базувався на зверненні держави розташування та консенсусного рішення у якому приймала участь держава-агресор російська федерація. Тому звіти цієї місії мали особливий авторитет у міжнародно-правовому вимірі і доповіді вважалися загальновизнаними. Місія видала 2432 щоденні звіти та 242 термінових звітів [7]. Ця місія спостерігала за безпековою ситуацією по всій території України, зниженню напруженості, а після підписання Мінських домовленостей слідкувати за припиненням вогню. Перші пункти місії були зорганізовані через добу після затвердження Місії [3]. Проте російська федерація створювала перешкоди в доступі спостерігачів місії на окупованих територіях. У вересні 2014 року була створена ще одна моніторингова місія для контролю 40 метрів кордону між російською федерацією та Україною з метою запобіганню переміщення зброї. Таке обмеження не дало цій місії працювати ефективно. Ця місія була підтримана російською федерацією певною мірою для відволікання уваги від усієї ділянки кордону. Але в 2021 році навіть такий вид моніторингу був обмежений через голосування російської федерації проти продовження мандату місії. Це був перший прояв агресивної стратегії росії по обмеженню міжнародного впливу.

З початком повномасштабного вторгнення в лютому 2022 року росія почала систематично блокувати консенсуси щодо продовження місій ОБСЄ в Україні. Так в березні 2022 року припинила роботу СММ, а в червні 2022 року припинила діяльність місія Координатора проектів ОБСЄ в Україні. Важливо підкреслити, що немає окремих рішень на припинення діяльності цих місій. Механізм припинення був у необхідності прийняття нового консенсусного рішення, яке не було проголосованим через позицію російської федерації. Генеральний секретар ОБСЄ Хельга Шмід заявляла, що польові операції були закриті не з міркувань безпеки, а через заперечення росії проти продовження їх мандатів. Варто зазначити, що інфраструктура СММ за виключенням Маріуполя не була пошкоджена станом на квітень 2022 року. Тому стратегія росії по обмеженню доступу міжнародних спостерігачів є очевидною. Завершення роботи СММ призвело до втрати систематизованого механізму документування порушень міжнародного гуманітарного права в режимі реального часу. Фактичне припинення діяльності місії СММ співпало с припиненням діяльності офісу Координатора Проектів ОБСЄ в Україні. ОБСЄ активно шукала інші можливості

для впливу на ситуацію в Україні. На підставі Фінансових правил ОБСЄ [8] було сформульовано рішення про позабюджетну діяльність ОБСЄ в Україні. Окремий розділ цих правил визначає порядок прийняття і використання позабюджетних коштів. Прийняття коштів можливе через прийняття добровільних внесків від держав учасниць. Правила встановлюють порядок управління такими коштами Секретаріатом ОБСЄ, та аудит і звітність. Секретаріат ОБСЄ забезпечує операційну підтримку організації під керівництвом Головного секретаря ОБСЄ. Таким чином Головний Секретар ОБСЄ є головною адміністративною особою організації та керівником Секретаріату [9]. Ця подвійна роль обумовлює досить незначну незалежність від консенсусних рішень Постійної Ради ОБСЄ у прийнятті адміністративних рішень. Таким чином створена певна суб'єктність Секретаріату організації в управлінні позабюджетними коштами. При цьому відповідно до [10] Секретаріат є виконавчим органом який виключно реалізує рішення держав учасниць, а не приймає власні рішення. За умов контексту агресії однієї країни учасниці ОБСЄ проти іншої та необхідності адміністрування позабюджетних коштів за згоди країн донорів, Секретаріат перетворився в інструмент обходу консенсусних рішень держав учасниць. Дуже важлива позиція Голови ОБСЄ, який має повноваження призначати представників ОБСЄ з метою реагування на кризи та забезпечення кращої координації держав-учасниць. [11]. Таким чином повноваження керівних осіб та адміністративних органів дозволили призначити спеціального представника-координатора проектів ОБСЄ в Україні та забезпечити фінансування з позабюджетних коштів. При цьому такі дії організації відбулись за агресивних заперечень російської федерації як країни учасниці ОБСЄ. Тим не менше була впроваджена программа підтримки України (Support Program Ukraine) під єгідою ОБСЄ хоча не було прийнято консенсусного рішення організації. Ця программа заснована на наступних документах:

- внутрішній документ Секретаріату ОБСЄ Programme Summary Document розроблений у Відні. Документ визначає обсяг фінансування близько 29 мільйонів долл США, термін дії з серпня 2022 року по липень 2025 року, та 23 проекти та цільові напрямки використання.[12]
- прес-реліз Голови ОБСЄ від 1 листопада 2022 року, яким оголошувалось призначення представника Голови ОБСЄ-Координатора проектів ОБСЄ в Україні [13]
- Угоди про внески з державами донорами. Відповідно до сайту програми налічувалось 37 держав та організацій донорів.[14]

Таким чином ОБСЄ зберегло вплив міжнародної організації в галузі безпеки на конфлікт в якому приймають участь країни-учасниці, причому одна з них агрессор, що порушує принципи організації та блокує її діяльність зловживаючи процедурами консенсусного голосування.

Консенсусне правило ухвалення рішень був затверджене спочатку в Заключних рекомендаціях Гельсінських консультацій, прийнятих 8 червня 1973року [15]. З прийняттям Регламенту ОБСЄ в 2006 році консенсусне правило було кодифіковане для органів ОБСЄ які приймають рішення [10]. В Регламенті параграф 69 вказано, що консенсунс «розуміється як відсутність будь-якого заперечення, висловленого представником і поданого ним як перешкода для прийняття відповідного рішення» [10]. Усі 57 країн учасниць організації беруть участь у прийнятті рішень в органах ОБСЄ на рівних засадах. При цьому процедури визначення Голови ОБСЄ та Генерального Секретаря та їх повноважень по внесенню на розгляд питань можуть корегувати рівність держав в обмеженому часовому проміжку. Регламент також був прийнятий за консенсусним правилом. Більше того російська федерація надала додаткову заяву по застосування положень Регламенту до роботи польових місій. Тому зловживання правом вето російською федерацією свідчить про свідому стратегію підриву ролі ОБСЄ по впливу на конфлікт. Консенсусне правило органів що приймають рішення в ОБСЄ є розповсюдженим явищем в міжнародних урядових організаціях. Для прикладу в НАТО окремі рішення можуть бути прийняті тільки за консенсусним правилом, Рада Безпеки ООН також використовує консенсунс. На консенсунс стала покладатися Генеральна Асамблея ООН.

ОБСЄ має правовий інструмент відсторонення держави-агресора від діяльності з врегулювання конфлікту. На Празькій зустрічі Ради Міністрів НБСЄ у 1992 році був прийнятий принцип «консенсунс мінус один» [16]. Єдиний факт його застосування був у 1992 році стосовно колишньої країни Югославії. Держави - учасниці призупинили членство Югославії в НБСЄ через систематичні порушення прав людини в ході конфлікту. При цьому у тому ж році був затверджений і механізм «консенсунс мінус два» для вирішення спорів між двома країнами [17]. Застосування таких меанізмів проти росії можливе, проте малоймовірне через геополітичні особливості ситуації та підримку саттелітів росії. Як бачимо на прикладі санкційної політики ЄС коли не всі держави приєднуються до санкцій

ЄС стосовно російської федерації. Тому ОБСЄ задіяла Московський механізм. Це процедура для встановлення порушень міжнародного гуманітарного права у тому числі внаслідок умисних та невибіркових нападів на цивільне населення яка була прийнята в 1991 році на Московській зустрічі Конференції по людському виміру НБСЄ [18]. Було передбачено п'ять способів активації цього механізму для ініціювання місій незалежних експертів для розгляду, або вирішення питань пов'язаних з гуманітарним виміром ОБСЄ на території іншої держави-учасниці. При активації механізму щодо порушень в Україні було застовсовано процедуру по параграфу 12 [18]. Параграф 12 передбачає запуск механізму у випадку серйозної загрози виконанню забезпечення людського виміру ОБСЄ в країні учасниці, за підтримки щонайменше дев'ятьох країн учасниць. При активації механізму у 2022-2024 роках підтримка була від 45 країн учасниць, а при активації в 2025 році від 41 країни учасниці. Результатом цих активацій була робота місій експертів та підготовка відповідних доповідей ОБСЄ. Доповіді місій не створюють виконавчих зобов'язань і не є рішеннями суду. Але доповіді є авторитетними документами по засвідченню фактів а тому мають процесуальну цінність для міжнародних судових органів. Було підготовлено п'ять доповідей основна інформація в Таблиці 1.

Таблиця 1

Місія	**Дата**	**Предмет**	**Ключовий висновок**
MM-I [19]	Квітень 2022	Порушення МГП та прав людини з 24 лютого по 1 квітня 2022 р.	Широкомасштабні порушення: удари по цивільних, катування, позасудові страти, депортація дітей
MM-II [20]	Липень 2022	Порушення за період квітень-червень 2022 р.	Поглиблення та розширення висновків MM-I
MM-III [21]	Травень 2023	Примусове переміщення та депортація українських дітей	Порушення ст. 49 Женевської конвенції IV; ймовірні воєнні злочини та злочини проти людяності
MM-IV [22]	Квітень 2024	Свавільне позбавлення волі українських цивільних	Катування, позасудові вбивства, насильницькі зникнення, сексуальне насильство - незаконні за МГП та МППЛ
MM-V [23]	2025	Поводження з українськими військовополоненими	Державна відповідальність РФ за порушення МГП; обов'язок відшкодування шкоди

Наведена в Таблиці 1 хронологія виходів доповідей ОБСЄ корелює з процесами у Міжнародному кримінальному суді. В 2023 році II Палата попереднього провадження МКС видала ордер на арешт президента російської федерації та уповноваженої з прав дитини рф яким інкримінували незаконну депортацію та переміщення дітей з тимчасово окупованих територій [24]. В 2024 році видано ордер на арешт військових яким інкримінують напади на цивільні об'єкти та злочини проти людяності, та на начальника Генерального штабу рф та міністра оборони рф за міжнародні злочини в період з 10 жовтня 2022 року по 09 березня 2023 року [24]. Така кореляція порівняння свідчить про значний вплив доповідей місій ОБСЄ на міжнародне правосуддя.

ОБСЄ під керівництвом швейцарського головування підготувала та представила Україні і російській федерації пакет дипломатичних пропозицій, неофіційна назва цього пакету «три групи ідей». [25,26]. У прес-релізах ОБСЄ про візит Голови ОБСЄ до Києва 02 лютого 2026 року та до Москви 06 лютого 2026 року міститься інформація про заклики до закінчення війни та готовність ОБСЄ застосувати досвід та інструменти для мирного врегулювання та забезпечення впровадження домовленостей. Ця пропозиція була основним завданням візиту посадовців ОБСЄ до Києва та Москви. Представлені пропозиції групуються по трьом напрямкам: перша про архітектуру безпеки Європи за умови зниження відповідальності США, друга про роль ОБСЄ у мирному процесі та після укладення перемир'я, третя про необхідні реформи в ОБСЄ з метою посилення діалогу. [27]. Таким чином ОБСЄ фокусується на створенні передумов для мирного врегулювання, що відрізняє її наміри від перемовин про умови закінчення війни. ОБСЄ намагається створити простір для перемовин, створити дієві механізми моніторингу припинення вогню та кордонів, розмінуванні та захисту прав людини на окупованих та деокупованих територіях.

Висновки: ОБСЄ залишається вагомою міжнародною організацією яка має значний потенціал для забезпечення підтримки України, зупинки агресора, покаранні винних у злочинах. Історія застосування інструментів ОБСЄ щодо України має завершені успішні місії врегулювання конфліктів. Орга-

нізація змогла віднайти правові рішення, які дозволили застосувати процедури закладені в статутні документи організації для збереження впливу ОБСЄ на війну в Україні попри обмеження консенсусного правила прийняття рішень. Позабюджетне фінансування та механізми узгодження місій дали можливість обійти зловживання правом вето російської федерації. Застосування Московського механізму ОБСЄ дало змогу випустити звіти щодо порушення міжнародного права при цьому збереження членства російської федерації в організації попри складнощі голосування забезпечує загальне визнання документів організації в міжнародному правовому полі. Подальша взаємодія з ОБСЄ повинна бути направлена на реформи організації щодо спрощення нейтралізації держави-агресора, а саме процедури визнання актів агресії, застосування спеціальних режимів членства для держав – агресорів таких як позбавлення права голосу в органах, що уповноважені приймати рішення, формуванні визначених процедур взаємодії з міжнародними судовими органами яке надає ефективні інструменти для попередження збройних конфліктів, організації взаємодії щодо використання досвіду ОБСЄ в моніторингу пост-конфліктних ситуацій та створенню можливостей для мирних перемовин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Грицяк І. А. Європейське інституційне право: зародження, формування, та розвиток. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2025. No 8(38). С.474-484. https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-8(38)-474-484.
2. Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі (Гельсинський заключний акт) Conference on Security and Co-operation in Europe Final Act, Helsinki, 1 August 1975, 14 ILM 1292 (1975). https://www.osce.org/helsinki-final-act (дата звернення 07.03.2026).
3. Мороз А. Діяльність ОБСЄ в контексті російсько-української війни (2014-2023) *Соціально-політичні студії. Науковий альманах. Праці молодих науковців*. 2023. Вип. 7 С. 43-48. URL: https://dspace.onu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/a194f8d3-c242-4a09-b75d-f6a734d61ac0/content (дата звернення 07.03.2026).
4. *Місія ОБСЄ в Україні (завершена)*, діяла 24 November 1994 – 30 April 1999. https://www.osce.org/mission-ukraine-1999-closed (дата звернення 07.03.2026).
5. *OSCE Permanent Council Decision No. 295*, 1 June 1999. *Memorandum of Understanding between the Government of Ukraine and the OSCE*, 13 July 1999, ratified by the Verkhovna Rada 10 January 2000. https://cdn.osce.org/sites/default/files/f/documents/8/f/37928.pdf (дата звернення 07.03.2026).
6. Меморандум про взаєморозуміння між Урядом України та Організацією з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) про розміщення спеціальної моніторингової місії ОБСЄ/ Government of Ukraine & Organization for Security and Co-operation in Europe. (2014, April 14). *Memorandum of Understanding on the Deployment of the OSCE Special Monitoring Mission to Ukraine*. Vienna https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/975_026#Text (дата звернення 07.03.2026).
7. Прогноз на грудень 2025 року, Офіційний сайт ОБСЄ. URL: https://www.securitycouncilreport.org/monthly-forecast/2025-12/organization-for-security-and-co-operation-in-europe-osce-4.php (дата звернення 07.03.2026).
8. Фінансове регулювання та інструкції. Офіційний сайт ОБСЄ. URL: https://cdn.osce.org/sites/default/files/f/documents/b/7/447835_0.pdf (дата звернення 07.03.2026).
9. Відповідальність Генерального Секретаря ОБСЄ Офіційний сайт ОБСЄ. URL: https://cdn.osce.org/sites/default/files/f/documents/2/0/29705.pdf (дата звернення 07.03.2026).
10. *Регламент ОБСЄ*, Ministerial Council Decision No. 1/06, Brussels, 5 December 2006, Doc. MC.DOC/1/06, Офіційний сайт ОБСЄ. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/5/0/22775.pdf (дата звернення 07.03.2026).
11. Гельсинський документ 1992 р. ОБСЄ, офіційний сайт ОБСЄ. URL: https://cdn.osce.org/sites/default/files/f/documents/7/c/39530.pdf (дата звернення 07.03.2026).
12. Секретаріат ОБСЄ «Підсумковий програмний документ: «ОБСЄ Позабюджетна програма підтримки України Секретаріату ОБСЄ» внутрішній документ, Відень, Серпень 2022. https://resources.osce.org/support-programme-for-ukraine (дата звернення 07.03.2026).
13. Прес реліз Голови ОБСЄ «Нова програма підтримки України за рахунок донорських внесків» Варшава/Відень 1 Листопада 2022 року https://www.osce.org/chairpersonship/530219 (дата звернення 07.03.2026).

14. Програма позабюджетної підтримки України/ Офіційний сайт ОБСЄ https://projects.osce.org/support-programme-for-ukraine/outline (дата звернення 07.03.2026).
15. Заключні рекомендації Гельсінських консультацій від 08 червня 1973 року. https://cdn.osce.org/sites/default/files/f/documents/f/c/40213.pdf (дата звернення 07.03.2026).
16. Prague Document on Further Development of CSCE Institutions and Structures, adopted at the Second Meeting of the CSCE Council of Ministers, Prague, 30–31 January 1992, available at: https://www.osce.org/mc/40270 (дата звернення 07.03.2026).
17. *CSCE Helsinki Document 1992: The Challenges of Change*, Helsinki Summit Declaration, 10 July 1992, 31 I.L.M. 1389 (1992), available at: https://www.osce.org/mc/39530 (дата звернення 07.03.2026).
18. Document of the Moscow Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE, adopted 3 October 1991, paragraphs 1–16, as amended by the Rome Council of Ministers Document, Chapter IV, paragraph 5 (1993) https://www.osce.org/files/f/documents/2/3/14310.pdf (дата звернення 07.03.2026).
19. Benedek W., Bílková V., Sassòli M., 'Report on Violations of International Humanitarian and Human Rights Law, War Crimes and Crimes Against Humanity Committed in Ukraine Since 24 February 2022', OSCE Moscow Mechanism Mission of Experts, Vienna, 13 April 2022. https://odihr.osce.org/odihr/515868 (дата звернення 07.03.2026).
20. Bílková V., Guercio L., Sancin V., 'Report on Violations of International Humanitarian and Human Rights Law, War Crimes and Crimes Against Humanity Committed in Ukraine (1 April – 25 June 2022)', OSCE Moscow Mechanism Mission of Experts, Vienna, 14 July 2022. https://odihr.osce.org/odihr/522616 (дата звернення 07.03.2026).
21. Bílková V., Hellestveit C., Šteinerte E., 'Report on Violations and Abuses of International Humanitarian and Human Rights Law, War Crimes and Crimes Against Humanity, related to the Forcible Transfer and/or Deportation of Ukrainian Children to the Russian Federation', OSCE Moscow Mechanism Mission of Experts, Vienna, 4 May 2023 https://odihr.osce.org/odihr/542751 (дата звернення 07.03.2026).
22. Bílková V., Hellestveit C., Šteinerte E., 'Report on Violations and Abuses of International Humanitarian and Human Rights Law, War Crimes and Crimes Against Humanity, related to the Arbitrary Deprivation of Liberty of Ukrainian Civilians by the Russian Federation', OSCE Moscow Mechanism Mission of Experts, Vienna, 25 April 2024. https://odihr.osce.org/odihr/567367 (дата звернення 07.03.2026).
23. Ascensio H., Bílková V., Klamberg M., *'Report on Possible Violations and Abuses of International Humanitarian and Human Rights Law, War Crimes and Crimes Against Humanity, Related to the Treatment of Ukrainian POWs by the Russian Federation'*, OSCE Moscow Mechanism Mission of Experts, Vienna, 25 September 2025. https://odihr.osce.org/odihr/598042 (дата звернення 07.03.2026).
24. Situation in Ukraine ICC-01/22/Official website of ICC. URL: https://www.icc-cpi.int/situations/ukraine (дата звернення 07.03.2026).
25. Прес реліз ОБСЄ від 02.02.2026 року/ Officail website of OSCE URL https://www.osce.org/chairpersonship/661975 (дата звернення 07.03.2026).
26. Прес реліз ОБСЄ від 06.02.2026 року/ Officail website of OSCE URL https://www.osce.org/chairpersonship/662059 (дата звернення 07.03.2026).
27. Бондарева Х., Олійник Т. Глава ОБСЄ розповів, які ідеї представив Києву та Москві https://www.pravda.com.ua/news/2026/02/06/8019783/ (дата звернення 07.03.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Рябокінь О.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.2.1
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.27

ЛЕТАЛЬНІ АВТОНОМНІ СИСТЕМИ ОЗБРОЄННЯ (LAWS) ЯК НОВИЙ ФАКТОР СВІТОВОЇ ВОЄННОЇ ЕСКАЛАЦІЇ: МІЖНАРОДНИЙ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Самедова Л.Р.,
аспірантка Київського університету права
Національної академії наук України
ORCID: 0009-0005-5598-2966

Самедова Л.Р. Летальні автономні системи озброєння (LAWS) як новий фактор світової воєнної ескалації: міжнародний кримінально-правовий аспект.

У статті розкриваються кримінально-правові аспекти використання летальних автономних систем озброєння (LAWS) у сучасних глобальних конфліктах 2026 року. Проаналізовано сучасні тенденції застосування автономних бойових платформ, роботизованих систем та дронів, здатних ухвалювати рішення щодо застосування сили без безпосереднього втручання людини, а також визначено основні технологічні передумови їхнього стрімкого розвитку, включаючи досягнення у сфері штучного інтелекту, машинного навчання та обробки великих масивів даних. Особливу увагу приділено зростанню рівня автономності таких систем та їхній інтеграції у сучасні військові стратегії провідних держав світу.

Узагальнено міжнародні підходи до правового регулювання використання таких технологій, а також ініціативи щодо обмеження або заборони LAWS, що активно обговорюються на міжнародних майданчиках у межах дискусій про контроль над озброєннями та розвиток військового штучного інтелекту. Охарактеризовано підходи до визначення суб'єктів кримінальної відповідальності, зокрема розробників алгоритмів, виробників систем, військових командирів і держав. Розглянуто проблему розмежування відповідальності між людиною та автономною системою у випадках порушення норм міжнародного права.

Приділено увагу забезпеченню людського контролю над застосуванням сили, прозорості та підзвітності алгоритмів, а також мінімізації ризиків порушення норм міжнародного гуманітарного права. Акцентовано на проблемах ідентифікації відповідальності та складності встановлення причинно-наслідкових зв'язків при автономному прийнятті рішень.

Враховано сучасну геополітичну ситуацію, зокрема триваючу війну між росією та Україною, напружену ситуацію на Близькому Сході за участю Ірану, Ізраїлю та США, а також стратегічне суперництво США та Китаю щодо Тайваню, що посилює ризики подальшої воєнної ескалації. Обґрунтовано необхідність удосконалення міжнародних кримінально-правових механізмів контролю за застосуванням автономної зброї, формування чітких правил відповідальності та розвитку міжнародно-правових інструментів, спрямованих на запобігання неконтрольованому використанню LAWS. Підкреслено, що відсутність ефективного правового регулювання може сприяти розширенню локальних конфліктів, зростанню рівня насильства та створювати додаткові загрози глобальній безпеці й міжнародному правопорядку.

Ключові слова: летальні автономні системи озброєння, LAWS, автономна зброя, штучний інтелект у війні, кримінальна відповідальність, міжнародне гуманітарне право, глобальні конфлікти.

Samedova L.R. Lethal Autonomous Weapons Systems (LAWS) as a new factor of global military escalation: criminal law aspect.

The article examines the criminal law aspects of the use of lethal autonomous weapons systems (LAWS) in contemporary global conflicts in 2026. It analyzes current trends in the deployment of autonomous combat platforms, robotic systems, and drones capable of making decisions on the use of force without direct human intervention, and identifies the key technological drivers of their rapid development, including advances in artificial intelligence, machine learning, and big data processing. Particular attention is paid to the increasing level of autonomy of such systems and their integration into modern military strategies of leading states.

The study summarizes international approaches to the legal regulation of these technologies, as well as initiatives aimed at restricting or banning LAWS, which are actively discussed in international forums within the broader debates on arms control and the development of military artificial intelligence. It characterizes approaches to identifying subjects of criminal liability, including algorithm developers, system manufacturers, military commanders, and states. The issue of allocating responsibility between humans and autonomous systems in cases of violations of international law is also addressed.

Attention is given to ensuring meaningful human control over the use of force, as well as to the transparency and accountability of algorithms and the minimization of risks of violating international humanitarian law. The paper highlights the challenges of identifying responsibility and establishing causal links in cases of autonomous decision-making.

The current geopolitical situation is taken into account, including the ongoing war between Russia and Ukraine, tensions in the Middle East involving Iran, Israel, and the United States, as well as the strategic rivalry between the United States and China over Taiwan, which increases the risks of further military escalation. The necessity of improving international criminal law mechanisms for controlling the use of autonomous weapons, establishing clear rules of responsibility, and developing international legal instruments aimed at preventing the uncontrolled use of LAWS is substantiated. It is emphasized that the lack of effective legal regulation may contribute to the expansion of local conflicts, an increase in violence, and additional threats to global security and the international legal order.

Key words: lethal autonomous weapons systems, LAWS, autonomous weapons, artificial intelligence in warfare, criminal liability, international humanitarian law, global conflicts.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток технологій штучного інтелекту (ШІ), роботизованих платформ та автономних бойових систем у 2020-2026 роках значно посилив дискусії щодо правових меж їх застосування під час збройних конфліктів. У сучасних війнах все активніше використовуються безпілотні системи, автономні дрони та алгоритмічні системи ухвалення рішень, що здатні самостійно ідентифікувати цілі та застосовувати силу без безпосереднього втручання людини. Такі тенденції викликають серйозні питання щодо відповідальності за можливі порушення норм міжнародного гуманітарного права (МГП) та національного кримінального законодавства.

Очевидно, що летальні автономні системи озброєння (LAWS) сьогодні швидко розвиваються та дедалі частіше демонструють високу ефективність у сучасних військових операціях. Водночас впровадження LAWS викликає серйозні правові, етичні та безпекові занепокоєння, зокрема невизначеність суб'єкта відповідальності – особа, розробник, командир чи держава під час порушень МГП. Окрім цього, існує ризик потрапляння LAWS до рук недержавних формувань, зокрема терористів, а також інтеграції у системи зброї масового ураження. Також значною мірою зростають ризики та ймовірність несанкціонованого втручання в алгоритми, загрозливою стає алгоритмічна упередженість ШІ, що в свою чергу може спричинити непропорційне або неправомірне застосування сили.

На нашу думку, вирішення цих задач знаходиться в центрі уваги як міжнародних організацій, так і окремих держав. Значний внесок у формування норм і стандартів роблять такі міжнародні організації, як ООН, НАТО та Міжнародний комітет Червоного Хреста. Одночасно країни, серед яких США, Китай, Франція, Ізраїль та Австрія, розробляють власні підходи до контролю та регулювання використання LAWS. Неурядові організації, такі як Campaign to Stop Killer Robots та Стокгольмський інститут дослідження проблем миру (SIPRI), також активно впливають на міжнародну дискусію. Крім того, на розвиток та впровадження автономних озброєних систем значний вплив мають великі технологічні корпорації, включно з Microsoft, Google та Palantir Technologies.

Отже, незважаючи на значний потенціал міжнародно-правових норм у визначенні меж і умов законного застосування LAWS, процес формування ефективного правового регулювання стикається з низкою серйозних труднощів. Серед них – відсутність єдиного та чіткого визначення самих LAWS, складність відокремлення виключно військових застосувань ШІ[1], а також істотні розбіжності у підходах до регулювання між державами, які мають різний рівень технологічного розвитку та різні геополітичні пріоритети [2].

Мета дослідження – дослідити кримінально-правові аспекти застосування LAWS у сучасних глобальних конфліктах, оцінити ризики та проблеми відповідальності, а також проаналізувати міжнародні підходи до регулювання й контролю їх використання як фактора потенційної світової воєнної ескалації.

Стан опрацювання проблематики. У наукових працях дослідників-науковців розглядаються питання етичних і правових наслідків автономної війни, концепція «значущого людського контролю» над автономними системами та проблеми підзвітності за їх застосування [4; 5; 6]. Значна увага приділяється аналізу міжнародних переговорних процесів і позицій держав щодо регулювання LAWS у межах Конвенції про певні види звичайної зброї (CCW) та діяльності Групи урядових експертів [1; 2; 17; 22].

Окремі дослідження присвячені порівнянню стратегій міжнародних кампаній із заборони автономної зброї, а також класифікації підходів держав до контролю над такими системами [3; 7]. Водночас аналітичні доповіді міжнародних організацій і правозахисних структур підкреслюють ризики поширення LAWS, їх вплив на глобальну безпеку та необхідність створення міжнародних юридично обов'язкових механізмів регулювання [13; 14; 18; 23].

Кількість наукових робіт, присвячених тематиці LAWS, постійно збільшується. Зокрема, у наукометричній базі Scopus за період 2021–2025 років щорічно індексується в середньому 45 публікацій (за перше півріччя 2025 року – 17 наукових матеріалів). Серед найпопулярніших тем досліджень – оцінка ймовірності прийняття міжнародно-правового документа, що забороняє LAWS [3], проблеми забезпечення усвідомленого та ефективного людського контролю над автономними системами [4], питання відповідальності роботів, що функціонують на основі ШІ, а також етичні аспекти застосування LAWS [5].

Водночас діяльність ООН із формування правової бази використання LAWS висвітлена лише частково. Існуючі наукові публікації розглядають «підводні камені» визначення міжнародно-правових зобов'язань держав щодо застосування автономних бойових систем [3], узагальнюють позиції держав щодо регулювання LAWS на засіданнях Групи урядових експертів з питань летальних автономних систем озброєння (Group of Governmental Experts on Lethal Autonomous Weapons, GGE) ще за 2018 рік [4], а також за період 2020–2022 років [7].

Разом із тим сучасні конфлікти та зростання воєнної напруги у світі актуалізують дослідження LAWS як чинника воєнної ескалації та потребують подальшого комплексного аналізу з кримінально-правової точки зору [8; 11; 24; 27].

Виклад основного матеріалу. Після повномасштабного вторгнення росії в Україну в лютому 2022 року світ увійшов у період інтенсивної воєнної активності, що значно перевищує показники попередніх років.

Отже, російсько-українська війна стала одним із наймасштабніших конфліктів з 1945 року, порівнюваних за інтенсивністю з війнами минулого століття. За даними моніторингу, кількість воєн загалом у світі зростала щороку з 2022 по 2025 рік, включно з регіональними й локальними війнами, прикордонними зіткненнями та внутрішніми кризами.

У 2024 році зареєстровано рекордну кількість державних конфліктів із часу Другої світової війни – понад 61 конфлікт, включаючи вісім повноцінних війн [8].

Таким чином, російсько-українська війна, що триває від 2022 року, стала ключовим фактором світової нестабільності та вплинула на глобальну безпеку, економіку та оборонне планування. Аналітики відзначали, що 2025 рік ознаменувався значним загостренням війни, і москва, за оцінками розвідки, почала відчувати перевагу в певних районах бойових дій, водночас не здобуваючи остаточної перемоги [9].

Зазначимо, що конфлікти на Близькому Сході, які почалися ще у 2023 році, у 2025–2026 роках ескалювали до масштабних бойових дій, зокрема між Ізраїлем, Іраном і США. Спільні авіаційні удари США та Ізраїлю по Ірану наприкінці лютого 2026 року спровокували відповідь у вигляді ракетних і безпілотних атак Ірану по територіях союзників США та регіональних партнерів, в результаті чого пролито тисячі людських життів і суттєво дестабілізовано регіон. Це також призвело до заблокування стратегічної протоки Ормуз, що обмежило транспортування близько 20% світового нафтового ресурсу та викликало різке зростання світових цін на енергоносії [10].

Аналітичні індекси конфліктів демонструють, що з 2022 по 2025 рік кількість активних конфліктів у світі збільшилася на третину порівняно з попереднім періодом, що свідчить про загальну тенденцію до зростання воєнної напруги. Різке збільшення числа бойових зіткнень, дипломатичних протистоянь, локальних та регіональних війн, а також відсутність швидких шляхів мирного врегулювання підтверджує, що сучасна система міжнародної безпеки переживає період посиленої ескалації, що може мати довгострокові наслідки для глобальної стабільності [11].

Отже, у зв'язку зі світовою тенденцією до швидкої військової технологічної модернізації постає активне питання щодо використання LAWS. Ці системи, здатні ухвалювати рішення про застосування смертоносної сили без безпосереднього втручання людини, дедалі частіше розглядаються як фактор потенційної ескалації збройних конфліктів у глобальному масштабі. Сучасні воєнні конфлікти, зокрема в Україні, Судані, Газі, а також напруженість між США і Китаєм щодо Тайваню, демонструють підвищену роль передових автономних бойових платформ і дронів у формуванні стратегічної нестабільності.

Водночас міжнародні правові механізми не встигають за стрімким розвитком технологій, а переговори в рамках Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї (Convention on Certain Conventional Weapons, CCW) у Женеві досі не призвели до ухвалення обов'язкових юридичних норм щодо LAWS. Це створює значні прогалини у підзвітності, кримінально-правовій відповідальності та регулюванні використання таких систем, що робить аналіз LAWS як нового чинника світової воєнної ескалації особливо актуальним у 2026 році [12].

Варто зазначити також про те, що сучасні алгоритми LAWS відзначаються непередбачуваністю поведінки, здатністю до адаптації та складністю пояснення ухвалених рішень, що ускладнює застосування традиційних юридичних критеріїв [13]. Стохастичний характер дій систем або залежність від змінних польових даних ускладнює оцінку пропорційності та безпеки, створюючи «прогалини відповідальності», коли ні система, ні конкретні особи – оператори, командири чи розробники – не підлягають чіткій юридичній відповідальності.

Концепції «людина в циклі» та «суттєвий людський контроль» залежать не лише від алгоритмів, а й від доктрин, правил застосування сили та процедур правової оцінки. Термінологія LAWS і формати взаємодії людини з машиною потребують уточнення з урахуванням технологічного розвитку та національних практик, а регулювання має узгоджувати рівень автономії з операційними стандартами для дотримання норм МГП та уникнення прогалин у відповідальності [14].

Нагадаємо, що серед міжнародних організацій ООН відіграє центральну роль у формуванні глобальних підходів до регулювання LAWS. Зокрема, у рамках Конвенції про заборону або обмеження застосування певних видів звичайної зброї [15] функціонує Група урядових експертів з питань LAWS [16], яка з 2014 року регулярно аналізує етичні, правові та технічні аспекти автономних озброєних систем.

Хоча обговорення в межах Групи урядових експертів з питань летальних автономних систем озброєння (Group of Governmental Experts on Lethal Autonomous Weapons, GGE) призвели до формування 11 Керівних принципів [17], ці документи носять рекомендаційний характер і не мають юридичної обов'язковості. Прийняття договору або протоколу в межах CCW залишається предметом політичних дискусій, і консенсусу досі не досягнуто. Водночас діяльність ООН залишається ключовим механізмом глобального врядування у сфері військового штучного інтелекту завдяки своїй легітимності та інклюзивності.

На сьогоднішній день проблематика LAWS дедалі більше визнається ООН як невід'ємна частина ширшого спектра науково-технічних викликів, що мають вплив на глобальну безпеку. У доповіді Генерального секретаря «Role of Science and Technology in the Context of International Security and Disarmament» підкреслюється, що стрімке впровадження ШІ у військову сферу породжує «безпрецедентну потребу в своєчасному регулюванні автономності застосування сили», поряд із кіберзагрозами, розвитком біотехнологій та військовим освоєнням космосу [18].

Документ зазначає, що LAWS перебувають у центрі двох взаємопов'язаних процесів: дискусій GGE, де розробляються спеціалізовані (lex specialis) підходи до контролю автономних озброєних систем, та інклюзивного розгляду на рівні Генеральної Асамблеї, яка трактує LAWS як елемент трансформації міжнародного безпекового середовища.

Варто звернути увагу на те, що Міжнародний комітет Червоного Хреста наголошує на необхідності «суттєвого людського контролю» протягом усього життєвого циклу LAWS – від розробки до застосування – залишаючи остаточне рішення про використання смертоносної сили за людиною.

Організація також звертає увагу на ризики делегування рішень машинам (помилки алгоритмів, упередженість даних, непрозорість дій) та закликає держави впроваджувати превентивні заходи, зокрема через переговори щодо юридично обов'язкових норм, підкреслюючи, що технічні можливості не знімають етичну і правову відповідальність [19].

Ініціативи «Geneva» (мережа академічних, аналітичних і політичних платформ, таких як Geneva Academy та GCSP) сприяють виробленню «м'яких» норм для автономних систем, поєд-

нуючи технічну, правову та етичну експертизу і надаючи рекомендації щодо оцінки, тестування, прозорості та відстежуваності рішень.

Неурядові організації, зокрема Human Rights Watch, Article 36 та кампанія «Stop Killer Robots», активно підтримують заборону повністю автономних систем, підкреслюючи ризики для прав людини та безпеки.

Незважаючи на різні підходи, існує загальна згода щодо застосування норм МГП до LAWS, необхідності збереження людського контролю та впровадження процедурних механізмів, тоді як суперечки щодо форми регулювання – міжнародні гарантії чи національні стандарти – потребують подальших багатовимірних дискусій [20; 21].

Нагадаємо, що у 2022 році група з десяти держав, очолювана Аргентиною та Панамою, запропонувала «дорожню карту» для нового протоколу в рамках Конвенції про певні види звичайної зброї (CCW), спрямованого на регулювання автономних озброєних систем.

Об'єднаний документ, підписаний 23 країнами, серед яких Австрія, Мексика, Нова Зеландія та низка держав Європи, Азії й Африки, закликав спільно взяти на себе зобов'язання «заборонити системи озброєння, які недостатньо контрольовані або передбачувані для відповідності правовим вимогам», а також «визначити межі й правила застосування інших видів автономної зброї з метою дотримання норм МГП».

Вже на початку 2023 року GGE за участю посла Ф. Даміко провела дві сесії загальною тривалістю 10 днів [22]. Під час засідань держави заявили, що озброєння на основі новітніх технологій не повинно застосовуватися, якщо його використання не відповідає нормам МГП.

Це підтвердило принцип підпорядкування будь-якої зброї вимогам гуманітарного права, однак фактично лише повторило вже існуючі зобов'язання і не запровадило нових обмежень.

Небажання окремих ключових держав переходити від декларацій до юридично обов'язкових норм знову не дозволило досягти консенсусу щодо переговорів про новий договір чи протокол. У результаті через застій у межах CCW більшість держав вирішили винести питання LAWS на обговорення Генеральної Асамблеї ООН.

1 липня 2024 року Генеральний секретар представив Доповідь A/79/88, у якій систематизовано позиції держав та міжнародних організацій, що охоплюють широкий спектр підходів – від вимог негайної заборони певних категорій автономних озброєних систем до пропозицій щодо поетапного, «позитивно-зобов'язального» регулювання.

Спільним елементом більшості позицій стала нагальна потреба забезпечити «значущий людський контроль», підзвітність і прозорість у процесах розробки та застосування таких технологій.

Доповідь також окреслює різні інституційні шляхи подальших дій – від ведення переговорів щодо юридично обов'язкового документа до розробки кодексів поведінки та технічних стандартів як у рамках CCW, так і поза ними [23].

Головною процедурною перепоною залишається правило консенсусу в рамках CCW: будь-яка держава-учасниця може заблокувати ухвалення рішення.

Цим правом уже скористалися росія, Ізраїль та Індія, зриваючи мандати Групи урядових експертів з питань летальних автономних систем озброєння GGE.

До основних перешкод у формуванні міжнародного регулювання LAWS відносяться:

різні національні підходи – гуманітарно орієнтовані держави (Австрія, Аргентина, Панама, ПАР) підтримують повну заборону LAWS, тоді як військово-технологічні держави (США, Китай, росія, Індія) віддають перевагу «м'якому праву» або національному регулюванню, щоб зберегти технологічну перевагу [24];

відсутність єдиних визначень, зокрема поняття «значущий людський контроль», що дозволяє державам відкладати переговори через нестачу спільної термінології [25];

стратегічне суперництво великих держав, які розглядають LAWS як інструмент стримування і не готові до жорстких юридичних обмежень [26];

розрив між безпековими та гуманітарними підходами, оскільки CCW переважно зосереджена на нормах МГП, тоді як питання стратегічної стабільності та ризиків ескалації залишаються другорядними [27];

випереджальний розвиток технологій, що значно швидше за багатосторонні переговорні процеси, через що держави сумніваються у можливості вчасного ухвалення міжнародних правил [24].

У сукупності ці чинники формують складну «матрицю гальм», де кожен бар'єр підсилює інший: процедура консенсусу надає право вето, стратегічне суперництво стимулює технологічну

гонку, а відсутність механізмів перевірки дозволяють відкладати перехід до юридично обов'язкових норм.

Подолати цю ситуацію можливо завдяки політичному лідерству, розробці технічно обґрунтованих стандартів і залученню ширшого кола акторів поза межами CCW.

Позиція США щодо глобального регулювання LAWS формується під впливом прискорення світової «гонки за перевагу ШІ» та зростання інвестицій Пентагону у нові технології в рамках Третьої офсетної стратегії.

США були першими, хто офіційно визначив LAWS як «систему озброєнь, здатну після активації вибирати і вражати цілі без подальшого втручання людини-оператора».

Директива Міністерства оборони 3000.09 [28] не забороняє повністю автономні системи, водночас вимагає від командирів і операторів застосовувати належний рівень людського судження та забезпечувати відповідність національному й міжнародному праву.

США виступають проти обов'язкового глобального регулювання, пропонуючи натомість «необов'язковий Кодекс поведінки» для підтримки відповідальної практики й дотримання міжнародного права [29].

Китай підкреслює особливу небезпеку LAWS через їх еволюційність і неможливість втручання після запуску, закликаючи до жорсткіших правил і передбачуваності автономних систем, що функціонують без безперервного людського контролю [17]. Позиція США, навпаки, спирається на гнучкість чинного МГП, яке, на їхню думку, охоплює нові технології. Ці різні підходи ускладнюють дискусії в рамках GGE і спонукають інші держави шукати компроміс.

Країна-агресор російська федерація зберігає консервативну позицію, не підтримуючи юридично зобов'язуючі інструменти чи мораторій на розробку LAWS [30]. Її досвід з автономними системами сягає ще 1970–1980-х років, коли була створена ядерна система «Периметр» («Мертва рука» у НАТО) для автоматичного відпрацьовування удару у разі втрати керівництва країни. Система мала стримуючий ефект і забезпечувала взаємне гарантоване знищення, що з погляду міжнародного права розглядається як елемент доктрини стримування. Цей історичний досвід пояснює небажання рф підтримувати нові ініціативи з регулювання LAWS [31].

ООН завдяки легітимності, закріпленій Статутом ООН, і прихильності до визнання різноманітності народів світу відіграє ключову роль у формуванні норм, принципів і забезпеченні підзвітності у глобальному управлінні технологіями [32]. Проте залишаються суттєві проблеми: недостатнє представництво країн, що розвиваються, відсутність координації між ініціативами зі ШІ та потреба державного сектору у додаткових ресурсах і експертизі для нагляду й управління технологіями.

У вересні 2024 р. відбувся Саміт майбутнього, на якому обговорювався Глобальний цифровий договір як механізм зміцнення багатостороннього управління та подолання цифрових і технологічних розривів. Проєкт договору, опублікований ще у квітні 2024 р., містить положення щодо ШІ, спрямовані на розвиток інклюзивної цифрової економіки, створення безпечного цифрового середовища та справедливе міжнародне управління даними. Такий договір може стати основою для єдиних міжнародних стандартів у сферах кібербезпеки, захисту даних і прав людини.

Водночас Human Rights Watch та Міжнародна клініка з прав людини (IHRC) при Гарвардській школі права закликають до альтернативного процесу переговорів щодо юридично обов'язкового інструмента для регулювання автономних озброєнь, оскільки формат на базі Конвенції про звичайні види озброєнь не дав належного результату. Альтернативний процес передбачає спільну мету створення нового закону, прийняття рішень більшістю голосів, чіткі терміни для ухвалення договору та інклюзивну участь держав, агентств ООН і міжнародних організацій [33].

Таким чином, сьогодні ООН відіграє ключову роль у формуванні норм і забезпеченні підзвітності у глобальному управлінні технологіями, проте існують проблеми з представництвом країн, координацією ініціатив та ресурсами для нагляду. Запропонований Глобальний цифровий договір та альтернативні переговорні процеси можуть стати механізмом для встановлення єдиних стандартів і регулювання автономних озброєнь на міжнародному рівні.

Висновки. LAWS стали новим фактором глобальної воєнної ескалації, особливо після повномасштабного вторгнення рф в Україну у 2022 р., що супроводжується зростанням кількості конфліктів у світі. Високий рівень автономності та здатність ухвалювати рішення про застосування сили без участі людини ускладнюють прогнозування їх дій, створюючи прогалини у підзвітності та застосуванні традиційних юридичних норм. Міжнародні механізми, зокрема CCW і діяльність GGE, досі не виробили юридично обов'язкових правил щодо використання таких систем.

Держави демонструють різні підходи: одні виступають за заборону LAWS, інші надають перевагу «м'якому праву» або національному регулюванню. У цих умовах ООН залишається ключовим майданчиком для формування міжнародних норм управління технологіями, тоді як правозахисні та академічні ініціативи наголошують на необхідності прозорості, підзвітності та забезпечення «значущого людського контролю» під час застосування автономних озброєних систем.

Подальші дослідження мають зосередитися на розробці універсальних стандартів і термінології для LAWS, визначенні оптимального рівня людського контролю та механізмів підзвітності, а також на оцінці ефективності національних підходів і міжнародних рекомендацій. Необхідно досліджувати взаємозв'язок технологічного розвитку, етичних норм та кримінально-правової відповідальності, а також шляхи інтеграції автономних систем у міжнародні регуляторні рамки без порушення принципів МГП та глобальної безпеки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. United Nations Office for Disarmament Affairs. Lethal autonomous weapons systems (LAWS). URL: https://disarmament.unoda.org/the-convention-on-certain-conventional-weapons/background-on-laws-in-the-ccw/ (дата звернення 19.02.2026).
2. Group of Governmental Experts on LAWS. Rolling text status date: May 12, 2025. 2025. URL: https://reachingcriticalwill.org/images/documents/Disarmament-fora/ccw/2025/gge/documents/rolling-text-12May.pdf (дата звернення 02.03.2026).
3. Rosert E., Sauer F. How (not) to stop the killer robots: A comparative analysis of humanitarian disarmament campaign strategies. Contemporary Security Policy. 2020. Vol. 42, № 1. P. 4–29. URL: https://doi.org/10.1080/13523260.2020.1771508 (дата звернення 02.03.2026).
4. De Sio F. S., Van den Hoven J. Meaningful human control over autonomous systems: A philosophical account. Frontiers in Robotics and AI. 2018. № 5. Article 15. URL: https://doi.org/10.3389/frobt.2018.00015 (дата звернення 19.02.2026).
5. Horowitz M. C. The ethics & morality of robotic warfare: Assessing the debate over autonomous weapons. Daedalus. 2016. Vol. 145, № 4. P. 25–36. DOI: 10.1162/DAED_a_00409.
6. Riebe T., Schmid S., Reuter C. Meaningful human control of lethal autonomous weapons systems: The CCW debate and its implications for VSD. IEEE Technology and Society Magazine. 2020. Vol. 39, № 4. P. 36–51. DOI: 10.1109/MTS.2020.3031846.
7. Qerimi Q. Controlling lethal autonomous weapons systems: A typology of the position of states. Computer Law & Security Review. 2023. № 50. URL: https://doi.org/10.1016/j.clsr.2023.105854 (дата звернення 02.03.2026).
8. Індекс війни. Моніторинг воєнних конфліктів у світі 2022 року. URL: https://ussd.org.ua/2023/01/20/indeks-vijny-monitoryng-voyennyh-konfliktiv-u-sviti-2022-roku/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення 02.03.2026).
9. Russia has 'seized the upper hand' in Ukraine war, intel community warns. URL: https://www.politico.com/news/2025/03/25/russia-has-seized-the-upper-hand-in-ukraine-war-intel-community-warns-00247753?utm_source=chatgpt.com (дата звернення 19.02.2026).
10. Закон України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4579-20#Text (дата звернення 19.02.2026).
11. Індекс війни. Моніторинг воєнних конфліктів у світі 2025 року. URL: https://ussd.org.ua/2026/02/05/indeks-vijny-monitoryng-voyennyh-konfliktiv-u-sviti-2025-roku/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення 02.03.2026).
12. Progress on rules for lethal autonomous weapons urgently needed, says chair of Geneva talks. URL: https://www.reuters.com/world/progress-rules-lethal-autonomous-weapons-urgently-needed-says-chair-geneva-talks-2026-03-03/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення 02.03.2026).
13. ICRC. Autonomous weapons: Questions and answers. Міжнародний комітет Червоного Хреста. URL: https://www.icrc.org/en/law-and-policy/autonomous-weapons (дата звернення 19.02.2026).
14. Geneva Academy of International Humanitarian Law and Human Rights. Sending Up a Flare: Autonomous Weapons Systems, Proliferation, Risks and Humanitarian Action. URL: https://www.geneva-academy.ch/joomlatools-files/docman-files/Sending%20Up%20a%20Flare%20

Autonomous%20Weapons%20Systems%20Proliferation%20Risks.pdf (дата звернення 02.03.2026).
15. Reaching Critical Will. Sixth Review Conference of the States Parties to the Convention on Certain Conventional Weapons. 2021. URL: https://reachingcriticalwill.org/disarmament-fora/ccw/2021/revcon (дата звернення 02.03.2026).
16. Stop Killer Robots. Statement by Stop Killer Robots to the Group of Governmental Experts on lethal autonomous weapons systems, 3–7 March 2025. Campaign to Stop Killer Robots. 2025. URL: https://www.stopkillerrobots.org/resource/march-2025-gge-statement/ (дата звернення 19.02.2026).
17. United Nations. Report of the 2019 session of the Group of Governmental Experts on emerging technologies in the area of lethal autonomous weapons systems (CCW/GGE.1/2019/3). 2019. 25 September. URL: https://docs.un.org/CCW/GGE.1/2019/3 (дата звернення 19.02.2026).
18. United Nations. Role of science and technology in the context of international security and disarmament (A/79/224). 2024. URL: https://docs.un.org/en/A/79/224 (дата звернення 02.03.2026).
19. Human Rights Watch. Article 36. Campaign to Stop Killer Robots. Joint statement or related document. URL: https://estatements.unmeetings.org/estatements/11.0010/20221021/A1jJ8bNfWGlL/KLw9WYcSnnAm_en.pdf (дата звернення 02.03.2026).
20. Stop Killer Robots. News on states voting against lethal autonomous weapons at UN General Assembly. URL: https://www.stopkillerrobots.org/news/161-states-vote-against-the-machine-at-the-un-general-assembly (дата звернення 19.02.2026).
21. Nations meet in UN “killer robot” talks, regulation lags. URL: https://www.reuters.com/sustainability/society-equity/nations-meet-un-killer-robot-talks-regulation-lags-2025-05-12 (дата звернення 27.02.2026).
22. Reaching Critical Will. Meeting of governmental experts on lethal autonomous weapons systems CCW. 2023. URL: https://reachingcriticalwill.org/disarmament-fora/ccw/2023/laws (дата звернення 02.03.2026).
23. United Nations, Secretary-General. Lethal autonomous weapons systems: Report of the Secretary-General (A/79/88). 2024. 1 July. URL: https://docs.un.org/en/A/79/88 (дата звернення 02.03.2026).
24. Le Poidevin O. Nations meet at UN for “killer robot” talks as regulation lags. Reuters. 2025. 12 May. URL: https://www.reuters.com/sustainability/society-equity/nations-meet-un-killer-robot-talks-regulation-lags-2025-05-12/ (дата звернення 19.02.2026).
25. Taddeo M., Blanchard A. A comparative analysis of the definitions of autonomous weapons systems. Science and Engineering Ethics. 2022. Vol. 28, № 5. URL: https://doi.org/10.1007/s11948-022-00392-3 (дата звернення 02.03.2026).
26. Freifeld K. US tightens its grip on AI chip flows across the globe. Reuters. 2025. January 13. URL: https://www.reuters.com/technology/artificial-intelligence/us-tightens-its-grip-ai-chip-flows-across-globe-2025-01-13/ (дата звернення 02.03.2026).
27. Blanchard A., Boulanin V., Bruun L., Goussac N. Dilemmas in the policy debate on autonomous weapons systems. Stockholm International Peace Research Institute. 2025. 6 February. URL: https://www.sipri.org/commentary/topical-backgrounder/2025/dilemmas-policy-debate-autonomous-weapon-systems (дата звернення 19.02.2026).
28. U.S. Department of Defense. Autonomy in weapon systems (DoD Directive 3000.09). 2023. 25 January. URL: https://www.esd.whs.mil/Portals/54/Documents/DD/ issuances/dodd/300009p.pdf (дата звернення 02.03.2026).
29. Watts T.F.A., Bode I. Machine guardians: The Terminator, AI narratives and US regulatory discourse on lethal autonomous weapons systems. Cooperation and Conflict. 2024. Vol. 59, № 1. P. 107–128. DOI: 10.1177/00108367231198155.
30. United Nations First Committee. First Committee approves new resolution on lethal autonomous weapons, as speaker warns “an algorithm must not be in full control of decisions involving killing”. 2023. 1 November. URL: https://press.un.org/en/2023/gadis3731.doc.htm (дата звернення 19.02.2026).
31. Stilwell B. Russia’s “Dead Hand” is a Soviet-built nuclear doomsday device. Military.com. 2022. 14 March. URL: https://www.military.com/history/russias-dead-hand-soviet-built-nuclear-doomsday-device.html (дата звернення 02.03.2026).

32. Artigas C., Manyika J., UN AI Advisory Body. UN AI Advisory Body calls for grounding artificial intelligence in universal principles, suggests tasks for a potential institution on AI governance. Interim Report "Governing AI for Humanity". 2023. URL: https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/un_ai_advisory_body_interim_report_press_release.pdf (дата звернення 19.02.2026).
33. Human Rights Watch. An Agenda for Action: Alternative Processes for Negotiating a Killer Robots Treaty. 2022. URL: http://hrp.law.harvard.edu/clinic (дата звернення 02.03.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 05.04.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Самедова Л.Р., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 341.3: 341.322: 341.36
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.28

ВИКОНАННЯ УКРАЇНОЮ МІЖНАРОДНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ЗА «ПРАВОМ ГААГИ» В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Скрипаловський Я.В.,
слухач навчально-наукового інституту воєнної історії, права та соціальних наук Національного університету оборони України, майор юстиції
ORCID: 0009-0002-2533-1474
e-mail: skrypalovsky@ukr.net

Скрипаловський Я.В. Виконання Україною міжнародних зобов'язань за «Правом Гааги» в умовах воєнного стану.

Стаття присвячена дослідженню особливостей виконання Україною міжнародних зобов'язань за «Правом Гааги» в умовах воєнного стану.

З'ясовано, що міжнародне гуманітарне право охоплює «Право Гааги» та «Право Женеви», а його витоки сягають Стародавнього світу. Продемонстровано вагому роль християнської церкви в обмеженні засобів і методів ведення війни та захисті цивільного населення в епоху Середньовіччя за допомогою поширення в Європі ідей «Божого миру» і «Божого перемир'я».

Встановлено, що подальший розвиток ідей міжнародного гуманітарного права у XVII ст. пов'язаний з працями Г. Гроція, який окреслив правове розуміння війни, підстави справедливої війни та обґрунтував пріоритет миру як її кінцевої мети.

Зауважено, що «Право Гааги» остаточно сформувалося у XX ст. на основі Гаазьких конвенцій і декларацій 1899 і 1907 рр. та подальших міжнародних актів.

Окреслено кроки України щодо виконання відповідних зобов'язань, зокрема вказано на ухвалення Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України.

Наголошено, що вказана Інструкція визначає загальні положення міжнародного гуманітарного права, особливості його врахування під час підготовки і ведення бойових дій, бойового забезпечення, діяльності Сухопутних військ, ВПС і ВМС, навчання особового складу, розпізнавання осіб і об'єктів, а також обмеження застосування окремих видів озброєння.

Наголошено на складності практичного осягнення «Права Гааги» через невичерпний перелік джерел, відсутність перекладів окремих документів та звужене коло форм міжнародного права, врахованих Інструкцією.

Вказано на проблеми, пов'язані з визнанням міжнародних звичаїв джерелом міжнародного гуманітарного права, складністю доведення самого факту їх існування та визначення їх чіткого змісту.

Окреслено ризики нерівності сторін збройного конфлікту у разі ратифікації гуманітарних норм однією з них за відсутності аналогічних зобов'язань з боку супротивника. Обґрунтовано необхідність керуватися виключно державними інтересами та принципом взаємності при прийнятті міжнародних зобов'язань у сфері «Права Гааги» тощо.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право, закони і звичаї війни, «Право Гааги», «Право Женеви», міжнародні зобов'язання, воєнний стан, ЗСУ.

Skrypalovskyi Y.V. Ukraine's fulfillment of international obligations under the Hague Law in conditions of martial law.

The article examines the specific features of Ukraine's fulfillment of its international obligations under the Hague Law in the context of martial law.

It is established that international humanitarian law comprises both Hague Law and Geneva Law, while its origins date back to the Ancient World. The study demonstrates the significant role of the Christian Church in the Middle Ages in limiting the means and methods of warfare and protecting the civilian population through the dissemination of the ideas of the «Peace of God» and the «Truce of God» across Europe.

It is determined that the further development of international humanitarian law in the XVII century is associated with the works of Hugo Grotius, who formulated the legal understanding of war, identified the grounds of a just war, and substantiated the priority of peace as its ultimate goal.

It is noted that the Hague Law was finally formed in the XX century on the basis of the Hague Conventions and Declarations of 1899 and 1907, as well as subsequent international legal instruments.

The article outlines the steps taken by Ukraine to implement its relevant obligations, in particular the adoption of the Instruction on the Procedure for Implementing the Norms of International Humanitarian Law in the Armed Forces of Ukraine.

Emphasis is placed on the fact that the Instruction regulates general provisions of international humanitarian law, its consideration during the planning and conduct of hostilities, combat support, activities of the Land Forces, Air Force and Navy, personnel training, identification of persons and objects, as well as restrictions on the use of certain types of weapons.

Attention is drawn to the difficulties of practical implementation of the Hague Law caused by the non-exhaustive list of sources, the absence of translations of certain documents, and the limited range of forms of international law taken into account.

The problems related to recognizing international customs as a source of international humanitarian law, including the difficulty of proving their existence and determining their precise content, are highlighted.

The risks of inequality between the parties to an armed conflict in the absence of reciprocal obligations are outlined, and the necessity of being guided by national interests and the principle of reciprocity when assuming international obligations in the field of Hague Law is substantiated.

Key words: international humanitarian law, laws and customs of war, Law of The Hague, Law of Geneva, international obligations, martial law, Armed Forces of Ukraine.

Постановка проблеми. «Право Гааги», як підгалузь міжнародного гуманітарного права, що регулює методи і засоби ведення війни та обмежує їх з метою зменшення непотрібних страждань, має давню і славну історію та зберігає свою актуальність у сучасності, коли в результаті поступу науково-технічного прогресу людство винаходить все нові і нові види озброєнь, які не тільки не є гуманними, але часто навіть відрізняються середньовічною жорстокістю. Враховуючи, що саме у наш час Україна вперше за всю історію своєї незалежності стикнулася із веденням бойових дій на власній території, за даних обставин, вельми важливою теоретичною і практичною проблемою стає питання щодо особливостей виконання Україною міжнародних зобов'язань за «Правом Гааги» в умовах воєнного стану.

Формулювання цілей статті. Разом із тим, враховуючи, що саме у наш час Україна вперше за всю історію своєї незалежності стикнулася із повномасштабними бойовими діями на власній території, виникає необхідність: а) з'ясувати єство та сутність «Права Гааги»; б) визначити відповідні основні міжнародні документи і зобов'язання, які вони породжують для України; в) окреслити особливості виконання Україною відповідних зобов'язань в умовах воєнного стану та їх правові підстави; г) вказати на основні проблеми, що виникають у цій царині, та на шляхи їх вирішення тощо. Саме пошуку відповідей на ці та інші подібні питання і присвячується ця наукова стаття.

Аналіз досліджень і публікацій. Досліджуваній проблематиці присвячено праці багатьох авторів, однак, у контексті нашого дослідження, насамперед, варто згадати таких, як: А. Беблер, А.В. Войціховський, Володимир Мономах, Г. Гроцій, Г.Г. Демиденко, С.В. Джолос, О. Затинайко, Інокентій ІІ, О. Клубань, І. Кушнір, В. Лазоркін, Ш. МакГлінн, В. Можаровський, В. Омельянчук, Г. Педченко, О.В. Петришин, Ж.С. Пікте, Я.В. Скрипаловський, Урбан ІІ, Г. Шкурко. Г.Дж. Шредер та ін. Крім того, важливу роль у контексті цього дослідженні відіграли такі джерела, як законодавство, міжнародні документи і фактологічний матеріал з питань досліджуваної проблематики.

Виклад основного матеріалу. Насамперед, варто зауважити, що міжнародне гуманітарне право є однією із найстаріших галузей міжнародного права, що походить щонайменше від звичаїв війни часів Античної Греції і Риму. При цьому, як відомо, сам термін «міжнародне гуманітарне право» ввів в обіг видатний швейцарський юрист Ж.С. Пікте (1914 – 2002) у другій половині ХХ ст., хоча до того часу та й понині доволі часто застосовуються такі синонімічні поняття, як «право, яке використовується під час збройних конфліктів», «право війни», «право збройних конфліктів», «закони і звичаї війни» тощо [1, с. 330].

Варто зауважити, що під міжнародним гуманітарним правом прийнято розуміти систему юридичних норм і принципів, що застосовуються під час збройних конфліктів, визначають взаємні права та обов'язки суб'єктів міжнародного права щодо заборони або обмеження застосування певних засобів і методів ведення збройної боротьби та забезпечують захист жертв збройного конфлікту [1, с. 331].

Слід зазначити, що міжнародне гуманітарне право поділяється на т.зв. «гаазьке право» (чи «Право Гааги») та т.зв. «женевське право» (чи «Право Женеви») [1, с. 333]. При цьому, «Право Женеви» – це міжнародні багатосторонні договори в галузі законів і звичаїв війни, спрямовані на захист жертв збройних конфліктів, основу яких складають Женевські конвенції 1949 р., а «Право Гааги» – це система норм міжнародного права, в основі якої лежать Гаазькі конвенції і декларації 1899 і 1907 рр., що має на меті пом'якшення наслідків війни шляхом обмеженням засобів і методів ведення воєнних дій, а також забезпечення захисту мирного населення під час збройних конфліктів [1, с. 333-335].

Міжнародне гуманітарне право не випадково називають «законами і звичаями війни», оскільки саме звичаї були основним джерелом права за часів Стародавнього Світу. Тож, цілком закономірно, що система правових норм, що регулювала ведення бойових дій у ті далекі часи, походила від звичаїв відповідних давніх народів і поширювалася у світі залежно від їх завойовницьких успіхів.

Важливу роль у встановленні саме міжнародного характеру міжнародного гуманітарного права відіграла і християнська церква наприкінці епохи Раннього Середньовіччя – на початку епохи Високого Середньовіччя, коли нею було винайдено та активно пропагувалися ідеї «миру Господнього» (Pax Ecclesie) чи хоча би «перемир'я Господнього» (Treuga Dei) [2].

Як відомо, церква негативно ставилася до пролиття християнської крові у нескінченних приватних і династичних війнах, тож вона закликала до миру і припинення ворожих дій у дні церковних свят. Ідея про «мир Господень» зародилася у південній Франції наприкінці X ст. і згодом поширилася по всій Європі. Церковні собори забороняли акти насильства і війни проти кліриків, паломників і церковного майна, наказували захищали жінок, селян, торговців і домашню худобу [2].

Водночас, практична неможливість реалізації цих ідеалістичних приписів призвела до запровадження якщо не «миру Господнього», то хоча би «перемир'я Господнього». Так, під час церковного собору у Буржі в 1035 р. архієпископ наказав усім чоловікам-християнам, старшим 15 років, дати клятву про підтримання миру. Звідси виник заклик до перемир'я під час церковних свят. Заборонялося вести бойові дії з вечора суботи до понеділка (пізніше – до вівторка), а також у Великий піст, Різдвяний піст та напередодні багатьох інших церковних свят. До кінця XI ст. положення про церковне перемир'я поширилися по всій території Священної Римської імперії і були підтверджені Клермонським собором 1095 р., на якому, у той же час, папа римський Урбан II проголосив початок Першого хрестового походу, закликав усіх до миру у християнській Європі, аби об'єднати зусилля для початку війни проти мусульман у Святій Землі [2].

З цього приводу в «Енциклопедичному словнику Брокгауза і Єфрона» зазначається, що «Мир Божий», насамперед, був запроваджений у Бургундії клюнійськими монахами, а в 1041 р. у Франції він був встановлений для всього кліру; пізніше його також запровадили в Італії, Іспанії, Англії і Німеччині. Пізніше, «Мир Божий» був прийнятий у канонічному праві і в 1179 р. був затверджений як загальне церковне правило, однак після закінчення великого церковного руху XI – XII ст. «Мир Божий» було забуто, і замість нього постав т.зв. «земський мир» [3], який встановлювався з перемінним успіхом вже світськими властями.

Варто зауважити, що попри певні відмінності між Римською і Константинопольською церквами, до Великого розколу 1054 р. християнська церква була більш-менш єдною, тож, теоретично, настанови кліриків були обов'язковими для всіх християн, хоча, зрозуміло, їх поширення суттєво обмежувала відсутність книгодрукування та неможливість швидкої передачі інформації.

При цьому, варто зауважити, що ідеї «Божого миру» досягли і території Давньої Русі: так, відомо, що Володимир Всеволодович Мономах закликав руських князів не проливати християнську кров у Великий піст [3; 4].

Крім того, варто згадати, що церква забороняла і використання певних видів озброєнь, які вбачалися їй негуманними: так, відомо, що арбалет був вельми потужною зброєю, болти (стріли) якої заподіювали жахливі поранення, тож, папа римський Інокентій II у 1139 р. на Другому Латеранському соборі каноном 29 заборонив під страхом анафеми застосування арбалетів (а також луків та іншої метальної зброї) проти християн та католиків [5].

Водночас, слід сказати, що значно пізніше, вже після винайдення книгодрукування в 1450 р., в ході Реформації XVI – XVII ст., коли в Західній Європі від католицизму відокремився протестантизм, черговий церковний розкол явно не сприяв піднесенню авторитету і впливу церкви як такої, тож і будь-які її вселенські ініціативи стали практично неможливими.

Натомість, ідеї міжнародного гуманітарного права набули подальшого розвитку в XVII ст. завдяки діяльності видатного голландського мислителя, засновника науки міжнародного права Гуго Гроція (1583 – 1645), який в 1625 р. видав свою безсмертну працю «Три книги про право війни і миру» («De jure belli ac pacis libri tres») [6], й якому ми вже мали честь приділити певну увагу у наших попередніх працях [7; 8].

Г. Гроцій визначає війну, як стан боротьби за допомогою сили і стверджує, що війни не заборонені ні правом божественним, ні природним, ні міжнародним, оскільки будь-яка «жива істота після свого народження піклується про самозбереження і власний добробут... і прагне уникнути загибелі або того, що може призвести до її загибелі», тож «за природою кожен є захисником свого права» [6; 9, с. 75].

Водночас, голландський мислитель зауважує, що право людей на ведення приватних війн (війн між приватними особами) обмежується після створення держави і встановлення судової влади. Натомість, публічні війни ведуться державами за рішенням верховної влади у відносинах, «де відсутня або припиняється дія судової влади». При цьому, справедливою причиною війни може бути тільки правопорушення, що є підставою для судового позову. Справедливі війни ведуться для самозахисту, повернення майна і покарання винних. Г. Гроцій вчить: «…У більшості випадків набагато краще і вірніше не скористатися своїм правом (на війну). Узагалі мир завжди краще війни. А якщо війна почалася, то потрібно пам'ятати що в будь-якому разі кінцева мета війни – мир, тому і вестися вона повинна по можливості гуманними способами при дотриманні меж «права і сумління» [6; 9, с. 75].

Загалом же, варто визнати, що Г. Гроцій не тільки досліджує єство війни з точки зору божественного, природного і міжнародного права, але й вказує на необхідність дотримання основоположних засад міжнародного гуманітарного права, зокрема використання гуманних способів ведення бойових дій, меж права і сумління…

Тож, віддаючи данину поваги засновнику науки міжнародного права Г. Гроцію, невипадково, Перша і Друга мирні конференції в 1899 і в 1907 рр. були скликані саме в Гаазі – на батьківщині мислителя, у місті, в якому він, свого часу, жив і плідно працював. На цих конференціях були ухвалені знамениті Гаазькі конвенції і декларації 1899 і 1907 рр., які лягли в основу т.зв. «Права Гааги» – підгалузі міжнародного гуманітарного права, що регулює методи і засоби ведення війни та обмежує їх з метою зменшення непотрібних страждань…

Таким чином, основу «Права Гааги» становлять такі Гаазькі конвенції і декларації 1899 і 1907 рр., як:

- Конвенція про закони і звичаї сухопутної війни 1899 р.;
- Декларація про невикористання снарядів, що мають єдиним призначенням розповсюджувати задушливі або шкідливі гази 1899 р.;
- Декларація про незастосування куль, що легко розгортаються та сплющуються 1899 р.;
- Конвенція про відкриття воєнних дій від 18.10.1907 р. [10];
- Конвенція про встановлення підводних мін, що автоматично підриваються від зіткнення 1907 р.;
- Конвенція про бомбардування військово-морськими силами під час війни від 18.10.1907 р. [11];
- IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18.10.1907 р. [12];
- Конвенція про права і обов'язки нейтральних держав та осіб у разі сухопутної війни 1907 р.;
- Конвенція про права та обов'язки нейтральних держав у разі морської війни 1907 р.;
- Декларація про заборону метання снарядів та вибухових речовин з повітряних куль 1907 р. тощо [1, с. 335].

Зауважимо, що у подальшому, вже після утворення ООН, основоположні засади та ідеї вищевказаних конвенцій і декларацій знайшли подальший розвиток у:

- Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14.05.1954 р. [13];

- Конвенції про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення 1972 р.;

- Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію від 10.10.1980 р. [14];

- Конвенції про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення від 13.01.1993 р. [15];

- Конвенції про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їхнє знищення від 18.09.1997 р. [16] тощо [1, с. 335].

Загалом, варто зазначити, що Україна займає досить активну позицію на міжнародній арені, тож є учасницею багатьох міжнародних актів, що становлять собою «Право Гааги». Тож, з метою якнайповнішого виконання Україною міжнародних зобов'язань за «Правом Гааги», було прийнято Наказ Міністерства оборони України «Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України» від 23.03.2017 р. № 164, зареєстрований у Міністерстві юстиції України 09 червня 2017 р. за № 704/30572 [17].

Вказана Інструкція докладно регламентує порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у ЗСУ, зокрема:

- Розділ І Інструкції визначає основні положення міжнародного гуманітарного права, що застосовуються у збройних конфліктах, у т.ч.:

1. Загальні положення;
2. Основні терміни і поняття міжнародного гуманітарного права;
3. Заборонені методи і засоби ведення воєнних дій;
4. Особливості застосування норм міжнародного гуманітарного права у неміжнародних (внутрішніх) збройних конфліктах (збройних конфліктах неміжнародного характеру) та норм права прав людини, що застосовується у ситуаціях порушення внутрішнього порядку та виникнення обстановки внутрішньої напруженості, таких як заворушення, окремі й спорадичні акти насильства;
5. Загальні обов'язки командувачів (командирів, начальників) щодо дотримання норм міжнародного гуманітарного права;
6. Обов'язки помічника командира військової частини з правової роботи (юрисконсульта військової частини) – юридичного радника щодо забезпечення дотримання норм міжнародного гуманітарного права;
7. Обов'язки військово-медичного персоналу щодо дотримання норм міжнародного гуманітарного права;
8. Відповідальність за порушення норм міжнародного гуманітарного права [17].

- Розділ ІІ Інструкції визначає особливості врахування норм міжнародного гуманітарного права у ході підготовки та ведення воєнних дій, у т.ч.:

1. Загальні положення;
2. Особливості управління командуваннями, з'єднаннями, військовими частинами та підрозділами з урахуванням вимог міжнародного гуманітарного права;
3. Особливості організації та ведення воєнних дій;
4. Особливості організації та ведення воєнних дій під час наступу;
5. Особливості організації та ведення воєнних дій під час зміни військ (сил);
6. Особливості ведення воєнних дій в особливих умовах;
7. Особливості організації та здійснення пересування військових частин і підрозділів;
8. Особливості розташування військових частин і підрозділів на місці;
9. Особливості дій військових частин і підрозділів під час їх участі у проведенні операцій з підтримання миру і безпеки;
10. Особливості координації і здійснення вогневого ураження противника;
11. Поводження із жертвами збройних конфліктів, медичним і духовним персоналом противника;
12. Статус поранених, хворих і осіб, які потерпіли корабельну аварію (аварію літального апарата);
13. Поводження із останками загиблих (померлих) у збройних конфліктах;
14. Статус осіб, свобода яких обмежена;
15. Статус цивільного населення;

16. Статус медичного і духовного персоналу противника;
17. Військові перевезення;
18. Медичні (санітарні) перевезення;
19. Перемир'я і закінчення воєнних дій;
20. Загальні правила дій військ (сил) на окупованій території [17].

- Розділ III Інструкції визначає основні засади врахування норм міжнародного гуманітарного права під час організації бойового забезпечення, у т.ч. такі заходи, як:

1. Розвідка;
2. Радіоелектронна боротьба;
3. Тактичне маскування;
4. Інженерне забезпечення;
5. Радіаційний, хімічний, біологічний захист;
6. Морально-психологічне забезпечення [17].

- Розділ IV Інструкції визначає особливості ведення воєнних дій з'єднаннями, військовими частинами та підрозділами Повітряних і Військово-Морських Сил Збройних Сил України з урахуванням норм міжнародного гуманітарного права, у т.ч.:

1. Загальні положення;
2. Особливості ведення воєнних дій з'єднаннями, військовими частинами та підрозділами Повітряних Сил Збройних Сил України;
3. Перехоплення, огляд і обшук цивільних літальних апаратів;
4. Захоплення цивільних літальних апаратів і вантажів противника;
5. Дії щодо цивільних літальних апаратів нейтральних держав у зоні збройного конфлікту;
6. Особливості ведення воєнних дій з'єднаннями, військовими частинами та підрозділами Військово-Морських Сил Збройних Сил України;
7. Захоплення та знищення суден і вантажів противника;
8. Дії відносно нейтральних торгових суден у зоні збройного конфлікту [17].

- Розділ V Інструкції визначає вивчення норм міжнародного гуманітарного права, зокрема:

1. Вивчення норм міжнародного гуманітарного права у системі оперативної (бойової) підготовки;
2. Вивчення норм міжнародного гуманітарного права у вищих військових навчальних закладах та військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів [17].

- Розділ VI Інструкції визначає порядок застосування норм міжнародного гуманітарного права щодо розпізнавання осіб і об'єктів [17].

- Розділ VII Інструкції визначає основні питання, що стосуються заборони або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатись такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію [17].

Крім того, дана Інструкція містить і 9 додатків, зокрема:

- Додаток 1 – містить інформацію щодо орієнтовного переліку основних багатосторонніх міжнародних договорів, законів та інших нормативно-правових актів України щодо міжнародного гуманітарного права;
- Додаток 2 – містить зразки посвідчень особи;
- Додаток 3 – визначає особливості застосування протипіхотних мін;
- Додаток 4 – містить пам'ятку військовослужбовця при виконанні обов'язків військової служби та спеціальних (бойових) завдань;
- Додаток 5 – містить картку-повідомлення про взяття в полон;
- Додаток 6 – визначає запобіжні заходи щодо цивільних літальних апаратів;
- Додаток 7 – визначає рекомендовані розміри розпізнавальних емблем (знаків);
- Додаток 8 – містить зразок міжнародного знаку позначення мінних полів і мінних районів;
- Додаток 9 – містить контрольні питання щодо визначення цілей [17].

Таким чином, як бачимо, Наказ Міністерства оборони України «Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України» від 23.03.2017 р. № 164, зареєстрований у Міністерстві юстиції України 09 червня 2017 р. за № 704/30572 [17] є вельми докладним.

Разом із тим, варто звернути увагу і на деякі особливості положень вищевказаного документа.

Так, зокрема, у Додатку 1 до Інструкції наведено не вичерпний, а лише орієнтовний перелік основних багатосторонніх міжнародних договорів, законів та інших нормативно-правових актів

України щодо міжнародного гуманітарного права [17]; при цьому, далеко не всі вони легко доступні для ознайомлення та навіть перекладені українською мовою. Цей факт вказує на ту обставину, що осягнення всієї повноти норм міжнародного гуманітарного права є вельми непростою, якщо взагалі виконуваною задачею.

Крім того, в абзаці 3 частини 2 підрозділу 1 розділу 1 Інструкції зазначено, що «Обсяг зобов'язань сторони міжнародного збройного конфлікту (війни) визначається як нормами звичаєвого права, так і договірними нормами міжнародного гуманітарного права (далі – МГП), ратифікованими кожною стороною» [17]. Отже, як бачимо, цитоване положення вказаної Інструкції відносить до джерел міжнародного гуманітарного права лише міжнародні договори та норми звичаєвого права, залишаючи поза увагою такі передбачені ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН 1945 р. [18] види джерел міжнародного права, як: загальні принципи права, визнані цивілізованими націями; рішення міжнародних судів; доктрини найбільш кваліфікованих фахівців з публічного права різних країн.

Варто звернути увагу, що такому джерелу міжнародного права в цілому і міжнародного гуманітарного права зокрема, як «міжнародний звичай як доказ загальної практики, визнаної як право», загалом, властиві такі особливості, чи навіть недоліки, як: а) нечіткість його змісту внаслідок необов'язковості письмової фіксації; б) необхідність доказувати сам факт існування певного міжнародного звичаю; в) необхідність виявлення істинного змісту конкретного міжнародного звичаю; г) можливість зловживання «віднайденням» міжнародних звичаїв та довільністю тлумачення їх змісту – благо, історія дає нам безліч найрізноманітніших прикладів «загальної практики» на будь-який смак за останні понад 5000 років…

Крім того, варто розуміти, що ратифікація певною державою якомога більшої кількості міжнародних документів у сфері міжнародного гуманітарного права, зокрема «Права Гааги», насправді, далеко не завжди йде на користь цій державі, оскільки її правове самообмеження у питаннях засобів і методів ведення війни просто ставить її в явно нерівне становище із вірогідним супротивником, який не брав на себе подібних міжнародних зобов'язань.

В якості прикладу, наведемо сумнозвісну історію з Оттавською конвенцією (Конвенцією про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їхнє знищення) від 18.09.1997 р. [16]. Так, Україна підписала цю Конвенцію 24.02.1999 р., ратифікувала її 18.05.2005 р., і 27.12.2005 р. ця Конвенція набула чинності для України [16]. Відповідно, Україна витратила сили, гроші і час для того, щоб позбутися раніше наявних у неї запасів протипіхотних мін. В результаті, у 2022 р. це дало змогу російським військам без зайвих перешкод окупувати значну частину території України. Потім, під час Контрнаступу ЗСУ 2023 р., великі російські мінні поля, розміщені на окупованій території України вздовж лінії розмежування, явно негативно вплинули на темпи і масштаби просування ЗСУ, а відтак і на результати контрнаступу загалом. Нарешті, тільки в липні 2025 р. дія Конвенції була зупинена Законом України № 4519-IX від 15.07.2025 р. [19], і тепер Україні заново доведеться витрачати сили, гроші і час для того, щоб знову отримати те, що у неї і так було до ратифікації Конвенції (тобто протипіхотні міни), і чого вона сама позбулася і не мала у найбільш критичний момент її історії…

При цьому, зауважимо, що такі держави, як США, Китай, Індія, Пакистан, Саудівська Аравія, Єгипет, Лівія, Іран, Казахстан, Росія, обидві Кореї тощо взагалі не підписувати Оттавську конвенцію 1997 р., тобто не брали на себе відповідних міжнародних зобов'язань, які могли би підірвати їхню обороноздатність та викликати зайві витрати сил, грошей і часу.

На жаль, схожою є і ситуація із роззброєнням України після отримання незалежності. Так, 24 серпня 1991 р. під юрисдикцію України перейшли: 14 мотострілецьких, 4 танкові, 3 артилерійські дивізії та 8 артилерійських бригад (9293 танки і 11346 бойових машин) [20], 4 бригади спецпризначення, 9 бригад ППО, 7 полків бойових вертольотів, три повітряні армії (близько 1500 бойових літаків) й окрема армія ППО. Стратегічні ядерні сили, дислоковані на території України, мали 176 міжконтинентальних балістичних ракет, що несли сумарно 1272 ядерні боєголовки, а також близько 2500 одиниць тактичної ядерної зброї. На час проголошення Україною незалежності чисельність військ в Україні нараховувала близько 980 тисяч осіб [21].

Натомість, за 20 років роззброєння, чисельність та оснащення ЗСУ були істотно скорочені, що підірвало обороноздатність України. Тож, напередодні Євромайдану та АТО, Збройні Сили України мали лише:

1) Сухопутні війська – 68 тис. чол., при 735 танках, 2155 броньованих бойових машинах, 72 бойових вертольотах і 892 артилерійських системах калібром понад 100 мм;

2) Повітряні сили – 43,1 тис. чол., при 208 бойових та 39 транспортних літаках;

3) Військово-морські сили – 14,7 тис. чол., при 26 бойових катерах та кораблях, 8 протичовнових вертольотах, 4 протичовнових літаках, 41 танку, 177 броньованих бойових машинах та 52 артилерійських системах калібром понад 100 мм [22, с. 76-77].

Станом на середину 2000-х рр. арсенали України містили 760000 тонн боєприпасів, з яких у 480000 тонн збіг строк придатності. В рамках угод з ЄС та НАТО Україна реалізувала декілька програм з утилізації та знищення озброєння. Зокрема, в 2003 р. у Донецьку було знищено 400000 протипіхотних мін, а в червні 2006 р. було підписано угоду про знищення 1000 одиниць ПЗРК, 1500000 одиниць стрілецької зброї та 133000 тонн боєприпасів впродовж 10 років [23].

Ці дані свідчать, що упродовж 1990-х – початку 2010-х рр. чисельність особового складу Збройних Сил України скоротилася у понад 7 разів, танків – у 12,6 разів, броньованих бойових машин – у 5,3 рази, бойових літаків – у 7,2 рази тощо. Проте, особливо значною втратою для Збройних Сил та всієї України стало знищення ядерної зброї, запаси якої були третіми в світі (після РФ і США), що миттєво підірвало могутність Української держави [24, с. 205].

При цьому, варто розуміти, що чим більше гуманізму і жалості певна держава виявляє до свого вірогідного чи дійсного супротивника у зв'язку із взятими на себе міжнародними зобов'язаннями, фактично, тим більш байдужою і немилосердною вона виявляється по відношенню до власних військовослужбовців та громадян.

Тож, зауважимо, що при визначенні доцільності чи недоцільності укладення та ратифікації певної міжнародної угоди, державі варто керуватися насамперед здоровим глуздом і державними інтересами, а не бажанням за будь-яку ціну догодити «іноземним партнерам» за допомогою підписання всіх без винятку міжнародних документів, незважаючи на їх зміст і можливі наслідки…

При цьому, якщо припустити, що значна кількість держав світу ратифікувала безліч різного роду міжнародних документів (у т.ч. і таких, що стосуються «Права Гааги»), тоді як інша частина країн світу цього не зробила, з метою вирівнювання правового становища всіх держав, до міжнародного права варто запровадити правило, згідно з яким у конкретних двосторонніх або багатосторонніх правовідносинах (у т.ч. й у війні) не можуть застосовуватися ті норми міжнародного права, які були ратифіковані лише частиною, але не усіма суб'єктами даних правовідносин. На практиці, це має виражатися приблизно такою формулою: якщо держава А воює з державою Б, то держава Б має повне право без зайвих формальностей відступати від взятих на себе конкретних міжнародних зобов'язань за «Правом Гааги», якщо ці самі конкретні зобов'язання не були взяті на себе державою А. Тільки у такому разі можна казати про дійсно справедливий характер дії «Права Гааги».

Отже, у результаті проведеного дослідження ми дійшли таких **висновків**:

1. Міжнародне гуманітарне право включає у себе 2 основні підгалузі – «Право Гааги» і «Право Женеви». При цьому, варто погодитися з думкою про те, що «Право Женеви» – це міжнародні багатосторонні договори в галузі законів і звичаїв війни, спрямовані на захист жертв збройних конфліктів, основу яких складають Женевські конвенції 1949 р., а «Право Гааги» – це система норм міжнародного права, в основі якої лежать Гаазькі конвенції і декларації 1899 і 1907 рр., що має на меті пом'якшення наслідків війни шляхом обмеженням засобів і методів ведення воєнних дій, а також забезпечення захисту мирного населення під час збройних конфліктів.

2. Зародки міжнародного гуманітарного права та його основних підгалузей простежуються ще у законах і звичаях війни часів Стародавнього Світу.

3. Вельми важливу роль у становленні саме міжнародного характеру міжнародного гуманітарного права на рубежі Раннього і Високого Середньовіччя відіграла християнська церква, яка намагалася обмежити засоби і методи ведення війни між християнами та захистити певні категорії населення від насильства та військових дій за допомогою заборони певних видів озброєнь (наприклад, арбалети) та запровадження «Божого миру» чи хоча би «Божого перемир'я». Подібні ідеї церкви мали дійсно вселенський характер, оскільки поширювалися практично по всій території Європи – від Франції (де вони зародилися) до Київської Русі (де їх пропагував Володимир Мономах). Однак, авторитет і вплив церкви істотно похитнулися в результаті Великого розколу 1054 р., винайдення книгодрукування в 1450 р., Реформації XVI – XVII ст. та посилення світської влади.

4. Ідеї міжнародного гуманітарного права набули подальшого розвитку в XVII ст. завдяки видатному мислителю, засновнику науки міжнародного права Г. Гроцію, який у творі «Три книги про право війни і миру» (1625 р.) визначив війну, як стан боротьби за допомогою сили, вказав,

що війни не заборонені ні божественним, ні природним, ні людським правом, окреслив підстави для ведення справедливої війни, зауважив, що мир завжди краще війни, тож, навіть за наявності законних підстав для війни, державам краще утриматися від її розв'язання, а якщо війна вже почалася, то вона повинна вестися максимально гуманними методами із дотриманням «права і сумління», оскільки метою війни є мир.

5. «Право Гааги» сформувалося у ХХ ст. на основі Гаазьких конвенцій і декларацій 1899 і 1907 рр. та подальших міжнародних документів.

6. Україна з глибокою повагою ставиться до міжнародного права в цілому та міжнародного гуманітарного права зокрема, тож, на виконання Україною міжнародних зобов'язань за «Правом Гааги», було прийнято Наказ Міністерства оборони України «Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України» від 23.03.2017 р. № 164, зареєстрований у Міністерстві юстиції України 09 червня 2017 р. за № 704/30572, який докладно визначає основні положення міжнародного гуманітарного права, що застосовуються у збройних конфліктах; особливості врахування норм міжнародного гуманітарного права у ході підготовки та ведення воєнних дій; основні засади врахування норм міжнародного гуманітарного права під час організації бойового забезпечення; особливості ведення воєнних дій ВПС і ВМС ЗСУ з урахуванням норм міжнародного гуманітарного права; вивчення норм міжнародного гуманітарного права; порядок застосування норм міжнародного гуманітарного права щодо розпізнавання осіб і об'єктів; основні питання, що стосуються заборони або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатись такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію, тощо.

7. Додаток 1 до вказаної Інструкції містить не вичерпний, а лише орієнтовний перелік міжнародних документів та чинного законодавства про порядок виконання ЗСУ норм міжнародного гуманітарного права; при цьому, низка відповідних міжнародних документів не є легко доступними та навіть не перекладена українською мовою, що, в цілому, значно ускладнює повне осягнення змісту норм міжнародного гуманітарного права.

8. Вказана Інструкція відносить до джерел міжнародного гуманітарного права лише міжнародні конвенції та міжнародні звичаї, залишаючи поза увагою такі види джерел міжнародного права, передбачені ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН 1945 р., як: загальні принципи права, рішення міжнародних судів та правова доктрина.

9. Визнання міжнародного звичаю джерелом міжнародного гуманітарного права та, зокрема, «Права Гааги», з одного боку, є цілком закономірним явищем, що випливає із самої природи міжнародного права, але, з іншого боку, породжує певну правову невизначеність та колізії, внаслідок того, що досвід історії за останні понад 5000 років містить багатющий фактологічний матеріал, який дає можливість довільно підходити до питань наявності чи відсутності тих чи інших звичаїв та тлумачення їх змісту.

10. Ратифікація певною державою (зокрема й Україною) значного масиву норм міжнародного гуманітарного права, зокрема і «Права Гааги», насправді, далеко не завжди йде на користь цій державі, оскільки її правове самообмеження у питаннях засобів і методів ведення війни часто ставить її в явно нерівне становище із вірогідним супротивником, який не брав на себе подібних міжнародних зобов'язань.

В цьому контексті варто навести приклад ратифікації Україною Оттавської конвенції 1997 р., внаслідок чого Україною було знищено протипіхотні міни, що значно полегшило просування російських військ у 2022 р.; натомість, непідписання Росією цієї конвенції дало їй змогу створити потужні мінні поля на окупованих територіях України вздовж лінії розмежування, що створило значні перешкоди для ЗСУ під час Контрнаступу 2023 р. При цьому, з липня 2025 р., коли дію Оттавської конвенції 1997 р. в Україні нарешті було припинено, нашій державі доводиться повторно витрачати час, сили і гроші для повернення собі того, що у неї і так було до підписання цієї конвенції.

Те саме варто сказати і про т.зв. «роззброєння» відповідно до міжнародних зобов'язань України упродовж 1991 – 2013 рр., внаслідок чого кількість військ та різних озброєнь України зменшилася у 5-12 разів, при цьому, особливо сильного удару по обороноздатності України заподіяла відмова від третього в світі ядерного арсеналу, що підірвало могутність Української держави.

11. Варто розуміти, що гуманізм і жалість до вірогідного чи дійсного супротивника, продиктовані міжнародними зобов'язаннями, фактично, обертаються байдужістю і нещадністю до власних військовослужбовців і громадян.

12. При визначенні доцільності чи недоцільності укладення і ратифікації певного міжнародного договору, у т.ч. і за «Правом Гааги», державі варто керуватися здоровим глуздом і державними інтересами, а не бажанням за будь-яку ціну догодити «іноземним партнерам», незважаючи на наслідки підписання даної угоди. Тож, невипадково, на відміну від слабких держав, наймогутніші держави світу вельми обережно ставляться до підписання міжнародних угод і не покладають на себе тих зобов'язань, які могли би знизити їх могутність.

13. Справедливий характер дії «Права Гааги» та міжнародного права загалом можливий лише у тому разі, якщо буде запроваджено правило, згідно з яким, певна норма міжнародного права втрачає свою чинність для держави, якщо її контрагент(и) у даних правовідносинах (супротивник(и) у війні) не пов'язані цією ж самою нормою.

Перспективним напрямком подальших досліджень варто вважати виявлення та розкриття особливостей виконання Україною міжнародних зобов'язань за «Правом Женеви» в умовах воєнного стану, а також окреслення історичного та сучасного досвіду діяльності інших держав за подібних обставин тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Войціховський А.В. Міжнародне право: підручник. Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2020. 544 с.
2. McGlynn, Sean. By Sword and Fire: Cruelty and Atrocity in Medieval Warfare. London: Weidenfeld & Nicolson Ltd; Orion Publishing Group, Limited, 2008. 296 p.
3. Миръ Божій. Энциклопедическій словарь / Издатели Ф.А. Брокгаузъ, И.А. Ефронъ. Санктъ-Петребургъ: Типо-Литографія И.А. Ефрона, 1896. Томъ XIX: Мекененъ – Мифу-Баня. С. 436. URL: https://ru.wikisource.org/wiki/ЭСБЕ/Мир_Божий,_в_средние_века (дата звернення: 06.02.2026).
4. «Повчання» Володимира Мономаха початку XII ст. у списку 1377 року / Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X – XIII ст. НАН України. Інститут української мови. Київ; Житомир: Полісся, 2015. С. 150-155.
5. Disciplinary Decrees of the General Councils, translated by Henry Joseph Schroeder. Binghamton and New York: Vail-Ballou Press, Inc., B. Herder Book Co., 1937. URL: https://en.wikisource.org/wiki/Disciplinary_Decrees_of_the_General_Councils/The_Tenth_General_Council (date of reference: 06.02.2026).
6. Grotii, Hugonis. De jure belli ac pacis libri tres. Parisiis: Nicolaum Buon, M.DC.XXV.
7. Скрипаловський Я.В. Основоположні ідеї природного права у діяльності нідерландського юриста та поета Гуго Гроція. Актуальні проблеми формування громадянського суспільства та становлення правової держави: Збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції, Черкаси, 16-17 травня 2024 р. / Ред. кол.: С.В. Джолос (відп. ред.) та ін. Черкаси: видавець Третяков О.М., 2024. С. 51-54.
8. Скрипаловський Я.В. Теорія справедливої та несправедливої війни у праці «Про право війни і миру» нідерландського юриста та поета Гуго Гроція. Актуальні проблеми природничих і гуманітарних наук у дослідженнях молодих учених «Родзинка – 2024»: XXVI Всеукраїнська наукова конференція молодих учених. Серія «Історія. Філософія», «Юридичні науки. Інтелектуальна власність. Державне управління і соціально-політичні науки. Економіка, підприємництво, туризм, менеджмент», «Філологічні науки. Соціальні комунікації». Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2024. С. 84-88.
9. Історія вчень про державу і право: підручник / за ред. проф. Г.Г. Демиденка, проф. О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 256 с.
10. Гаазька конвенція про відкриття воєнних дій від 18.10.1907 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_b85#Text (дата звернення: 08.02.2026).
11. Гаазька конвенція про бомбардування військово-морськими силами під час війни від 18.10.1907 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_766#Text (дата звернення: 08.02.2026).
12. IV Гаазька конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18.10.1907 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#n2 (дата звернення: 08.02.2026).

13. Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14.05.1954 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_157#Text (дата звернення: 08.02.2026).
14. Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію від 10.10.1980 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_266#Text (дата звернення: 08.02.2026).
15. Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення від 13.01.1993 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_182#Text (дата звернення: 08.02.2026).
16. Конвенція про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їхнє знищення від 18.09.1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_379#Text (дата звернення: 08.02.2026).
17. Наказ Міністерства оборони України «Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України» від 23.03.2017 р. № 164, зареєстрований у Міністерстві юстиції України 09 червня 2017 р. за № 704/30572. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text (дата звернення: 08.02.2026).
18. Статут Організації Об'єднаних Націй 1945 р. Статут Міжнародного Суду Організації Об'єднаних Націй 1945 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text (дата звернення: 08.02.2026).
19. Закон України «Про зупинення для України дії Конвенції про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їхнє знищення» від 15 липня 2025 р. № 4519-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2025. № 42. Ст. 191. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4519-20#n2 (дата звернення: 08.02.2026).
20. Танки: за і проти / Центр Разумкова. 10 лютого 2001 р. URL: https://web.archive.org/web/20150924084957/http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=572 (дата звернення: 08.02.2026).
21. Лазоркін В. Збройні Сили України: 1991 – 2001 / Універсум. Незалежний погляд з України. URL: https://universum.lviv.ua/journal/2011/6/lazork.htm (дата звернення: 08.02.2026).
22. Біла книга 2011. Збройні Сили України / В. Можаровський, О. Затинайко, О. Клубань, І. Кушнір, В. Омельянчук, Г. Педченко, Г. Шкурко. Київ: Міністерство Оборони України, 2012. 84 с.
23. NATO at 60: The Post-Cold War Enlargement and the Alliance's Future / Edited by Anton Bebler / University of Ljubljana, Faculty of Social Sciences, Ljubljana, Slovenia. Amsterdam – Berlin – Tokyo – Washington, DC: IOS Press, 2010.
24. Джолос С.В. Етатистські основи державності: монографія. Черкаси: Видавництво Ю. Чабаненко, 2013. 252 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 31.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Скрипаловський Я.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 341.2:623.44:004
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.29

ОСОБЛИВОСТІ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОБІГУ 3D-ДРУКОВАНОЇ ЗБРОЇ

Стасюк С.Я.,
аспірант кафедри міжнародного права
факультету міжнародних відносин
Львівського національного університету
імені Івана Франка
ORCID: 0009-0009-9338-2194
e-mail: Serhii.Stasiuk@lnu.edu.ua

Стасюк С.Я. Особливості міжнародно-правового регулювання обігу 3D-друкованої зброї.
У статті досліджується питання міжнародно-правового регулювання обігу 3D-друкованої зброї. Конкретизовано визначення поняття «3D-друкована зброя» та пояснено базовий механізм її створення за допомогою CAD-файлів. Визначено подвійну правову природу об'єкта регулювання, який включає фізичний виріб та цифрове креслення, на основі якого виріб було надруковано. Проаналізовано глобальну динаміку поширення друкованої зброї на основі аналітичних та криміналістичних звітів. Доведено, що головними причинами форсованого поширення 3D-друкованої зброї є здешевлення обладнання й комплектуючих для її створення, а також спротив онлайн-спільнот та громадськості. Спростовано стереотип про абсолютну невідстежуваність пластикової зброї завдяки впровадженню новітніх криміналістичних методів хімічної ідентифікації полімерів. Досліджено правову колізію між безпековими вимогами та правом на свободу поширення інформації. Для розв'язання цього конфлікту обґрунтовано доцільність зміщення фокусу нормативного контролю на фізичні компоненти, які неможливо відтворити адитивним шляхом (боєприпаси та порох). Здійснено порівняльний аналіз правових підходів ЄС, Великої Британії, Японії та США, що дозволило виокремити взаємодоповнюючі моделі контролю: від суворих дозвільних та заборонних систем до інформаційного регулювання. Проаналізовано актуальну нормативно-договірну базу, яка включає Палермську конвенцію, Протокол про вогнепальну зброю (2001 року), Договір про торгівлю зброєю та Вассенаарські домовленості. Визначено, що найбільш дієвим інструментом протидії безперешкодному поширенню цифрових креслень наразі є застосування режимів експортного контролю за товарами подвійного використання. Доведено нагальну необхідність ухвалення окремої спеціалізованої міжнародної конвенції, яка б враховувала унікальну цифрову природу 3D-друку, встановлювала відповідальність за несанкціоноване володіння кресленнями та гармонійно доповнювала існуючі режими нерозповсюдження звичайних озброєнь.

Ключові слова: незаконний обіг зброї, міжнародна безпека, контроль над озброєнням, 3D-друкована зброя.

Stasiuk S.Y. Features of the international legal regulation of the circulation of 3D-printed firearms.
This article examines the issue of international legal regulation of the circulation of 3D-printed weapons. It clarifies the definition of "3D-printed weapons" and explains the basic mechanism for their creation using CAD files. It identifies the dual legal nature of the regulated object, which includes both the physical product and the digital blueprint used to print it. The global dynamics of the spread of 3D-printed weapons are analyzed based on analytical and forensic reports. It is demonstrated that the main reasons for the accelerated spread of 3D-printed weapons are the decreasing cost of equipment and components for their creation, as well as resistance from online communities and the public. The stereotype that plastic weapons are completely untraceable has been refuted thanks to the introduction of the latest forensic methods for the chemical identification of polymers. The legal conflict between security requirements and the right to freedom of information dissemination has been examined. To resolve this conflict, the feasibility of shifting the focus of regulatory control to physical components that cannot be reproduced through additive manufacturing (ammunition and gunpowder) has been

substantiated. A comparative analysis of the legal approaches of the EU, the UK, Japan, and the US was conducted, which allowed for the identification of complementary control models: from strict licensing and prohibition systems to information-based regulation. The current regulatory and treaty framework, which includes the Palermo Convention, the Firearms Protocol (2001), the Arms Trade Treaty, and the Wassenaar Arrangement, has been analyzed. It has been determined that the most effective tool for countering the unhindered dissemination of digital blueprints is currently the application of export control regimes for dual-use goods. The urgent need for the adoption of a separate specialized international convention has been demonstrated; such a convention would take into account the unique digital nature of 3D printing, establish liability for unauthorized possession of designs, and harmoniously complement existing non-proliferation regimes for conventional weapons.

Key words: illegal arms trafficking, international security, arms control, 3D-printed weapons.

Постановка проблеми. Початок XXI століття відзначився появою та динамічним розвитком технології 3D-друку, яка трансформувала процеси виробництва у багатьох сферах промисловості та повсякденного життя. Завдяки здешевленню обладнання технологія 3D-друку стала масово доступною для широкого кола користувачів, що систематично фіксується у щорічних галузевих звітах про стан індустрії адитивних технологій [1]. Водночас доступність і технологічні переваги 3D-друку сформували нові виклики для міжнародної безпеки, оскільки ця технологія почала застосовуватися для виготовлення вогнепальної зброї. Особливого поширення цей феномен набув у 2010-х роках із появою у відкритому доступі перших цифрових креслень для друку короткоствольної зброї. Можливість самостійного створення вогнепального озброєння за допомогою побутового 3D-принтера докорінно змінила безпекове становище у світі, оскільки монополія на виробництво зброї вийшла з-під виключного контролю держав та збройних концернів. Ця тенденція створює суттєві ризики для глобальної системи нерозповсюдження озброєнь. Традиційні національні нормативно-правові акти та міжнародні документи, які базувалися на контролі за фізичним переміщенням зброї, її ліцензуванні, обов'язковому маркуванні та відстеженні, виявляються неефективними проти цифрового поширення креслень і друку немаркованих деталей. Враховуючи транснаціональний характер обміну цифровими моделями 3D-зброї через мережу Інтернет, ефективна протидія цій загрозі неможлива виключно в контексті національного права. Це, в свою чергу, актуалізує дослідження міжнародно-правового механізму контролю за виробництвом та обігом 3D-друкованої зброї.

Мета дослідження − визначити міжнародно-правову природу регулювання обігу 3D-друкованої зброї.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженню безпекових викликів 3D-друкованої зброї та нормативних механізмів її регулювання приділяли увагу такі зарубіжні науковці, як Р. Дасс, Дж. Патхак, С. Шауфельбюль, а також Дж. Берковіц, яка досліджувала конституційно-правові колізії обмеження обігу цифрових збройних креслень. У вітчизняній науці питання застосування адитивних технологій у військовій сфері фрагментарно порушувалося в працях О. Малишкіна, С. Нікула та інших дослідників, проте переважно в технічному та загальнотеоретичному контекстах. Таким чином проблематика потребує подальшого дослідження та доопрацювання.

Виклад матеріалу дослідження. У першу чергу, для розкриття тематики дослідження потрібно конкретизувати термінологію. Управління ООН з наркотиків і злочинності визначає термін «3D-друкована зброя» наступним чином: «вогнепальна зброя, виготовлена частково або повністю за допомогою 3D-принтера. Ця зброя має кілька характерних особливостей, найважливішою з яких є простота виготовлення. Будь-яка особа, яка має комп'ютер і доступ до 3D-принтера, може виготовити зброю такого типу. Процес передбачає отримання необхідного проєкту зброї, будь то пістолет чи гвинтівка, з Інтернету. Потім особа запускає процес друку, і принтер виготовляє різні компоненти зброї, які потім збираються» [2]. Друк такої зброї здійснюється на основі так званих CAD-файлів. CAD-файли є цифровими моделями (кресленнями), які використовуються спеціальним програмним забезпеченням заради проведення друку на 3D-принтері.

Окремої уваги заслуговує науковий доробок Р. Дасса, який проводить класифікацію 3D-друкованої зброї за критерієм співвідношення 3D-надрукованих полімерних деталей та металевих компонентів у конструкції кінцевого виробу. Відповідно до цього критерію Р. Дасс виділяє чотири категорії такої зброї: 1) повністю 3D-друкована зброя; 2) гібридна зброя, де надрукована основа доповнюється доступними металевими елементами господарського призначення (трубами, гвин-

тами); 3) зброя, зібрана зі спеціальних комплектів (зброя, у якій ключова деталь, а саме рамка або ствольна коробка (ресивер), створюється користувачем на 3D-принтері, тоді як решта зброї комплектується за рахунок придбання готових компонентів); 4) специфічні 3D-друковані компоненти, призначені виключно для нелегальної модифікації наявної зброї (полімерні глушники або пристрої для перетворення її на автоматичну) [3].

Потрібно підкреслити, що з урахуванням зростання ризиків, пов'язаних із незаконним виготовленням та обігом вогнепальної зброї, держави формують комплексні механізми її правового контролю. Центральне місце серед них займає дозвільний (ліцензійний) режим, який поширюється як на готові зразки зброї, так і на їх складові частини, що унеможливлює їх легальний обіг без спеціального дозволу.

Такий підхід простежується, зокрема, у праві Європейського Союзу (ЄС), Великої Британії та Японії. Зокрема, право ЄС виходить із того, що основні компоненти вогнепальної зброї підпадають під режим контролю, аналогічний самій зброї, що передбачає необхідність отримання дозволу на їх придбання, володіння та обіг. Наприклад, право ЄС виходить із необхідності забезпечення підвищеного контролю за обігом вогнепальної зброї та її складових елементів, що обумовлено цілями гарантування публічної безпеки та запобігання незаконному обігу зброї. Відповідний підхід закріплено у Директиві ЄС 2021/555, де відповідно до статті 1 – до сфери її регулювання віднесено не лише вогнепальну зброю, але й її «основні компоненти» (*essential components*), що визначаються як елементи, спеціально призначені для зброї та необхідні для її функціонування. Водночас стаття 4 передбачає обов'язковість маркування та реєстрації як зброї, так і її основних компонентів, що свідчить про їх включення до єдиної системи контролю. Крім того, відповідно до статті 5 Директиви держави-члени зобов'язані забезпечити, щоб набуття та володіння вогнепальною зброєю, а також її основними компонентами допускалося виключно за наявності відповідного дозволу [4]. Особливого значення в контексті розвитку новітніх технологій набувають положення статті 24 Директиви, відповідно до яких держави-члени зобов'язані вживати заходів щодо запобігання незаконному виготовленню вогнепальної зброї, її основних компонентів та боєприпасів, зокрема із використанням нових технологій, включаючи 3D-друк. Це свідчить про те, що правове регулювання ЄС прямо враховує ризики, пов'язані з виготовленням зброї поза традиційними каналами обігу. Таким чином, у праві ЄС закріплено підхід, за якого ключові складові елементи зброї, в тому числі і 3D-друкованої зброї, підлягають правовому режиму, аналогічному самій зброї, що унеможливлює їх легальний обіг без спеціального дозволу.

Натомість, у праві Великої Британії контроль за обігом вогнепальної зброї та її складових елементів реалізується через суворий дозвільний (ліцензійний) режим, закріплений у Firearms Act 1968. Відповідно до розділу 1 цього акта, забороняється володіння або придбання вогнепальної зброї без отримання відповідного сертифіката (*firearm certificate*). При цьому правове регулювання поширюється не лише на цілісні одиниці зброї, але й на її складові частини: згідно з розділом 57(1) поняття «*firearm*» охоплює будь-яку летальну стволову зброю, а також її компоненти, зокрема ті, що є необхідними для функціонування відповідного механізму. Додатково, розділ 5 акту встановлює перелік заборонених видів зброї та компонентів, обіг яких можливий лише за спеціальним дозволом. Водночас слід зазначити, що британське законодавство не містить спеціальних норм, присвячених 3D-друкованій зброї [5]. Проте це не свідчить про наявність прогалини у правовому регулюванні, оскільки відповідні положення сформульовані технологічно нейтрально та охоплюють будь-які об'єкти, що відповідають визначеним ознакам зброї, незалежно від способу їх виготовлення. З урахуванням наведеного, можна дійти висновку, що у праві Великої Британії сформовано підхід, за якого контроль за обігом вогнепальної зброї та її компонентів здійснюється через універсальні правові конструкції, що дозволяють ефективно поширювати вимоги ліцензування і на об'єкти, створені із застосуванням новітніх технологій, зокрема 3D-друку.

У праві Японії контроль за обігом вогнепальної зброї характеризується максимально обмежувальним підходом, що базується на загальній забороні її цивільного використання. Відповідні положення закріплено у Firearm and Sword Possession Control Law, відповідно до якого володіння вогнепальною зброєю допускається лише у виключних випадках та за наявності спеціального дозволу. Зокрема, стаття 3 цього закону встановлює загальну заборону на володіння вогнепальною зброєю, за винятком випадків, прямо передбачених законодавством [6]. Такий підхід поширюється і на складові елементи зброї, оскільки їх обіг поза межами дозволених процедур суперечив би загальній меті закону щодо недопущення неконтрольованого поширення зброї. Водночас законодавство Японії не

містить спеціальних положень щодо 3D-друкованої зброї, що, однак, не свідчить про прогалину у правовому регулюванні. Навпаки, це пояснюється загальною заборонною моделлю, у межах якої спосіб виготовлення відповідного об'єкта не має самостійного правового значення: будь-який предмет, що за своїми характеристиками відповідає вогнепальній зброї або її ключовим компонентам, підпадає під дію встановлених обмежень незалежно від технології його створення. З урахуванням наведеного, можна дійти висновку, що у японському праві сформовано підхід, за якого відсутність спеціального регулювання новітніх технологій, зокрема 3D-друку, компенсується універсальністю заборонних норм, що забезпечує ефективний контроль за обігом відповідних об'єктів.

На противагу підходам, сформованим у праві Європейського Союзу, Великої Британії та Японії, у США простежується інша модель правового регулювання обігу вогнепальної зброї та пов'язаних із нею цифрових технологій. У 2020 році, шляхом ухвалення узгоджених нормативних змін Державного департаменту США та Міністерства торгівлі, було змінено юрисдикційний режим контролю за технічною документацією на вогнепальну зброю, зокрема CAD-файлами для 3D-друку. Відповідні матеріали було вилучено зі Списку товарів військового призначення (U.S. Munitions List) та передано під регулювання Бюро промисловості та безпеки у межах режиму товарів подвійного призначення відповідно до Export Administration Regulations (EAR) [7; 8]. Згідно з оновленими правилами експортного контролю, передача технічних даних, у тому числі шляхом їх розміщення у відкритому доступі в мережі Інтернет, може кваліфікуватися як експорт, що підлягає державному контролю. У зв'язку з цим публікація CAD-файлів, придатних для виготовлення вогнепальної зброї за допомогою технологій 3D-друку, у ряді випадків потребує отримання попереднього дозволу. З урахуванням наведеного, можна дійти висновку, що у США сформовано підхід, за якого контроль за 3D-зброєю здійснюється не через обмеження обігу фізичних об'єктів, а через регулювання поширення відповідної цифрової інформації, що фактично дозволяє державі впливати на процес її виготовлення.

З урахуванням проведеного правового аналізу можна констатувати, що у правопорядках ЄС, Великої Британії, Японії та США сформувалися різні, але концептуально взаємодоповнюючі підходи до правового контролю за обігом вогнепальної зброї, її складових елементів та пов'язаних із нею технологій. У праві ЄС простежується тенденція до прямого врахування сучасних технологічних викликів, зокрема пов'язаних із можливістю виготовлення зброї із застосуванням 3D-друку, що знаходить своє відображення у відповідних нормативних положеннях. Натомість у праві Великої Британії застосовується технологічно нейтральний підхід, за якого універсальні правові конструкції дозволяють поширювати режим ліцензування на будь-які об'єкти, що відповідають визначенню вогнепальної зброї, незалежно від способу їх виготовлення. У свою чергу, японська модель характеризується загальною забороною цивільного обігу зброї, в межах якої питання технології виготовлення втрачає самостійне правове значення. Водночас у США сформовано специфічний підхід, відповідно до якого контроль за 3D-зброєю здійснюється переважно через регулювання обігу технічної інформації, зокрема цифрових моделей (CAD-файлів), що дозволяє впливати на процес виготовлення зброї опосередковано. Це свідчить про те, що, незважаючи на відмінності у підходах – від прямого нормативного реагування та технологічної нейтральності до заборонної моделі та інформаційного контролю – усі розглянуті правопорядки забезпечують ефективний контроль за обігом вогнепальної зброї та пов'язаних із нею об'єктів, що, у свою чергу, істотно обмежує можливості їх легального виготовлення та поширення, у тому числі із використанням технологій 3D-друку.

Крім того, можна зробити підсумок, що класифікація Р. Дасса видається недостатньо ефективною та складною для практичної імплементації. Це пов'язано з тим, що в різних державах існують кардинально відмінні підходи до регулювання обігу складових частин зброї. У більшості розвинених правопорядків (зокрема, ЄС, Велика Британія, Японія) простежується підхід, за якого ключові складові елементи вогнепальної зброї прирівнюються до самої зброї, що унеможливлює їх легальний обіг без спеціального дозволу. Це суттєво обмежує можливість виготовлення зброї, зокрема із використанням технологій 3D-друку. Тоді як в інших (наприклад, у США) певні частини вогнепальної зброї (стволи, затворні групи, ударно-спускові механізми тощо) продаються у вільному доступі, як звичайні побутові товари. Відповідно, уніфікувати міжнародні норми виключно на основі того, яка саме деталь надрукована на 3D-принтері, а яка придбана легально, практично неможливо. Саме тому, на нашу думку, поняття, яке визначене в ООН є більш ліквідним для дослідження даної тематики, оскільки воно є універсальним та технологічно нейтральним.

Конкретизувавши поняття 3D-друкованої зброї виникає об'єктивна необхідність у визначенні правової природи регулювання її обігу. Науковець Д. Патхак слушно зауважує, що регулювання обігу такої зброї є значно ускладненим через її технічну природу. Оскільки, на відміну від класичної вогнепальної зброї, при регулюванні обігу 3D-друкованої зброї існує два об'єкти регулювання: власне цифрова модель (CAD-файл), що містить інформаційний код, так і кінцевий фізичний виріб, створений на її основі [9]. Таким чином розглядати регулювання 3D-друкованої зброї ідентично до звичайної стрілецької недоцільно. В даному випадку існує потреба в безпосередньому регулюванні не лише фізичних складових окремої збройної одиниці, але й поширення CAD-файлів, на основі яких відбувається друк зброї, обігу спеціалізованого програмного забезпечення та діяльності інтернет-платформ, що здійснюють хостинг креслень.

Окремо варто зазначити, що поширений стереотип про неможливість відстеження 3D-друкованої зброї через відсутність серійних номерів та балістичних слідів поступово спростовується новітніми криміналістичними розробками. Як доводить дослідження М. Адамоса та його співавторів, полімери, що використовуються для 3D-друку, не є хімічно ідентичними. Завдяки застосуванню методу інфрачервоної спектроскопії у поєднанні з хемометричним аналізом експерти здатні виділяти унікальний хімічний профіль конкретного пластику. У практичній правоохоронній площині це означає появу нового інструменту прямої ідентифікації: вилучена на місці злочину пластикова деталь зброї може бути хімічно порівняна з котушкою філаменту, знайденою під час обшуку в підозрюваного [10].

Зважаючи на цю технологічну специфіку та складність регулювання, загроза безперешкодного розповсюдження 3D-друкованої зброї набуває безпрецедентних масштабів. Неможливість ефективно застосовувати традиційні правові механізми стримування призвела до того, що проблема нелегального виготовлення озброєнь вийшла з-під контролю держав. Для розуміння нагальності розробки нових міжнародних норм необхідно детально оцінити реальну глобальну динаміку та масштаб цієї загрози.

Необхідно наголосити, що однією з головних причин масового поширення 3D-друку як інструменту виробництва незаконної зброї є безпрецедентна доступність 3D-принтерів та витратних матеріалів. Згідно з доповіддю Bloomsbury Intelligence за 2025 рік, щорічне здешевлення обладнання та спрощення програмного інтерфейсу робить цю технологію доступною для широких верств населення, нівелюючи потребу у спеціальних інженерних навичках [4]. Аналіз криміналістичних звітів та даних правоохоронних органів, проведений С. Шауфельбюлем та його співавторами, фіксує стрімке зростання кількості вилучень такої зброї правоохоронцями. Якщо до 2019 року випадки вилучення таких озброєнь мали спорадичний характер, то починаючи з 2020-2021 років відбувся стрімкий стрибок їх виробництва [11]. Крім того, як зазначає Інститут ООН з дослідження проблем роззброєння (UNIDIR), 3D-друкована зброя дедалі частіше доповнює, а в деяких випадках замінює зброю промислового виробництва [12].

Окремим викликом у сфері міжнародно-правового регулювання 3D-друкованої зброї є конфлікт між вимогами безпеки та правом на свободу поширення інформації. Цю правову колізію досліджує Д. Берковіц. Вона наголошує, що в багатьох правових системах комп'ютерний код (яким є CAD-файл для 3D-друку) розглядається як форма вираження поглядів і захищається гарантіями свободи слова (наприклад Першою поправкою до Конституції США). Будь-які спроби держави запровадити пряму цензуру та заборонити публікацію чи вільний обмін цифровими кресленнями в мережі Інтернет стикаються зі спротивом від окремих норм національного законодавства. Для вирішення даної проблематики вона пропонує змістити фокус нормативного контролю з нематеріального цифрового коду на ті фізичні компоненти, які технологічно неможливо створити за допомогою адитивних технологій, а саме на боєприпаси та порох [13].

Ще одним чинником, який ускладнює проблематику масового поширення друкованої зброї, є активність інтернет-спільноти, на чому наголошує Н. Міотто [14]. Відкриті радикальні онлайн-спільноти, діяльність яких базується на ідеології вільного програмного забезпечення, чинять спротив спробам регулювання поширення креслень для друку зброї. Вони викладають креслення на слабомодеровані платформи, що значно ускладнює проблему поширення необлікованої 3D-друкованої зброї.

Масштаб проблематики можна помітити й в практичній площині. Актуальним прикладом є М'янма, де в умовах жорсткої логістичної ізоляції та гострого дефіциту фабричного озброєння антиурядові сили масово застосовують 3D-друк для збройного протистояння регулярній армії

[15, 16]. Отже, зважаючи на зростання загрози неконтрольованого поширення 3D-друкованої зброї, з'являється потреба у розробці вузькоспеціалізованої нормативної бази, яка здатна врегулювати проблему. Це в свою чергу актуалізує питання аналізу сучасної договірної бази, яка є у міжнародного права, в контексті регулювання даної проблематики.

Станом на сьогодні не існує окремого міжнародного договору, який б регулював поширення конкретно 3D-друкованої зброї. Натомість підхід до її регулювання базується на контролі за поширенням товарів подвійного призначення, а не на готовій збройній одиниці як такій. Одним з головних міжнародних договорів в даному контексті є Палермська конвенція, яка була ухвалена Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 55/25 [17; 18]. Також ця конвенція доповнюється Договором про торгівлю зброєю [19]. Ці нормативні акти зобов'язують держав-учасниць криміналізувати тіньове виробництво вогнепальної зброї та її ключових компонентів, що здійснюється без наявності ліцензій та маркування. Хоча ці договори ухвалювалися до масового поширення технологій 3D-друку, їхні імперативні приписи є технологічно нейтральними. Це дає змогу повною мірою застосовувати їх положення задля кваліфікації неліцензованого 3D-друку деталей до зброї, як прямого порушення нерозповсюдження зброї, що зобов'язує держави проводити адаптацію свого кримінального законодавства під норми цих договорів.

Важливим доповненням до механізмів Палермської конвенції у цьому контексті є Протокол проти незаконного виготовлення та обігу вогнепальної зброї, її складових частин і компонентів, а також боєприпасів до неї (2001 р.). Цей нормативно-правовий акт безпосередньо вимагає від держав-учасниць встановити кримінальну відповідальність за виготовлення зброї та її деталей без відповідної ліцензії чи нанесення маркування. Оскільки дія Протоколу поширюється не лише на повністю зібрану вогнепальну зброю, але й на її окремі компоненти, його положення створюють чітке міжнародно-правове підґрунтя для переслідування осіб, які здійснюють несанкціонований 3D-друк ключових деталей, прирівнюючи такі дії до тіньового виробництва озброєнь [20].

Одним з головних міжнародних документів, який не лише вводить відповідальність за поширення неліцензованих частин друкованої зброї, але й визначає особливості контролю за поширенням креслень для них, є Вассенаарська угода. В угоді зазначається: «Держави-учасниці визнають важливість всебічного контролю за переліченим «програмним забезпеченням» та «технологіями», включаючи контроль за передачею нематеріальних активів. Тому національне законодавство з експортного контролю повинно дозволяти контроль за передачею переліченого «програмного забезпечення» та «технологій» незалежно від способу здійснення такої передачі». Під «способами передачі» в тому числі мається на увазі поширення програмного забезпечення та цифрових креслень за допомогою електронних засобів зв'язку, що безпосередньо охоплює транскордонний обмін даними через мережу Інтернет [21, с. 42]. Таким чином, цей нормативний акт дозволяє державам кваліфікувати завантаження цифрової моделі 3D-зброї на відкриті онлайн-платформи або її розсилку в месенджерах як несанкціонований експорт, що підлягає адміністративній та кримінальній відповідальності.

Регулювання обігу друкованої зброї також має місце на регіональному рівні. Наприклад, ЄС формує власну інноваційну нормативну базу, орієнтуючись на превентивний контроль за переміщенням компонентів апаратного забезпечення. Відповідно до Регламенту ЄС 2021/821 [22], держави-члени наділені повноваженнями запроваджувати суворі заходи контролю для специфічних комплектуючих 3D-принтерів. Водночас оновлена європейська Директива щодо контролю за вогнепальною зброєю юридично унеможливлює легальне існування немаркованих деталей, надрукованих приватними особами. Паралельно з цим, спеціальні документи ОБСЄ послідовно закладають керівні принципи щодо обов'язкового маркування та відстеження стрілецької зброї та легких озброєнь. Хоча ці нормативні акти безпосередньо не оперують терміном «3D-друк», вони закріплюють фундаментальний міжнародно-правовий принцип: будь-яка зброя повинна мати серійний номер та підлягати обліку. У цьому контексті 3D-друкована зброя, яка виготовляється приватними особами без нанесення маркування, розглядається як пряме порушення цих базових принципів безпеки. Відповідно, це дає державам законні підстави застосовувати загальні обмежувальні норми щодо нелегальної стрілецької зброї до новітніх виробів, створених за допомогою адитивних технологій [23].

Варто зауважити, що нормотворча діяльність в площині регулювання обігу 3D-друкованої зброї здійснюється й на національному рівні. Показовим є досвід Великої Британії, де ініційовано законопроєкт «3D Printing Bill» [24]. Особливістю таких нормативних актів полягає у зміщенні

фокусу кримінальної відповідальності. Тобто криміналізується не лише фізичне виготовлення предмета, але й сам факт несанкціонованого володіння цифровими кресленнями для 3D-друку.

Аналізуючи актуальне збройне законодавство можна помітити, що попри відсутність вузькоспеціалізованої конвенції, яка б регулювала обіг 3D-друкованої зброї, наявна нормативна база має наявне підґрунтя для вирішення даної проблематики. Наявні нормативно-правові акти мають термінологічну базу та положення, які регулюють обіг товарів подвійного призначення та поширення креслень для друку, які є головними факторами поширення 3D-друкованої зброї. Позитивною тенденцією є й те, що окремі держави активно запроваджують окремі національні закони, які б регулювали обіг таких озброєнь. Поява законодавства такого роду дозволяє врегулювати його на локальному рівні.

На нашу думку, попри наявні ініціативи з більш вузького регулювання обігу 3D-друкованої зброї, потреба в розвитку, доповненні та модернізації актуального збройного законодавства залишається й досі. Цю тезу можна підтвердити тим, що більшість спеціальних нормативних актів, особливо на регіональному рівні, досі перебувають на рівні проєктів.

Висновки. Дослідження правової природи та механізмів регулювання обігу 3D-друкованої зброї доводить, що ефективний контроль за її обігом неможливий за аналогією з традиційною стрілецькою зброєю. Специфіка технології 3D-друку формує подвійний об'єкт регулювання, який нерозривно складається з нематеріальної цифрової моделі (CAD-файлу) та кінцевого матеріального виробу. Нормативно-правова база, яка історично була орієнтована виключно на фізичний предмет та процеси централізованого масового виробництва, стрімко втрачає свою ефективність.

Попри відсутність спеціалізованого міжнародного договору, нормативні акти універсального рівня, на кшталт Палермської конвенції, Протоколу про вогнепальну зброю (2001 року) та Договору про торгівлю зброєю, містять базові норми, які зобов'язують держави криміналізувати тіньове виготовлення зброї. Однак ці акти містять суттєву прогалину, оскільки їхня дія не поширюється на володіння чи транскордонну передачу інформаційних кодів. Водночас найбільш дієвим існуючим інструментом протидії транскордонному поширенню цифрових креслень стає застосування режимів експортного контролю. Оновлені положення Вассенаарських домовленостей, а також передова нормативна практика США та ініціативи ЄС формують успішний правовий прецедент. Вони юридично прирівнюють розміщення CAD-файлів, як товарів подвійного використання, у відкритій мережі Інтернет до несанкціонованого глобального експорту технологій, що дозволяє притягувати порушників до суворої відповідальності.

Для комплексного подолання виявлених прогалин необхідний системний розвиток законодавчої бази на всіх рівнях. На національному рівні виникає гостра потреба в оновленні нормативних актів зі зміщенням фокусу кримінальної відповідальності з факту фізичного виготовлення предмета на сам факт несанкціонованого володіння або розповсюдження цифрових креслень. Крім того, для вирішення концептуального конфлікту між безпековими вимогами та правом на свободу поширення інформації, фокус нормативного контролю повинен частково зміститися на сувору дозвільну систему щодо придбання тих компонентів, які неможливо відтворити адитивним шляхом (боєприпаси та порох).

На міжнародному рівні критично важливим є розроблення та ухвалення окремої конвенції. Такий спеціалізований договір має базуватися на технологічно нейтральних формулюваннях, враховувати унікальну цифрову природу 3D-друку, регламентувати відповідальність інтернет-платформ і гармонійно доповнювати існуючі режими нерозповсюдження звичайних озброєнь, створюючи монолітний правовий бар'єр для новітніх технологічних загроз.

Отримані результати можуть бути використані при вдосконаленні національного законодавства, зокрема в контексті формування комплексного підходу до регулювання обігу вогнепальної зброї та пов'язаних із нею технологій з урахуванням європейських стандартів та сучасних технологічних викликів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Малишкін О., Нікул С., Рабоча Т., Булгаков Р., Пізінцалі Л., Россомаха О. Аналіз використання адитивних технологій у військовій галузі. Scientific Collection «InterConf». 2025. № 262. С. 63–69. URL: https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/6959 (дата звернення: 14.03.2026).

2. UNTOC Constructive Dialogue on Firearms Panel Discussion: written statement from Maat for Peace and Development about Threats and Concerns Arising from 3D-Printed Weapons Proliferation. United Nations Office on Drugs and Crime. URL: https://www.unodc.org/documents/organized-crime/constructive-dialogues/FA_2024/Threats_and_Concerns_Arising_from_3D-Printed_Weapons_Proliferation.pdf (дата звернення: 09.03.2026).
3. Dass R. 3D-Printed Firearms: Global Proliferation Trends and Analyses. Studies in Conflict and Terrorism. 2025. P. 1–35. DOI: https://doi.org/10.1080/1057610X.2025.2477849.
4. Directive (EU) 2021/555 of the European Parliament and of the Council of 24 March 2021 on control of the acquisition and possession of weapons (codification). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2021/555/oj/eng (дата звернення: 18.03.2026).
5. Firearms Act 1968. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1968/27/contents (дата звернення: 18.03.2026).
6. National Report on the Implementation of Programme of Action (PoA) to Prevent, Combat and Eradicate the Illicit Trade in Small Arms and Light Weapons in All Its Aspects. Ministry of Foreign Affairs of Japan. URL: https://www.mofa.go.jp/policy/un/disarmament/ weapon/report0306.html (дата звернення: 18.03.2026).
7. Control of Firearms, Guns, Ammunition and Related Articles the President Determines No Longer Warrant Control Under the United States Munitions List (USML). Federal Register. URL: https://www.federalregister.gov/documents/2020/01/23/2020-00573/control-of-firearms-guns-ammunition-and-related-articles-the-president-determines-no-longer-warrant (дата звернення: 10.03.2026).
8. International Traffic in Arms Regulations: U.S. Munitions List Categories I, II, and III. Federal Register. URL: https://www.federalregister.gov/documents/2020/01/23/2020-00574/international-traffic-in-arms-regulations-us-munitions-list-categories-i-ii-and-iii (дата звернення: 10.03.2026).
9. Pathak J. Print & Fire: Are 3D Weapons Transforming Threat Landscape? Bloomsbury Intelligence & Security Institute. URL: https://bisi.org.uk/reports/print-fire-are-3d-weapons-transforming-threat-landscape (дата звернення: 09.03.2026).
10. Adamos M.V., Pitts K., Lewis S.W., Sauzier G. Forensic characterisation of 3D printing polymers used for the manufacture of privately made firearms using ATR-FTIR spectroscopy and chemometrics. Forensic Chemistry. 2026. Vol. 48. Art. 100727. DOI: https://doi.org/10.1016/j.forc.2026.100727.
11. Schaufelbühl S., Florquin N., Werner D., Delémont O. The emergence of 3D-printed firearms: An analysis of media and law enforcement reports. Forensic Science International: Synergy. 2024. Vol. 8. Art. 100464. DOI: https://doi.org/10.1016/j.fsisyn.2024.100464.
12. Vecchioni M., Dass R. "Do not try this at home!": Current trends and developments in improvised weapons production. UNIDIR. URL: https://unidir.org/do-not-try-this-at-home-current-trends-and-developments-in-improvised-weapons-production/ (дата звернення: 10.03.2026).
13. Berkowitz J. Computer-Aided Destruction: Regulating 3D-Printed Firearms. Berkeley Technology Law Journal. 2018. Vol. 33, No. 1. P. 171–220. DOI: https://doi.org/10.15779/Z38BG2H96S.
14. Miotto N. The Role of Online Communities in Supporting 3D-Printed Firearms. GNET. URL: https://gnet-research.org/2021/08/25/the-role-of-online-communities-in-supporting-3d-printed-firearms/ (дата звернення: 10.03.2026).
15. Hardoon D. Print and shoot: How 3D-printed guns are spreading online. BBC. URL: https://www.bbc.com/news/articles/cvg84rke4ejo (дата звернення: 10.03.2026).
16. 3D-printed Firearms & Myanmar: Implications for Conflict and Security. Arquebus. URL: https://arquebus.uk/3d-printed-firearms-the-implications-for-conflict-and-security/ (дата звернення: 17.03.2026).
17. United Nations Convention against Transnational Organized Crime. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_55_25.pdf (дата звернення: 10.03.2026).
18. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789#Text (дата звернення: 10.03.2026).
19. Arms Trade Treaty. URL: https://thearmstradetreaty.org/hyper-images/file/ATT_English/ATT_English.pdf?templateId=137253 (дата звернення: 10.03.2026).

20. Протокол проти незаконного виготовлення та обігу вогнепальної зброї, її складових частин і компонентів, а також боєприпасів до неї, який доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_792#Text (дата звернення: 17.03.2026).
21. The Wassenaar Arrangement on Export Controls for Conventional Arms and Dual-Use Goods and Technologies: Munitions List. URL: https://www.wassenaar.org/app/uploads /2021/12/Stand-alone-Munitions-List_2021.pdf (дата звернення: 10.03.2026).
22. Regulation (EU) 2021/821 of the European Parliament and of the Council. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2021/821/oj/eng (дата звернення: 10.03.2026).
23. Decision No. 10/17 on Small Arms and Light Weapons and Stockpiles of Conventional Ammunition. URL: https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/small-arms-and-light-weapons.html (дата звернення: 10.03.2026).
24. Firearms (3D Printing) Bill. UK Parliament. URL: https://bills.parliament.uk/bills/3877/stages/19237 (дата звернення: 10.03.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Стасюк С.Я., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 341.645.5:340.132
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.30

ДОКТРИНА ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА КРІЗЬ ПРИЗМУ СУЧАСНОЇ ПРЕЦЕДЕНТНОЇ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Теличко О.А.,
кандидатка юридичних наук, доцент,
завідувачка кафедри права
Державний університет економіки і технологій
ORCID: 0000-0003-2536-7442

Рекун В.А.,
доцент, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри права
Державний університет економіки і технологій
ORCID: 0000-0002-2636-9426

Теличко О.А., Рекун В.А. Доктрина верховенства права крізь призму сучасної прецедентної практики Європейського суду з прав людини.

У статті здійснено комплексний аналіз доктрини верховенства права у прецедентній практиці Європейського суду з прав людини в період 2020-2025 рр. Методологічну основу дослідження становить доктрина «живого інструменту», відповідно до якої нормативний зміст Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. поступово розширюється через пошук «європейського консенсусу». Доведено, що верховенство права у практиці Суду охоплює як інституційно-процесуальні, так і матеріальні виміри – від гарантій незалежності судової влади до позитивних зобов'язань держав у кліматичній та воєнній сферах.

На підставі аналізу ключових рішень Великої палати виявлено п'ять системних тенденцій. По-перше, трискладовий тест зі справи Guðmundur Andri Ástráðsson v. Iceland (2020) став універсальним інструментом перевірки законності формування судових органів і був послідовно застосований у «польському блоці» справ (Xero Flor, Reczkowicz, Advance Pharma, Grzęda). По-друге, справи Selahattin Demirtaş v. Turkey (№ 2) та Kavala v. Turkey підтвердили, що стаття 18 ЄКПЛ є самостійним інструментом контролю за зловживанням владою, а обов'язковість виконання рішень ЄСПЛ становить невід'ємний вимір верховенства права. По-третє, рішення у справах NIT S.R.L. v. the Republic of Moldova та Vegotex International S.A. v. Belgium конкретизували вимоги до якості й передбачуваності права та критерії допустимості ретроактивного законодавчого регулювання. По-четверте, рішення у справі Verein KlimaSeniorinnen Schweiz v. Switzerland (2024) поширило позитивні зобов'язання держав на кліматичну сферу. По-п'яте, рішення у справі Ukraine and the Netherlands v. Russia (2025) підтвердило збереження дії Конвенції в умовах збройного конфлікту та встановило неможливість посилання держави-агресора на норми міжнародного гуманітарного права для уникнення конвенційної відповідальності.

Зроблено висновок, що ЄСПЛ є не лише правозахисним трибуналом, але й інституційним гарантом конституційного порядку в Європі, а його прецедентна практика формує живий нормативний зміст принципу верховенства права для всіх держав-учасниць Конвенції.

Ключові слова: верховенство права, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, ЄСПЛ, прецедентна практика, «живий інструмент», незалежність судової влади, виконання рішень, кліматичне правосуддя, збройний конфлікт, позитивні зобов'язання.

Telichko O.A., Rekun V.A. The doctrine of the rule of law through the prince of the modern case law of the European Court of Human Rights.

The article provides a comprehensive analysis of the doctrine of the rule of law in the case law of the European Court of Human Rights in the period 2020-2025. The methodological basis of the study is the doctrine of the «living instrument», according to which the normative content of the 1950 Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms is gradually expanded through the search

for a «European consensus». It is proven that the rule of law in the practice of the Court encompasses both institutional and procedural and material dimensions - from guarantees of judicial independence to positive obligations of states in the climate and military spheres.

Based on the analysis of key decisions of the Grand Chamber, five systemic trends were identified. First, the three-component test from the case of Guðmundur Andri Ástráðsson v. Iceland (2020) became a universal tool for verifying the legality of the formation of judicial bodies and was consistently applied in the «Polish block» of cases (Xero Flor, Reczkowicz, Advance Pharma, Grzęda). Second, the cases of Selahattin Demirtaş v. Turkey (№ 2) and Kavala v. Turkey confirmed that Article 18 of the ECHR is an independent instrument for controlling abuse of power, and the binding nature of the ECtHR judgments constitutes an integral dimension of the rule of law. Thirdly, the decisions in the cases of NIT S.R.L. v. the Republic of Moldova and Vegotex International S.A. v. Belgium specified the requirements for the quality and predictability of law and the criteria for the admissibility of retroactive legislative regulation. Fourthly, the decision in the case of Verein KlimaSeniorinnen Schweiz v. Switzerland (2024) extended the positive obligations of states to the climate sphere. Fifthly, the decision in the case of Ukraine and the Netherlands v. Russia (2025) confirmed the continued applicability of the Convention in situations of armed conflict and established the inability of an aggressor state to invoke to the norms of international humanitarian law to avoid responsibility under the Convention.

It is concluded that the ECtHR is not only a human rights tribunal, but also an institutional guarantor of the constitutional order in Europe, and its case law forms the living normative content of the principle of the rule of law for all States Parties to the Convention.

Key words: rule of law, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, European Court of Human Rights, case law, «living instrument», independence of the judiciary, enforcement of judgments, climate justice, armed conflict, positive obligations.

Постановка проблеми. Верховенство права є одним із фундаментальних принципів Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., прямо закріпленим у її Преамбулі як спільна спадщина держав-учасниць [1]. Водночас відсутність у тексті Конвенції його нормативно визначеного змісту зумовила провідну роль ЄСПЛ у формуванні цього принципу через прецедентну практику. У результаті інтерпретаційної діяльності Суду верховенство права еволюціонувало з декларативної цінності у багатовимірний юридичний стандарт.

Актуальність дослідження зумовлена інтенсифікацією трансформацій у підходах Суду до тлумачення та застосування принципу верховенства права у 2020-2025 рр. Зазначений період характеризується сукупністю взаємопов'язаних кризових викликів, які безпосередньо вплинули на розвиток конвенційних стандартів: поширенням практик «демократичного відступництва» в окремих державах-членах Ради Європи, пандемією COVID-19 та пов'язаними з нею питаннями допустимості дерогацій від зобов'язань за Конвенцією, повномасштабною збройною агресією росії проти України, а також формуванням нових підходів до позитивних зобов'язань держав у контексті глобальних викликів, зокрема кліматичних змін.

Метою статті є комплексний аналіз складових доктрини верховенства права в практиці ЄСПЛ 2020-2025 років та виявлення системних тенденцій її розвитку.

Стан опрацювання проблематики. Доктрина верховенства права у практиці ЄСПЛ є предметом активних наукових досліджень останніх років. У зарубіжній науці слід виокремити таких дослідників: K. Dzehtsiarou (2022) аналізував системні виклики для ЄСПЛ в умовах збройних конфліктів та «демократичного відступництва», спираючись на концепти «живого інструменту» та «європейського консенсусу» [4]; R. Manko (2024) досліджував стандарти незалежності судової влади крізь призму «польського блоку» справ [3]; A. Melcon (2023) закладав теоретичне підґрунтя позитивних зобов'язань держав у кліматичних справах [8]; Q. Qerimi (2026) здійснив коментар до оновленого Checklist Венеціанської комісії 2025 р. [7]. Серед авторів, що аналізували окремі рішення: Ö. Çınar (2021) – щодо справи Selahattin Demirtaş v. Turkey (№ 2) [12]; M. Szwed (2022) – щодо стандарту «суду, встановленого законом» у справі Advance Pharma v. Poland [16]; C. Rizcallah та E. David (2022) – щодо справи Grzęda v. Poland [19]; J. Sommardal та I. Risini (2025) – щодо справи Ukraine and the Netherlands v. Russia [31, 32].

У вітчизняній доктрині цей напрям розробляють: М. Козюбра (системно-теоретичний напрям); Т. Цувіна (систематизація підходів ЄСПЛ до тлумачення принципу верховенства права); Р. Москаль (концепт *legitimate expectations* як елемент верховенства права); Ю. Матвєєва (захист

людини від свавілля в умовах збройного конфлікту); М. Гнатовський (функціонування конвенційної системи в умовах воєнного конфлікту) тощо.

Незважаючи на значну кількість праць за суміжними темами, комплексний аналіз усіх ключових складових доктрини верховенства права у практиці ЄСПЛ саме в контексті 2020-2025 рр. залишається недостатньо розробленим у вітчизняній науці, що й зумовлює актуальність цього дослідження.

Виклад основного матеріалу. Розуміння того, як ЄСПЛ формує доктрину верховенства права, неможливе без урахування доктрини «живого інструменту», сформульованої у рішенні Tyrer v. the United Kingdom: Конвенція тлумачиться у світлі сучасних умов з урахуванням соціальних, наукових і правових змін [2]. Ключовим механізмом такої еволюції є пошук «європейського консенсусу» – спільних тенденцій у правових системах держав-членів Ради Європи. Застосування цієї доктрини безпосередньо впливає на зміст принципу верховенства права: ЄСПЛ поступово розширює та конкретизує його відповідно до нових суспільних викликів, зокрема незалежності органів суддівського врядування, кліматичних зобов'язань і системних проблем конституційного правосуддя.

Водночас Суд виходить із принципу субсидіарності: він не виступає «четвертою інстанцією» та визнає за державами певну свободу розсуду [3]. Проте ця свобода суттєво звужується у випадках системних порушень, що підривають основи незалежного правосуддя та конституційного порядку [4, p. 24].

Складові доктрини верховенства права в практиці ЄСПЛ: загальна характеристика. На підставі узагальнення практики ЄСПЛ та критеріїв Rule of Law Checklist [5] можна виокремити п'ять ключових складових доктрини верховенства права: 1) законність; 2) правова визначеність; 3) запобігання зловживанню владою; 4) рівність перед законом і відсутність дискримінації; 5) доступ до правосуддя в незалежних і неупереджених судах. Оновлений у 2025 р. Updated Rule of Law Checklist зберіг п'ять базових критеріїв версії 2016 р., доповнивши їх двома новими: 6) стримування та противаги; 7) конституційний контроль [6]. Функціональні критерії реалізації цих складових включають вимоги до якості й передбачуваності законодавства, заборону свавілля, незалежність судової влади, обов'язковість виконання судових рішень та ефективний доступ до правосуддя [7].

Еволюція практики Суду свідчить, що верховенство права не обмежується інституційними гарантіями. У відповідь на нові виклики – зміну клімату, збройні конфлікти, глобальні кризи охорони здоров'я – Суд формулює позитивні зобов'язання держав щодо захисту прав людини, надаючи принципу верховенства права матеріального виміру [8].

Право на «суд, встановлений законом» як наріжний камінь верховенства права. Рішення Великої палати у справі Guðmundur Andri Ástráðsson v. Iceland від 1 грудня 2020 р. [9] є одним із ключових рішень Суду XXI ст. У ньому Велика палата одноголосно констатувала порушення ст. 6 § 1 ЄКПЛ у зв'язку з порушенням процедури призначення суддів при формуванні Апеляційного суду Ісландії: Міністр юстиції включила до списку кандидатів осіб, які не посіли перших місць за оцінкою Кваліфікаційного комітету, а Парламент провів голосування єдиним списком.

Суд розробив трискладовий тест для оцінки того, чи порушення процедури призначення судді підриває право на «суд, встановлений законом» [9]: 1) чи мало місце явне порушення внутрішнього права? 2) чи підриває це порушення базові правила процедури призначення, свідчачи про зловживання дискреційними повноваженнями і надмірний вплив виконавчої влади? 3) чи здійснили національні суди ефективний судовий перегляд порушення? Велика палата підкреслила, що три гарантії ст. 6 – незалежність, безсторонність та встановленість законом – тісно взаємопов'язані і служать «захисту основних принципів верховенства права і поділу влади» [9].

Значення цього рішення для доктрини верховенства права є багатовимірним. По-перше, право на «суд, встановлений законом» розширено до трьох вимірів: наявність законодавчої бази, дотримання правил юрисдикції та складу, дотримання правил призначення суддів. По-друге, порушення процедури призначення не потребує доведення впливу на результат справи – сам факт участі незаконно призначеного судді є достатнім. По-третє, рішення стало аргументаційним орієнтиром для оцінки конституційної кризи в Польщі.

Заборона свавілля і зловживання правом. 22 грудня 2020 р. Велика палата ухвалила рішення у справі Selahattin Demirtaş v. Turkey (№ 2) [10], яким уперше в практиці ЄСПЛ констатувала порушення ст. 18 ЄКПЛ у поєднанні зі ст. 5. Заявник, колишній співголова опозиційної партії

та депутат парламенту Туреччини, перебував під вартою з листопада 2016 р. за кримінальними звинуваченнями. Велика палата встановила, що затримання переслідувало приховану мету придушення політичного плюралізму та обмеження свободи політичної дискусії, і зобов'язала Туреччину негайно звільнити заявника [11].

У цьому рішенні ст. 18 ЄКПЛ набула значення самостійного інструменту контролю за зловживанням владними повноваженнями в разі політично мотивованого переслідування. Суд сформулював стандарт перевірки «ультеріорної мети» обмежень [12], поєднавши заборону зловживання правом зі свободою вираження поглядів і правом на вільні вибори. Водночас рішення засвідчило проблему виконання: попри пряму вказівку Суду, Demirtaş продовжував утримуватися під вартою через порушення нових кримінальних проваджень [13].

«Польський блок» справ: системна криза судової незалежності. У 2021-2022 рр. ЄСПЛ сформував серію рішень щодо судової реформи в Польщі. У справі Xero Flor w Polsce sp. z o.o. v. Poland від 7 травня 2021 р. [14] Суд, застосувавши трискладовий тест зі справи Ástráðsson, констатував, що участь у складі Конституційного трибуналу «судді-дублера» – призначеного на вже зайняту посаду – порушила право заявника на «суд, встановлений законом» (ст. 6 § 1 ЄКПЛ).

У справі Reczkowicz v. Poland від 22 липня 2021 р. [15] Суд застосував тест Ástráðsson до Дисциплінарної палати Верховного суду Польщі та встановив порушення ст. 6 § 1, оскільки процедура призначення її членів через реформовану Національну раду суддів (KRS) була позбавлена достатніх гарантій незалежності від політичної влади [16, р. 357-361]. Аналогічний висновок підтверджено у справі Advance Pharma sp. z o.o. v. Poland від 3 лютого 2022 р. [17] стосовно Надзвичайної палати з контролю та публічних справ.

Важливим етапом стало рішення Великої палати у справі Grzęda v. Poland від 15 березня 2022 р. [18]. Заявник – суддя та член Національної ради суддів – достроково втратив мандат унаслідок реформи 2017 р., яка передала право обрання суддів-членів ради від суддівської спільноти до парламенту. Велика палата одноголосно констатувала порушення ст. 6 § 1, підкресливши, що судові ради призначені захищати незалежність судової влади і тому мають бути надійно захищені від втручання виконавчої та законодавчої влади [19]. Це рішення поєднало право на доступ до суду з принципами судового самоврядування та включило інституційні гарантії незалежності судової влади до нормативного змісту принципу верховенства права.

Виконання рішень ЄСПЛ як складова верховенства права. Рішення Великої палати у справі Kavala v. Turkey від 11 липня 2022 р. [20] стало другим у практиці ЄСПЛ рішенням, ухваленим у процедурі порушення зобов'язань (infringement proceedings) відповідно до ст. 46 § 4 ЄКПЛ. Попереднє рішення (2019) зобов'язало Туреччину негайно звільнити правозахисника Osman Kavala. Попри численні резолюції Комітету міністрів, у квітні 2022 р. турецький суд засудив його до довічного ув'язнення на тих самих фактичних підставах. У лютому 2022 р. Комітет міністрів ініціював процедуру порушення зобов'язань – лише вдруге в історії Конвенції [21; 22].

Велика палата 16 голосами проти 1 констатувала порушення ст. 46 § 1 ЄКПЛ, підкресливши, що невиконання рішень Суду несумісне з принципом верховенства права [22]. Суд уточнив зміст принципу добросовісного виконання: він передбачає дотримання не лише резолютивної частини рішення, але й усіх висновків та цілей Суду. Використання кримінального переслідування для фактичного обходу рішень ЄСПЛ кваліфіковано як самостійне порушення Конвенції.

Законність та якість права. У справі NIT S.R.L. v. Republic of Moldova (5 квітня 2022 р.) [23] Велика палата підтвердила, що дискреційні повноваження адміністрації не можуть бути безмежними: відповідне законодавство повинно містити достатні гарантії проти свавільного втручання (§ 159). Ця вимога становить складову тесту «передбаченості законом» і відображає ширший принцип правової визначеності.

У справі Vegotex International S.A. v. Belgium (3 листопада 2022 р.) [24] Велика палата більшістю 10 голосів проти 7 констатувала відсутність порушення ст. 6 § 1 ЄКПЛ, визнавши ретроактивне законодавче втручання допустимим за наявності переконливих підстав суспільного інтересу. Суд сформулював критерії оцінки таких підстав: стабільність судової практики, спосіб і строки ухвалення закону, передбачуваність втручання, його масштаб і наслідки для сторін. Рішення підтвердило значення принципу legitimate expectations як критерію оцінки допустимості ретроактивного регулювання в контексті верховенства права.

Розширення доктрини: кліматичне правосуддя та позитивні зобов'язання держав. 9 квітня 2024 р. Велика палата ухвалила рішення у справі Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v.

Switzerland [25], що ознаменувало входження кліматичного виміру до доктрини верховенства права. 16 голосами проти 1 Суд констатував порушення ст. 8 ЄКПЛ, встановивши, що Швейцарія не запровадила достатніх механізмів скорочення викидів парникових газів і допустила «критичні прогалини» у регуляторній базі [26]. Необхідно підкреслити, що порушення ст. 8 встановлено виключно щодо асоціації-заявника: чотирьом індивідуальним заявницям відмовлено у статусі жертви за ст. 34 ЄКПЛ через недосягнення «особливо високого» порогу інтенсивності впливу кліматичних змін.

Суд також одностайно констатував порушення ст. 6 § 1 щодо асоціації-заявника, оскільки швейцарські суди не здійснили змістовного розгляду її скарги. З доктринальної точки зору рішення має кілька висновків: матеріальний вимір верховенства права охоплює захист від системних ризиків кліматичних змін; держави не можуть декларувати зобов'язання, уникаючи їх операційної реалізації; процесуальний вимір вимагає від судів розглядати «важливі суспільні питання» по суті [27, p. 356-357]. Суд підтвердив підхід «живого інструменту», тлумачачи ЄКПЛ у світлі наукового консенсусу щодо кліматичних змін і Паризької угоди 2015 р.

У двох суміжних справах Велика палата відмовила у прийнятності заяв: у справі Duarte Agostinho and Others v. Portugal and 32 Others – через непідсудність та невичерпання національних засобів захисту; у справі Carême v. France – через відсутність статусу жертви [28]. Ці рішення підтвердили важливість принципу субсидіарності та суворих критеріїв прийнятності у кліматичних справах.

Верховенство права та збройний конфлікт. 9 липня 2025 р. Велика палата ухвалила рішення у справі Ukraine and the Netherlands v. Russia (заяви № 8019/16, 43800/14, 28525/20, 11055/22) [29] – за словами Реєстратора Суду Marialena Tsirli, «одне з найбільш знакових у всій історії Суду» [30]. Рішення обсягом 497 сторінок системно розглядає порушення прав людини, вчинені росією в Україні з 2014 р. по 16 вересня 2022 р. Велика палата одноголосно констатувала відповідальність росії за невибіркові військові напади на цивільних, позасудові страти, катування, застосування сексуального насильства як зброї війни, незаконне позбавлення волі, депортацію дітей, переслідування журналістів і релігійних спільнот [31].

З точки зору доктрини верховенства права рішення має кілька принципових висновків. По-перше, Суд скоригував підхід Georgia v. Russia (II) (2021): держава-агресор здійснювала «владу та контроль» над особами, на яких спрямовувалися її атаки, тож ці особи перебували під юрисдикцією Росії за ст. 1 ЄКПЛ. По-друге, Суд відмовився від підходу lex specialis та обрав принцип взаємодоповнюваності (complementarity) між міжнародним гуманітарним правом (МГП) та ЄКПЛ: держава не може посилатися на МГП для уникнення відповідальності за порушення Конвенції [32]. По-третє, Суд застосував доктрину «адміністративної практики»: систематичні порушення з відома органів влади утворюють самостійну форму порушення Конвенції. Рішення ухвалене без жодної окремої думки щодо ключових висновків, що є рідкісним явищем для справ такого масштабу [33].

Висновки. Проведений аналіз практики ЄСПЛ 2020-2025 рр. дозволяє дійти таких узагальнюючих висновків.

По-перше, ЄСПЛ послідовно розширює нормативний зміст доктрини верховенства права через прецедентну практику, спираючись на методологію «живого інструменту» та пошук «європейського консенсусу», наповнюючи верховенство права матеріальним і системно-інституційним змістом.

По-друге, «польський блок» справ (Xero Flor, Reczkowicz, Advance Pharma, Grzęda) засвідчив здатність Суду системно реагувати на інституційне розмивання судової незалежності. Трискладовий тест, сформульований у справі Ástráðsson v. Iceland, набув статусу універсального інструменту перевірки законності формування судових органів, а право на «суд, встановлений законом» отримало розширене тлумачення.

По-третє, рішення у справах Kavala v. Turkey та Selahattin Demirtaş v. Turkey (№ 2) підтвердили, що обов'язковість виконання рішень ЄСПЛ є самостійним виміром верховенства права. Суд сформулював стандарт «добросовісного виконання», що охоплює дотримання не лише резолютивної частини, але й усіх висновків та цілей Суду.

По-четверте, рішення у справі Verein KlimaSeniorinnen Schweiz v. Switzerland (2024) ознаменувало входження кліматичного виміру до доктрини верховенства права: позитивні зобов'язання держав охоплюють запровадження вимірюваних механізмів скорочення шкідливих викидів, а відмова від ефективного розгляду екологічних скарг порушує право на доступ до правосуддя. Водночас Суд підтвердив значення принципу субсидіарності та суворих критеріїв прийнятності.

По-п'яте, рішення Великої палати у справі Ukraine and the Netherlands v. Russia (2025) є знаковою подією в еволюції доктрини верховенства права в умовах збройного конфлікту. Суд застосу-

вав доктрину «адміністративної практики» до системних порушень, вчинених Росією, відмовився від підходу lex specialis на користь принципу взаємодоповнюваності ЄКПЛ та МГП, а також скоригував підхід до визначення юрисдикції держави-агресора.

Аналізований період 2020-2025 рр. характеризується якісним розширенням доктрини верховенства права у практиці ЄСПЛ: від суто процесуальних гарантій – до системних стандартів суддівської незалежності; від фіксації порушень – до забезпечення виконання рішень як самостійного конвенційного обов'язку; від класичних прав і свобод – до позитивних зобов'язань у кліматичній та воєнній сферах. Ця еволюція підтверджує, що ЄСПЛ є не лише правозахисним трибуналом, але й інституційним гарантом конституційного порядку в Європі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Rome, 4 November 1950. *Council of Europe*. European Treaty Series. № 5. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_eng.
2. Tyrer v. United Kingdom, № 5856/72, Judgment of 25 April 1978. *European Court of Human Rights*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57587.
3. Manko R. Judicial independence in the case law of the European Court of Human Rights. *European Parliament Research Service*. Brussels: EPRS, 2024. 12 p. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2024/762305/EPRS_BRI(2024)762305_EN.pdf.
4. Dzehtsiarou K. European Consensus and the Legitimacy of the European Court of Human Rights. Cambridge: Cambridge University Press, 2015. 254 p. DOI:10.1017/CBO9781139644471.
5. Venice Commission of the Council of Europe. Rule of Law Checklist: CDL-AD(2016)007, adopted at the 106th Plenary Session (Venice, 11-12 March 2016). Strasbourg: Council of Europe, 2016. 74 p.
6. Venice Commission of the Council of Europe. Updated Rule of Law Checklist: CDL-AD(2025)002, adopted at the 145th Plenary Session (Venice, 12-13 December 2025). Strasbourg: Council of Europe, 2025. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/ default.aspx?pdffile=CDL-AD(2025)002-e.
7. Qerimi Q. Rule of Law in the Service of Democracy and Dignity: The Updated Rule of Law Checklist of the Venice Commission. *Human Rights and Democracy Forum, University of Exeter Dignity & Democracy Blog*. 9 February 2026. URL: https://sites.exeter.ac.uk/ humanrightsanddemocracyforumblog/2026/02/09/rule-of-law-in-theservice-of-democracy-and-dignity-the-updated-rule-of-law-checklist-of-the-venice-commissionby-qerim-qerimi/.
8. Melcon A. Positive Obligations and Climate Change Under the European Convention on Human Rights. *The American University International Law Review*. 2023. URL: https://auilr.org/2023/09/06/positive-obligations-and-climate-change-under-the-european-convention-on-human-rights/.
9. Guðmundur Andri Ástráðsson v. Iceland [GC], Application № 26374/18, Judgment of 1 December 2020. *European Court of Human Rights*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-206582.
10. Selahattin Demirtaş v. Turkey (№ 2) [GC], Application № 14305/17, Judgment of 22 December 2020. *European Court of Human Rights*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-206290.
11. Focus On: the Rule of Law (July 2025). *European Court of Human Rights*. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/focus-on-the-rule-of-law.
12. Çınar Ö. H. Grand Chamber judgment in the case of Selahattin Demirtaş v. Turkey (№ 2). *LSE Human Rights Blog*. 22 February 2021. URL: https://blogs.lse.ac.uk/humanrights/2021/ 02/22/grand-chamber-judgment-in-the-case-of-selahattin-demirtas-v-turkey-no-2/.
13. Selahattin Demirtaş (№ 2) v Türkiye case update. *European Implementation Network*. URL: https://www.einnetwork.org/selahattin-demirtas-no2-versus-turkiye-case.
14. Xero Flor w Polsce sp. z o.o. v. Poland, Application № 4907/18, Judgment of 7 May 2021. *European Court of Human Rights*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-210065.
15. Reczkowicz v. Poland, Application № 43447/19, Judgment of 22 July 2021. *European Court of Human Rights*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-211127.
16. Szwed M. Fixing the Problem of Unlawfully Appointed Judges in Poland in the Light of the ECHR. *Hague Journal on the Rule of Law*. 2023. Vol. 15. P. 353384. DOI: 10.1007/s40803-023-00191-3.
17. Advance Pharma sp. z o.o. v. Poland, Application № 1469/20, Judgment of 3 February 2022. *European Court of Human Rights*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-215388.

18. Grzęda v. Poland [GC], Application № 43572/18, Judgment of 15 March 2022. *European Court of Human Rights*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-216400.
19. Rizcallah C., David E. The Polish Judicial Reforms under the Grand Chamber's Scrutiny: Much Fog About Nothing? A comment of Grzęda v. Poland. *Strasbourg Observers*. 26 May 2022. URL: https://strasbourgobservers.com/2022/05/26/the-polish-judicial-reforms-under-the-grand-chambers-scrutiny-much-fog-about-nothing-a-comment-of-grzeda-v-poland/.
20. Kavala v. Turkey [GC], Application № 28749/18, Judgment of 11 July 2022 (Article 46 § 4 Procedure). *European Court of Human Rights*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-218516.
21. Committee of Ministers refers Kavala v. Turkey case to the European Court of Human Rights. *Council of Europe*. 3 February 2022. URL: https://www.coe.int/en/web/portal/-/committee-of-ministers-refers-kavala-v-turkey-case-to-the-european-court-of-human-rights.
22. Landmark Judgment Against Turkey for Ignoring European Ruling. *Human Rights Watch*. 2022. URL: https://www.hrw.org/news/2022/07/12/landmark-judgment-against-turkey-ignoring-european-ruling.
23. NIT S.R.L. v. the Republic of Moldova [GC], Application № 28470/12, Judgment of 5 April 2022. *European Court of Human Rights*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-216872.
24. Vegotex International S.A. v. Belgium [GC], Application № 49812/09, Judgment of 3 November 2022. *European Court of Human Rights*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-220415.
25. Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland [GC], Application № 53600/20, Judgment of 9 April 2024. *European Court of Human Rights*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-233206.
26. Historic and Unprecedented: The ECtHR Upholds Positive Human Rights Obligations to Mitigate Climate Change. Climate Law Blog. *Columbia Law School Sabin Center for Climate Change Law*. 10 April 2024. URL: https://blogs.law.columbia.edu/climatechange/ 2024/04/10/historic-and-unprecedented-the-ecthr-upholds-positive-human-rights-obligations-to-mitigate-climate-change.
27. Wewerinke-Singh M. Climate Protection Obligations under the European Convention on Human Rights: The KlimaSeniorinnen Judgment. *European Constitutional Law Review*. 2025. № 21(2). Pp. 356-374. DOI:10.1017/S1574019625100576.
28. European Court of Human Rights Rules on the Positive Obligations of Convention States in the Face of the Climate Crisis – Key Takeaways. *Gibson Dunn*. 2024. URL: https://www.gibsondunn.com/european-court-of-human-rights-rules-on-positive-obligations-of-convention-states-in-the-face-of-climate-crisis-key-takeaways/.
29. Ukraine and the Netherlands v. Russia [GC], Applications № 8019/16, 43800/14, 28525/20 and 11055/22, Judgment of 9 July 2025. *European Court of Human Rights*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-244292.
30. Press Q&A: Ukraine and the Netherlands v. Russia, 9 July 2025. *European Court of Human Rights*. Strasbourg, 2025. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/press-q-a-ukraine-netherlands-russia-eng.
31. Sommardal J. Ukraine and the Netherlands v. Russia – A Tour de Force in Applying the Convention as Part of International Law. *ECHR Blog*. 11 July 2025. URL: https://www.echrblog.com/2025/07/ukraine-and-netherlands-v-russia-tour.html.
32. Risini I. Beyond the Fog of War: On the ECtHR's Ukraine, The Netherlands v. Russia judgment on the merits. *Verfassungsblog*. 12 July 2025. URL: https://verfassungsblog.de/beyond-the-fog-of-war/.
33. Khachatryan D. The Judgment in Ukraine and the Netherlands v. Russia: A «Nicaragua Moment» for the ECtHR?. *Strasbourg Observers*. 23 July 2025. URL: https://strasbourgobservers.com/2025/07/23/the-judgment-in-ukraine-and-the-netherlands-v-russia-a-nicaragua-moment-for-the-ecthr.

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Теличко О.А., Рекун В.А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 341.484.1:342.9:323.2
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.31

МЕХАНІЗМ ТИМЧАСОВОГО ЗАХИСТУ В ЄС ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ВІЙНИ В УКРАЇНІ: АНАЛІЗ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ

Тимощук О.Г.,
кандидат юридичних наук, доцент
кафедри конституційного права та теоретико-правових дисциплін
Білоцерківський національний аграрний університет
ORCID: 0000-0003-1714-6957

Тимощук О.Г. Механізм тимчасового захисту в ЄС як інструмент забезпечення прав людини під час війни в Україні: аналіз наукових підходів.

Стаття присвячена дослідженню механізму тимчасового захисту в праві Європейського Союзу як інструменту забезпечення прав людини в умовах збройного конфлікту та масового переміщення населення, спричиненого повномасштабною війною в Україні. Актуальність теми зумовлена безпрецедентними масштабами міграційних процесів, що виникли внаслідок військової агресії рф проти України, а також необхідністю ефективного міжнародно-правового реагування на гуманітарні виклики, пов'язані з вимушеним переміщенням мільйонів громадян. У відповідь на цю кризу Європейський Союз уперше застосував механізм тимчасового захисту, передбачений Директивою Ради ЄС 2001/55/ЕС, що дозволив оперативно надати правовий статус переміщеним особам та забезпечити доступ до основних соціально-економічних прав. Метою дослідження є аналіз правових засад функціонування механізму тимчасового захисту у праві Європейського Союзу та визначення його ролі у системі гарантування прав людини для громадян України, які були змушені залишити територію держави внаслідок воєнних дій. У статті здійснено аналіз наукових підходів до дослідження європейської міграційної політики, правового статусу переміщених осіб, а також особливостей функціонування системи міжнародно-правового захисту прав людини в умовах збройних конфліктів. У результаті дослідження встановлено, що механізм тимчасового захисту є важливим правовим інструментом оперативного реагування на ситуації масового переміщення населення та забезпечує доступ переміщених осіб до базових прав, зокрема права на проживання, працю, медичну допомогу, освіту та соціальний захист. Водночас виявлено низку проблемних аспектів практичної реалізації цього механізму, зокрема нерівномірність соціальних стандартів у різних державах-членах Європейського Союзу, складнощі інтеграції переміщених осіб у національні ринки праці, а також невизначеність довгострокових перспектив правового статусу осіб після завершення режиму тимчасового захисту. Наукова новизна дослідження полягає у комплексному аналізі механізму тимчасового захисту як сучасного інструменту забезпечення прав людини в умовах війни та у формулюванні пропозицій щодо вдосконалення правових механізмів співпраці між Україною та Європейським Союзом у сфері захисту прав громадян України за кордоном. Запропоновано напрями гармонізації національного законодавства України з правом ЄС, удосконалення механізмів моніторингу правового становища громадян України за кордоном, а також формування ефективної державної політики їхньої подальшої реінтеграції після завершення війни.

Ключові слова: тимчасовий захист, права людини, Європейський Союз, українські біженці, вимушене переміщення, війна в Україні, міжнародний захист.

Tymoshchuk O.G. The temporary protection mechanism in the EU as an instrument for ensuring human rights during the war in Ukraine: analysis of scientific approaches.

The article is devoted to the study of the temporary protection mechanism in the law of the European Union as an instrument for ensuring human rights in conditions of armed conflict and mass displacement caused by the full-scale war in Ukraine. The relevance of the research is determined by the unprecedented scale of migration processes resulting from the military aggression of the rf against

Ukraine, as well as by the need for an effective international legal response to humanitarian challenges associated with the forced displacement of millions of citizens. In response to this crisis, the European Union for the first time activated the temporary protection mechanism provided for by Council Directive 2001/55/EC, which enabled the rapid granting of legal status to displaced persons and ensured access to fundamental socio-economic rights. The purpose of the study is to analyze the legal foundations of the temporary protection mechanism within the legal system of the European Union and to determine its role in the system of guaranteeing human rights for Ukrainian citizens who were forced to leave the territory of their state as a result of the war. The article examines scientific approaches to the study of European migration policy, the legal status of displaced persons, and the functioning of the international human rights protection system in situations of armed conflict. The study concludes that the temporary protection mechanism serves as an important legal instrument for responding promptly to situations of mass displacement and provides displaced persons with access to fundamental rights, including the right to residence, employment, medical care, education, and social protection. At the same time, several problematic aspects of the practical implementation of this mechanism have been identified, including disparities in social standards among different EU Member States, difficulties in integrating displaced persons into national labour markets, and uncertainty regarding the long-term legal status of persons after the termination of the temporary protection regime. The scientific novelty of the research lies in a comprehensive analysis of the temporary protection mechanism as a modern instrument for ensuring human rights during wartime and in the development of proposals aimed at improving legal cooperation between Ukraine and the European Union in the field of protecting the rights of Ukrainian citizens abroad. The article proposes directions for harmonizing Ukrainian national legislation with EU law, improving monitoring mechanisms for the legal status of Ukrainian citizens abroad, and forming an effective state policy for their future reintegration after the end of the war.

Key words: temporary protection, human rights, European Union, Ukrainian refugees, forced displacement, war in Ukraine, international protection.

Актуальність теми. Повномасштабна війна в Україні спричинила одну з найбільших міграційних криз у Європі з часів Другої світової війни. Мільйони громадян України були змушені покинути свої домівки та шукати захисту за межами держави. У відповідь на цю ситуацію Європейський Союз уперше в історії активував механізм тимчасового захисту, передбачений Директивою Ради ЄС 2001/55/ЕС про тимчасовий захист [1]. Застосування цього механізму стало важливим інструментом забезпечення базових прав людини для осіб, які рятуються від війни. Тимчасовий захист дозволяє оперативно надати правовий статус значній кількості переміщених осіб без необхідності проходження тривалої процедури отримання статусу біженця. У цих умовах особливої актуальності набуває питання забезпечення ефективних механізмів міжнародно-правового захисту прав людини для осіб, переміщених унаслідок збройного конфлікту. Механізм тимчасового захисту передбачає спрощену процедуру надання правового статусу особам, які масово переміщуються через збройні конфлікти, а також гарантує доступ до основних соціально-економічних прав, включаючи право на проживання, працю, медичну допомогу, освіту та соціальну підтримку. Таким чином, зазначений механізм виступає важливим інструментом забезпечення прав людини та реалізації принципів гуманітарної солідарності між державами-членами Європейського Союзу. Актуальність дослідження зумовлена також необхідністю наукового осмислення ефективності застосування механізму тимчасового захисту в сучасних умовах та визначення його ролі у формуванні європейської системи гарантування прав людини під час воєнних конфліктів.

Метою дослідження є аналіз правових засад механізму тимчасового захисту в праві Європейського Союзу та визначення його ролі як інструменту забезпечення прав людини для громадян України, які були змушені залишити територію держави внаслідок війни.

Аналіз попередніх досліджень. Проблематика захисту прав людини в умовах збройних конфліктів, а також правового регулювання міграційних процесів у межах Європейського Союзу привертає значну увагу як українських, так і зарубіжних науковців. Зокрема, питання європейської міграційної політики, правового статусу біженців та переміщених осіб досліджували такі вчені, як Г. Гудвін-Гілл, С. Пірс, Е. Гільді та інші. В українській правничій науці окремі аспекти захисту прав людини під час війни та імплементації європейських правових стандартів аналізували Мадалиць В.В., Сеник С.В, Клюєва Є.М., Черній Ю.Л., Горецький О.В., Макаров М.В. та інші дослідники. Разом з тим, механізм тимчасового захисту як інструмент оперативного реагування

на масове переміщення населення тривалий час залишався малодослідженим, оскільки до 2022 року він фактично не застосовувався на практиці. Активізація цього механізму у зв'язку з війною в Україні зумовила необхідність комплексного аналізу його правової природи, змісту та практичної ефективності у забезпеченні прав людини.

Механізм тимчасового захисту у праві Європейського Союзу був сформований як спеціальний інструмент оперативного реагування на ситуації масового переміщення осіб, спричинені збройними конфліктами, проявами насильства або системними порушеннями прав людини. Після початку повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України держави-члени Європейського Союзу вперше застосували зазначений механізм, що стало важливим етапом у розвитку європейської політики у сфері міграції та забезпечення прав людини. Запровадження режиму тимчасового захисту щодо громадян України забезпечило надання комплексу базових прав і соціальних гарантій, серед яких: право на законне перебування на території держав-членів Європейського Союзу; право на доступ до ринку праці та здійснення трудової діяльності; право на отримання медичної допомоги; право на освіту для дітей та молоді; доступ до системи соціального забезпечення та житлової підтримки; можливість возз'єднання сім'ї. Надання таких гарантій сприяє забезпеченню належного рівня соціального захисту осіб, які постраждали внаслідок збройного конфлікту, а також створює передумови для їхньої поступової соціальної інтеграції у приймаючих державах. Водночас практична реалізація механізму тимчасового захисту виявила низку проблемних аспектів. Серед них варто виокремити нерівномірність соціальних стандартів та обсягів підтримки у різних державах-членах Європейського Союзу, складнощі інтеграції переміщених осіб на національні ринки праці, а також невизначеність щодо довгострокових перспектив правового статусу осіб після завершення режиму тимчасового захисту. Важливим елементом ефективного функціонування цього механізму є належна координація зусиль між державами-членами Європейського Союзу, міжнародними організаціями та гуманітарними інституціями. Така взаємодія сприяє формуванню комплексної системи підтримки переміщених осіб та забезпечує більш ефективне реагування на гуманітарні виклики, спричинені збройною агресією проти України.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у комплексному дослідженні механізму тимчасового захисту, передбаченого правом Європейського Союзу, як сучасного інструменту забезпечення прав людини в умовах збройного конфлікту та масового переміщення населення, спричиненого Повномасштабним вторгненням Росії в Україну. У межах дослідження здійснено системний аналіз механізму тимчасового захисту, закріпленого у Директиві Ради ЄС 2001/55/ЕС про тимчасовий захист, у контексті забезпечення соціально-економічних і гуманітарних прав громадян України, які вимушено залишили територію держави через війну. Також обґрунтовано роль механізму тимчасового захисту як ефективного правового інструменту оперативного реагування на масове переміщення осіб та забезпечення доступу до основних прав людини, зокрема права на проживання, працю, освіту, медичну допомогу та соціальний захист. Визначено основні проблеми реалізації прав осіб, які перебувають під тимчасовим захистом у державах-членах ЄС, зокрема нерівномірність соціальних гарантій, складнощі інтеграції на ринку праці та невизначеність довгострокового правового статусу переміщених осіб. Запропоновано напрями вдосконалення українського законодавства шляхом гармонізації національної правової системи з правом Європейського Союзу, зокрема через запровадження механізмів моніторингу правового становища громадян України за кордоном, створення державних програм їх реінтеграції після завершення війни та розширення міжнародної співпраці у сфері захисту прав переміщених осіб. Отримані результати сприяють подальшому розвитку наукових підходів до дослідження європейських механізмів захисту прав людини та можуть бути використані у процесі вдосконалення законодавства України у сфері міграційної політики та соціального захисту громадян в умовах воєнного часу.

Виклад основного матеріалу. У межах дослідження тематики механізму тимчасового захисту в Європейському Союзі як інструменту забезпечення прав людини під час війни в Україні важливе значення має аналіз наукових напрацювань сучасних вітчизняних дослідників, які розглядають різні аспекти міжнародно-правового та європейського регулювання захисту переміщених осіб. Так, у дослідженні М.В. Макарова [2, с.115] здійснено комплексний аналіз міжнародно-правових механізмів захисту мігрантів з України в державах Європейського Союзу. Автор приділяє увагу не лише інституційним гарантіям захисту прав людини, передбаченим правом ЄС та міжнародним правом, а й практичним проблемам реалізації відповідних механізмів. Зокрема, дослідник акцентує увагу на колізіях між міжнародними інструментами захисту прав людини та внутрішні-

ми адміністративними процедурами держави походження мігрантів. У статті порушується проблема поновлення паспортних документів українськими громадянами за кордоном, що в окремих випадках може ускладнювати або обмежувати можливість повноцінного використання режиму тимчасового захисту. На думку автора, такі ситуації формують специфічну правову колізію між мобілізаційними процедурами України та міжнародними стандартами гарантування прав людини, що потребує належного нормативного врегулювання та узгодження міждержавних правових механізмів. На основі цього дослідження, вважаю за необхідне зазначити, що ефективність міжнародно-правових механізмів захисту українських мігрантів у державах Європейського Союзу значною мірою залежить не лише від наявності відповідних гарантій у праві ЄС та міжнародному праві, а й від узгодженості цих механізмів із внутрішніми адміністративними процедурами держави походження. Зокрема, проблематика поновлення паспортних документів громадянами України за кордоном може створювати практичні перешкоди для повноцінної реалізації режиму тимчасового захисту. У зв'язку з цим постає необхідність подальшого нормативного врегулювання та узгодження національних і міжнародних правових механізмів з метою забезпечення належного рівня гарантування прав людини.

Проблематика забезпечення прав людини в умовах збройних конфліктів також ґрунтовно розглядається у дослідженні О.В. Горецького [3, с.230], який аналізує співвідношення норм права Європейського Союзу та національного законодавства України у сфері захисту прав людини під час воєнних дій. Узагальнюючи висновки автора, можна зазначити, що механізм тимчасового захисту в Європейському Союзі розглядається як один із ключових інструментів забезпечення прав людини в умовах гуманітарних криз, спричинених збройними конфліктами. Його функціонування спрямоване на оперативне надання базових правових і соціальних гарантій особам, які були змушені залишити територію своєї держави через воєнні дії, а також на забезпечення принципу солідарності між державами-членами ЄС у питаннях прийому та підтримки переміщених осіб. Водночас автор наголошує на необхідності комплексного підходу до гарантування прав людини в умовах війни, що передбачає поєднання міжнародних стандартів, європейських правових механізмів та національного законодавства. Тому вважаю за доцільне відзначити, що механізм тимчасового захисту Європейського Союзу відіграє важливу роль у системі забезпечення прав людини в умовах збройних конфліктів та гуманітарних криз. Його застосування сприяє оперативному наданню базових правових і соціальних гарантій особам, які були змушені залишити територію своєї держави через воєнні дії, а також реалізації принципу солідарності між державами-членами ЄС. Водночас ефективність такого механізму значною мірою залежить від узгодженості міжнародних стандартів, європейських правових інструментів і національного законодавства, що зумовлює необхідність комплексного підходу до захисту прав людини в умовах війни.

Окремі аспекти функціонування механізму тимчасового захисту в Європейському Союзі досліджує Ю.Л. Черній [4, с.487], який аналізує особливості міграційної політики держав-членів ЄС щодо громадян України в умовах повномасштабної війни. З аналізу положень цього дослідження випливає, що механізм тимчасового захисту забезпечує комплексну реалізацію основоположних соціально-економічних прав людини. Зокрема, особи, які отримали відповідний статус, мають право на проживання в державі-члені ЄС, доступ до ринку праці, медичної допомоги, освіти, соціального забезпечення та житла. Таким чином, автор підкреслює, що тимчасовий захист виступає не лише інструментом міграційного управління, а й ефективним засобом гарантування базових прав і свобод людини в умовах збройного конфлікту. Водночас у дослідженні приділяється значна увага практичним аспектам реалізації відповідної політики у різних державах Європейського Союзу. Автор зазначає, що найбільшу кількість громадян України прийняли Німеччина та Польща, що пояснюється як географічними, так і соціально-економічними чинниками. У цих країнах переміщені особи отримали доступ до розширених соціальних гарантій, програм інтеграції, мовної підготовки та можливостей працевлаштування, що сприяє їх поступовій інтеграції у соціально-економічне середовище приймаючих держав. Узагальнюючи наведені положення дослідження Ю.Л. Чернія, вважаю за доцільне відзначити, що механізм тимчасового захисту в Європейському Союзі продемонстрував свою ефективність як інструмент забезпечення базових соціально-економічних прав громадян України, які були змушені залишити територію держави внаслідок збройної агресії. Надання доступу до праці, медичної допомоги, освіти, соціального забезпечення та житла свідчить про комплексний характер цього механізму, який виходить за межі суто міграційного регулювання та виконує важливу правозахисну функцію. Водночас аналіз

практики окремих держав-членів ЄС підтверджує, що ефективність реалізації тимчасового захисту значною мірою залежить від соціально-економічних можливостей приймаючих країн та їхніх інтеграційних політик.

Питання інституційного та нормативного забезпечення захисту прав біженців у країнах Європейського Союзу також розглядають Є.М. Клюєва та Д.В. Любачин, які аналізують особливості функціонування європейської системи притулку [5, с.374]. Автори підкреслюють, що попри формальну гармонізацію законодавства Європейського Союзу у сфері надання притулку, на практиці у функціонуванні цієї системи зберігається значний рівень фрагментації. Держави-члени ЄС зберігають суттєву автономію у реалізації норм права ЄС, що зумовлює різні підходи до оцінки заяв про надання притулку, тривалості процедур та умов перебування шукачів захисту. Узагальнюючи підходи, висловлені Є.М. Клюєвою та Д.В. Любачиним вважаю за доцільне зазначити, що попри наявність спільної нормативної основи європейської системи притулку, її практична реалізація залишається неоднорідною. Значний рівень автономії держав-членів Європейського Союзу у застосуванні відповідних норм зумовлює відмінності у процедурах розгляду заяв про надання притулку, тривалості таких процедур та умовах перебування шукачів захисту. Це свідчить про наявність певної фрагментарності у функціонуванні спільної системи притулку, що потребує подальшого вдосконалення механізмів координації та уніфікації підходів у межах ЄС.

Таким чином, аналіз сучасних наукових досліджень свідчить про зростаючу увагу науковців до проблематики правового забезпечення захисту осіб, які були змушені залишити Україну внаслідок збройної агресії. Водночас більшість досліджень зосереджені на окремих аспектах функціонування європейської системи захисту або на аналізі міжнародно-правових гарантій прав людини, що зумовлює необхідність подальшого комплексного дослідження механізму тимчасового захисту як інструменту забезпечення прав людини в умовах війни в Україні. Узагальнюючи результати аналізу наукових праць зазначених авторів, можна констатувати, що сучасні дослідження приділяють значну увагу різним аспектам правового забезпечення захисту осіб, які були вимушені залишити територію України внаслідок збройної агресії. Науковці розглядають механізм тимчасового захисту як важливий елемент системи гарантування прав людини в умовах гуманітарної кризи, що дозволяє оперативно забезпечити базові соціально-економічні та правові гарантії переміщеним особам [7]. Водночас у науковій літературі акцентується увага на існуванні низки проблем практичної реалізації відповідних механізмів, зокрема колізій між національним законодавством держав, відмінностей у підходах до соціальної підтримки переміщених осіб, а також нерівномірного розподілу міграційного навантаження між державами-членами Європейського Союзу [8, с.123].

Висновки. Механізм тимчасового захисту, запроваджений у праві Європейського Союзу, став важливим правовим інструментом реагування на масове переміщення населення, спричинене повномасштабною війною в Україні. Його застосування дозволило оперативно надати мільйонам громадян України правовий статус у державах-членах ЄС та забезпечити доступ до основних соціально-економічних прав, зокрема права на проживання, працю, освіту, медичну допомогу та соціальний захист. Таким чином, механізм тимчасового захисту продемонстрував свою ефективність як інструмент гарантування базових прав людини в умовах гуманітарної кризи. Проведений аналіз наукових досліджень свідчить про зростання уваги науковців до проблематики правового забезпечення захисту осіб, які були змушені залишити Україну внаслідок збройної агресії. У науковій літературі механізм тимчасового захисту розглядається як важливий елемент системи європейських правових інструментів реагування на масові міграційні процеси, спричинені збройними конфліктами. Водночас дослідники звертають увагу на низку проблем його практичної реалізації, зокрема нерівномірність соціальних стандартів у різних державах-членах Європейського Союзу, складнощі інтеграції переміщених осіб у національні ринки праці, а також невизначеність довгострокових перспектив правового статусу осіб після завершення режиму тимчасового захисту. З урахуванням досвіду функціонування механізму тимчасового захисту в Європейському Союзі доцільним є подальше вдосконалення правових механізмів співпраці між Україною та ЄС у сфері захисту прав громадян України, які перебувають за кордоном. Зокрема, важливим напрямом є гармонізація національного законодавства України з правом Європейського Союзу, розвиток механізмів моніторингу правового та соціального становища громадян України за кордоном, а також формування ефективної державної політики їхньої подальшої реінтеграції після завершення війни. Окремої уваги потребує вдосконалення національного законодавства України з урахуванням

європейського досвіду у сфері тимчасового гуманітарного захисту. Зокрема, доцільним є запровадження у правовій системі України спеціального правового режиму тимчасового гуманітарного захисту для іноземців та осіб без громадянства, які вимушено переміщуються до України внаслідок збройних конфліктів або гуманітарних криз. Такий механізм може бути закріплений шляхом внесення відповідних змін до Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» [9]. Таким чином, подальші наукові дослідження мають бути спрямовані на комплексне вивчення правової природи механізму тимчасового захисту, особливостей його функціонування в умовах сучасних збройних конфліктів, а також на визначення ефективних шляхів удосконалення правових та інституційних механізмів захисту прав осіб, які користуються режимом тимчасового захисту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32001L0055.
2. Макаров М.В. Міжнародно-правовий захист мігрантів з України в державах Європейського Союзу. *Актуальні проблеми держави і права.* 2025. Вип. 108. С. 110–120. DOI https://doi.org/10.32782/apdp.v108.2025.13.
3. Горецький О.В. Права людини в умовах збройних конфліктів в контексті законодавства ЄС та України. *Наукові записки. Серія: Право*. 2025. № 18. С. 230-235. DOI: https://doi.org/10.36550/2522-9230-2025-18-230-235.
4. Черній Ю. Л. Міграційна політика країн Європейського Союзу щодо громадян України в умовах війни в Україні: особливості тимчасового захисту. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. Т. 3, № 6. С.486-492. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.74.
5. Клюєва Є.М., Любачин Д. В. Особливості захисту прав біженців в країнах Європейського Союзу. *Dictum Factum.* 2025. № 2(18). С. 373–381. DOI:10.32703/2663-6352/2025-2-18-373-382.
6. Тимощук О.Г. Правовий механізм адаптації національного законодавства до європейських міжнародно-правових стандартів прав людини. *Аналітично-порівняльне правознавство*. Том 3 № 3. 2025. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.63..
7. Павлова О. Особливості соціальної політики в умовах воєнного стану в Україні. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2023. Т. 26, № 6. С. 122–126. DOI: https://doi.org/10.15421/1723139.
8. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту. Закон України. *Відомості Верховної Ради України*, 2012, №16, ст.146. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17#Text.

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Тимощук О.Г., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.137(477):341.17(4)ЄС:342.7:347.7
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.32

НАЦІОНАЛЬНА ПРОГРАМА АДАПТАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО ПРАВА ЄС ЯК ІМПУЛЬС ДЛЯ ВПРОВАДЖЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ БІЗНЕСУ ТА ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

Токунова А.В.,
кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник
ДУ «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова НАН України»
ORCID: 0000-0002-5870-2473

Токунова А.В. Національна програма адаптації законодавства України до права ЄС як імпульс для впровадження концепції бізнесу та прав людини в Україні.

Статтю присвячено питанням бізнесу та прав людини у зв'язку з реалізацією євроінтеграційних пріоритетів України та активізацією процесів адаптації законодавства країни до права Європейського Союзу, який є постійним прибічником концепції бізнесу та прав людини. Метою статті було з'ясувати потенціал нової Національної програми адаптації законодавства України до права Європейського Союзу (acquis ЄС) для впливу на реалізацію концепцій бізнесу та прав людини та відповідального ведення бізнесу в Україні. Для досягнення поставленої мети було проведено аналіз змісту відповідної програми в розрізі аспектів бізнесу та прав людини та відповідального ведення бізнесу. Також було приділено увагу нещодавнім науковим дослідженням українських та іноземних вчених, які розглядають питання імплементації Керівних принципів ООН з бізнесу і прав людини та інших міжнародних документів, дотичних до відповідних концепцій. Особливий наголос було зроблено на цих питаннях у зв'язку з процесами поглибленого партнерства та приєднання до ЄС. За результатами проведеного дослідження було встановлено, що Національна програма адаптації законодавства України до права Європейського Союзу (acquis ЄС) включає низку завдань та заходів, виконання яких потенційно може надати новий імпульс впровадженню концепцій бізнесу та прав людини та відповідального ведення бізнесу в Україні. Зміст проаналізованого програмного документа підтверджує розповсюджену практику, за якою ЄС не встановлює розгорнутих вимог щодо імплементації, наприклад, Керівних принципів ООН, натомість залишає свободу дій для країн-партнерів. Було рекомендовано забезпечити узгодження виконання цієї програми шляхом її координації з раніше затвердженими стратегічними та програмними документами, які вже увібрали в себе певні пріоритети концепцій бізнесу та прав людини та відповідального ведення бізнесу.

Ключові слова: концепція бізнесу та прав людини, відповідальне ведення бізнесу, адаптація законодавства до права ЄС, Керівні принципи ООН з питань бізнесу та прав людини, європейська інтеграція.

Tokunova A.V. National program for the adaptation of Ukrainian legislation to EU Law as an impetus for the realization of the business and human rights concept in Ukraine.

The article is devoted to issues of business and human rights in connection with the implementation of Ukraine's European integration priorities and the intensification of the processes of adapting the country's legislation to the law of the European Union, which is a constant supporter of the concept of business and human rights. The aim of the article was to explore the potential of the new National Program for the Adaptation of Ukrainian Legislation to the Law of the European Union (EU acquis) to influence the implementation of the concepts of business and human rights and responsible business conduct in Ukraine. To achieve the set goal, an analysis of the relevant program's content was conducted across the aspects of business and human rights and responsible business conduct. Attention was also paid to recent scientific research by Ukrainian and foreign scholars who investigate the implementation of the UN Guiding Principles on Business and Human Rights and other international documents related to relevant concepts. Particular emphasis was placed on these issues in the context of enhanced partnership

and EU accession. According to the results of the study, it was found that the National Program for the Adaptation of Ukrainian Legislation to the Law of the European Union (EU acquis) includes a number of tasks and measures, the implementation of which could potentially provide a new impetus for the realization of the concepts of business and human rights and responsible business conduct in Ukraine. The content of the analyzed programming document confirms the widespread practice in which the EU does not set detailed requirements for implementing, for example, the UN Guiding Principles, but instead leaves partner countries with freedom of action. It was recommended to ensure the coherence of this program's implementation by coordinating it with previously approved strategic and program documents, which have already incorporated certain priorities related to the concepts of business and human rights and responsible business conduct.

Key words: business and human rights concept, responsible business conduct, adaptation of legislation to the EU law, the UN Guiding Principles on Business and Human Rights, European integration.

Постановка проблеми. У поточному році Україна продовжує системну роботу у напрямку створення необхідних умов для вступу держави до Європейського Союзу (далі – ЄС). Так, 1 квітня 2026 року Кабінет Міністрів України затвердив Національну програму адаптації законодавства України до права Європейського Союзу (acquis ЄС) [1] (далі – Програма адаптації законодавства). Зазначена програма є багатостороннім документом, який не тільки містить технічні вимоги, необхідні для забезпечення процесу вступу України до ЄС, але й відображає ставлення на високому політичному рівні до низки стратегічних аспектів, які формують сучасну правову систему ЄС.

Одним з таких аспектів є реалізація концепцій бізнесу та прав людини (далі – БПЛ) та відповідального ведення бізнесу (далі – ВВБ) в ЄС. Україна вже має певні точкові напрацювання у цьому напрямку, однак поки що вони не трансформувалися у системні зміни в національному законодавстві та практиці ведення бізнесу. Враховуючи визначну роль Національної програми адаптації законодавства України до права Європейського Союзу (acquis ЄС) [1] у подальшому розвитку національної правової системи, проведення досліджень щодо зв'язку цього документа із концепціями БПЛ та ВВБ вбачається актуальним.

Метою статті є проведення аналізу Національної програми адаптації законодавства України до права Європейського Союзу (acquis ЄС) та з'ясування її потенціалу вплинути на реалізацію міжнародних концепцій бізнесу та прав людини та відповідального ведення бізнесу в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Закордонні та вітчизняні дослідники та дослідниці, наприклад, C.O'Brien, B. Faracik, I. Higham, Б. Деревянко, І. Конопка, А. Санченко, О. Уварова, В. Устименко та ін., приділяють суттєву увагу тематиці бізнесу та прав людини та відповідального ведення бізнесу, зокрема відносно ситуації в Україні та інших країнах центральної та східної Європи, розробці національних планів дій у сфері бізнесу та прав людини, адаптації національного законодавства до права ЄС та іншим напрямкам.

Виклад основного матеріалу. Економічний і політичний розвиток держави, особливо невеликої, можливий у союзах із іншими державами. Входження нової держави, зокрема України, до складу ЄС можливе після максимально ретельного виконання Керівних принципів ООН з бізнесу і прав людини та інших міжнародних актів, спрямованих на захист громадянських, політичних, економічних, соціальних, екологічних, сімейних, культурних та інших прав. ЄС, попередники якого утворювалися як економічні союзи, велику увагу приділяє захисту економічних прав людини, а також дотриманню різних інших прав людини суб'єктами господарювання [2, с. 28].

Наведене вище бачення В. Устименко та Б. Деревянко щодо проблеми забезпечення захисту з боку держави та поваги бізнесу до прав людини є вкрай актуальним для розбудови правової системи України у відповідній сфері. Слід враховувати, що ЄС докладає суттєвих зусиль на своєму внутрішньому рівні та на міжнародній арені для просування концепцій бізнесу та прав людини та відповідального ведення бізнесу.

При розробці власного законодавства та політик із питань регулювання діяльності бізнесу та у сфері забезпечення захисту та поваги до прав людини, ЄС ґрунтується на Керівних принципах ООН з питань бізнесу та прав людини [3] (далі – Керівні принципи ООН), правових інструментах Організації економічного співробітництва та розвитку (далі – ОЕСР) та Міжнародної організації праці [4]. Однак ЄС не надає повністю готові рішення для держав, які виявили бажання вступити до цієї організації чи спрямовуються на поглиблення партнерства з її членами.

Досліджуючи проблематику умов вступу до таких міжнародних організацій, як ЄС та ОЕСР, I. Higham відзначає, що більшість поточних переговорів щодо вступу до ЄС передбачають певні умови щодо БПЛ, але вони мають вузький обсяг і не охоплюють повний спектр прав людини, не посилаються на міжнародні стандарти прав людини та не залучають повний набір можливих регуляторних інструментів [5, с. 71]. Дійсно, на сьогоднішній питання імплементації Керівних принципів ООН [3], Керівних принципів ОЕСР для багатонаціональних компаній з відповідального ведення бізнесу [6] (далі – Керівні принципи ОЕСР), доєднання до реалізації політик стосовно розробки відповідних національних планів дій чи інших заходів щодо питань БПЛ та ВВБ не включені як окремі умови переговорних процесів.

Тож основна відповідальність щодо повноцінного впровадження концепцій бізнесу та прав людини та відповідального ведення бізнесу залишається саме за країнами, які виявили бажання поглиблювати партнерство у той чи інший спосіб. І важливу роль у цьому контексті відіграють програми адаптації національного законодавства до права ЄС.

Затверджена у квітні Національна програма адаптації законодавства України до права Європейського Союзу (acquis ЄС) [1] є одним із головних елементів процесу вступу до ЄС. Вона містить повний перелік актів права ЄС, які ще не впроваджені в українське законодавство і щодо яких є відповідні рекомендації Єврокомісії. Програма формує інституційну та правову основу для системної реалізації реформ і повного узгодження законодавства України з правом Євросоюзу [7].

Розглядаючи Програму адаптації законодавства у розрізі її потенціалу для впровадження в Україні концепцій БПЛ та ВВБ, у першу чергу слід звернути увагу на розділ 6 «Корпоративне право», яким закріплено ціль 7, спрямовану на імплементацію Директиви Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2024/1760 від 13 червня 2024 р. щодо належної обачності у сфері корпоративної стійкості та про внесення змін до Директиви (ЄС) 2019/1937 та Регламенту (ЄС) 2023/2859 [1] (далі – Директива (ЄС) 2024/1760). У межах зазначеної цілі встановлено низку завдань, які визначають ключові аспекти імплементації директиви в українському законодавстві та подальшої реалізації цих новацій у практиці.

Першим завданням у межах цілі 7 розділ 6 Програми адаптації законодавства визначено розроблення та прийняття Закону України з метою імплементації основних положень Директиви (ЄС) 2024/1760), зокрема щодо: обов'язкової процедури належної обачності (due diligence) у сфері прав людини та навколишнього середовища для визначених категорій компаній; створення ефективних механізмів подання скарг та доступу до правосуддя для постраждалих осіб; визначення повноважень національного наглядового органу для моніторингу та забезпечення виконання вимог [1]. Подальші завдання передбачають створення міжвідомчої групи щодо імплементації Директиви (ЄС) 2024/1760, розроблення та прийняття нормативно-правових актів з метою запровадження низки процедур, спрямованих на реалізацію такого Закону, роботу з підвищення інституційної спроможності у відповідній сфері [1].

У цьому зв'язку слід згадати, що Директива (ЄС) 2024/1760 встановлює правила щодо: (a) зобов'язань компаній щодо фактичного та потенційного негативного впливу на права людини та негативного впливу на навколишнє середовище стосовно їхньої власної діяльності, діяльності їхніх дочірніх компаній та діяльності, що здійснюється їхніми діловими партнерами в ланцюгах діяльності цих компаній; та (b) відповідальності за порушення зобов'язань, зазначених у пункті (a) [8]. Загалом, у розрізі Керівних принципів ООН [3], зазначена директива за своїм змістом є найбільш пов'язаною з другим стовпом – корпоративною відповідальністю поважати права людини, і при цьому містить окремі аспекти, дотичні до першого стовпа – обов'язку держави захищати права людини, а також третього стовпа – забезпечення доступу до засобів правового захисту.

Також важливо відзначити, що у Програмі адаптації законодавства питанням імплементації Директиви (ЄС) 2024/1760 приділено увагу й у положеннях розділу 20 «Підприємництво та промислова політика» [1]. У вступі до відповідного розділу підкреслюється, що для України ця сфера є однією з основних у процесі євроінтеграції та відновлення економіки, де адаптація законодавства до права Європейського Союзу (acquis ЄС) сприятиме створенню передумов для повноцінної інтеграції у внутрішній ринок, розширенню доступу українських підприємств до програм підтримки ЄС, залученню інвестицій, модернізації виробництва та прискоренню структурної трансформації економіки на засадах цифровізації, сталості та інноваційності [1].

У межах першої цілі за розділом 20 Програми адаптації законодавства передбачено завдання з розроблення та внесення на розгляд Кабінету Міністрів України проєкту розпорядження Кабіне-

ту Міністрів України щодо Національного плану дій з відповідального ведення бізнесу з метою забезпечення цілісного та інтегрованого підходу щодо впровадження політики та практик у сфері корпоративної сталості та відповідальності (відповідального ведення бізнесу) та виконання вимог Директиви (ЄС) 2024/1760 [1] (далі – Національний план дій з відповідального ведення бізнесу).

Наведене вище загальне бачення майбутнього впливу від реалізації Програми адаптації законодавства за напрямком підприємництва та промислової політики свідчить про очікування суттєвих внутрішніх і зовнішніх перетворень у сфері бізнесу. Також, виходячи з формулювання наведеного завдання, цілком можливо очікувати, що коло питань відповідного плану дій за своїм змістом має бути значно ширшим за предмет регулювання розглянутого акта права ЄС. Вбачається, що встановлення вищенаведеного завдання з розробки Національного плану дій з відповідального ведення бізнесу слід розглядати як певне свідчення наміру проводити комплексну роботу з імплементації концепцій БПЛ та ВВБ у нашій країні.

Реалізація наведеного підходу відповідатиме пріоритетам ЄС у взаємодії з країнами-партнерами, закріпленим у Плані дій ЄС щодо прав людини та демократії на 2020-2027 роки, яким передбачається просування Керівних принципів ООН щодо бізнесу та прав людини, зокрема шляхом сприяння розробці та впровадженню національних планів дій [9].

Для того, щоб таке вікно можливостей для розвитку проблематики бізнесу та прав людини в національній правовій системі було реалізовано, подальша робота має враховувати наявні політики, програмні та стратегічні документи, які були вже розроблені та пройшли певну експертну оцінку з боку ключових зацікавлених сторін.

Зокрема, йдеться про затверджену у 2021 році Національну стратегію у сфері прав людини [10], серед стратегічних напрямів якої, у Розділі 4, було викладено параграф 16 «Забезпечення дотримання прав людини в процесі ведення господарської діяльності» [10]. Слід відзначити, що проєкт параграфу щодо БПЛ був розроблений та обговорений за участю Урядового уповноваженого з питань гендерної рівності, Федерації роботодавців, Федерації профспілок, бізнес-асоціацій, громадських організацій, ПРООН в Україні та інших зацікавлених сторін. Загалом Міністерство юстиції провело три відкриті обговорення у віртуальному форматі (через COVID-19) для обговорення всіх пропозицій, пов'язаних з розділом щодо БПЛ [11].

Як стратегічну ціль було визначено очікування, що суб'єкти господарювання під час ведення господарської діяльності застосовують підхід, заснований на правах людини; потерпілі від порушень з боку суб'єктів господарювання мають доступ до ефективних засобів правового захисту [10]. Досягнення зазначеної цілі мало ґрунтуватись на імплементації Керівних принципів ООН з питань бізнесу та прав людини та Рекомендації Rec (2016)3 Комітету Міністрів Ради Європи [10].

Однак п'ять років тому на етапі підготовки та затвердження цього стратегічного документа не було закріплено завдання щодо розроблення окремого національного плану дій у сфері бізнесу та прав людини. Проте, чітке визнання Керівних принципів ООН [3] як основи для трансформації законодавства, політик та практики ведення бізнесу є важливим фактором для подальшої розбудови правової системи України.

Висновки. Таким чином, у результаті проведеного дослідження можливо зробити висновок, що нещодавно затверджена Національна програма адаптації законодавства України до права Європейського Союзу (acquis ЄС) має суттєвий потенціал стати підґрунтям для ефективного та успішного впровадження сучасних концепцій бізнесу та прав людини та відповідального ведення бізнесу в Україні.

Для цього необхідно забезпечити комплексну роботу з імплементації відповідних актів права ЄС, враховуючи всю наявну сукупність інструментів міжнародного права та політичних і правових рамок, які створюють сучасну реальність взаємовідносин бізнесу з окремими носіями прав та громадами в Європейському Союзі. Практична реалізація запропонованого підходу можлива шляхом забезпечення всебічної імплементації Керівних принципів ООН з питань бізнесу та прав людини у межах розробки передбаченого програмою Національного плану дій з відповідального ведення бізнесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про затвердження Національної програми адаптації законодавства України до права Європейського Союзу (acquis ЄС): Постанова Кабінету Міністрів України від 01.04.2026, № 438.

URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-natsionalnoi-prohramy-adaptatsii-zakonodavstva-ukrainy-do-prava-t10426.
2. Устименко В., Деревянко Б. Спрямованість нормопроєктування на імплементацію Керівних принципів ООН щодо бізнесу і прав людини: самоаналіз за чеклістом Данського інституту з прав людини. *Економіка та право.* 2025. № 2. С. 24-33. DOI: https://doi.org/10.15407/econlaw.2025.02.024.
3. Guiding Principles on Business and Human Rights: Implementing the United Nations «Protect, Respect and Remedy» Framework: Annex to the Report of the Special Representative of the Secretary General on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises for the 17th Session of the UN Human Rights Council, 21 March 2011, A/HRC/17/31, 27 p. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Business/A-HRC-17-31_AEV.pdf.
4. Business and human rights. *The European External Action Service.* 08.08.2025. URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/business-and-human-rights_en#99060.
5. Higham I. Conditionalities in International Organization Accession Processes: Spreading Business and Human Rights Norms in Central and Eastern Europe?. *Business and Human Rights Journal*. 2024. Vol. 9. C. 54–76. URL: https://doi.org/10.1017/bhj.2023.19.
6. OECD (2023), *OECD Guidelines for Multinational Enterprises on Responsible Business Conduct*, OECD Publishing, Paris, https://doi.org/10.1787/81f92357-en.
7. Служба Віце-прем'єр-міністра України. Уряд схвалив Національну програму адаптації законодавства України до права ЄС. *Урядовий портал*. 2026. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/uriad-skhvalyv-natsionalnu-prohramu-adaptatsii-zakonodavstva-ukrainy-do-prava-ies.
8. Directive (EU) 2024/1760 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 on corporate sustainability due diligence and amending Directive (EU) 2019/1937 and Regulation (EU) 2023/2859 (Consolidated text as of 18 March 2026). URL: EUR-Lex - 02024L1760-20260318 - EN - EUR-Lex.
9. EU Action Plan on Human Rights and Democracy 2020-2027. 2020. URL: https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/documents/2024/Action-Plan-EN_2020-2027.pdf.
10. Про Національну стратегію у сфері прав людини: Указ Президента України від 24.03.2021 року № 119/2021 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text.
11. Ukraine. Available NAPs. *National Action Plans on Business and Human Rights*. 29.12.2024. URL: https://globalnaps.org/country/ukraine/.

Дата першого надходження рукопису до видання: 13.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Токунова А.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

РОЗДІЛ XII. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 341.231.14:616.8
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.33

НЕЙРОПРАВА ЯК ЧЕТВЕРТЕ ПОКОЛІННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ: ДОКТРИНАЛЬНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ

Бєлова М.В.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0003-2077-2342

Бєлова М.В. Нейроправа як четверте покоління прав людини: доктринальне обґрунтування.

Вказується, особливої гостроти набуває питання правового статусу нейроданих, що генеруються інвазивними інтерфейсами. Жоден із законів про захист персональних даних, ухвалених до 2024 року, не містив чіткого врегулювання нейроданих як окремої категорії. Стрімка комерціалізація нейроінтерфейсів випереджає формування належних правових і регуляторних рамок, створюючи умови, за яких найінтимніша інформація, дані про активність мозку, залишається фактично поза правовим захистом.

Стаття присвячена обґрунтуванню нейроправ як нового, четвертого покоління прав людини. На тлі стрімкого розвитку нейронейтехнологій, зокрема інвазивних нейроінтерфейсів і технологій декодування мозкової активності, у статті досліджується питання про нормативну достатність чинної міжнародної системи прав людини. Встановлено, що жоден із чинних міжнародно-правових інструментів не містить адекватного регулювання загроз, що виникають унаслідок технологічного доступу до ментальних процесів людини. Проаналізовано ґенезу нейроправа як міждисциплінарної галузі від введення терміну у 1991 р. і формування МакАртурівської мережі у 2007 р. до конституційної реформи в Чилі (2021) та Модельного закону Латиноамериканського парламенту (2023). Детально розглянуто систему чотирьох нейроправ: право на когнітивну свободу, право на ментальну приватність, право на ментальну цілісність і право на психологічну безперервність. Здійснено критичний аналіз альтернативних позицій про достатність еволютивного тлумачення чинних прав. Обґрунтовано авторську позицію: нейроправа належать до четвертого покоління прав людини як його найспецифічніший субінститут, оскільки їхнім об'єктом є людська суб'єктивність – свідомість як основа особистості і людської гідності. Запропоновано гібридний підхід: розширювальне тлумачення чинних прав як проміжний захід і паралельне закріплення спеціальних нейроправ як довгострокова нормативна мета.

Ключові слова: нейроправа, четверте покоління прав людини, нейротехнологія, ментальна приватність, когнітивна свобода.

Bielova M.V. Neurolaw as the fourth generation of human rights: doctrinal justification.

It is indicated that the issue of the legal status of neurodata generated by invasive interfaces is becoming particularly acute. None of the laws on personal data protection adopted before 2024 contained a clear regulation of neurodata as a separate category. The rapid commercialization of neurointerfaces is outpacing the formation of an appropriate legal and regulatory framework, creating conditions under which the most intimate information, data on brain activity, remains virtually beyond legal protection.

The article is devoted to the doctrinal justification of neurorights as a new, fourth generation of human rights. Against the backdrop of rapid advances in neurotechnology, particularly invasive neural interfaces and brain activity decoding technologies, the article examines whether the current international human rights system is normatively sufficient. It establishes that none of the existing international legal instruments – neither the ICCPR, nor the ECHR, nor the GDPR – contains adequate regulation of the

threats arising from technological access to human mental processes. The article analyses the genesis of neurolaw as an interdisciplinary field, from the introduction of the term in 1991 and the establishment of the MacArthur Network in 2007, to the constitutional reform in Chile (2021) and the Model Law of the Latin American Parliament (2023). The system of four neurorights proposed by M. Ienca and R. Andorno – the right to cognitive liberty, the right to mental privacy, the right to mental integrity, and the right to psychological continuity – is examined in detail. Alternative positions are critically assessed, including N. Hertz's thesis on the sufficiency of evolutive interpretation of existing rights. The authors' position is justified: neurorights belong to the fourth generation of human rights as its most specific sub-institution, since their object is human subjectivity – consciousness as the foundation of personality and human dignity. A hybrid approach is proposed: expansive interpretation of existing rights as an interim measure and the parallel entrenchment of special neurorights as a long-term normative goal.

Key words: neurorights, fourth generation of human rights, neurotechnology, mental privacy, cognitive liberty.

Постановка проблеми. Право завжди відставало від технології. Але якщо у минулих епохах цей розрив вимірювався десятиліттями, то в добу нейронаук і штучного інтелекту він загрожує стати непоборним. Інвазивні нейроінтерфейси здатні зчитувати думки ще до того, як людина їх усвідомить; алгоритми декодування мозкових сигналів відкривають доступ до емоцій, спогадів і намірів; нейромодулятори здатні змінювати переконання і поведінку без відома суб'єкта. Жодна зі статей Загальної декларації прав людини 1948 р. чи ЄКПЛ 1950 р. не передбачала такого розвитку подій.

Інвазивні нейроінтерфейси являють собою клас пристроїв, що передбачають хірургічне імплантування електродів безпосередньо в мозкову тканину та забезпечують безпрецедентну точність у зчитуванні й модуляції нейронної активності [14]. Разом із тим вони пов'язані з задокументованими медичними ризиками: інфекціями, крововиливами, пошкодженням кіркової тканини, а також довгостроковою деградацією імплантів [15]. Переламним моментом у розвитку цього напряму стало 28 січня 2024 року, коли компанія *Neuralink* здійснила перший у світі імплант нейрочіпа *«Telepathy»* людині – 29-річному Ноланду Арбо з квадриплегією; вже за кілька тижнів пацієнт отримав можливість керувати комп'ютерною мишшю силою думки [16]. Характерно, що оскільки дослідження мало статус «першого на людині» і «раннього вивчення можливостей», компанія не була юридично зобов'язана розкривати деталі процедури або доводити її безпечність чи ефективність [16]. Власне, саме це наочно демонструє нам системний дефіцит правового регулювання у цій сфері.

Особливої гостроти набуває питання правового статусу нейроданих, що генеруються інвазивними інтерфейсами. Жоден із законів про захист персональних даних, ухвалених до 2024 року, не містив чіткого врегулювання нейроданих як окремої категорії [17]. Стрімка комерціалізація нейроінтерфейсів випереджає формування належних правових і регуляторних рамок [15], створюючи умови, за яких найінтимніша інформація, дані про активність мозку, залишається фактично поза правовим захистом. Так, зокрема, першими законодавчими відповідями на цей виклик стали закони штатів Колорадо (квітень 2024 р.) і Каліфорнія (вересень 2024 р.), а також Міжамериканська декларація принципів нейронаук, нейротехнологій і прав людини ОАД (2023 р.) та заклик Спеціального доповідача ООН з права на приватність (2025 р.) до всіх держав запровадити спеціальні регуляторні режими для нейротехнологій [18]. Водночас ці ініціативи залишаються фрагментарними й не формують системного міжнародно-правового механізму захисту нейроправ.

Разом з тим генерації прав людини не виникають у вакуумі, вони є відповіддю на конкретні суспільні трансформації. М. Й. Л. Бароні стверджує: ми перебуваємо на порозі Четвертої промислової революції, що характеризується взаємодією так званих руйнівних технологій – біотехнологій, синтетичної біології, нанотехнологій, нейротехнологій та штучного інтелекту, – і що виклики технонауки не можуть бути подолані трьома вже існуючими поколіннями прав людини [9]. Нейротехнологічна революція є самостійним явищем у цьому ряду: вона ставить під загрозу саму людську суб'єктивність – внутрішнє ядро особистості, яке досі вважалося недоступним для зовнішніх втручань.

Слід відзначити, нейротехнологічна революція охоплює дедалі більше, ніж сферу медицини чи нейрореабілітації: завдяки прогресу нейровізуалізації та машинного навчання вона реально інтегрується в сфери розваг, освіти, військової справи та розваги засобів пізнання [2]. Уряди, військові структури та технологічні корпорації вже інвестують мільярди доларів у нейротехнології, що здатні зчитувати або посилювати активність людського мозку, а технологічні пристрої у невір-

них руках створюють нові інструменти експлуатації та маніпулювання людьми [19]. Разом із тим, нейротехнологічна революція має колосальні перспективи для науки, медицини та суспільства загалом: вона відкриває шляхи до лікування нейрологічних хвороб, посилення людських когнітивних здатностей та радикального поліпшення якості життя людей з інвалідністю [20].

Проте саме безпрецедентність нейротехнологічної революції породжує радикальні виклики для системи прав людини. Вперше в історії людства постала реальна можливість декодування або маніпулювання людськими думками за допомогою технологій, що ставить під загрозу ментальну приватність, особистісну ідентичність та вільну волю людини [21]. Чинна система міжнародних прав людини, створена в епоху, коли навіть сама ідея читання чужої думки здавалась науковою фантастикою, не містить достатнього правового інструментарію для протидії цим загрозам [2]. Міжнародна спільнота робить перші кроки до врегулювання: Рекомендація ОЕСР з відповідального інноваційного розвитку нейротехнологій (2019, 2023), Міжамериканська декларація ОАД про принципи нейронаук, нейротехнологій і прав людини (2023), звіт Консультативного комітету З прав людини ООН (2024) та заклик Спеціального доповідача ООН з права на приватність (2025) до всіх держав світу запровадити спеціальні регуляторні режими для нейротехнологій і нейроданих [18].

У доктрині прав людини дискусія про нейроправа набула системного характеру з 2017 р. після публікації основоположної праці М. Іенки та Р. Андорно. Однак ця дискусія не є консенсусною: частина дослідників заперечує необхідність нових прав і пропонує розширювальне тлумачення чинних. Ця полемічна напруга є не слабкістю доктрини нейроправ, а свідченням її теоретичної зрілості і практичної значущості. Пропонована стаття прагне систематизувати аргументи обох сторін і обґрунтувати авторську позицію.

Метою статті є доктринальне обґрунтування нейроправ як нового покоління прав людини, критичний аналіз альтернативних підходів та визначення їхнього місця у системі міжнародного захисту прав людини.

Аналіз останніх досліджень. Теоретичне ядро дослідження утворюють більшою мірою англомовні статті, опубліковані у провідних міжнародних виданнях відкритого доступу: Frontiers in Human Neuroscience, Frontiers in Psychology, Frontiers in Neuroscience, Life Sciences Society and Policy, Neuroethics, EMBO Reports, Digital Health, Cell Reports Medicine та Philosophies. Значна частина праць індексована у базах PubMed Central та SSRN, що забезпечує їх широку доступність і цитованість у міжнародній науковій спільноті.

За географічною приналежністю авторів виокремлюються три центри формування доктрини нейроправа. Перший – Колумбійський університет (США), де зосереджена діяльність NeuroRights Foundation під керівництвом Р. Юсте. Другий – провідні університети Швейцарії, Іспанії, Франції та Нідерландів, де розробляються теоретичні засади нейроправа (М. Іенка, Р. Андорно, Н. Гертц, Е. Гарсія-Лопес). Третій – університети Латинської Америки, передусім Universidad Externado de Colombia (Х. М. Діас Сото, Д. Борбон), що є провідними критиками нормативних підходів до кодифікації нейроправ. Власні праці авторів статті представляють центральноєвропейський вимір дискусії.

Виклад матеріалу дослідження. Людство завжди переживало переломні моменти, коли нові технологічні реалії входили в непримиренну суперечність із наявним правовим порядком, і щоразу правова думка знаходила відповідь, розширюючи горизонти захисту людської особи. Індустріальна революція XIX ст. породила соціальні права, науково-технічна революція другої половини XX ст. – права солідарності й екологічні права. Сьогодні ж нейронаукова та нейротехнологічна революція ставить перед правом принципово нові питання, відповіді на які поки що відсутні у жодному чинному міжнародно-правовому інструменті. Право завжди відставало від технології, але якщо у минулих епохах цей розрив вимірювався десятиліттями, то в добу нейронаук і штучного інтелекту він загрожує стати непоборним – стрімкий розвиток інвазивних нейроінтерфейсів, нейромоніторингу та технологій декодування мозкової активності вже сьогодні відкриває можливість зчитування й маніпулювання думками людини, тоді як інструментарій захисту ментальної приватності, когнітивної свободи та психологічної цілісності особи залишається практично нерозробленим [2; 15; 21].

Концепція поколінь прав людини є однією з найбільш впливових аналітичних схем у теорії прав людини. Її запропонував К. Васак у 1979 р., інспірований девізом Французької революції: перше покоління – права свободи *(liberté)*, охоплює громадянські та політичні права. Друге – права рівності *(égalité)*, соціально-економічні права. Третє – права братерства *(fraternité)*, права

солідарності. Незважаючи на критику цієї концепції за надмірну спрощеність, вона залишається зручним аналітичним інструментом.

Один із дослідників, М.Й.Л. Бароні, здійснив аналіз необхідності четвертого покоління прав людини. Вчений пропонує принципи ідентичності та обережності як референтні цінності четвертого покоління – еквівалентні до ролі, яку відіграють свобода, рівність та братерство у попередніх поколіннях [9]. Там само автор виявляє принципову ваду чинних систем: проблеми з'являються у герметично замкнених відсіках, цифровому і біотехнологічному, без урахування їхньої взаємодії, тоді як нейротехнологія є саме точкою їхнього перетину [9]. М.Н. Мора констатує, що нейрореволюція спонукатиме до переосмислення законодавства про права людини і навіть до створення нових прав, структурно аналогічно до того, що відбулося з генетичними правами [7].

Л. Ньяті у своєму дослідженні права на самотрансформацію і самовдосконалення ставить питання: якщо вдосконалення стане необхідною умовою повноцінної участі у суспільному житті, чи перетвориться доступ до відповідних технологій на соціальне право нового покоління? [13]. Це запитання є ключовим для розуміння принципу рівного доступу до нейровдосконалення – одного з нейроправ, запропонованих NeuroRights Foundation[1]. Дослідниця стверджує: якщо право на самотрансформацію постає як новий вимір прав людини, то відмова визнати нейроправа означала б недопустиму прогалину у захисті найбільш уразливого виміру людської особистості [13].

Дискусія про класифікаційне місце нейроправ у системі поколінь прав людини є однією з найбільш концептуально значущих у сучасній правовій науці. Одні дослідники розглядають нейроправа як складову четвертого покоління – поряд із цифровими правами і правами у сфері генетики, вважаючи їх частиною ширшого феномену «технологічних прав» доби Четвертої промислової революції [9]. Інші, зокрема Н. Гертц, наполягає на їхній настільки радикальній специфіці, що виокремлення у самостійне п'яте покоління видається їм теоретично вмотивованим [10]. Аргументом на користь останньої позиції слугує передусім якісна відмінність об'єкта захисту: якщо цифрові права захищають дані та інформаційну ідентичність особи, а генетичні права – біологічний субстрат її тілесності, то нейроправа звернені до принципово іншої реальності – ментальних процесів, свідомості та несвідомого, тобто того, що конституює саму особистість як таку.

На наш погляд, на сьогодні, найбільш обґрунтованою є все ж таки приналежність нейроправ до четвертого покоління, однак як найспецифічнішого його субінституту, що не розчиняється в суміжних категоріях і не може бути зведений ні до права на приватність, ні до права на тілесну недоторканність, ні до захисту персональних даних. Вирішальним аргументом є характер об'єкта: ним є не тіло, не дані і не соціальні блага, а людська суб'єктивність – свідомість як носій особистості і невід'ємна основа людської гідності. Саме суб'єктивність, за влучним визначенням Н. Гертц, є другою конститутивною рисою природної особи, поруч із тілесністю, і вимагає окремого правового захисту, оскільки людська гідність забороняє будь-яке «опредметнення» людини, тобто ставлення до неї як до об'єкта маніпуляцій, а не суб'єкта [10]. Нейротехнологічні загрози є загрозами саме цій суб'єктивності: вони здатні не просто порушити приватність особи, а деструктурувати саму її особистісну ідентичність – те, що, наприклад, М. Іенка позначає поняттям «психологічна безперервність» [3]. Ця якісна відмінність від усіх попередніх правових викликів і є вирішальним аргументом на користь визнання нейроправ самостійним субінститутом четвертого покоління, а не лише варіацією вже відомих правових категорій.

Визнання нейроправ самостійним субінститутом у системі прав людини, однак, ставить закономірне запитання: чи існує відповідний їм правовий механізм захисту, і якою мірою він інституційно сформований? Відповідь на це запитання потребує звернення до ґенези нейроправа як окремого напряму правової науки і практики – від перших теоретичних розробок до його поступової інституціоналізації у вигляді спеціальних норм, міжнародних документів і національного законодавства.

---

[1] NeuroRights Foundation – міжнародна правозахисна та дослідницька організація, яка спеціалізується на захисті прав людини у зв'язку з розвитком нейротехнологій та штучного інтелекту. Основні напрямки її роботи: етичне використання ШІ (організація зосереджується на тому, щоб новітні розробки, які зчитують або змінюють активність мозку, використовувалися етично); захист когнітивної свободи (просування концепції «нейроправ» (neurorights), які мають захищати недоторканність приватного життя, особисту ідентичність та свободу волі людини від втручання нейротехнологій); вплив на політику (Фонд активно працює над формуванням законів та міжнародних політик для захисту суспільства).

Власне, термін «нейроправо» (neurolaw) вперше ввів Дж. Ш. Тейлор у 1991 р. у статті про роль психологів і юристів у кримінальному судочинстві. А. Петофт та М. Аббасі простежують хронологію: від академічних конференцій 1990-х рр., через заснування МакАртурівської мережі з права і нейронаук у 2007 р. з грантом $10 млн., до нинішнього стану зрілої дисципліни [8]. Е.Р.Д. Мерфі описує нейроправо як міждисциплінарну галузь, що досліджує взаємодії між наукою про мозок, етикою та правовою системою і має власну хронологію, поточний стан і перспективи [6].

В свою чергу, А. Петофт формулює ключову методологічну тезу: нейроправо як міждисциплінарна галузь, що пов'язує мозок і право, відкриває шлях до кращого розуміння людської поведінки з метою її точнішого правового регулювання, а відтак генерує кращу і мудрішу судову, і навіть законодавчу систему [1]. Х.М. Муньос, Е. Гарсія-Лопес та Е. Русконі підтверджують: нейроправо є цінним інструментом як для тих, хто лише починає ознайомлення з цією дисципліною, так і для тих, хто прагне бути в курсі найновіших досліджень [4].

Важливим виміром нейроправа є його значення для кримінального провадження. Х.М. Діас Сото та Д. Борбон виявляють, що деякі застосування нейропрогнозування і детекції брехні у кримінальних провадженнях мають бути заборонені, оскільки є серйозно інвазивними щодо ментальної приватності і суперечать гідності людини [11]. Дослідники також фіксують прийняття Радою ООН з прав людини резолюції A/HRC/51/L.3 щодо нейротехнологій і прав людини, що є першим кроком міжнародного права у цьому напрямі. Е. Гарсія-Лопес та ін. встановлюють, що поняття «нейроправа» виникає з трансляційного знання, що включає право, філософію і нейронауку [5].

Власне вже зараз можемо говорити, що нейроправо пройшло повний інституційний цикл від наукового терміна до нормативного феномену. Те, що ще десятиліття тому здавалося академічною спекуляцією, сьогодні є предметом конституційних реформ і міжнародних нормативно-правових актів.

Систематизація нейроправ, запропонована М. Іенкою та Р. Андорно у 2017 р., виходила з принципової тези: наявна система прав людини є нормативно недостатньою для відповіді на нові питання нейротехнологій. Дослідники виявили чотири нових права (право на когнітивну свободу, право на ментальну приватність, право на ментальну цілісність та право на психологічну безперервність) і зазначили, що кожне з них, хоч і пов'язане з вже існуючими правами, є якісно новим за своїм об'єктом захисту [2]. Розглянемо їх більш детально.

Право на когнітивну свободу М. Іенка визначає як право і свободу контролювати власну свідомість та електрохімічні процеси власного розуму, наголошуючи на його багатовимірності [3]. Н. Гертц, однак, оспорює необхідність цього нового права, стверджуючи, що право на свободу думки за ст. 18 МПГПП і ст. 9 ЄКПЛ може бути послідовно витлумачено як таке, що забезпечує комплексний захист ментальних процесів і даних мозку від нейротехнологічних втручань. Дослідник вважає еволютивне тлумачення чинного права більш переконливим, ніж введення нового права на ментальне самовизначення [10]. На наш погляд, позиція Н. Гертц є важливим нормативним ресурсом, проте недостатнім: еволютивне тлумачення статті 9 ЄКПЛ не може охопити матеріальну цілісність нейральних процесів, оскільки традиційне право на свободу думки захищає лише від їх розголошення, а не від технологічного втручання у самі механізми мислення.

Право на ментальну приватність захищає будь-яку одиницю або сукупність мозкової інформації про особу, зафіксованої нейропристроєм і поширеної в цифровій екосистемі. М. Іенка та Р. Андорно підкреслюють: чинні права на приватність і захист персональних даних є недостатніми, оскільки не враховують якісну різницю між звичайними персональними даними і даними про ментальну діяльність, що відображають саму суб'єктивність людини [2].

Право на ментальну цілісність захищає нейральний субстрат від несанкціонованих змін і пов'язане з поняттям «зловмисного нейрохакінгу»[1]; право на психологічну безперервність захищає тяглість особистої ідентичності від зовнішніх несанкціонованих впливів. Так, Л. Ньяті, вивчаючи трансгуманістичний контекст, вказує, що якщо нейровдосконалення стане умовою участі у суспільному житті, виникає нове право – *право на рівний доступ до ментального вдосконалення* [13], яке пізніше включила *NeuroRights Foundation* у свою класифікацію.

[1] Зловмисний нейрохакінг (malicious neurohacking) – це несанкціонований доступ, перехоплення або маніпулювання даними центральної нервової системи людини через нейротехнологічні пристрої. Головною загрозою є злам інтерфейсів «мозок-комп'ютер» (BCI), медичних імплантів та споживчих нейрогаджетів із метою викрадення думок, зміни поведінки або завдання фізичної шкоди.

Чотири нейроправа утворюють системну єдність захисту т.зв. «ментального суверенітету особи». Позиція вчених про достатність еволютивного тлумачення чинних прав є цінним академічним контраргументом, проте не є достатньою відповіддю на матеріальні загрози нейротехнологій. Саме тому, найбільш переконливим є гібридний підхід: розширювальне тлумачення чинних прав як проміжний захід і паралельне закріплення нових нейроправ як довгострокова нормативна мета.

Перший у світі крок до конституційного закріплення нейроправ зробило Чилі, внісши у квітні 2021 р. поправку до своєї Конституції. Стаття 19 доповнена нормою, яка захищає нейральні дані від несанкціонованого збору, використання або комерціалізації та гарантує неупереджену психологічну активність. Е. Гарсія-Лопес, К. Номбела та Р. Андорно констатують: чилійські законодавці, закріпивши нейроправа в Конституції, фактично вирішили надзвичайно складне питання про те, яким чином відповісти на виклики нейронаук у правовому вимірі [5]. Х М. Діас Сото та Д. Борбон, у свою чергу, відзначають, що резолюція Ради ООН з прав людини A/HRC/51/L.3 щодо нейротехнологій є ще одним підтвердженням міжнародно-правового визнання нейроправ [11].

20 травня 2023 р. Латиноамериканський парламент прийняв Модельний закон про нейроправа[1]. Документ запропонував п’ять нейроправ, зокрема: право на ментальну приватність, право на особисту ідентичність, право на свободу волі, право на рівний доступ до ментального (когнітивного) вдосконалення та захист від алгоритмічної упередженості.

Д. Борбон здійснив детальну критичну рецензію Модельного закону і виявив серйозні теоретичні, концептуальні та наукові проблеми, що ставлять під сумнів доцільність його застосування [12]. Так, зокрема, дослідник критикує надмірну опору на розпливчасті етико-правові концепції, відсутність технічної суворості та невизначеність сфери застосування. Разом із тим, зазначає Д. Борбон, проблема не в ідеї нейроправ як такій, а в конкретному законодавчому втіленні [12]: Модельний закон демонструє, яким нейроправне законодавство не повинно виглядати, але це не означає, що воно взагалі не потрібне.

М.Й.Л. Бароні пропонує принципи ідентичності та обережності як ціннісний фундамент четвертого покоління прав людини: принцип ідентичності захищає людську ідентичність від технологічних загроз, принцип обережності вимагає передбачення ризиків нових технологій до їхнього широкого впровадження [9]. Власне, ці два принципи слугують методологічним стрижнем для оцінювання будь-якого конкретного нейроправного законодавства, і саме з їхньої позиції критика Д. Борбона щодо Модельного закону є найбільш виваженою.

Обґрунтованість нейроправ як нового покоління залежить від доведення того, що чинна система є нормативно недостатньою. М. Іенка та Р. Андорно здійснили детальний аналіз кожного з чотирьох запропонованих нейроправ у зіставленні з чинними гарантіями і дійшли висновку про наявність системних прогалин [2]. Найбільш показовою є ситуація з ментальною приватністю, на думку вчених: право на приватність (ст. 17 МПГПП, ст. 8 ЄКПЛ) і Загальний регламент про захисту даних[2] не враховують якісну різницю між звичайними персональними даними і нейральними даними, що відображають саму суб’єктивність [2].

Н. Гертц, заперечуючи необхідність нових прав, стверджує, що право на свободу думки (ст. 18 МПГПП) може бути витлумачено як таке, що забороняє примусову зміну думок і надмірне стеження, охоплюючи тим самим більшість нейротехнологічних загроз [10]. Дослідник встановлює: еволютивне тлумачення з опорою на доктрину «живого інструменту» ЄСПЛ є більш передбачуваним і системним шляхом захисту, ніж введення нових прав із нечітким змістом. Ця позиція є серйозним академічним викликом: якщо чинне право може бути адаптоване, навіщо нові норми? Відповідь, на наш погляд, полягає у тому, що тлумачення завжди залишає простір для відступів, тоді як спеціальна норма встановлює чіткий нормативний стандарт із конкретними механізмами примусового виконання.

Х.М. Діас Сото та Д. Борбон виявляють принципову загрозу нейропрогнозування у кримінальному провадженні: нейротехнології дозволяють передбачати майбутню злочинну поведінку з

[1] Модельний закон про нейроправа (Model Law on Neurorights) - це законодавча база, розроблена для регулювання нейротехнологій та захисту розумової діяльності й персональних даних людини від втручань. Він встановлює нову категорію фундаментальних прав людини, покликаних адаптувати право до епохи нейронаук.

[2] Загальний регламент про захист даних (англ. *General Data Protection Regulation*, GDPR) – це найсуворіший у світі нормативно-правовий акт Європейського Союзу, який регулює збір, зберігання та обробку персональних даних фізичних осіб. Він набув чинності 25 травня 2018 року і замінив застарілу Директиву про захист даних 1995 року.

використанням нейромаркерів, що відкриває шлях до фактичного покарання за ненавчинені злочини [11]. Ані презумпція невинуватості, ані право на мовчання не адаптовані до цього сценарію. М.Й.Л. Бароні резюмує загальний стан справ: три покоління прав людини виявилися неспроможними адекватно відповісти на виклики цифрової доби, і це вимагає не реформування окремих норм, а системного перегляду нормативної архітектури [9].

Висновки. За результатами проведеного дослідження вважаємо за можливе виокремити наступні висновки.

Нейроправа є закономірним четвертим поколінням прав людини, що виникло як системна відповідь на нейротехнологічну революцію, так само, як перше покоління було відповіддю на абсолютизм, друге – на індустріальний капіталізм, а третє – на колоніальну нерівність. Специфіка нейроправ полягає у принципово новому об'єкті захисту: не тілі, не соціальних благах і не колективній ідентичності, а людській суб'єктивності – свідомості як носієві особистості і невід'ємній основі людської гідності. Саме ця якісна відмінність унеможливлює зведення нейроправ до будь-якої з вже існуючих правових категорій.

Нейроправа належать до четвертого покоління прав людини як його найспецифічніший субінститут, а не утворюють самостійного п'ятого покоління. Аргументи на користь п'ятого покоління недооцінюють функціональний зв'язок нейроправ із ширшим правозахисним дискурсом цифрової доби і принципами ідентичності та обережності, що є ціннісним фундаментом четвертого покоління. Разом із тим нейроправа не розчиняються у суміжних категоріях цифрових чи генетичних прав і потребують окремого нормативного закріплення.

Чинна міжнародна система прав людини є нормативно недостатньою для захисту від нейротехнологічних загроз. Ані право на приватність (ст. 17 МПГПП, ст. 8 ЄКПЛ), ані право на свободу думки (ст. 18 МПГПП, ст. 9 ЄКПЛ), ані чинне законодавство про захист персональних даних (GDPR) не передбачали можливості технологічного декодування і маніпулювання ментальними процесами. Еволютивне тлумачення є цінним проміжним захистом, проте принципово не здатне замінити спеціальну норму з чіткими механізмами примусового виконання.

Система чотирьох нейроправ (право на когнітивну свободу, право на ментальну приватність, право на ментальну цілісність і право на психологічну безперервність) утворює взаємопов'язану єдність захисту «ментального суверенітету особи». Ці права є взаємодоповнювальними: когнітивна свобода є нейрокогнітивним субстратом усіх інших свобод; ментальна приватність захищає нейральні дані від зовнішнього доступу; ментальна цілісність забороняє несанкціоновані зміни нейрального субстрату; психологічна безперервність гарантує тяглість особистісної ідентичності. Жодне з цих прав не є простим дублюванням чинних гарантій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Petoft A. Neurolaw: a brief introduction. Iranian Journal of Neurology. 2015. Vol. 14. No. 1. P. 53–58. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC4395810.Ienca M., Andorno R. Towards new human rights in the age of neuroscience and neurotechnology. *Life Sciences, Society and Policy*. 2017. Vol. 13. Art. 5. DOI: https://doi.org/10.1186/s40504-017-0050-1. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/ PMC5447561.
2. Ienca M. On neurorights. *Frontiers in Human Neuroscience*. 2021. Vol. 15. Art. 701258. DOI: https://doi.org/10.3389/fnhum.2021.701258. URL: https://www.frontiersin.org/journals/ human-neuroscience/articles/10.3389/fnhum.2021.701258/full.
3. Muñoz J. M., García-López E., Rusconi E. Neurolaw: the call for adjusting theory based on scientific results. *Frontiers in Psychology.* 2020. Vol. 11. Art. 582302. DOI: https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.582302. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/ PMC7581676.
4. García-López E., Nombela C., Andorno R. Law and neuroscience: justice as a challenge for neurorights, neurolaw, and forensic psychology. *Frontiers in Psychology*. 2025. DOI: https://doi.org/10.3389/fpsyg.2025.1589869. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/ PMC12141849.
5. Murphy E.R.D. Neurolaw: overview, past, present, future. SSRN Working Paper. 2024. DOI: https://doi.org/10.2139/ssrn.5043358. URL: https://ssrn.com/abstract=5043358.
6. Narváez Mora M. How law and neuroscience became a new field of study. Bioethics Update. 2019. Vol. 5. No. 2. P. 75–88. DOI: https://doi.org/10.1016/j.bioet.2018.10.001.
7. Petoft A., Abbasi M. A historical overview of law and neuroscience: from the emergence of medico-legal discourses to developed neurolaw. *Journal on European History of Law*. 2019. Vol. 10. No. 2. P. 15–33. URL: https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=81263.

8. López Baroni M.J. Fourth generation human rights in view of the Fourth Industrial Revolution. *Philosophies*. 2024. Vol. 9. No. 2. Art. 39. DOI: https://doi.org/10.3390/philosophies9020039. URL: https://www.mdpi.com/2409-9287/9/2/39.
9. Hertz N. Neurorights – Do we Need New Human Rights? A Reconsideration of the Right to Freedom of Thought. *Neuroethics*. 2023. Vol. 16. No. 1. Art. 5. DOI: https://doi.org/10.1007/s12152-022-09511-0. URL: https://link.springer.com/article/10.1007/ s12152-022-09511-0.
10. Díaz Soto J. M., Borbón D. Neurorights vs. neuroprediction and lie detection: the imperative limits to criminal law. *Frontiers in Psychology.* 2022. Vol. 13. Art. 1030439. DOI: https://doi.org/10.3389/ fpsyg.2022.1030439. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/ PMC9801636.
11. Borbón D. What a NeuroRights legislation should not look like: the case of the Latin American Parliament. *Frontiers in Neuroscience*. 2025. Art. 1514338. DOI: https://doi.org/10.3389/fnins.2024.1514338. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/ PMC11739119.
12. Nyathi L. Unveiling the right to self-transformation and self-enhancement: exploring transhumanism and its impact on human rights and the future of humanity. *Deusto Journal of Human Rights*. 2024. No. 13. DOI: https://doi.org/10.18543/djhr.3072.
13. Von Mühlenen E., Chatzidimitriadou Z., Balsiger A. Regulating the Future: Navigating Ethical and Legal Pathways in Brain-Computer Interface Technology. *Sidley Austin LLP Insights*. 2024. URL: https://www.sidley.com/en/insights/publications/2024/04/regulating-the-future-navigating-ethical-and-legal-pathways-in-brain-computer-interface-technology.
14. Armocida B. et al. Ethical imperatives in the commercialization of brain-computer interfaces. *Cell Reports Medicine.* 2025. DOI: https://doi.org/10.1016/j.xcrm.2025.101984. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2667242125001605.
15. Neuralink. Wikipedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Neuralink.
16. Yang H., Jiang L. Regulating neural data processing in the age of BCIs: Ethical concerns and legal approaches. *Digital Health*. 2025. DOI: https://doi.org/10.1177/20552076251326123. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC11951885.
17. Szoszkiewicz Ł., Yuste R. Mental privacy: navigating risks, rights and regulation. *EMBO Reports*. 2025. Vol. 26. No. 14. P. 3469–3473. DOI: https://doi.org/10.1038/s44319-025-00505-6. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC12287510.
18. Yuste R., Genser J., Herrmann S. It's Time for Neuro-Rights. *Horizons*. 2021. No. 18. URL: https://cirsd.org/horizon-article/its-time-for-neuro-rights.
19. Lavazza A., Balconi M., Ienca M. et al. Neuralink's brain-computer interfaces: medical innovations and ethical challenges. *Frontiers in Human Dynamics*. 2025. Vol. 7. Art. 1553905. DOI: https://doi.org/10.3389/fhumd.2025.1553905. URL: https://www.frontiersin.org/journals/human-dynamics/articles/10.3389/fhumd.2025.1553905/full.
20. Farahany N. A. The Battle for Your Brain: Defending the Right to Think Freely in the Age of Neurotechnology. New York: St. Martin's Press, 2023. 304 p.
21. Byelova M., Farcash I.-M., Byelov D., The principle of humanism and its content in the conditions of the formation of the newest social paradigm**.** *European Socio-Legal and Humanitarian Studies*. 2022. Issue 1. p. 30-43. URL: https://ehs-journal.ro.
22. Byelov D., Bielova M. Challenges for children's rights in connection with the development of artificial intelligence. *Visegrad Journal on Human Rights*. Issue 2. 2023. p. 13-18. URL: https://journals.uran.ua/journal-vjhr/article/view/295251.
23. Bielova M., Byelov D. Transhumanism as a legal category**.** *Visegrad Journal on Human Rights*. Issue 6. 2023. p. 6-12. DOI:10.61345/1339-7915.2023.6.1.

Дата першого надходження рукопису до видання: 10.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Бєлова М.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.12
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.34

ПРАВОВИЙ ПОРЯДОК ЯК ФОРМА БУТТЯ ПРАВА В УМОВАХ СОЦІАЛьНОЇ ДИНАМІКИ

Ганчук О.М.,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0002-4985-9647
e-mail: ganchuko92@gmail.com

Ганчук О.М. Правовий порядок як форма буття права в умовах соціальної динаміки.

У статті здійснено комплексний теоретико-методологічний аналіз правового порядку як багатовимірного соціально-правового феномена, що відображає особливий спосіб буття права у системі суспільних відносин. Варто зазначити, що правовий порядок виступає не лише результатом дії правових норм, а й процесом їх реалізації, який формується під впливом об'єктивних і суб'єктивних чинників суспільного розвитку. Разом з тим розкрито взаємозв'язок правового та соціального порядку, акцентовано увагу на їхній взаємній детермінації та ролі у забезпеченні стабільності, інтеграції й безпеки соціуму. Проаналізовано основні підходи до розуміння правопорядку – нормативний і соціоемпіричний, визначено їх евристичний потенціал та методологічні обмеження. Слід зазначити, що абсолютизація будь-якого з підходів призводить до спрощення природи права: або до його відриву від соціальної реальності, або до втрати нормативної специфіки.

Особливу увагу приділено динамічному характеру правового порядку, що проявляється у постійній трансформації правових норм відповідно до змін соціальної структури, інтересів і потреб суспільства. Висвітлено сучасні тенденції розвитку правового регулювання, зокрема процеси децентралізації, зростання ролі недержавних регуляторів і вплив глобалізаційних процесів. Зроблено висновок про необхідність забезпечення балансу між стабільністю правових приписів і їх адаптивністю до реалій суспільного життя як ключової умови ефективності правового порядку.

Також підкреслено значення інституційних механізмів забезпечення правопорядку, зокрема діяльності органів державної влади, судової системи та громадянського суспільства. Визначено, що ефективність правового порядку значною мірою залежить від рівня правової культури, правосвідомості та довіри до права як соціального регулятора, що підсилює ефективність його функціонування, сприяє зміцненню законності та формуванню стійкого демократичного правопорядку.

Ключові слова: правовий порядок, соціальний порядок, правове регулювання, нормативність, соціоемпіричний підхід, динаміка права, реалізація права, глобалізація, соціальні відносини, правова система.

Hanchuk O.M. Legal order as a form of existence of law in conditions of social dynamics.

The article provides a comprehensive theoretical and methodological analysis of legal order as a multidimensional socio-legal phenomenon that reflects a specific mode of existence of law within the system of social relations. It is important to note that legal order is not only the result of the operation of legal norms, but also a process of their implementation, shaped under the influence of both objective and subjective factors of social development. At the same time, the interconnection between legal and social order is explored, with emphasis placed on their mutual determination and their role in ensuring social stability, integration, and security. The main approaches to understanding legal order–normative and socio-empirical–are analyzed, and their heuristic potential as well as methodological limitations are identified. It should be noted that the absolutization of either approach leads to a simplification of the nature of law: either by detaching it from social reality or by losing its normative specificity.

Special attention is given to the dynamic nature of legal order, which manifests itself in the continuous transformation of legal norms in response to changes in the social structure, interests, and needs of society. Contemporary trends in legal regulation are highlighted, in particular processes of decentralization, the growing role of non-state regulators, and the impact of globalization processes. It is concluded that ensuring a balance between the stability of legal prescriptions and their adaptability to social realities is a key condition for the effectiveness of legal order.

The importance of institutional mechanisms for ensuring legal order is also emphasized, including the activities of public authorities, the judiciary, and civil society. It is determined that the effectiveness of legal order largely depends on the level of legal culture, legal awareness, and trust in law as a social regulator. These factors enhance the effectiveness of its functioning, contribute to the strengthening of legality, and support the formation of a stable democratic legal order.

Key words: legal order, social order, legal regulation, normativity, socio-empirical approach, dynamics of law, implementation of law, globalization, social relations, legal system.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток суспільства характеризується високою динамічністю соціальних процесів, ускладненням соціальних зв'язків та зростанням ролі права як основного регулятора суспільних відносин. У цих умовах особливої актуальності набуває проблема розуміння правового порядку як не лише результату дії правових норм, а й процесу їх реалізації у реальному соціальному середовищі. Традиційні підходи до трактування правопорядку, зокрема нормативний, виявляються недостатніми для пояснення сучасних трансформацій права, пов'язаних із глобалізацією, децентралізацією правового регулювання та зростанням ролі недержавних правових інститутів.

Водночас соціоемпіричний підхід, який акцентує увагу на фактичному функціонуванні права, хоча й дозволяє глибше зрозуміти реальні процеси правового життя, не позбавлений ризику нівелювання нормативної специфіки права. У результаті виникає методологічна проблема поєднання нормативного та фактичного аспектів правового порядку, що ускладнює формування цілісного уявлення про його сутність і функції.

Крім того, постійні зміни соціальної структури, інтересів і потреб суспільства зумовлюють необхідність безперервного оновлення правових норм, що, у свою чергу, ставить питання про забезпечення балансу між стабільністю правового регулювання та його адаптивністю. Невирішеність зазначених питань знижує ефективність правового порядку та ускладнює його здатність забезпечувати соціальну стабільність і безпеку.

Отже, існує об'єктивна потреба у комплексному переосмисленні правового порядку як динамічного явища, що поєднує нормативні та соціальні характеристики, а також у визначенні оптимальних підходів до його дослідження в умовах сучасних трансформацій правової реальності.

Метою дослідження є комплексне теоретико-методологічне осмислення правового порядку як динамічного соціально-правового явища, визначення його сутності, структури та функцій у системі суспільних відносин, а також обґрунтування особливостей взаємодії нормативного і соціоемпіричного підходів до його розуміння в умовах сучасних трансформацій правової реальності.

Виклад основного матеріалу. Кожен правовий порядок – це, насамперед, спосіб буття права, його реалізація в системі соціальних відносин і залежностей. Він органічно фіксує в собі як об'єктивні, так і суб'єктивні основи життєдіяльності конкретного суспільного організму. Саме правовий порядок виявляється особливим способом інтеграції соціуму, а також фактором, за допомогою якого суспільство забезпечує залагодження виникаючих соціальних конфліктів легітимними й в своїй основі ненасильницькими методами [1, с. 50]. Трактування вищезгаданої загальноприкладної проблеми онтологічного призначення правового порядку в контексті співвідношення розуміння права як інструменту забезпечення правового порядку, знайшло відображення у працях Е. Хирш. Критикуючи емпіризм американської соціології права, німецький вчений зазначає: «право існує в потоці соціального життя. Як настанова щодо поведінки, воно формується на основі соціологічно встановлюваних і верифікованих постійних і змінних факторів соціальної дійсності».

Право постійно збільшує сферу суспільного впливу, внаслідок чого ставиться більше вимог до правового регулювання [4, с. 68]. Однак право лише тоді виконує свою функцію регулятора суспільних відносин, коли воно виконується в дійсності. Життя норм права полягає не тільки і не стільки в їх наявності, існуванні, скільки у функціонуванні, реалізації. Лише в русі права від можливості до дійсності, при втіленні правових приписів у реальних вчинках і діях людей виявляється його призначення, дієвість і ефективність [6, с. 202]. У зв'язку із цим важливими основами формування правового порядку є не тільки ствердження про єдність права й суспільства, а й відповідно, заклик до постійної корекції писаного права згідно зі змінами в соціальній структурі.

Правовий порядок як метаюридична категорія відображує соціальні, культурні й особистісно-буттєві якості суспільної динаміки. Цілі правового порядку визначаються не тільки (і не

скільки) необхідністю виокремлення чинних і належних державних поліцейських функцій, а й відтворенням об'єктивного змісту виникаючих нових правовідносин, які спочатку називають благоустроєм і благочином, потім добробутом і безпекою, а відтак – соціальним порядком і соціальною безпекою.

Право – інструмент, який слугує для спрямування суспільного розвитку, зміни суспільства та забезпечення правопорядку. У жодній сфері суспільного життя немає зупинки. Постійні зміни життєвих обставин, вимагають нових правових приписів, замінюючи, доповнюючи або змінюючи існуючі норми. Останній факт пояснюється тим, що сучасний розвиток суспільних відносин настільки багатогранний, що у праві неможливо все передбачити, а тим більше закріпити у формальних джерелах. Соціальні проблеми, що вимагають нормативного втручання, невичерпні. Одного разу визначивши деякі правила, правотворець, ґрунтовніше осмислюючи об'єкт регулювання, часто зіштовхується з необхідністю нових, більш детальних, зрозумілих, докладних визначень – аж до опису того, якому суб'єкту, як, в яких умовах необхідно діяти. Звідси – геометрична прогресія зростання кількості нормативного матеріалу, від якого не рятують заходи очищення правового масиву від неактуального матеріалу, що, як правило, супроводжують уведення в дію знову створюваних актів.

Аналізуючи право не як сукупність норм, застосовуваних для розв'язання конкретної задачі, а як живу систему, що постійно розвивається за своїми внутрішніми законами, К. Титьє зауважує, що типово як в міжнародному правовому порядку, так й у внутрішньодержавному відбувається зміна інструментів управління й міжнародна або внутрішньодержавна правова система набуває нові правові рамки за рахунок втрати правової стабільності. «Незважаючи на те, що в більшості підручників з міжнародного права стверджується, що норми можуть бути закріплені тільки у визначених джерелах права, міжнародна спільнота сьогодні багато в чому залежить від правових рішень, які або не вписуються в правову догматику, або роблять це з великими труднощами»[2, с.25].

Правовий порядок не можна розуміти як незмінність і тверду стійкість, як строгу відповідність норми дійсності, належному й існуючому. Правові процеси зумовлені переважно суспільними потребами й інтересами, а також відповідними їм цілями. Саме мета правопорядку повинна, згідно з Р. Паундом, бути особливою турботою і практиків, і теоретиків юриспруденції та соціальної філософії. Взаємозумовленість мети потребами й інтересами соціального організму робить юриста свого роду «соціальним інженером». Тому правовий порядок, на думку відомого представника американської прагматичної школи не може бути ні зрозумілий, і здійснений без зв'язку з тими проблемами, якими живе соціум. І внаслідок цього він динамічний, оскільки проблеми та потреби завжди мінливі.

Враховуючи вищесказане правопорядок можна розглядати як мету правового регулювання, тобто порядок, досягнення якого прагне законодавець та як процес, тобто динаміку правовідносин, їхній розвиток та вдосконалення. У жодній сфері суспільного життя немає зупинки. Сучасний розвиток суспільних відносин настільки багатогранний, що у праві неможливо все передбачити, тим більше, закріпити у формальних джерелах. Соціальні проблеми, що вимагають нормативного втручання, невичерпні. Отже, важливі не тільки твердження про єдність порядку й суспільства, але й заклик до постійної корекції писаного права згідно зі змінами в соціальній структурі.

Усі форми права змінюються тільки під природним впливом змін умов життя соціальних спільнот, які визначають їх існування. В результаті впливу системи норм соціального регулювання на поведінку людей забезпечується соціальний порядок, що відповідає потребам сучасного етапу розвитку суспільства й представляє собою цілісну динамічну систему, елементи якої постають як результат реалізації відповідних видів соціальних норм.

Соціальний порядок не тільки передує в часі юридичним положенням (нормам), а й являє собою також базисну основу, з якої випливають конкретні юридичні приписи [2,с.27]. Зміна правового порядку – дзеркальне відображення зміни (динаміки) фактичних соціальних відносин та зміни права, яке повинно опиратися безпосередньо на соціальну дійсність. Сучасний німецький юрист М. Ребіндер у зв'язку із вищезазначеним стверджує, що не специфічність кожного із представників суспільства відіграє роль, а однорідність їх господарських і суспільних життєвих умов, які сприяють виникненню однорідних правових фактів і тим самим однаковому правовому оформленню. Крім цього, певна частина правової скарбниці належить культурній спадщині поколінь, які віджили, так що кожен новий соціальний союз укладається на основі традиційних форм порядку. При

цьому відбувається постійне пристосування до нових потреб і відносин [8, p. 15]. Старі правові форми повинні вибувати (ausgeschieden), а нові – адаптуватись. Як наслідок, М. Ребіндер приходить до висновку, що факти права, які виникають в окремих місцях, залежно від їх важливості, отримують загальне розповсюдження. Будучи засобом задоволення суспільних і господарських потреб, ці факти стають одним напрямком права, тобто одною організаційною формою всього суспільства. Замість того, щоб обґрунтовувати необхідність суворої регламентації суспільних відносин нормами закону, слід вимагати зворотного – керуватися нормами фактичних життєвих відносин [5, с. 40].

Вивчення соціального порядку – особливе завдання соціології права, яка відрізняється від догматичної юриспруденції, завперш, своїм цілком безпристрасним методом, що базується на спостереженні. Якщо завдання догматики правознавства полягає у вивченні текстів законів, то завдання соціологічного підходу – установити, як ці закони діють в окремих країнах чи в окремих соціальних групах. Подібне спостереження за правовим життям, на думку вченого, має зводитися до збирання, опису й аналізу фактичних даних. Саме використання такої методології приводить до того, що право здатне достойно виконувати функцію соціального контролю, стимулюючи соціальну поведінку людей, повідомляючи інформацію про бажані та шкідливі зразки поведінки.

Разом із тим, заради справедливості, слід зауважити, що абсолютизація цілісного бачення права в аспекті фактичності й нормативності, яке лежить в основі формування соціального порядку може привести до ідеї фактичної відсутності меж між юридичною та соціальною дійсністю норм і правил. Саме останнє дає привід критикам дорікнути у методологічній невиразності і методологічній невизначеності абсолютизації такого підходу. В умовах, коли правопорядок, власне як й саме право, знаходиться в суспільстві, виробляється суспільством і немислиме в аспекті чистої повинності, у відриві від фактів соціального життя, залишається проблематичним питання про те, як поєднати в одному соціологічному сприйнятті нормативний характер права й фактологічний аспект правової поведінки. Оскільки соціологію цікавлять факти, то для нормативності не залишається місця, якщо не припустити тут наявність фактора, який стоїть за нормативністю й впливає на її фактичне здійснення. Така методологічна підстава може бути сприйнята критично, оскільки надто просто назвати фактом усе соціальне право. Так, намагаючись обґрунтувати соціальну детермінованість права, при ототожненні правового порядку із соціальним порядком й зведенні його виключно до соціальних відносин, при такому розумінні можна втратити або знівелювати специфіку окресленого поняття.

Як зазначав професор університету Ерлангена-Нюрнберга, Р. Циппеліус: «правова наука жодним чином не є частиною соціології, а являє собою нормативну науку. Правові судження мають принципово інший зміст – вони не описують, як фактично протікає регулярна людська поведінка, а визначають, як повинна вона протікати, тобто вони мають не дескриптивний, а прескриптивний зміст. Догматична правова наука займається систематичним порядком, викладенням і узагальненням правових норм, діючих у даній правовій спільноті. Її інтерес зосереджений на пошуку «належних усюди» правових суджень та опосередкуванні їх значення й смислу». Такої ж думки дотримувався представник німецької юриспруденції Арнольд Гелен, який писав: «тільки нормативний порядок поведінки створює необхідну достовірність орієнтації і соціальну стабільність. Потреба в правовій надійності, з його погляду, слід доповнити потребою в смисловому орієнтуванні, припускаючи, що людина апріорі потребує схем і догматів для свого орієнтування в мінливому світі [7, s. 78].

Незважаючи на використання деякими правниками-позитивістами відомих аргументів щодо неприйнятності ідей соціодинаміки права та соціоемпіричного підходу до розуміння правового порядку, останнім часом, у юридичній літературі спостерігається зростання чисельності прихильників останнього.

Соціоемпіричний підхід до пізнання правопорядку змушує як правника-теоретика, так і правника-юриста задуматися над таким: обов'язковість права не може бути установлена шляхом простої інтерпретації та систематизації нормативних актів і судових рішень. Правові норми можуть залишитися бездіяльними, тобто без жодного застосування, тоді як застосовувані судами рішення можуть виявитися суперечливими одне щодо одного. Якщо юрист не бере до уваги реальне безпосередньо діюче, гнучке й рухливе право, яке знаходиться в безкінечному розвитку і яке, очевидно, віддільне від своєї соціальної сутності, він наражається на небезпеку створити абстрактне право, повністю відділяючи від існуючого права, найбільш ефективному в даному соціальному середовищі.

Здійснюючи спробу оцінити значення соціоемпіричної моделі правового порядку для пояснення сучасних явищ динамічності та глобалізації права, з-поміж яких особливо істотна децентралізація правових порядків у західних суспільствах, Гюнтер Тойбнер переконував: такі правові регулятори, як професійне й локальне самоуправління, право транснаціональних корпорацій, міжнародні юридичні фірми, розвиваються незалежно від держави та її права, для опису цих регуляторів не підходять терміни й концепції, взяті з традиційної теорії права; ці регулятори будуть отримувати захист політичних інститутів, які, у свою чергу, розвиваються у формах соціальних комунікативних зв'язків і процесів [9, p. 15.].

Висновки. Варто зазначити, що правовий порядок є багатовимірним явищем, що поєднує нормативні та соціальні аспекти. Його сутність полягає не лише у формальному закріпленні правових норм, а передусім у їх реальному функціонуванні в суспільстві. Динамічний характер соціальних процесів обумовлює необхідність постійної адаптації права до нових умов.

Ефективний правовий порядок можливий лише за умови балансу між нормативністю та фактичністю, між стабільністю правових приписів і їх гнучкістю. Врахування соціальної реальності, а також розвиток нових форм правового регулювання є ключовими чинниками забезпечення сучасного правопорядку.

Таким чином, правовий порядок слід розглядати як процес і результат взаємодії права та суспільства, що постійно змінюється і вдосконалюється відповідно до потреб соціального розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Artemov V. M. Pravoporyadok v sovremennom rossiyskom obshchestve: sotsial'no-filosofskiy analiz: dis. … d-ra yurid. nauk: 12.00.01. M., 1999. 353 s.
2. Ганчук О.М. Правовий порядок: ціннісно-інституційний підхід: монографія / О.М. Ганчук. Київ: ТОВ «Август Трейд», 2023. С. 148 –154.
3. Гусарєв С. Д. Гуманізм як основоположення сучасного правового світогляду. *Альманах права*. 2012. № 3. С. 47–50.
4. Ковальський В.С. Охоронна функція права: монографія. К.: Юрінком Інтер, 2010. 336 с.
5. Макаренков О. Правопорядок в умовах відкритого суспільства. Сучасний правопорядок: національний, інтегративний та міжнародний виміри: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 13–14 червня 2008 р.). О., 2008. С. 95–96.
6. Панов М.І., Данильян О.Г., Максимов С.І. Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: монографія. Х.: Право, 2004. 360 с.
7. Gehlen A. Soziologie der Macht. Handwoerterbuch der Sozialwissenschaften. Bd.7. Stuttgart, 1961. S. 77–81.
8. Rechbinder M. Die Begrundung der Rechtssoziologie durch Eugen Erlich / V. Rechbinder. Baden-Baden, 2003. 94 s.
9. Teubner G. Global Bukovina: Legal Pluralism in the World Society. Global Law Without a State. Dartmouth, 1997. P. 3–28.

Дата першого надходження рукопису до видання: 10.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Ганчук О.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.12:572.7
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.35

ГУМАНІЗМ ТА ТРАНСГУМАНІЗМ: ПРАВО І ФІЛОСОФІЯ

Крегул А.М.,
аспірант кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0003-5508-5048

Крегул А.М. Гуманізм та трансгуманізм: право і філософія.

Статтю присвячено дослідженню філософсько-правових засад співвідношення гуманізму та трансгуманізму як концептуальних систем, що визначають сучасний правовий дискурс у сфері прав людини, біоетики та регулювання технологічних перетворень особистості. Гуманізм, сформований у добу Відродження та збагачений ідеями Просвітництва, розглядається як аксіологічний фундамент сучасного права, на якому вибудовано концепцію невідчужуваних прав людини, принцип поваги до гідності особистості та ідею рівності суб'єктів правових відносин. Трансгуманізм, натомість, постає як новітній філософський рух, що не заперечує гуманістичних витоків, а прагне їх радикального переосмислення: він пропонує долання біологічних меж людини засобами генетичних, нанотехнологічних, інформаційних та нейрокогнітивних технологій. У статті досліджуються фундаментальні суперечності між цими двома системами поглядів у правовому вимірі: трансгуманістична концепція вільного вдосконалення особистості за допомогою технологій стикається з традиційним розумінням людської гідності як незмінної та невід'ємної характеристики правового суб'єкта. Розкривається трансформація концепції прав людини під впливом трансгуманістичних ідей, зокрема виникнення нових категорій прав: права на самовдосконалення, права на технологічну трансформацію тіла та свідомості, нейроправ. Аналізується роль міжнародних правових інструментів у регулюванні біотехнологічних перетворень людської природи, зокрема Ов'єдської конвенції Ради Європи, документів ВООЗ щодо редагування геному людини, а також рамкових актів у сфері штучного інтелекту. Обґрунтовується необхідність вироблення нової концептуальної моделі правового регулювання, здатної збалансувати права на свободу технологічного розвитку з гарантіями захисту людської гідності та засадами рівного доступу до технологій удосконалення. Зроблено висновок, що право стоїть перед необхідністю вироблення власного відповіді на виклики трансгуманізму, яка не відкидатиме його ціннісних надбань, але й не консервуватиме архаїчні категорії у відриві від реальних технологічних трансформацій суспільства.

Ключові слова: гуманізм, трансгуманізм, права людини, людська гідність, біоетика, правове регулювання, технологічне вдосконалення людини.

Kregul A.M. Humanism and transhumanism: law and philosophy.

The article is devoted to the study of the philosophical and legal foundations of the relationship between humanism and transhumanism as conceptual systems that determine the contemporary legal discourse on human rights, bioethics, and the regulation of technological transformations of the human person. Humanism, shaped during the Renaissance and enriched by Enlightenment ideas, is considered the axiological foundation of modern law upon which the concept of inalienable human rights, the principle of respect for personal dignity, and the idea of equality of legal subjects have been built. Transhumanism, by contrast, emerges as a novel philosophical movement that does not deny humanistic origins but seeks their radical reinterpretation: it proposes overcoming the biological limitations of the human being through genetic, nanotechnological, informational, and neurocognitive technologies. The article examines the fundamental contradictions between these two worldviews in the legal dimension: the transhumanist concept of free self-enhancement through technology confronts the traditional understanding of human dignity as an immutable and inalienable characteristic of the legal subject. The transformation of the concept of human rights under the influence of transhumanist ideas is revealed, including the emergence of new categories of rights: the right to self-enhancement, the right to

technological transformation of body and consciousness, and neurorights. The role of international legal instruments in regulating biotechnological transformations of human nature is analyzed, particularly the Oviedo Convention of the Council of Europe, WHO documents on human genome editing, and framework acts in the field of artificial intelligence. The necessity of developing a new conceptual model of legal regulation capable of balancing the rights to freedom of technological development with guarantees of human dignity and the principles of equal access to enhancement technologies is substantiated. It is concluded that law faces the need to develop its own response to the challenges of transhumanism – one that neither discards its axiological achievements nor preserves archaic categories detached from the real technological transformations of society.

Key words: humanism, transhumanism, human rights, human dignity, bioethics, legal regulation, technological human enhancement.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень. Стрімкий розвиток біотехнологій, нейронаук та штучного інтелекту поставив перед юридичною наукою питання, які ще кілька десятиліть тому здавалися суто фантастичними: чи збережеться поняття «людина» як правова категорія у своїй традиційній незмінності? Чи здатне право у його нинішньому вигляді захистити особистість у світі технологічно вдосконалених суб'єктів? Трансгуманізм – інтелектуальна і культурна течія, що ствердилась у другій половині XX ст. і набула потужного академічного звучання на початку третього тисячоліття, – виступає не лише як сукупність технологічних прогнозів, а й як самостійна правова і філософська провокація, що вимагає відповіді від сучасної юриспруденції.

Взаємодія гуманізму та трансгуманізму як двох суперечливих, але генетично пов'язаних систем ідей є предметом активних міжнародних досліджень. Так, Л. Ньяті, аналізуючи права на самотрансформацію в контексті трансгуманізму, обґрунтовує, що ця проблема набула правової актуальності і потребує осмислення в рамках концепції прав людини [2]. У своєму дослідженні Ф. Льяно розглядає співвідношення трансгуманізму та людської вразливості, наполягаючи на тому, що проект технологічного гуманізму є лише поверхово сумісним з правами людини [3]. М. Лакалле Норьєґа досліджує, як трансгуманістичні ідеї трансформують підвалини правового порядку, змінюючи поняття людської природи на самовизначення як нову основу прав [1].

Серед досліджень трансгуманістичного правового світогляду виокремлюється робота М. Філіпової, К. Ільєва та Р. Юлєви-Чучулайн, які аналізують вплив трансгуманістичної концепції на сучасне право і законодавство, констатуючи, що прихильники цієї доктрини вважають прийняття нових законів неминучим на тлі технологічного вдосконалення людини як біологічного виду [4]. А.Н. Лекетуш у своїй роботі здійснює порівняльний аналіз гуманізму і трансгуманізму крізь призму поняття гідності людського життя, відстежуючи перехід від античних уявлень про «надлюдину» до сучасних трансгуманістичних ідеалів [5]. Серед досліджень у сфері права та медицини вагомий внесок здійснено Р. Фрідманським та ін., які комплексно розглядають права людини у контексті трансгуманістичної медицини в їх етичних та правових аспектах [11].

Метою статті є аналіз окремих аспектів філософсько-правових взаємовідносин між гуманізмом і трансгуманізмом, визначення впливу трансгуманістичних ідей на сучасний правовий дискурс у сфері прав людини та біоетики, а також обґрунтування засад нової моделі правового регулювання технологічного вдосконалення людини.

Виклад матеріалу дослідження. Насамперед відзначимо, гуманізм у його правовому вимірі – це не просто ідеологічна течія, а системоутворювальний принцип, що пронизує весь архітектоніку сучасного права. Сформований у добу Ренесансу як реакція на теоцентризм Середньовіччя, гуманізм утвердив людину в центрі буття й системи цінностей: її розум, свободу, гідність та право на самоствердження було проголошено вищими за будь-які зовнішні авторитети: церковні, державні чи традиційні.

В академічній літературі гуманізм нерідко визначається як культурний рух, що бере витоки з еволюціоністського і натуралістичного мислення та відстоює технологічне оновлення людського виду [8]. Однак у правовому контексті важливішою є інша ознака гуманізму – його нормативна функція: саме з ідей гідності та рівності людей виростає концепція природних прав, яка згодом знайшла відображення у Загальній декларації прав людини 1948 року, у конституційних каталогах прав більшості держав світу та в міжнародних правозахисних договорах.

А.Н. Лекетуш, аналізуючи витоки поняття «надлюдина» в грецькій філософії, простежує довгий шлях від античного ідеалу вдосконаленої людини, що ґрунтувався на чеснотах і розуму, до

сучасних трансгуманістичних ідеалів, зумовлених технологічними можливостями [5, с. 16]. У цьому зіставленні, на нашу думку, стає цілком очевидним принципово важливий момент: якщо античний гуманізм вдосконалення людини шукав у моральному і духовному розвитку, то сучасний трансгуманізм переносить цю мету саме у технологічну площину.

Правовий гуманізм XVIII–XX ст. отримав нормативне вираження у доктрині природного права та концепції прав людини. Незмінна гідність особистості, що не залежить від жодних соціальних, расових, релігійних чи будь-яких інших характеристик, стала ядром як міжнародного права прав людини, так і більшості сучасних конституцій. Гідність у цьому розумінні є «зустрічною нормою» щодо будь-яких зазіхань, як державних, так і приватних, на автономію особистості [21, с. 302].

Принципово важливим є те, що класичний правовий гуманізм виходив із незмінності людської природи як підстави рівності правових суб'єктів. Саме ця незмінність є метафізичним підґрунтям принципу «рівних прав для всіх людей»: якщо природа людини одна й та сама для всіх, то й права мають бути рівними [21, с. 304]. Трансгуманізм ставить цей постулат під питання, пропонуючи можливість диференціації людей за технологічно набутими здібностями. Тому теоретична суперечка між гуманізмом і трансгуманізмом є водночас практично-правовою суперечкою про засади рівності й недискримінації у праві майбутнього. В той же час, на нашу думку, гуманізм у правовому вимірі виступає скоріше не як статична доктрина, а як динамічна аксіологічна основа, здатна до переосмислення, але лише за умови збереження центрального ядра: непорушності людської гідності та рівності правових суб'єктів незалежно від їхніх природних чи набутих якостей.

Власне термін «трансгуманізм» прийнято пов'язувати з Дж. Гакслі, першим генеральним директором ЮНЕСКО, який у 1957 р. виклав концепцію свідомого технологічного управління еволюцією людини [8]. Як організований інтелектуальний і культурний рух трансгуманізм набув оформлення в кінці XX – на початку XXI ст., втілившись у діяльності організацій на кшталт Humanity+ (H+)[1], публічних дискусіях навколо генетичного редагування, нейро-імплантатів і штучного інтелекту.

Д.М. Лайресков та А. МакКеон, аналізуючи раціональність людського вдосконалення, визначають, що трансгуманізм ставить питання про поліпшення фізичних, когнітивних або емотивних станів людей та людства як виду в цілому [12]. У цьому визначенні відчутний спадок гуманізму: орієнтація на «вдосконалення людини» є спільною для обох систем, однак трансгуманізм радикально змінює інструментарій такого вдосконалення – переносячи його з морального та духовного у технологічний вимір.

М. Філіпова, К. Ільєв та Р. Юлєва-Чучулайн у своєму науковому дослідженні виявляють, що в рамках трансгуманістичного погляду на право цифрові технології справляють відчутний вплив на функціонування всіх сфер суспільного життя, а прихильники цієї доктрини вважають прийняття нових законів неминучим з огляду на вдосконалення людства як біологічного виду [4, с. 28]. Там само автори наголошують на ключовому для правничої науки висновку: «нові елементи *(трансгуманістичного суспільства – А.К.)* потребуватимуть певного правового регулювання в рамках оновлених систем правовідносин» [4, с. 29].

У самому трансгуманізмі є відчутна внутрішня неоднорідність. Т. Освальдо та Н. Роуз розрізняють «технологічний гуманізм», що зберігає орієнтацію на людину як центральний суб'єкт, і більш радикальний «постгуманізм», що ставить під сумнів особливий статус людини як правового суб'єкта [19]. Ця внутрішня різноманітність має принципове значення для права: якщо помірний трансгуманізм може бути інтегрований у гуманістичну правову парадигму, то постгуманізм з його відмовою від антропоцентризму вступає у системне протиріччя з основами сучасного права прав людини.

[1] Humanity Plus (Humanity+) – громадська неурядова організація, яка виступає на підтримку технологій, що розширюють людські можливості у сенсі слова. Організація підтримує дослідження, пов'язані з посиленням інтелекту людини, розвитком її тіла та покращенням якості життя. Основні цілі діяльності організації: підтримувати обговорення та інформування громадськості про нові технології; захищати право окремих осіб у вільних та демократичних суспільствах застосовувати технології, що розширюють людський потенціал; передбачати і пропонувати рішення для потенційних наслідків технологій, що виникають; активно заохочувати та підтримувати розвиток нових технологій, які, як вважається, мають досить ймовірну позитивну вигоду.

Цікаво, С. Бреннан, наприклад, пропонує концепцію «слабкого трансгуманізму», відповідно до якої радикальне вдосконалення людини може досягатися поступово через серію помірних, інкрементальних поліпшень[1] [13, с. 229]. Власне, саме цей підхід є значущим для правової теорії, оскільки він окреслює можливий сценарій нормативного регулювання: поступова адаптація правового інструментарію до нових технологічних реалій без руйнування засадничих правових категорій. Із цього огляду можна стверджувати, що трансгуманізм як правовий феномен є внутрішньо складним і диференційованим. Право не може ставитися до нього як до монолітного явища: воно повинне виробляти нюансовані, диференційовані відповіді на різні аспекти трансгуманістичного проекту – від поміркованих заходів когнітивного вдосконалення до радикального переосмислення правового суб'єкта.

Слід відзначити, центральним вузлом, у якому перетинаються всі розглянуті вище суперечності між гуманістичною традицією і трансгуманістичним проектом, є власне поняття людської гідності. Саме воно слугує тією правовою і філософською константою, навколо якої формуються як аргументи на захист технологічного самовдосконалення людини, так і застереження щодо його меж. Так, якщо у класичному гуманізмі гідність виводиться з незмінної природи людини – її розуму, свободи та моральної автономії [21, с. 305], то трансгуманізм радикально переосмислює це поняття, пов'язуючи гідність не з тим, чим людина є від природи, а з тим, чим вона здатна стати завдяки власному вибору та технологічним можливостям [20, с. 2079]. Це переосмислення не є лише академічною дискусією: воно безпосередньо визначає, яким має бути правовий зміст захисту гідності – чи охороняє право людину від технологічних втручань у її природу, чи, навпаки, забезпечує їй умови для таких втручань як реалізацію автономії. Відповідь на це питання, на нашу думку, є вирішальною для розуміння того, як сучасне конституційне та міжнародне право може і повинне реагувати на виклики трансгуманістичної епохи.

Людська гідність є системоутворювальним поняттям сучасного права прав людини та конституційного права. Її правова функція полягає у встановленні абсолютних меж, які жоден актор, державний чи приватний, не може порушити без правових наслідків. Трансгуманізм ставить перед правом провокаційне запитання: чи зберігається гідність у незмінному вигляді, якщо сама людська природа піддається радикальному технологічному перетворенню?

Б. ван Бірс, аналізуючи співвідношення трансгуманізму та прав людини, встановлює, що трансгуманісти позиціонують свій рух як логічне продовження гуманізму, стверджуючи сумісність технологічного вдосконалення з правами людини і навіть його зумовленість ними [7, с. 246]. Та при детальному аналізі ця сумісність виявляється лише поверховою: трансгуманістичний техно-утопізм, навіть відштовхуючись від прав людини як вихідної точки, ризикує привести до світу, який важко кваліфікувати як утопічний з точки зору гуманістичних стандартів [7, с. 248].

Т. Акпан та його колеги, розглядаючи трансгуманістичні технології крізь призму людської гідності, констатують, що трансгуманізм є філософією, яка перебуває під впливом секулярного гуманізму і виступає за скасування нормативної етики та релігії як ентропійних сил, що стримують зростання людських цивілізацій [8, с. 2359]. У правовому відношенні така позиція є неоднозначною: відмова від нормативної етики як підстави правового регулювання підриває аксіологічну автономію права від технологічного детермінізму.

П.М. Корбі, критично аналізуючи філософські обмеження трансгуманізму, наполягає на тому, що трансгуманістична надія є оманливою, оскільки ґрунтується на хибних припущеннях щодо людської природи [6]. Його аргумент має й правове значення: якщо уявлення про «вдосконалену людину» неминуче є ідеологічно навантаженим, то воно не може слугувати нейтральним критерієм для правового регулювання, так само, як у своїй час расові або євгенічні уявлення про «досконалу людину» призвели до правових катастроф.

В. Страховнік, розглядаючи трансгуманізм і моральне вдосконалення людини, виявляє, що чутливість до моральних причин є фундаментальною особливістю людського морального пізнання, а вдосконалення моральних чеснот технологічними засобами знижувало б цю чутливість і позбавляло би особу автономії та самовизначення [9]. Таке спостереження набуває цілком правового значення у контексті концепції автономії особистості: якщо технологічне вдосконалення

[1] Інкрементальні поліпшення (поступові покращення, інкрементальні інновації) – це метод розвитку, який передбачає внесення багатьох невеликих, послідовних змін до продукту, послуги або процесу, замість одного великого радикального стрибка.

підриває здатність до морального самовизначення, воно вступає у конфлікт з одним із найважливіших засад правової суб'єктності.

Отже, як бачимо, центральна правова проблема співвідношення гуманізму та трансгуманізму полягає у визначенні, чи є людська гідність незмінним і абсолютним онтологічним фактом (як стверджує гуманістична традиція), чи вона є функцією певних атрибутів (розуму, свідомості, моральної суб'єктності), які можуть бути відтворені або вдосконалені технологічно. Власне, від відповіді на це питання й залежить уся архітектура правового регулювання у сфері біотехнологій.

Трансгуманізм породжує не лише теоретичні, а й цілком конкретні правові проблеми в сфері прав людини. Найгостріша з них – питання про виникнення нових прав, необхідних для захисту особистості в епоху технологічних перетворень людської природи. Л. Ньяті виокремлює серед таких прав насамперед право на самотрансформацію та самовдосконалення як право, що може бути обґрунтоване в рамках чинного міжнародного правозахисного каталогу [2, с. 119]. При цьому, дослідниця ставить доволі провокативне запитання: чи може або чи повинно право на технологічне вдосконалення вважатися суб'єктивним правом особи [2, с. 120]?

М. Лакалле Норьєґа, аналізуючи трансгуманістичний вплив на еволюцію прав людини, стверджує, що Декларація 1948 р. не змінилася, але завдяки інтерпретації, здійснюваній судами, поступово модифікувалася антропологічна концепція, що лежить в її основі, і вводилися нові права [1, с. 226]. Це спостереження є ключовим для розуміння механізму трансформації права: не шляхом формальних поправок до нормативних актів, а через інтерпретаційну практику право адаптується до нових реалій.

Особливу увагу правників привертає проблема нейроправ – нового покоління прав, покликаних захистити людський мозок і ментальні стани від технологічних втручань. Р. Фрідманський у своїй науковій статті констатує, що розвиток трансгуманістичних ідей породжує нові етичні, правові та соціальні виклики, зокрема щодо особистої свободи і меж технологічного втручання у тіло та свідомість людини [11, с. 2077]. Власне, концепція нейроправ вже знайшла відображення, зокрема, у Конституції Чилі 2021 р. – по суті першому у світі прикладі конституційного закріплення захисту ментальної цілісності особистості від технологічних маніпуляцій.

С. Герарді та К. Ксінаріс у своєму дослідженні виявляють, що технологічне вдосконалення людини потенційно може радикально змінити суспільство та саме існування людського виду, вимагаючи ретельного розгляду етичних та регуляторних меж. Вчені підкреслюють, що рівний доступ до технологій вдосконалення є ключовою умовою запобігання виникненню «вдосконаленої» і «невдосконаленої» страт[1] суспільства з принципово різним правовим статусом [16].

У цьому контексті варто звернутися також і до аналізу чинного міжнародного правового регулювання. Так, Конвенція Ради Європи про захист прав людини і гідності людини у зв'язку із застосуванням досягнень біології та медицини 1997 р. (Ов'єдська конвенція) встановлює принцип пріоритету інтересів людини над інтересами науки та суспільства, а також забороняє втручання в геном людини з метою внесення спадкових змін. Документи ВООЗ 2021 р. щодо глобального управління редагуванням геному людини відображають, як відзначає Л. Сантос, спільні теми між трансгуманізмом і системою глобального врядування в галузі біомедицини [14, с. 1089].

Отже, можна констатувати, що трансгуманізм стимулює розвиток права прав людини у напрямку появи нових категорій прав і нових механізмів захисту. Право реагує на ці виклики двома способами: через поширювальне тлумачення вже існуючих прав (зокрема права на недоторканність приватного життя, права на охорону здоров'я, права на рівність) та через розроблення нових нормативних категорій (нейроправа, право на когнітивну свободу, право на технологічну нейтральність).

Питання правового регулювання трансгуманістичних практик є одним із найбільш практично значущих у сучасному біоправі. В умовах, коли технологічне вдосконалення людини поступово переходить зі сфери фантастики у сферу медичної та наукової практики, правові системи змушені виробляти конкретні відповіді на конкретні виклики.

Д.М. Лайресков та А. МакКеон розрізняють два ключові аспекти правового регулювання вдосконалення людини: нормативну раціональність для особи, яка підлягає вдосконаленню, та колективні інтереси, що можуть виправдовувати певні заходи вдосконалення [12]. Перший аспект є

[1] У цьому контексті «страти» - це соціологічний термін (від лат. *stratum* - шар, пласт), що означає великі групи людей, які посідають різне становище в соціальній ієрархії (А.К.)

сферою індивідуальних прав та автономії, другий – сферою публічного інтересу та регулювання. Ця дихотомія нагадує класичну правову проблему балансу між свободою і регуляцією.

М. А. Серра, аналізуючи сучасний стан регулювання технологій вдосконалення, пропонує розрізняти між терапевтичним і позатерапевтичним застосуванням таких технологій, підкреслюючи, що технологія вдосконалення прямо спрямована на людей незалежно від наявності будь-якого патологічного або різноманітного стану [17, с. 170]. Ця класифікація є методологічно важливою для правового регулювання: терапевтичне застосування підпадає під систему медичного права, тоді як позатерапевтичне потребує самостійних правових рамок.

О. Ельбек, розглядаючи ризик-медицину та трансгуманізм, характеризує нові розробки в галузі біоінформатики, штучного інтелекту та нанобіотехнологій як такі, що радикально змінять практику медицини і сферу застосування права у найближчі роки [15, с. 325]. Водночас автор попереджає про небезпеку двох крайнощів – «біоконсерватизму» (огульного заперечення технологічного вдосконалення) та «солюціонізму» (некритичного ентузіазму щодо технологічних рішень будь-яких проблем) [15, с. 326].

К. Джерарді та К. Ксінаріс окреслюють чотири ключові виміри правового та етичного регулювання вдосконалення людини: справедливість і рівний доступ, автономія та інформована згода, довготривалі наслідки для суспільства та збереження людської ідентичності [16]. Ці виміри можуть бути трансльовані у конкретні правові принципи: принцип недискримінації у доступі до технологій, принцип поінформованої добровільної згоди, принцип обережності при впровадженні незворотних технологій, принцип збереження мінімального ядра людської ідентичності та гідності.

В. Радун, досліджуючи етичні та суспільні наслідки трансгуманізму в контексті четвертої промислової революції, наголошує на тому, що нові технології ставлять вимоги до адаптації до сучасних реалій і водночас ведуть до трансформацій у людському світогляді, формуючи оновлену систему цінностей [18, с. 29]. У цьому спостереженні виявляється методологічна проблема правового регулювання трансгуманізму: право регулює не лише дії, а й цінності; але якщо самі цінності перебувають у стані трансформації під технологічним тиском, то й правова система потребує ціннісного переосмислення.

Резюмуючи, можна стверджувати, що оптимальна модель правового регулювання трансгуманістичних технологій має бути збалансованою: вона не повинна ні надмірно обмежувати свободу наукового і технологічного розвитку, ні дозволяти такий розвиток без ефективних гарантій захисту людської гідності, рівності і автономії. Власне, цей баланс є завданням не лише законодавця, а й суддів, біоетичних комітетів та міжнародних органів у сфері прав людини.

Висновки. За результатами проведеного дослідження можна сформулювати наступні висновки.

По-перше, гуманізм і трансгуманізм знаходяться у відносинах генетичного споріднення, але аксіологічного протиріччя. Обидві системи орієнтовані на вдосконалення людини, однак гуманізм спирається на незмінну природу людини як підстави рівності та гідності, тоді як трансгуманізм пропонує технологічну зміну цієї природи. Право, яке традиційно будувалося на гуманістичних засадах, змушене переосмислювати власні аксіологічні підстави у відповідь на трансгуманістичний виклик.

По-друге, людська гідність залишається центральним правовим поняттям, яке не може бути скасоване або модифіковане жодними технологічними трансформаціями. Проте зміст цього поняття потребує постійного переосмислення: право має виробити критерії того, яке технологічне втручання в людську природу є сумісним з гідністю, а яке – ні. Ці критерії не можуть бути суто формальними: вони мають спиратися на субстантивне розуміння людини як правового суб'єкта.

По-третє, трансгуманізм стимулює розвиток нових правових категорій і механізмів захисту – нейроправ, права на когнітивну свободу, права на технологічну рівність. Ці нові категорії не відкидають традиційного каталогу прав людини, а доповнюють і конкретизують його стосовно технологічних умов XXI ст. Право реагує на ці виклики як через поширювальне тлумачення чинних норм, так і через розроблення нових нормативних рамок, зокрема у сфері конституційного, медичного та міжнародного права.

По-четверте, ефективна модель правового регулювання технологічного вдосконалення людини має ґрунтуватися на чотирьох ключових принципах: недискримінації у доступі до технологій вдосконалення; поінформованої добровільної згоди; обережності при впровадженні незворотних

технологічних перетворень особистості; збереження мінімального «антропологічного ядра» - тих характеристик людини, відмова від яких є несумісною з концепцією правового суб'єкта та правовою рівністю.

По-п'яте, право не може залишатися пасивним спостерігачем технологічних перетворень людини. Воно повинне активно формувати нормативні відповіді на виклики трансгуманізму, балансуючи між охоронною функцією (захист гідності та рівності) та регулятивно-стимулювальною функцією (забезпечення умов для відповідального наукового і технологічного прогресу). У цьому балансі і полягає сутність права майбутнього в його відносинах із трансгуманізмом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Lacalle Noriega M. Transhumanism and law: from human nature to self-determination as the foundation of human rights. *Cuadernos de Bioética*. 2021. Vol. 32. No. 105. P. 225–235. DOI: https://doi.org/10.30444/CB.100.
2. Nyathi L. Unveiling the right to self-transformation and self-enhancement: exploring transhumanism and its impact on human rights and the future of humanity. *Deusto Journal of Human Rights*. 2024. No. 13. P. 119–147. DOI: https://doi.org/10.18543/djhr.3072.
3. Llano F.H. Transhumanism, vulnerability and human dignity. *Deusto Journal of Human Rights*. 2019. No. 4. P. 39–58. DOI: https://doi.org/10.18543/djhr-4-2019pp39-58.
4. Filipova M., Iliev K., Yuleva-Chuchulayn R. A transhumanist legal worldview: responding to the challenges of time (requirement, or necessity?). *Futurity Economics & Law*. 2021. Vol. 1. No. 1. P. 28–47. DOI: https://doi.org/10.57125/FEL.2021.03.25.5.
5. Lăcătuș A.N. The human life and dignity in a trans-humanist context. Logos Universality Mentality Education Novelty: *Philosophy & Humanistic Sciences.* 2024. Vol. 11. No. 1(Sup1). P. 16–36. DOI: https://doi.org/10.18662/lumenphs/11.1Sup1/77.
6. Corby P.M. An innate despair: the philosophical limitations of transhumanism and its misplaced hope in human enhancement. *Christian Bioethics*. 2024. Vol. 30. No. 3. DOI: https://doi.org/10.1177/00243639241281977. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/ PMC11559535.
7. Van Beers B. A better way of being? Human rights, transhumanism, and the utopian standpoint of man. Utopian Thinking in Law, Politics, Architecture and Technology. Cheltenham: Edward Elgar, 2022. P. 246–266. DOI: https://doi.org/10.4337/9781803921402.00021.
8. Akpan T.M. Transhumanist technologies as enhancers of human nature and its dignity. AI and Ethics. 2024. P. 2357-2365. DOI: https://doi.org/10.1007/s43681-024-00559-7.
9. Strahovnik V., Centa Strahovnik M. Transhumanism, human moral enhancement, and virtues. *Religions*. 2024. Vol. 15. No. 11. DOI: https://doi.org/10.3390/rel15111345.
10. Ranisch R., Sorgner S. L. (Eds.). Post- and Transhumanism: An Introduction. New York: Peter Lang, 2014. URL: https://www.peterlang.com/document/1050193.
11. Fridmanskyy R. M. et al. Human rights in the context of transhumanist medicine: ethical and legal aspects. Wiadomości Lekarskie. 2024. Vol. 77. No. 9. P. 2077–2082. DOI: https://doi.org/10.36740/WLek/195164.
12. Lyreskog D.M., McKeown A. On the (non-)rationality of human enhancement and transhumanism. *Science and Engineering Ethics*. 2022. Vol. 28. No. 6. DOI: https://doi.org/10.1007/s11948-022-00410-4. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/ PMC9626409.
13. Brennan C. Weak transhumanism: moderate enhancement as a non-radical path to radical enhancement. *Theoretical Medicine and Bioethics.* 2023. Vol. 44. No. 3. P. 229–248. DOI: https://doi.org/10.1007/s11017-023-09606-6. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/ PMC10172256.
14. Santos L. Transhumanism and global governance of human genome editing: common themes and implications for bioethics. *Medicina y Ética*. 2023. Vol. 34. No. 4. P. 1089–1163. DOI: https://doi.org/10.36105/mye.2023v34n4.05.
15. Elbek O. Risk medicine and transhumanism. Thoracic Research and Practice. 2023. Vol. 24. No. 6. P. 325–329. DOI: https://doi.org/10.5152/ThoracResPract.2023.23047. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC10724723.
16. Gerardi C., Xinaris C. Beyond human limits: the ethical, social, and regulatory implications of human enhancement. *Frontiers in Medicine*. 2025. Vol. 12. DOI: https://doi.org/10.3389/fmed.2025.1595213. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/ PMC12283604.

17. Serra M.A. Human enhancement and functional diversity: ethical concerns of emerging technologies and transhumanism. *Mètode Science Studies Journal*. 2022. No. 12. P. 169–175. DOI: https://doi.org/10.7203/metode.12.17657. URL: https://www.redalyc.org/journal/5117/511769287027/html.
18. Radun V. Ethical and societal implications of transhumanism and technologies of the fourth industrial revolution. *Social Informatics Journal*. 2023. Vol. 2. No. 2. P. 29–35. DOI: https://doi.org/10.58898/sij.v2i2.29-35.
19. Osborne T., Rose N. Against posthumanism: notes towards an ethopolitics of personhood. *Theory, Culture & Society.* 2024. Vol. 41. No. 3. DOI: https://doi.org/10.1177/02632764231178472.
20. Thomas A. Transhumanism and critical posthumanism. Encyclopaedia of Postdigital Science and Education / Ed. P. Jandrić. Cham: Springer, 2025. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-35469-4_104-1.
21. Громовчук М.В., Бєлов Д.М. Гуманізм як філософсько-правова категорія в умовах формування нової парадигми в праві. *Аналітично-порівняльне право*. №3. 2022. С. 301-310. URL: https://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/265072.
22. Dmytro M. Bielov, Myroslava V. Hromovchuk, Yaroslav V. Hreca, Vasyl V. Tymchak. Essence of somatic human rights in the process of biomedical research. *Wiadomości Lekarskie*. Volume LXXIV, Issue 10, Part 2, October 2021. P. 2663-2668. DOI:10.36740/WLek202110226.

Дата першого надходження рукопису до видання: 11.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Крегул А.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 16:340.12:340.113
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.36

ЛОГІЧНА ТИПОЛОГІЯ ПРАВОВОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ: ПРОЯВИ ТА МЕХАНІЗМИ ПОДОЛАННЯ У ПРАВОЗАСТОСУВАННІ

Крижановська Т.О.,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії
Національний університет «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-6391-6871

Токар Л.В.,
асистент кафедри філософії,
Національний університет «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-0690-4655

Крижановська Т.О., Токар Л.В. Логічна типологія правової невизначеності: прояви та механізми подолання у правозастосуванні.

Актуальність представленої теми зумовлена тим, що перехід від загального нормативного припису до індивідуального правового рішення не є механічною дедукцією, а передбачає складні операції інтерпретації, конкретизації та аргументативного обґрунтування. Метою статті є аналіз проявів різних логічних типів правової невизначеності у правозастосовній діяльності та виявлення механізмів її подолання на матеріалі законодавства і судової практики. Методологічну основу становить логічна реконструкція аргументації, доповнена логіко-семантичним аналізом, формалізованою інтерпретацією та доктринально-практичним підходом. Це дозволяє виявити рівні виникнення невизначеності та способи її трансформації у процесі нормативної конкретизації. У статті показано, що правова невизначеність не є однорідною і проявляється у трьох основних логічних формах: нечіткості меж (vagueness), структурній двозначності (ambiguity) та невизначеності критеріїв оцінки (evaluative indeterminacy). На прикладах судової практики продемонстровано, що кожен із цих типів пов'язаний із різними рівнями логічної структури норми та потребує специфічних механізмів подолання. Зокрема, нечіткість меж долається через прецизифікацію та інтенсіональне уточнення понять; структурна двозначність – через реконструкцію альтернативних синтаксичних інтерпретацій і вибір нормативно прийнятної; невизначеність критеріїв оцінки – через встановлення ієрархії релевантних критеріїв та пріоритетів правового зважування. Наукова новизна полягає у виявленні особливостей прояву різних логічних типів правової невизначеності у правозастосуванні та обґрунтуванні відповідних механізмів її подолання, в межах яких судова практика виступає засобом звуження множини допустимих інтерпретацій. Обґрунтовано, що юридична визначеність не є наперед заданою властивістю норми, а формується у процесі її інтерпретації та застосування. У висновку підкреслюється, що правозастосування слід розглядати як структурований логіко-аргументативний процес, у якому подолання невизначеності здійснюється через відповідні операції конкретизації, що забезпечують обґрунтованість індивідуального правового рішення.

Ключові слова: правова невизначеність, правозастосування, інтерпретація норм права, конкретизація норм права, прецизифікація, нормативне зважування, критерії правової оцінки.

Kryzhanovska T.O., Tokar L.V. Logical typology of legal indeterminacy: manifestations and mechanisms for overcoming it in law enforcement.

The relevance of the presented topic is obusловлена the fact that the transition from a general normative provision to an individual legal decision is not a mechanical deduction, but involves complex operations of interpretation, concretization, and argumentative justification. The aim of the article is to analyze the manifestations of different logical types of legal indeterminacy in law enforcement activity and to identify the mechanisms for overcoming it based on legislation and judicial practice. The methodological foundation consists of the logical reconstruction of argumentation, supplemented by logical-semantic analysis, formalized interpretation, and a doctrinal-practical approach. This makes it possible to identify the levels at which indeterminacy arises and the ways it is transformed in the process of normative concretization. The

article demonstrates that legal indeterminacy is not homogeneous and manifests itself in three main logical forms: vagueness of boundaries (vagueness), structural ambiguity (ambiguity), and evaluative indeterminacy (evaluative indeterminacy). Based on examples from judicial practice, it is shown that each of these types is associated with different levels of the logical structure of a norm and requires specific mechanisms for its resolution. In particular, vagueness is overcome through precisification and intensional clarification of concepts; structural ambiguity through the reconstruction of alternative syntactic interpretations and the selection of a normatively acceptable one; evaluative indeterminacy through establishing a hierarchy of relevant criteria and priorities of legal balancing. The scientific novelty lies in identifying the specific features of the manifestation of different logical types of legal indeterminacy in law enforcement and substantiating the corresponding mechanisms for overcoming it, within which judicial practice acts as a means of narrowing the range of permissible interpretations. It is argued that legal certainty is not a pre-given property of a norm, but is formed in the process of its interpretation and application. The conclusion emphasizes that law enforcement should be understood as a structured logical-argumentative process in which overcoming indeterminacy is achieved through appropriate operations of concretization that ensure the justification of an individual legal decision.

Key words: legal indeterminacy, law enforcement, interpretation of legal norms, concretization of legal norms, precisification, legal balancing, criteria of legal evaluation.

Постановка проблеми. У логічному вимірі правозастосування постає як складний процес реконструкції нормативного змісту в умовах конкретної ситуації. Перехід від загального нормативного висловлювання до індивідуального правового висновку не зводиться до механічної дедукції, оскільки передбачає уточнення інтенсіоналу предикатів, визначення області дії умов, встановлення логічної структури висловлювання та формування критеріїв нормативної релевантності. Інакше кажучи, у правозастосуванні щоразу постає питання не лише про істинність фактичних тверджень, а й про спосіб концептуалізації норми та її логічну конфігурацію. Саме в цій точці правова невизначеність перестає бути абстрактною характеристикою нормативного тексту і набуває операційного статусу, вона визначає можливі моделі тлумачення, впливає на побудову аргументації та окреслює межі допустимих правових висновків. За таких умов постає потреба у чіткому логічному розмежуванні форм правової невизначеності як різних механізмів породження варіативності правового висновку. Теоретичне виокремлення таких механізмів набуває особливого значення у площині правозастосування, де вони функціонують як інструменти інтерпретації, конкретизації та нормативної кваліфікації. Відтак проблематика дослідження полягає у з'ясуванні того, яким чином різні типи правової невизначеності реалізуються у процесі правозастосовної діяльності та які логічні операції забезпечують перехід від структурної невизначеності норми до нормативно обґрунтованого індивідуального рішення.

Метою статті є дослідження того, як різні логічні типи правової невизначеності проявляються у правозастосовній діяльності і які логічні механізми забезпечують її подолання при формуванні індивідуальних правових рішень.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичні підходи до правової невизначеності, включно з концепцією відкритої текстури Г.Л.А. Гарта [21; 22], аналізом нечіткості у працях Т. Ендікотта [18] та логікою допустимих уточнень К. Файна [20], були розглянуті в попередньому дослідженні [див: 14]. Водночас у науковій літературі аналіз практики правозастосування здебільшого здійснюється або в межах галузевих досліджень, або через призму загальних принципів, зокрема принципу правової визначеності [13; 15; 12], без спеціальної логічної реконструкції механізмів подолання невизначеності у судових рішеннях. Недостатньо дослідженим залишається питання про те, яким чином різні логічні типи невизначеності трансформуються в процесі інтерпретації та як це впливає на структуру аргументації й конкретизацію нормативного змісту. Саме ця прогалина зумовлює необхідність аналізу правозастосування як процесу структурованої конкретизації, у якому відбувається звуження множини допустимих інтерпретацій і формування локальної визначеності в межах відкритої текстури права.

Методологічна основа дослідження. Ключовим методом є логічна реконструкція аргументації, за допомогою якої правозастосовні рішення аналізуються як структуровані висловлювальні комплекси, що містять імпліцитні уточнення, інтенсіональні звуження понять та розмежування альтернативних інтерпретацій. Такий підхід дозволяє встановити, на якому логічному рівні виникає невизначеність і яким способом вона трансформується в процесі нормативної конкретизації. У дослідженні також застосовано логіко-семантичний аналіз для виявлення структури предикатів, обсягу й інтенсіоналу понять та сфери дії логічних операторів; метод формалізованої інтерпретації для моделювання альтернативних

прочитань нормативних приписів засобами пропозиційної логіки; доктринально-практичний аналіз для співвіднесення логічної реконструкції з усталеними правозастосовними підходами; порівняльний метод для зіставлення різних моделей конкретизації як можливих «прецизифікацій» у термінах К. Файна [19]. Такий комплекс методів дає змогу розглядати правозастосування не лише як емпіричну діяльність, а як процес формування локальної визначеності в умовах відкритої текстури права.

Виклад основного матеріалу. У попередньому дослідженні було обґрунтовано логічну типологію правової невизначеності, що охоплює нечіткість меж (vagueness), структурну неоднозначність (ambiguity) та невизначеність критеріїв оцінки (evaluative indeterminacy). Ці типи розрізняються за механізмом виникнення та логічним рівнем функціонування: перший пов'язаний із пограничними випадками застосування поняття, другий – із альтернативною структурою значення, третій – із варіативністю нормативного зважування [14, с. 443–444]. Подальший аналіз спрямований на реконструкцію того, яким чином зазначені типи реалізуються у процесі правозастосування та які логічні операції забезпечують перехід від структурної невизначеності норми до конкретизованого правового рішення.

У межах цієї логіки доцільно розпочати з випадків нечіткості меж (vagueness), тобто ситуацій, у яких невизначеність локалізується на рівні обсягу правового поняття та його пограничних застосувань.

У праві численні кваліфікуючі ознаки на кшталт «особливої зухвалості» чи «виняткового цинізму» можуть на перший погляд видаватися прикладами оціночної невизначеності. Проте в багатьох випадках вони функціонують саме як прояв нечіткості меж і питання полягає не у виборі між різними нормативними критеріями, а у встановленні того, чи підпадає конкретна сукупність фактів під обсяг відповідного поняття. Тож, оціночність сама по собі не тотожна оціночній невизначеності, вона може реалізовуватися як нечіткість меж, якщо невизначеність зосереджена на межах застосування предиката. Право фактично насичене такими предикатами, що демонструє його відкриту текстуру у гартівському сенсі як принципову невичерпність умов застосування правила. Завжди можливі такі конфігурації фактів, для яких наявне правило не дає автоматично остаточного рішення. У типових ситуаціях застосування норми формується відносно стабільне «ядро», однак у нетипових виникає зона «півтіні» (penumbra), яка допускає варіативність тлумачення, але не детермінує конкретного висновку без додаткової конкретизації. Г. Гарт пояснює цю ситуацію як неминучий наслідок використання загальних правил для соціального контролю, коли мова правила не здатна наперед охопити всі релевантні варіації майбутніх обставин: «відкрита текстура права означає, що справді існують сфери поведінки, у яких багато що має бути залишено для подальшого вироблення судами або посадовими особами, щоб знайти баланс, з огляду на обставини, між конкуруючими інтересами…» [21, p. 135]. Нечіткість (vagueness) є одним із типів невизначеності, проте вона не обов'язково становить ваду регулювання, певна міра відкритості забезпечує адаптивність права та впливає на сприйняття правозастосування як справедливого й обґрунтованого. У цьому сенсі невизначеність постає не лише як проблема, а як властивість права, укорінена в його природі.

У зв'язку з цим постає методологічне питання: чи слід вважати норму, що містить оціночне поняття, апріорно невизначеною, і чи поширюється нечіткість окремого елемента на норму в цілому? Навіть за наявності оціночного поняття норма зберігає відносно стабільне «ядро», яке забезпечує її загальну юридичну визначеність. Невизначеність у такому разі має радше регулятивний «локальний» характер і проявляється як зона варіативності [20], що відкриває простір для множинності допустимих уточнень та долається в процесі розгляду конкретних справ через інтерпретацію й аргументативну конкретизацію.

Аналіз судової практики Верховного Суду щодо застосування статті 296 КК України «Хуліганство» демонструє, що кваліфікуюча ознака «особлива зухвалість» конкретизується не через єдиний формальний критерій, а через сукупність факторів, які співвідносяться із «грубим порушенням громадського порядку» [1]. У практиці як орієнтири фігурують: супроводження дій насильством, знущанням; знищення або пошкодження майна; зрив масового заходу; тимчасове припинення нормальної діяльності установи чи руху транспорту; уперте та тривале неприведення поведінки до норми. Водночас істотного значення набуває контекстна оцінка того, що саме підсилює зухвалість у конкретній ситуації: тривалість, публічність, демонстративність, ігнорування реакції оточення та, що принципово, протиставлення себе суспільству як смислова вісь оцінки. Для аналізу правової визначеності важливо фіксувати, які фактичні ознаки в конкретному рішенні виконують роль «ядерних», а які – контекстних підсилювачів, а також чи не відбувається підміна одного предиката іншим через змішування різних осей оцінки (наприклад, інтенсивності насильства та публічності або демонстративності).

У цьому контексті продуктивною є позиція Кіта Файна. Різні судові рішення можуть відповідати різним допустимим уточненням нечіткого терміна, таким, що зберігають «ядро» компетентного вживання поняття, але розходяться у пограничних випадках. Концептуально це дозволяє описати, як у межах відкритої текстури судова практика звужує множину прийнятних інтерпретацій, зменшуючи «півтінь» через поступову конкретизацію ядра за допомогою типових кейсів та правових орієнтирів. Прецизифікація постає як спосіб опису таких допустимих уточнень нечіткого предиката. К. Файн наголошує, що для аналізу нечіткості принциповими є три характеристики: «точність», «повнота» та «прийнятність». Роблячи предикати точнішими, ми зберігаємо статус чітких (негранічних) випадків і змінюємо лише статус пограничних; роблячи їх повністю точними, ми усуваємо граничні випадки взагалі, переводячи кожен із них у розряд ясних [20, p. 21]. У правовому контексті це дозволяє розглядати судову практику як механізм поступового звуження множини прийнятних прецизифікацій: зберігаючи «ядро» компетентного вживання, вона відсікає інтерпретації, що руйнують регулятивний сенс норми, і тим самим зменшує «півтінь» через формування типових орієнтирів та усталених правових позицій.

Показовою ілюстрацією гартівського розрізнення «ядра» та «півтіні» є постанова Верховного Суду від 21 лютого 2024 року у справі № 120/1909/23 [6]. Стикаючись із півтіньовим випадком, суд здійснює характерну для відкритої текстури операцію, а саме, інтенсіональне уточнення терміна, тобто додає релевантну ознаку до його змісту, звужуючи обсяг поняття та формуючи локальну визначеність у межах загального правила. У цій справі було розмежовано поняття «сторонній догляд» і «постійний догляд», підкреслено, що вони не є тотожними: перше вказує на суб'єкта надання догляду, тоді як друге – на його темпоральну характеристику. Суд конкретизував зміст «постійного догляду», визначивши його як безперервний догляд, що надається особі, не здатній до самообслуговування, без будь-якого часового обмеження. Таке інтенсіональне посилення призводить до логічно передбачуваного ефекту, – звуження обсягу поняття, коли «постійний догляд» більше не охоплює періодичний або ситуативний догляд «вдома». Відповідно, відсутність у наданих доказах вказівок на систематичність і безперервність догляду виключає кваліфікацію спірної ситуації як такої, що підпадає під уточнений предикат.

Нечіткість меж як структурна неоднозначність виникає не тому, що поняття є неточним і породжує пограничні випадки, а тому, що сама синтаксична організація висловлювання допускає альтернативні способи приписування умов і, відповідно, різні смислові конфігурації.

Показовим є приклад п. 2 ч. 5 ст. 41 Закону України «Про публічні закупівлі», де передбачено, що «збільшення ціни за одиницю товару до 10 % пропорційно збільшенню ціни такого товару на ринку у разі коливання ціни такого товару на ринку за умови, що така зміна не призведе до збільшення суми, визначеної в договорі про закупівлю, – не частіше ніж один раз на 90 днів…». Обмеження щодо строків зміни ціни не застосовується у випадках зміни умов договору щодо бензину, дизельного пального, природного газу та електричної енергії [4]. Практика застосування цієї норми виявила невизначеність сфери дії обмежуючого оператора: чи слід розуміти його як ліміт кожної окремої зміни, що допускає багаторазове підвищення на 10 % (із потенційним перевищенням цього показника в сукупності), чи як ліміт сукупного результату, тобто загальне підвищення ціни за одиницю товару протягом дії договору не може перевищувати 10 % від початкової договірної ціни. Колізію тлумачення фіксують і в аналітичних джерелах [16]. Водночас аналіз змісту норми показує, що не всі формально можливі прочитання є однаково прийнятними. Якщо тлумачити обмеження як дозвіл щоразу підвищувати ціну на 10 %, його можна обійти через послідовні зміни, внаслідок чого воно фактично втрачає регулятивну функцію ліміту. У термінах К. Файна це дозволяє говорити про пенумбральні зв'язки та півтіньові істини (penumbral truths) [20, p. 275], у «півтіні» не кожна логічно можлива інтерпретація є допустимою, оскільки частина з них руйнує нормативну мету правила. Отже, йдеться не просто про варіативність тлумачення, а про межі прийнятних уточнень у межах компетентного вживання. Подолання структурної двозначності відбулося шляхом судової конкретизації. Велика Палата Верховного Суду у постанові від 24.01.2024 року у справі № 922/2321/22 сформулювала підхід, за яким ціна за одиницю товару не може бути збільшена більш ніж на 10 % від ціни, визначеної сторонами в договорі за результатами процедури закупівлі, незалежно від кількості та строків зміни ціни [7]. Водночас у цій справі було висловлено окрему думку суддів, що підтверджує наявність конкуренції інтерпретацій і чутливість питання до аргументації правової визначеності [10].

Структурна двозначність може виникати й через граматичну прив'язку уточнювальної умови до родового терміна. Це демонструє приклад із ст. 266 Податкового кодексу України, де не є об'єктом оподаткування об'єкти житлової нерухомості, що належать багатодітним або прийомним сім'ям, у яких виховується п'ять та більше дітей [2]. Позначимо:

A – нерухомість належить багатодітній сім'ї;

B – нерухомість належить прийомній сім'ї;

C – у сім'ї виховується п'ять та більше дітей.

Позивач, який має статус багатодітної родини, фактично інтерпретував норму як A ∨ (B ∧ C), тобто застосував умову C лише до прийомної сім'ї. Ключове питання полягає в тому, до чого саме відноситься умова C. Граматично зворот «у яких…» відноситься до слова «сім'ям», а отже, C має поширюватися на обидві альтернативи. Проте альтернативне прочитання, за яким C приєднується лише до B, також є синтаксично можливим. Суд визнав таке трактування помилковим і зазначив, що сполучник «або» означає вибір із переліку сімей (багатодітної або прийомної), однак за обов'язкової умови виховання п'яти та більше дітей [11]. Логічно це відповідає формулі (A ∨ B) ∧ C, яка далі коректно розкладається за дистрибутивним законом: ((A ∨ B) ∧ C) ≡ (A ∧ C) ∨ (B ∧ C). У цьому випадку джерело невизначеності локалізується не в нечіткості меж поняття, а саме в альтернативній структурі висловлювання, тобто у сфері ambiguity як структурної двозначності.

Окремим джерелом невизначеності є нормативна неузгодженість критеріїв у різних правових контекстах, коли один і той самий лексичний маркер набуває різної юридичної ваги залежно від того, які саме умови визнаються релевантними для правової оцінки. Йдеться не про нечіткість меж поняття, а про невизначеність критеріїв, за якими здійснюється нормативне зважування та встановлюється юридичне значення відповідного факту.

Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду у постанові від 07.11.2024 року у справі № 340/2502/23 зафіксував принципово важливе для логічного аналізу розмежування поняття «статус багатодітної сім'ї» (як формальної правової кваліфікації) та поняття «утримання трьох і більше дітей віком до 18 років» (як матеріального критерію для надання відстрочки) [9]. Суд прямо зазначив, що наявність статусу багатодітної сім'ї сама по собі не є достатньою підставою для позитивної правової оцінки, якщо не встановлено факту утримання саме трьох і більше дітей віком до 18 років. Тож, невизначеність виникає не через розмитість значення терміна, а через конкуренцію критеріїв оцінки: що саме є визначальним – формальний статус чи фактичне утримання. Судове рішення у цьому випадку не уточнює меж поняття, а встановлює ієрархію нормативних критеріїв, фіксуючи, який із них має пріоритет у структурі правового зважування.

Подібна логіка простежується й у мобілізаційних спорах, де відкритотекстурна зона трансформується у невизначеність критеріїв доведення. Закон встановлює матеріальний критерій – «факт утримання», тоді як адміністративна практика намагається замінити його формальним індикатором, фактично ототожнюючи утримання з біологічним батьківством. Одеський окружний адміністративний суд у рішенні від 05.11.2025 р. у справі № 420/11160/25 зафіксував таку підміну. Пункт 3 ч. 1 ст. 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» [3] визначає підставу для відстрочки як факт утримання трьох і більше дітей. Водночас ТЦК та СП, посилаючись на Порядок, затверджений постановою КМУ № 560 [5], вимагали подання свідоцтв про народження із зазначенням батьківства військовозобов'язаного, тим самим вводячи додатковий критерій – «біологічний батько», якого Закон не містить. Суд прямо вказав, що «із буквального аналізу приписів Закону вбачається, що законодавець не пов'язав право на відстрочку … з перебуванням на утриманні виключно біологічних дітей», а «вирішальне значення має саме факт перебування дітей … на його утриманні» [17]. Отже, йдеться про виправлення помилки нормативного зважування: формальний доказ не може підміняти матеріальний критерій оцінки. У цьому випадку суд відновлює пріоритет змістовного (матеріального) критерію над процедурним індикатором, тобто коригує оціночну невизначеність на рівні співвідношення факту та доказу.

У постанові Великої Палати Верховного Суду від 28.02.2024 року у справі № 415/2182/20 здійснено довизначення поняття «суб'єкт кримінального правопорушення за ст. 437 КК України» шляхом формування релевантних критеріїв – «вирішальна роль», «ефективний контроль», «істотний вплив» [8]. У цьому випадку невизначеність не стосується меж поняття «суб'єкт» як такого, а пов'язана з питанням, які саме характеристики є достатніми для покладення кримінальної відповідальності. Суд формує критерії нормативної релевантності, встановлюючи, які фактичні властивості особи мають вирішальне значення для правової кваліфікації. Вирішення цього питання здійснюється з урахуванням змісту й характеру дій, що утворюють об'єктивну сторону правопорушення, а також реальних можливостей конкретної особи впливати на об'єкт посягання – мир як складову міжнародного правопорядку. У такому підході «ведення агресивної війни» охоплює дії осіб (або групи осіб), які відіграють вирішальну роль у формуванні чи реалізації державної політики агресії та спроможні здійснювати ефективний

контроль (керівництво) політичними чи воєнними діями або істотно впливати на ключові політичні, військові, економічні, фінансові, інформаційні процеси. Коло можливих суб'єктів суд описує як «лідерське», доходячи висновку, що «діяння, визначені у статті 437 КК, здатні вчиняти особи, які в силу службових повноважень або фактичного суспільного становища спроможні здійснювати ефективний контроль за політичними чи воєнними діями або керувати ними та/або істотно впливати на політичні, військові, економічні, фінансові, інформаційні та інші процеси у власній державі чи за її межами, та/або керувати конкретними напрямами політичних або воєнних дій» [8].

У наведеному кейсі невизначеність полягає не у розмитості значення поняття «суб'єкт», а у відсутності чітко визначених критеріїв нормативної релевантності. Суд, здійснюючи інституційну конкретизацію, формує систему оцінних параметрів, які структурують процес правового зважування. Тож, невизначеність критеріїв оцінки долається через встановлення пріоритетних критеріїв відповідальності, що трансформують відкриту нормативну рамку у відносно стабільний механізм кваліфікації.

Висновки. Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що правова невизначеність у правозастосуванні не є однорідним явищем і не може бути зведена до загальної тези про «неясність» нормативного тексту. У логічному вимірі вона постає як множинність різних механізмів варіативності правового висновку, які локалізуються на різних рівнях структури норми й відповідно потребують різних способів подолання. Здійснена реконструкція дозволяє відслідкувати три логічні типи правової невизначеності. Нечіткість меж пов'язана з пограничними випадками застосування предиката і долається шляхом прецизифікації, тобто інтенсіонального уточнення змісту поняття із збереженням його відносно стабільного «ядра». Структурна двозначність виникає на рівні синтаксичної організації норми та сфери дії логічних операторів і долається через формалізовану реконструкцію альтернативних прочитань та вибір тієї інтерпретації, яка узгоджується зі структурою висловлювання й регулятивною функцією норми. Невизначеність критеріїв оцінки проявляється тоді, коли проблема полягає не в межах поняття і не в синтаксичній багатозначності, а в конкуренції нормативно релевантних критеріїв, що потребує встановлення їх ієрархії та визначення пріоритетного критерію правової оцінки. Отже, перехід від загального нормативного припису до індивідуального правового рішення передбачає логічну реконструкцію змісту норми, виявлення того рівня, на якому виникає невизначеність, і застосування відповідної операції її подолання. Саме в процесі структурованої конкретизації формується локальна визначеність нормативного змісту. Судова практика в цьому контексті виконує функцію поступового звуження «півтіні» норми в гартівському сенсі. Вона не усуває відкриту текстуру права як таку, але відсікає неприйнятні інтерпретації, конкретизує межі допустимого тлумачення та формує орієнтири для подальшої кваліфікації. Унаслідок цього юридична визначеність постає не як наперед задана властивість кожної норми, а як результат послідовної логіко-аргументативної роботи у правозастосуванні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-*III. Відомості Верховної Ради України.* 2001. № 25–26. Ст. 131.
2. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2011. № 13–14, № 15–16, № 17. Ст. 112.
3. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21 жовтня 1993 р. № 3543-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 44. Ст. 416.
4. Про публічні закупівлі: Закон України від 25 грудня 2015 р. № 922-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 9. Ст. 89.
5. Питання проведення призову громадян на військову службу під час мобілізації, на особливий період: постанова Кабінету Міністрів України від 12 липня 2024 р. № 560. *Офіційний вісник України.* 2024. № 58. Ст. 3456.
6. Постанова Верховного Суду від 21 лютого 2024 р. у справі № 120/1909/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117154140.
7. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 24 січня 2024 р. у справі № 922/2321/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116670838.
8. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 28 лютого 2024 р. у справі № 415/2182/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117555176.

9. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 7 листопада 2024 р. у справі № 340/2502/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122882982.
10. Шевцова Н.В., Булейко О.Л., Кривенда О.В., Мазур М.В., Пільков К.М. Окрема думка (спільна) щодо постанови Великої Палати Верховного Суду від 24 січня 2024 р. у справі № 922/2321/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116840281.
11. Рішення Волинського окружного адміністративного суду від 19 січня 2024 р. у справі № 140/27462/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/116419912.
12. Васильєв С.В. «Невизначеність» у механізмі правового регулювання процесуальних правовідносин та юридичні інструменти її усунення. *Правова держава.* 2021. № 42. С. 22–31. DOI: https://doi.org/10.18524/2411–2054.2021.42.232409.
13. Дмитрієва М.М. Проблеми правової визначеності в правотворчості. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* 2021 № 51. С. 13–18. DOI https://doi.org/10.32841/2307-1745.2021.51.3.
14. Крижановська Т.О., Токарь Л. В. Логічна типологія правової невизначеності: теоретико-методологічні засади. *Науковий вісник Ужгородського національного Університету. Серія: Право.* 2026. Вип. 93. Ч. 5. С. 438–445. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.5.57.
15. Кубко Є.Б. Правотворчість, юридична практика і правова невизначеність: методологічні аспекти взаємозв'язку. *Правова держава: Щорічник наукових праць Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України.* 2024. Випуск 35. Київ, 2024. С. 108–120. DOI: 10.33663/0869-2491-2024-35-108-120.
16. Мазур М. Принцип правової визначеності та зміни судової практики. Supreme Observer: портал сучасного права. 02.07.2024. URL: https://so.supreme.court.gov.ua/ authors/607/pryntsyp-pravovoi-vyznachenosti-ta-zminy-sudovoi-praktyky.
17. Макеєв В. Суд (рішення 5.11.25), скасував відмову ТЦК у наданні відстрочки чоловіку, який утримує трьох неповнолітніх дітей, навіть, якщо він є біологічним батьком лише однієї дитини. URL: https://advokatmakeev.com/blog/sud-rishennya-51125-skasuvav-vidmovu-tck-u-nadanni-vidstrochki-choloviku-yakij-utrimuye-troh-nepovnolitnih-ditej-navit-yaksho-vin-ye-biologichnim-batkom-lishe-odniyeyi-ditini.
18. Endicott T.A.O. Vagueness in Law. Oxford: University Press. 2000. 225 p. https://www.juristpanel.com/wp-content/uploads/2023/04/Vagueness-in-Law_compressed.pdf.
19. Fine K. Vagueness: a global approach. New York: Oxford University Press, 2020. 232 p.
20. Fine K. Vagueness, Truth and Logic. *Synthese.* 1975. Vol. 30, No. 3–4. P. 265–300. URL: https://ru.scribd.com/document/948122440/1975-Fine-VAGUENESS-TRUTH-AND-LOGIC.
21. Hart H.L.A. Formalism and Rule-Scepticism / Hart H. L. A. *The Concepm of Law*. Oxford: University Press, 1994. P. 124–154. URL: https://is.gd/yMClEa.
22. Hart H.L.A. Positivism and the Separation of Law and Morals. *Harvard Law Review.* 1958. Vol. 71. № 4. P. 593–629. URL: https://is.gd/9ck8Ex.

Дата першого надходження рукопису до видання: 15.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Крижановська Т.О., Токар Л.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

РОЗДІЛ XIII. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ

УДК 342.7:616-082
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.37

ПРАВО НА ВІДМОВУ ВІД РЕАНІМАЦІЇ: ПРАВОВИЙ, БІОЕТИЧНИЙ ТА ПОРІВНЯЛЬНИЙ ВИМІРИ

Бєлов О.М.,
аспірант кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0005-3272-9896

Бєлов О.М. Право на відмову від реанімації: правовий, біоетичний та порівняльний виміри.

Стаття присвячена дослідженню права пацієнта на відмову від проведення серцево-легеневої реанімації (СЛР) як самостійного суб'єктивного права, що є частиною ширшого права на самовизначення у сфері охорони здоров'я. Актуальність теми зумовлена тим, що в умовах розвитку медичних технологій та зростання тривалості життя населення питання добровільної відмови від реанімаційних заходів дедалі частіше постає як у клінічній практиці, так і в судових залах. Разом з тим у правовій науці ця тема залишається відносно малодослідженою, а національне законодавство більшості держав, у тому числі України, не містить належного спеціального регулювання. Метою статті є аналіз правової природи DNR/DNAR-наказів (наказів «не реанімувати»), виявлення їх місця в системі прав пацієнта, а також порівняльно-правове дослідження підходів різних держав до законодавчого регулювання відмови від реанімації. У статті розглядаються засади автономії пацієнта як наріжного каменя сучасного медичного права і біоетики, правова природа наказу DNR та механізми його реалізації, специфіка регулювання у США, Великій Британії, Німеччині, Франції та Нідерландах. Особлива увага приділяється питанням: чи є право відмовитися від реанімації абсолютним; які гарантії надаються пацієнтам без дієздатності; яка роль заздалегідь складених медичних директив. Аналізується позиція Американської медичної асоціації, Американської кардіологічної асоціації, Ради Комісії з якості медичного обслуговування Великої Британії, а також міжнародні документи – Ов'єдська конвенція Ради Європи та Конвенція про захист прав людини. Окремо розглядаються проблеми несанкціонованого проведення реанімації всупереч наявному DNR-наказу, а також питання совісної відмови медичного персоналу. Автор доходить висновку, що право на відмову від реанімації є конкретизацією принципів поваги до людської гідності та автономії особи, однак потребує чіткої законодавчої регламентації та процедурних гарантій.

Ключові слова: право на відмову від реанімації, DNR-наказ, автономія пацієнта, самовизначення, права пацієнта, право на життя, біоетика.

Byelov O.M. Right to refuse resuscitation: legal, bioethical and comparative dimensions.

The article is devoted to the study of the patient's right to refuse cardiopulmonary resuscitation (CPR) as an independent subjective right constituting part of the broader right to self-determination in healthcare. The relevance of the topic is conditioned by the fact that, against the background of the development of medical technologies and increasing life expectancy, the issue of voluntary refusal of resuscitation is increasingly arising both in clinical practice and in courts. At the same time, this topic remains relatively understudied in legal science, and the national legislation of most countries, including Ukraine, lacks proper special regulation. The purpose of the article is a systematic analysis of the legal nature of DNR/DNAR orders (Do Not Resuscitate/Do Not Attempt Resuscitation), identification of their place in the system of patients' rights, as well as a comparative legal study of approaches of different states to the legislative regulation of refusal of resuscitation. The article examines the foundations of patient autonomy as a cornerstone of modern medical law and bioethics, the legal nature of the DNR

order and mechanisms for its implementation, and the specifics of regulation in the United States, Great Britain, Germany, France, and the Netherlands. Special attention is paid to the questions: whether the right to refuse resuscitation is absolute; what guarantees are provided to patients lacking decision-making capacity; and what role advance medical directives play. The position of the American Medical Association, the American Heart Association, the UK Care Quality Commission, and international documents – the Oviedo Convention of the Council of Europe and the Convention for the Protection of Human Rights are analyzed. The problems of unauthorized CPR performed despite an existing DNR order, as well as issues of conscientious refusal by medical staff, are separately considered. The author concludes that the right to refuse resuscitation is a concretization of the principles of respect for human dignity and personal autonomy, but requires clear legislative regulation and procedural guarantees.

Key words: right to refuse resuscitation, DNR order, patient autonomy, self-determination, patients' rights, end of life, bioethics.

Постановка питання. Розвиток медицини у другій половині XX – на початку XXI століття кардинально змінив уявлення суспільства про смерть і вмирання. Поява та поширення методу серцево-легеневої реанімації (CPR)[1] у 1960-х роках перетворила реанімацію на стандартну медичну процедуру, що за замовчуванням застосовувалася до всіх пацієнтів, у яких зупинялося серце або дихання. Це спричинило принципову правову колізію: як узгодити право пацієнта вирішувати, що відбуватиметься з його тілом, із презумпцією лікарського обов'язку рятувати життя? Відповіддю правової системи стало поступове формування окремого інституту – права на відмову від реанімації, закріпленого у формі DNR-наказу (Do Not Resuscitate) або його функціональних еквівалентів (DNAR, DNACPR)[2].

Аналіз останніх досліджень свідчить про стійкий науковий інтерес до цієї теми в зарубіжній правовій та біоетичній літературі. Питання правомірності DNR-наказів, їх співвідношення з принципом автономії пацієнта та лікарської евтаназії досліджували Д. Вейссман [1], А. Семюелс [2], С. Міхаловскі та В. Мартін [3]. Правові засади відмови від реанімації у Великій Британії в контексті Закону про дієздатність 2005 р. і практики NHS аналізують Г. Боуз та Дж. Херрінг [4]. Порівняльно-правовий аспект, зокрема різницю між підходами США та Великої Британії, висвітлюють дослідження Філіпа Ангґра та Левіанді [5], а також О. Ґіббс зі співавторами [6]. Міжнародний вимір, включаючи значення Ов'єдської конвенції 1997 р. [7] та законодавства країн ЄС [8], знайшов відображення у порівняльних аналізах Ф. Орсіні зі співавторами [9]. Водночас у вітчизняній правовій науці проблематика права на відмову від реанімації практично не досліджена: наявні роботи торкаються цього питання лише побіжно у контексті ширших тем інформованої згоди або права на гідну смерть.

Метою цієї статті є аналіз правової природи DNR/DNAR-наказів, виявлення їх місця в системі прав пацієнта, а також порівняльно-правове дослідження підходів різних держав до законодавчого регулювання відмови від реанімації. На основі заявленої мети, автор вважає за доцільне:

---

[1] Серцево-легенева реанімація (CPR, від англ. *cardiopulmonary resuscitation*) являє собою комплекс невідкладних медичних заходів, спрямованих на штучне підтримання кровообігу та дихання у особи, в якої настала зупинка серця або припинилося самостійне дихання. У базовому варіанті CPR включає компресії грудної клітки, що механічно замінюють серцевий викид, та штучну вентиляцію легень; розширений протокол передбачає також електричну дефібриляцію, введення вазоактивних препаратів та інтубацію трахеї. З правової точки зору принципово важливо, що CPR є втручанням, яке за своєю природою здійснюється в екстрених умовах, як правило, без попередньої згоди пацієнта, на підставі презумпції згоди на збереження життя, що діє у більшості правових систем. Саме ця презумпція і є тим нормативним тлом, на якому право на відмову від реанімації набуває свого особливого юридичного значення: воно не просто фіксує небажання пацієнта отримати конкретну процедуру, а спростовує законодавчо встановлену за замовчуванням фікцію згоди, вимагаючи від правопорядку спеціального механізму для визнання та виконання такої відмови.

[2] Наказ «Не реанімувати» (DNR, від англ. *Do Not Resuscitate*) є офіційним медичним розпорядженням, що фіксує волю пацієнта або його законного представника щодо відмови від проведення серцево-легеневої реанімації у разі зупинки серця чи дихання. У клінічній та правовій практиці різних держав цей інструмент функціонує під різними найменуваннями: DNAR (*Do Not Attempt Resuscitation*) – акцентує на тому, що йдеться саме про спробу реанімації, успіх якої не гарантований, тоді як DNACPR (*Do Not Attempt Cardiopulmonary Resuscitation*) точніше окреслює предметну сферу наказу, обмежуючи його виключно заходами CPR і не поширюючи на інші форми інтенсивної терапії. Попри термінологічні відмінності, всі зазначені різновиди виконують єдину правову функцію: вони трансформують абстрактне право пацієнта на відмову від реанімації у конкретний, юридично обов'язковий для медичного персоналу документ, що має бути внесений до медичної документації та дотриманий незалежно від суб'єктивної оцінки лікаря щодо доцільності реанімаційних заходів у конкретному випадку.

(1) розкрити правову природу права пацієнта відмовитися від серцево-легеневої реанімації; (2) простежити еволюцію правового регулювання DNR-наказів у ключових правових системах; (3) виявити міжнародно-правові стандарти у цій сфері; (4) сформулювати висновки щодо перспектив правового регулювання в Україні.

Виклад матеріалу дослідження. Право на відмову від реанімації є конкретизацією значно ширшого принципу автономії пацієнта, який у сучасному медичному праві набув статусу фундаментального. Під автономією у цьому контексті розуміється право особи самостійно приймати рішення щодо власного тіла без зовнішнього примусу та без обмежень, що унеможливлюють усвідомлений вибір [5]. В юридичній літературі автономія пацієнта концептуалізується насамперед як негативне право – право відхилити будь-яке медичне втручання, у тому числі реанімаційне, а не як позитивне право вимагати будь-якого лікування [10].

Відзначимо, **принцип автономії пацієнта** сформувався як одна з центральних доктрин сучасної біоетики та медичного права у другій половині XX століття, насамперед як реакція на патерналістську модель лікар-пацієнт, що домінувала в попередні епохи. В межах патерналізму лікар виступав носієм авторитетного знання і приймав рішення замість хворого, керуючись виключно медичними міркуваннями. Переосмислення цієї моделі відбулося під впливом розвитку концепції прав людини, поширення ліберальної філософії особистої свободи та резонансних судових справ, які поставили під сумнів правомірність нав'язаного лікування. Результатом стало утвердження погляду, згідно з яким пацієнт є не об'єктом медичного втручання, а суб'єктом із власною волею, цінностями та правом на самовизначення у питаннях, що стосуються його тіла і здоров'я.

В свою чергу, у своєму нормативному змісті принцип автономії пацієнта охоплює кілька взаємопов'язаних правомочностей: право на отримання повної та достовірної інформації про стан здоров'я, право на усвідомлену згоду на будь-яке медичне втручання, а також, що особливо важливо, право відмовитися від запропонованого лікування чи процедури навіть за умови, що така відмова суперечить медичним рекомендаціям або несе ризик для життя. Саме в цій останній правомочності принцип автономії виявляє свою найбільш радикальну і водночас найбільш дискусійну грань: право пацієнта на відмову стикається з етичним обов'язком лікаря зберігати життя, породжуючи колізію, яку неможливо вирішити без чіткого правового регулювання.

Американська медична асоціація (AMA) у своїй Кодексі медичної етики, думка 5.4, прямо вказує: «Етичне зобов'язання поважати автономію та самовизначення пацієнта вимагає від лікаря поважати рішення про відмову від лікування, навіть якщо таке рішення призведе до смерті пацієнта» [11]. Ця позиція логічно випливає з того, що реанімація є єдиною медичною процедурою, яка застосовується за замовчуванням і для відмови від якої необхідне спеціальне юридичне оформлення [10].

Еволюція правового ставлення до реанімації відбувалася поступово. У 1960-х роках вона розглядалася як загальнообов'язкова медична відповідь на зупинку серця. Вже у 1974 р. Американська кардіологічна асоціація визнала, що значна частина пацієнтів виживала після реанімації зі стійкими порушеннями здоров'я, і рекомендувала лікарям документувати відмову від неї за згодою пацієнта [12]. Штат Нью-Йорк у 1988 р. став піонером законодавчого регулювання: прийнятий там закон встановив загальну презумпцію згоди на реанімацію, але водночас легалізував право пацієнта у письмовій формі відмовитися від неї [10]. Подібна модель з часом поширилася на інші штати США та зарубіжні правові системи.

Принципово важливим є розмежування між DNR як суто клінічним рішенням лікаря та DNR як правовим інструментом реалізації волевиявлення пацієнта. У правовій традиції Великої Британії наказ «не реанімувати» (DNACPR) завжди вважався клінічним рішенням лікаря, проте в умовах зміцнення концепції автономії пацієнта акцент усе більше зміщується на добровільний вибір самого пацієнта [2]. Показово, що британський науковець А. Семюелс, аналізуючи правомірність DNR-наказів, наголошує: якщо пацієнт зберіг дієздатність, він має бути проконсультований, а його автономія, гідність і рішення безумовно поважатися [2].

Таким чином, право на відмову від реанімації є суб'єктивним правом пацієнта, що входить до системи прав на самовизначення в охороні здоров'я, і реалізується шляхом оформлення DNR/DNAR-наказу або внесення відповідного положення до заздалегідь складеної медичної директиви *(advance directive).* Разом з тим зазначене право не є абсолютним: воно потребує наявності дієздатності особи та дотримання встановленої процедури, а у певних ситуаціях може конкурувати з обов'язком лікаря діяти в найкращих інтересах пацієнта, що й породжує найгостріші правові колізії.

Аналіз окремих прикладів з зарубіжного законодавства свідчить про значну різноманітність підходів до правового регулювання відмови від реанімації, зумовлену відмінностями у правових традиціях, культурних цінностях та рівнях розвитку систем охорони здоров'я.

Так, зокрема, у Сполучених Штатах Америки склалася найбільш розвинена правова база у цій сфері. Федеральний Закон про самовизначення пацієнтів 1990 р. (Patient Self-Determination Act)[1] зобов'язав заклади охорони здоров'я інформувати пацієнтів про їхнє право приймати або відхиляти медичне лікування, у тому числі складати advance directives [12]. Реалізація DNR-наказів переважно регулюється законодавством окремих штатів. Зокрема, у Луїзіані внутрішньолікарняний DNR-наказ не є документом, що потребує суворо регламентованої форми, і регулюється передусім локальною лікарняною політикою, тоді як Техас прийняв спеціальні законодавчі акти щодо питань «марності лікування» (medical futility) [13]. AMA підкреслює, що DNAR-накази можуть бути прийнятні для будь-якого пацієнта, якому загрожує кардіопульмональна зупинка, незалежно від його віку та від того, чи має він невиліковне захворювання [11].

Великобританія виробила власну концепцію DNACPR, яка базується на загальному праві та Законі про дієздатність 2005 р. (Mental Capacity Act 2005). Саме поняття «DNACPR» підкреслює, що йдеться про відмову виключно від серцево-легеневої реанімації, а не від лікування загалом [3]. В той же час, С. Міхаловскі та В. Мартін у своєму дослідженні виявили цілий комплекс правових неясностей у британській практиці DNACPR, що загострилися в умовах пандемії COVID-19, коли такі рішення масово застосовувалися до мешканців будинків для літніх людей без належної індивідуальної оцінки [3]. Автори встановили, що рекомендація DNACPR, що ґрунтується на відсутності реалістичних шансів успіху реанімації, є суто клінічним рішенням; натомість якщо CPR може продовжити життя, рішення набуває ціннісного характеру і потребує врахування думки пацієнта [3]. Крім того, у тому ж дослідженні зазначається, що «загальні» рекомендації DNACPR, застосовані до груп людей виключно за ознакою захищеної характеристики, зокрема віку або інвалідності, можуть становити дискримінацію [14].

Схоже дослідження Г. Боуз та Дж. Херрінга, проведене на основі даних 23 трастів Англії, виявило, що 80% пацієнтів, які вмирають у лікарнях, мають рішення DNACPR; під час двох основних хвиль COVID-19 (березень 2020 – січень 2021 р.) кількість таких рішень зросла [4]. Ці дані порушили серйозне питання про баланс між ефективністю та правовою захищеністю пацієнтів.

Продуктивним є і порівняльно-правовий аналіз, проведений вченими Анґґра та Левіанді щодо Великої Британії та Індонезії. Встановлено, що якщо перша має розгалужені правові протоколи, засновані на NHS і Законі про дієздатність 2005 р., то в Індонезії DNR-накази визнаються, але не мають спеціального законодавчого врегулювання через культурні та релігійні стереотипи [5].

Міжнародне порівняльне дослідження практики DNACPR-рішень, проведене О. Ґіббс у 2016 р., показало, що навіть серед розвинених правових систем існує значна варіативність у тому, як саме реалізуються чотири фундаментальні принципи медичної етики: повага до автономії пацієнта, благодійність, незаподіяння шкоди та справедливість [6]. Ця варіативність зумовлена культурними відмінностями у розумінні смерті, ролі сім'ї у прийнятті рішень та ставленням до паліативної допомоги.

У Франції право пацієнта погоджуватися або відмовлятися від лікування, у тому числі реанімаційного, було закріплено законом Кушнера 2002 р. (Loi Kouchner) після резонансних публічних дискусій [15]. У Нідерландах автономія пацієнта є надзвичайно широкою: голландське законодавство не лише визнає *advance directives*, а й допускає лікарську асистовану смерть за суворих умов [15]. Натомість Німеччина поєднує захист права на самовизначення з концепцією держави загального добробуту: провадження реанімації за наявності заяви пацієнта про відмову кваліфікується як правопорушення [16].

Важливим досягненням у сфері правового регулювання *end-of-life decisions* в Європі стало прийняття Ов'єдської конвенції 1997 р. – єдиного міжнародно-правового документа, що є обов'язковим у галузі захисту прав людини у біомедичній сфері [7]. Конвенція закріплює принципи поваги до гідності та ідентичності людини, а також гарантії для кожного без дискримінації. Разом з тим,

[1] Закон про самовизначення пацієнтів (PSDA) був прийнятий Конгресом Сполучених Штатів у 1990 році як поправка до Закону про комплексне узгодження бюджету 1990 року. З 1 грудня 1991 року цей закон зобов'язував лікарні, будинки для людей похилого віку, агентства домашнього догляду, хосписи, організації з підтримки здоров'я (HMO) та інші заклади охорони здоров'я надавати інформацію про попередні медичні директиви дорослим пацієнтам під час їх надходження до медичного закладу.

незважаючи на її рамковий характер, прямого регулювання DNR-наказів документ не містить, залишаючи простір для відмінних національних рішень.

Порівняльне дослідження Ф. Орсіні щодо правового регулювання кінця життя в Європі констатує суттєву строкатість законодавчих підходів: різні держави мають відмінні інтерпретації поняття інформованої згоди, права відмовитися від лікування, права на здоров'я та самовизначення [9]. Це призводить до феномену «медичного туризму» – пошуку сприятливого правового середовища пацієнтами, чиї бажання не можуть бути реалізовані на батьківщині [9]. У тому ж дослідженні наводяться дані щодо того, що лише 15 з 28 держав-членів ЄС розробили спеціальні норми про заповіти щодо лікування [8], що свідчить про нагальну потребу у гармонізації відповідного законодавства.

Правова теорія і клінічна практика виявляють кілька ключових проблемних вузлів, що потребують окремого правового аналізу.

Перший – це питання про дієздатність пацієнта та порядок прийняття рішень за її відсутності. Якщо пацієнт зберігає повну дієздатність, його рішення відмовитися від реанімації не викликає принципових правових ускладнень, воно підлягає беззаперечному виконанню. Складніша ситуація виникає тоді, коли особа не може самостійно висловити свою волю. У цьому випадку правові системи розробили два основні механізми: інститут представника рішень (*surrogate decision maker*) та *advance directive.* Зокрема, AMA наполягає на тому, що DNAR-наказ для пацієнта без дієздатності, але за наявності представника, має бути погоджений саме з таким представником; у разі ж відсутності як дієздатності пацієнта, так і будь-якого представника – рішення лікар приймає самостійно, виходячи з принципу найкращих інтересів пацієнта [11]. Британський Закон про дієздатність 2005 р. будує схожу систему, визначаючи ієрархію осіб, уповноважених приймати рішення замість пацієнта.

Другий проблемний аспект – несанкціоноване проведення реанімації всупереч чинному DNR-наказу. Це явище виявилося надзвичайно поширеним, особливо в контексті виїзду бригад швидкої допомоги. Японське дослідження 2024 р. К. Кюрода зафіксувало численні випадки проведення небажаної для пацієнта СЛР у позалікарняних умовах, незважаючи на наявність наказу DNAR, та виявило комплекс причин цього явища: відсутність доступу до документів, юридична невизначеність, надмірна обережність рятувальників та відсутність належного навчання [17]. Автори наполягають на потребі в освітніх, системних і законодавчих реформах задля захисту права пацієнта на відмову від реанімації [17].

Третя проблема пов'язана з правовим регулюванням DNR-наказів під час операційних та інших інвазивних процедур, коли пацієнт свідомо обирає хірургічне лікування, але зберігає бажання не бути реанімованим у разі ускладнень. П. Нандхабалан зі співавторами акцентують на тому, що саме в умовах відділень інтенсивної терапії розрив між теорією та практикою DNACPR є найбільш відчутним, а забезпечення справжньої автономії пацієнта є надзвичайно складним через суттєві відмінності у рівні медичної грамотності та здатності клініцистів делікатно донести відповідну інформацію [18].

Четвертим викликом є питання совісної відмови медичного персоналу. Р. Берґен та Дж. Скідмор у своєму дослідженні розглядають ситуації, коли глибоко усвідомлені етичні переконання клініцистів вступають у суперечність із законом, інституційною політикою або рішеннями пацієнтів, у тому числі щодо спроб реанімації [19]. Автори констатують, що лікар може совісно відмовитися діяти відповідно до медичного вибору пацієнта у тих випадках, коли виконання такого рішення, на думку лікаря, призведе до передчасної або невиправданої смерті [19]. Разом з тим такий підхід потребує чіткого правового врегулювання задля забезпечення балансу між правом на свободу совісті медичного працівника та правом пацієнта на реалізацію прийнятого рішення.

Правовий аналіз засвідчує також вагомість питань, пов'язаних із проблемою «марності лікування» (*medical futility*). Дж. Люс та Е. Алперс наголошують, що автономія залишається першочерговим правовим принципом навіть тоді, коли більшість критично хворих пацієнтів змушені реалізовувати її через представників [19]. Дослідники вказують, що судова практика у справах про «марність лікування»[1] складається таким чином, що лікарі частіше добиваються кращих правових результатів, якщо відмовляють у безперспективному лікуванні та надалі захищають своє

[1] «Марність лікування» (medical futility) – це концепція медичної етики та права, згідно з якою певне медичне втручання є недоцільним, оскільки не здатне принести пацієнту реальної клінічної користі або досягти терапевтичної мети. У контексті реанімації це означає, що СЛР визнається «марною», якщо шанси на відновлення серцевої діяльності або виживання пацієнта є мінімальними чи відсутніми взагалі. Правова дискусія навколо цього поняття полягає в тому, хто має право констатувати «марність» – лікар одноосібно чи лише за згодою пацієнта або його представника.

рішення як таке, що відповідає професійним стандартам [19]. Однак і в цьому випадку автори рекомендують уникати одностороннього прийняття рішень.

Нарешті, особливого значення набуває розмежування між DNR-наказом та евтаназією. Так, зокрема, у дослідженні індонезійських правових та біоетичних проблем зазначається, що право пацієнта відмовитися від реанімації не є рівнозначним евтаназії, оскільки в першому випадку йдеться про відмову від застосування конкретної медичної процедури, а в другому – про активне спричинення смерті [20]. У американській правовій науці це розмежування також чітко проводиться: Дж. Нафзіґер відносить DNR до категорії «пасивного» відхилення від лікування, що глибоко вкоренилося як у біоетиці, так і в медичній науці, і принципово відрізняється від активної лікарської асистованої смерті [21].

Висновки. По-перше, право на відмову від реанімації є конкретизацією принципу автономії пацієнта та права на самовизначення у сфері охорони здоров'я. За своєю природою це суб'єктивне негативне право – право відхилити конкретне медичне втручання (СЛР), яке за відсутності спеціального волевиявлення пацієнта застосовується за медичним замовчуванням. Реалізується це право шляхом видачі DNR/DNAR-наказу або включення відповідного положення до advance directive.

По-друге, порівняльно-правовий аналіз засвідчує значну варіативність національних підходів: від розгалуженого федерального та загальнофедерального законодавства США із потужною процедурною захищеністю пацієнта до відсутності спеціального регулювання у більшості держав-членів ЄС і в Україні. Спільним знаменником усіх розглянутих систем є поступове зміщення акценту з патерналізму до автономії та поваги до волі пацієнта.

По-третє, міжнародно-правовий рівень регулювання все ще залишається недостатнім. Так, Ов'єдська конвенція 1997 р. заклала загальні засади, але не містить спеціального регулювання DNR-наказів. Відсутність обов'язкових міжнародних стандартів призводить до фрагментарності та несумісності національних підходів, зокрема у транскордонних ситуаціях.

По-четверте, право на відмову від реанімації є дієвим лише за наявності чітких процедурних гарантій: (а) вимоги індивідуальної (а не «загальної» чи групової) оцінки; (б) надання пацієнту повної та зрозумілої інформації; (в) механізмів реалізації волі особи без дієздатності через представника або advance directive; (г) ефективного захисту від несанкціонованого проведення реанімації всупереч наказу DNR.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Weissman D.E. Do Not Resuscitate Orders: A Call for Reform. *Virtual Mentor (AMA Journal of Ethics).* 2001. Vol. 3. No. 7. P. 242–246. DOI: 10.1001/virtualmentor.2001.3.7.elce1-0107. URL: https://journalofethics.ama-assn.org/article/do-not-resuscitate-orders-call-reform/2001-07.
2. Samuels A. Do not resuscitate: Lawful or unlawful? *Medicine, Science and the Law*. 2022. Vol. 62. No. 2. P. 144–148. DOI: 10.1177/00258024211032799. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC8996286.
3. Michalowski S., Martin W. DNACPR Decisions: *Aligning Law, Guidance, and Practice. Medical Law Revie*w. 2022. Vol. 30. No. 3. P. 434–456. DOI: 10.1093/medlaw/fwac007. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC9383715.
4. Bows H., Herring J. DNACPR decisions during Covid-19: An empirical and analytical study. *Medical Law Review*. 2022. Vol. 30. No. 1. P. 60–80. DOI: 10.1093/medlaw/fwab047. URL: https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/35029676.
5. Philip Anggra, Lewiandy. The Urgency of Legal Regulation for Do Not Resuscitate Orders in the Indonesian Healthcare System: A Comparative Study with the United Kingdom. *Journal of Law, Politic and Humanities*. 2024. Vol. 5. No. 1. P. 592–600. DOI: 10.38035/jlph.v5i1.898. URL: https://dinastires.org/JLPH/article/view/898.
6. Gibbs A.J.O., Malyon A.C., Fritz Z.B.McC. Themes and variations: An exploratory international investigation into resuscitation decision-making. *Resuscitation*. 2016. Vol. 103. P. 10–16. DOI: 10.1016/j.resuscitation.2016.01.020. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/ PMC4879149.
7. Council of Europe. Convention on Human Rights and Biomedicine (Oviedo Convention), ETS No. 164. Oviedo, 1997. URL: https://www.coe.int/en/web/human-rights-and-biomedicine/oviedo-convention.
8. Porcar Rodado E., Peral Sanchez D., Gisbert Grifo M. Advance Directives. Comparison of current legislation within the European Union. Spanish Journal of Legal Medicine (Revista Española de Medicina Legal). 2021. Vol. 47. No. 2. P. 66–73. DOI: 10.1016/j.remle.2020.05.011. URL: https://www.

elsevier.es/en-revista-spanish-journal-legal-medicine-446-articulo-advance-directives-comparison-current-legislation-S2445424921000121.
9. Orsini F., Cioffi A., Cipolloni L. et al. Towards a European End-of-Life Regulation: A *Necessary Analysis. Healthcare*. 2025. Vol. 13. No. 2. Art. 130. DOI: 10.3390/healthcare13020130. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC11764540.
10. Baergen R.N., Skidmore J. Conscience at the End of Life. *Nursing Reports*. 2024. Vol. 14. No. 4. P. 4091–4108. DOI: 10.3390/nursrep14040298. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC11676207.
11. American Medical Association. Orders Not to Attempt Resuscitation (DNAR). AMA Code of Medical Ethics, Opinion 5.4. 2016. URL: https://code-medical-ethics.ama-assn.org/ethics-opinions/orders-not-attempt-resuscitation-dnar.
12. Braddock C.H., Clark J.D. Do Not Resuscitate Orders. Ethics in Medicine. University of Washington, Department of Bioethics & Humanities. 2022. URL: https://depts.washington.edu/bhdept/ethics-medicine/bioethics-topics/detail/61.
13. Miceli M. Bioethics in Practice: Unilateral Do-Not-Resuscitate *Orders. The Ochsner Journal.* 2016. Vol. 16. No. 2. P. 111–112. PMC4896650. URL: https://www.ochsnerjournal.org/content/16/2/111.
14. Autonomy Project. What does the law say about DNACPR recommendations? 2024. URL: https://autonomy.essex.ac.uk/our-research/dnacpr/what-does-the-law-say-about-dnacpr-recommendations.
15. Varahala S. Autonomy on Trial: Trust, Capacity, and the Doctor-Patient Divide in US Bioethics and Law. *Voices in Bioethics*. 2025. Vol. 11. DOI: 10.52214/vib.v11i.13957. URL: https://journals.library.columbia.edu/index.php/bioethics/article/view/13957.
16. German Reference Centre for Ethics in the Life Sciences (DRZE). Advance Decisions. Bonn: Universität Bonn, 2024. URL: https://www.drze.de/en/research-publications/in-focus/advance-decisions.
17. Kuroda K., Ito K., Uemura T. Unwanted cardiopulmonary resuscitation against patients' "Do Not Attempt Resuscitation" orders in community settings in Japan: A narrative review. Geriatrics & Gerontology International. 2024. Vol. 24. No. 11. P. 1093–1098. DOI: 10.1111/ggi.14993. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC11843528.
18. Nandhabalan P., de Beer T., Tobin R. et al. Do-not-attempt-cardiopulmonary resuscitation decisions in critical care: The gap between theory and practice. *Journal of the Intensive Care Society.* 2025. DOI: 10.1177/17511437251369306. URL: https://journals.sagepub.com/doi /10.1177/17511437251369306.
19. Luce J.M., Alpers A. Legal Aspects of Withholding and Withdrawing Life Support from Critically Ill Patients in the United States and Providing Palliative Care to Them. *American Journal of Respiratory and Critical Care Medicine.* 2000. Vol. 162. No. 6. P. 2029–2032. DOI: 10.1164/ajrccm.162.6.1-00. URL: https://www.atsjournals.org/doi/full/10.1164/ajrccm.162.6.1-00.
20. Medicolegal Bioethics Study Regarding Refusal of Cardio Pulmonary Resuscitation Stated in the Do-Not-Resuscitate Form. Advances in Social Science, Education and Humanities Research (Proceedings ICOSHIP-2020). Atlantis Press, 2021. DOI: 10.2991/assehr.k.210401.076. URL: https://doi.org/10.2991/assehr.k.210401.076.
21. Nafziger J.A.R. The Law and Bioethics of End-of-Life Decisions. *The American Journal of Comparative Law*. 2022. Vol. 70. Suppl. 1. P. i394–i416. DOI: 10.1093/ajcl/avac013. URL: https://academic.oup.com/ajcl/article/70/Supplement_1/i394/6597036.
22. Bielova M., Byelov D. Transhumanism as a legal category**.** *Visegrad Journal on Human Rights*. Issue 6. 2023. p. 6-12. URL: https://journals.uran.ua/journal-vjhr/article/view/299311.
23. Бєлова М.В., Бєлов Д.М., Гуманістичні засади правової системи: діалектика теорії та практики в умовах сучасних викликів. *Аналітично-порівняльне правознавство.* № 5. 2024. С.933-939. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.143.

Дата першого надходження рукопису до видання: 11.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Бєлов О.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.63
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.38

ПІДСТАВИ ТА ПОРЯДОК ПРИТЯГНЕННЯ БАТЬКІВ ДО СІМЕЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА УХИЛЕННЯ ВІД ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОСВІТИ ДИТИНИ

Богданець А.В.,
здобувач освітньо-наукового ступеня
«Доктор філософії» за спеціальністю 081 «Право»
НДІ приватного права і підприємництва
імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України
ORCID: 0009-0004-1209-7847

Богданець А.В. Підстави та порядок притягнення батьків до сімейно-правової відповідальності за ухилення від забезпечення освіти дитини.

Стаття присвячена комплексному науковому дослідженню правових механізмів притягнення батьків до юридичної відповідальності за невиконання обов'язків щодо забезпечення здобуття дитиною повної загальної середньої освіти в умовах сучасних соціокультурних трансформацій.

На основі системного аналізу положень Конституції України, Сімейного кодексу України, Закону України «Про освіту» та міжнародних стандартів, зокрема Конвенції ООН про права дитини, обґрунтовано концепцію беззаперечної пріоритетності права дитини на розвиток і навчання над приватними інтересами батьків або їхніми суб'єктивними поглядами на освітній процес.

Автором розкрито юридичний склад, специфіку та правові наслідки сімейно-правових санкцій. Зокрема, у контексті захисної функції права проаналізовано процедурні аспекти відібрання дитини без позбавлення батьківських прав та застосування позбавлення батьківських прав як виняткового і крайнього заходу.

Через вивчення актуальних правових позицій визначено критерії оцінки «винуватості» та «системності» у поведінці батьків, а також окреслено межі допустимого втручання держави у справи сім'ї при виявленні фактів тривалого ухилення від забезпечення освітнього процесу.

У статті окремо висвітлено новітні виклики, зумовлені масштабною цифровою трансформацією освіти та дією правового режиму воєнного стану в Україні. Досліджено проблему сімейно-правової відповідальності батьків за забезпечення належного технічного доступу дитини до дистанційних платформ навчання та складні правові колізії, що виникають у ситуації перебування українських родин під юрисдикцією іноземних держав із відмінними освітніми стандартами.

Виявлено суттєві недоліки у міжвідомчій координації між закладами загальної середньої освіти, органами ювенальної превенції Національної поліції та службами у справах дітей. За результатами проведеного дослідження сформульовано пропозиції щодо вдосконалення норм чинного законодавства України, які спрямовані на гармонізацію адміністративних санкцій із заходами превентивного соціального супроводу та впровадження інституту медіації як ефективного інструменту врегулювання освітніх конфліктів у сімейних правовідносинах.

Ключові слова: право на освіту, батьківські обов'язки, сімейно-правова відповідальність, позбавлення батьківських прав, ювенальна превенція, органи опіки та піклування.

Bohdanets A.V. Grounds and procedure for bringing parents to family law liability for evading the provision of a child's education.

The article is devoted to a comprehensive scientific study of the legal mechanisms for holding parents liable for failure to fulfill their obligations to ensure a child's complete general secondary education in the context of modern sociocultural transformations.Based on a systematic analysis of the Constitution of Ukraine, the Family Code of Ukraine, the Law of Ukraine «On Education,» and international standards, in particular the UN Convention on the Rights of the Child, the concept of the absolute priority of the child's right to development and learning over the private interests of parents or their subjective views on the educational process is substantiated.The author reveals the legal composition, specificity, and legal consequences of family law sanctions. In particular, within the framework of the protective function of

law, the procedural aspects of child removal without deprivation of parental rights and the application of deprivation of parental rights as an exceptional and last-resort measure are analyzed.Through the study of current legal positions, criteria for assessing «guilt» and «systematicity» in parental behavior are identified, and the boundaries of permissible state intervention in family affairs are outlined in cases of long-term evasion from ensuring the educational process.The article separately highlights modern challenges caused by the large-scale digital transformation of education and the legal regime of martial law in Ukraine. The problem of parental responsibility for providing the child with proper technical access to distance learning platforms is investigated, as well as complex legal collisions arising when Ukrainian families reside under the jurisdiction of foreign states with different educational standards. Significant shortcomings in interagency coordination between general secondary education institutions, juvenile prevention units of the National Police, and children's services have been identified. Based on the results of the research, proposals have been formulated to improve the current legislation of Ukraine, aimed at harmonizing administrative sanctions with preventive social support measures and implementing the institute of mediation as an effective tool for resolving educational conflicts in family legal relations.

Key words: right to education, parental duties, family law liability, deprivation of parental rights, juvenile prevention, guardianship and trusteeship authorities.

Постановка проблеми. На сьогодні право дитини на освіту в Україні, це не лише норма закону, оскільки правовий режим воєнного стану та цифровізація процесу державного управління створюють нові умови, які змушують переглянути, як саме батьки мають відповідати за виконання цього обов'язку.

Відповідно до ст. 53 Конституції України, повна загальна середня освіта є обов'язковою, а забезпечення її здобуття покладається безпосередньо на батьків або осіб, що їх замінюють. Водночас трансформаційні процеси в суспільстві, спричинені цифровізацією та безпековими викликами, вимагають переосмислення механізмів відповідальності за ухилення від цього обов'язку, адже перехід на онлайн-навчання, обмежує можливість педагога здійснювати прямий нагляд за відвідуванням занять, таким чином обов'язок організувати робоче місце дитини та контроль за присутності на віртуальних уроках покладається на батьків, що водночас нівелює критерії для кваліфікації правопорушень відповідно до ст. 184 КУпАП.

Водночас тисячі українських дітей сьогодні змушені або поєднувати навчання у закордонній та українській дистанційній школах одночасно, або ж вони зовсім втрачають доступ до освіти, а тому дискусійним є питання, щодо того чи мають батьки нести відповідальність за відсутність зв'язку дитини з національною системою навчання. Крім того в юридичній доктрині і судовій практиці наразі існує дилема, між пошуком межі, проміж захистом дитини та протиправною бездіяльністю, коли йдеться про відвідування шкіл без належних сховищ, особливо враховуючи проблему соціальної деградації окремих сімей, що в свою чергу вимагає реакції від правоохоронців та органів соціальної опіки за невиконання батьківських обов'язків.

Мета статті полягає у здійсненні комплексного наукового аналізу правових підстав та механізмів притягнення батьків до юридичної відповідальності за невиконання обов'язків щодо забезпечення здобуття дитиною освіти, а також у розробці практичних рекомендацій щодо вдосконалення чинного законодавства України в умовах цифрової трансформації та воєнного стану.

Теоретичну та практичну базу дослідження становлять праці таких науковців як З. Ромовська, яка досліджувала правову природу батьківських обов'язків, Ю. Червоний, С. Фурса та Т. Арістова, чиї наукові інтереси охоплюють загальну теорію сімейних правовідносин та процесуальні аспекти захисту прав дитини; І. Жилінкова, яка спеціалізується на правових засадах виховання та майнових відносинах у сім'ї; Л. Савченко та О. Безпалова, які ґрунтовно досліджували механізми адміністративної відповідальності батьків за неналежне виховання; О. Коротюк, у фокусі уваги якого перебуває судова практика щодо позбавлення батьківських прав та сімейно-правова санкційність; В. Голубєва, яка аналізує концепцію захисту найкращих інтересів дитини, а також Н. Ковалко та М. Менжул, які досліджують сучасні трансформації сімейного законодавства та реалізацію прав дитини в умовах воєнного стану та цифрової трансформації освіти.

Виклад основного матеріалу. Правова природа обов'язку батьків щодо забезпечення здобуття дитиною освіти в Україні ґрунтується на засадах пріоритетності інтересів дитини над інтересами дорослих, де фундаментальним джерелом у цій сфері є стаття 53 Конституції України, яка не

лише гарантує кожному право на освіту, а й імперативно встановлює, що повна загальна середня освіта є обов'язковою, і таким чином, держава визначає певний базовий освітній стандарт як необхідний мінімум для соціалізації громадянина, а деталізація цих положень міститься у Сімейному кодексі України, де серед обов'язків батьків, ключове місце посідає забезпечення здобуття дитиною повної загальної середньої освіти.

Ретроспективно, в юридичній науці цей обов'язок має складну структуру, він є водночас моральним, правовим та соціальним, де батьки виступають первинною ланкою, що забезпечує зв'язок дитини з освітньою системою, водночас позбавлення дитини можливості вчитися є формою психологічного насильства та порушенням її особистих немайнових прав, і важливим аспектом є те, що згідно зі ст. 155 СК України, батьківські права не можуть здійснюватися всупереч інтересам дитини, отже ухилення від забезпечення освіти розглядається як зловживання батьківськими правами або неналежне виконання обов'язків [1].

У сучасній доктрині сімейного права підкреслюється, що обов'язок батьків не обмежується лише формальним зарахуванням дитини до навчального закладу, а включає створення умов для навчання, забезпечення режиму дня, підготовка робочого місця та психологічна підтримка [2, с. 55].

Право дитини на освіту неможливо розглядати поза межами міжнародного права, де базовим документом є Конвенція ООН про права дитини, положення якої, в цілому покладають на державу обов'язок забезпечити обов'язковість і безкоштовність початкової освіти, заохочувати регулярне відвідування навчальних закладів, максимально повний розвиток особистості, талантів, розумових і фізичних здібностей дитини

В межах міжнародного права очевидним є питання відповідності вітчизняного правового простору, контексту загальноєвропейських правових тенденцій, зокрема статті 2 Першого протоколу до Європейської конвенції з прав людини та рішень європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), який у своїх рішеннях неодноразово підкреслював, що право на освіту дитини потребує регулювання з боку держави, і початкова і повна середня освіта мають фундаментальне значення для особистого розвитку кожної дитини та її майбутнього успіху [3].

Водночас, баланс між правом виховувати дитину згідно зі своїми переконаннями та обов'язком держави забезпечити освіту, є однією з передумов існування демократичного суспільства, і в межах юридичної науки також чітко розрізняють право на освіту та обов'язок забезпечити освіту. Наявність конфлікту інтересів, коли суб'єктивні причини (релігійні чи ідеологічні) обмежують доступ дитини до знань, зобов'язує державу втрутитися, і це втручання базується на принципі забезпечення «вищого інтересу дитини», який превалює над приватним життям сім'ї [1, с. 115].

Принцип забезпечення «вищого інтересу дитини» є невід'ємним елементом складного правового інституту, що поєднує в собі елементи публічного та приватного права, а його невиконання є прямою загрозою національним інтересам та правам окремої особистості, і особливого значення він набуває в умовах воєнного стану та масового переходу на дистанційне навчання, оскільки в таких умовах правова природа обов'язку батьків трансформувалася, адже раніше школа брала на себе функцію безпосереднього нагляду під час занять, а в сучасних умовах правового режиму воєнного стану, цю функцію змушено виконують батьки. Водночас вчені, які досліджують трансформацію освіти, у сучасну цифрову епоху відмічають, що батьки тепер повинні не лише «віддати дитину до школи», а й створити належні умови для дистанційного навчання, забезпечити доступ до інформаційних технологій та здійснювати моніторинг цифрової активності дитини в освітніх цілях [4].

Згідно з доктриною сімейного права, батьківські права мають особливу правову природу, оскільки вони існують лише доти, доки служать інтересам дитини, і в свою чергу є базисом для побудови дієвого механізму юридичної відповідальності. У системі сімейного права України цей обов'язок не є ізольованим; він виступає невід'ємною складовою комплексу батьківських прав та обов'язків щодо виховання дитини. Право батьків виховувати дитину водночас фактично є їхнім імперативним обов'язком перед нею, суспільством та державою.

Центральне місце у правовому регулюванні цього питання посідає стаття 150 Сімейного кодексу України, яка встановлює обов'язок батьків забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, що корелюється з конституційними нормами та міжнародними стандартами, зокрема Конвенцією ООН про права дитини. При цьому зазначений обов'язок має багатогранну структуру та включає такі ключові елементи як організаційний, що передбачає вибір закладу освіти та конкретної форми навчання (очної, дистанційної, сімейної тощо), матеріальний, що по-

лягає у забезпеченні дитини необхідним приладдям, технічними засобами та створенням належних побутових умов, а також контрольний, що вимагає від батьків постійної уваги до академічної успішності, відвідування занять та соціалізації дитини в освітньому середовищі.

Доктринальне розуміння цього обов'язку вимагає визнання того, що він не обмежується лише формальним записом до школи. Психолого-педагогічний аспект передбачає стимулювання батьками інтересу дитини до знань та розвиток її здібностей, що є критичним для гармонійного формування особистості. У контексті сучасної правової думки, обов'язок щодо освіти трансформується у позитивний обов'язок держави та батьків забезпечити дитині «рівний старт». Більше того, ухилення від цього обов'язку не слід трактувати лише як пасивну бездіяльність, воно може проявлятися у формі перешкоджання дитині у відвідуванні уроків, нав'язуванні ідеологій, що суперечать науковій картині світу, або ігноруванні особливих освітніх потреб дитини.

Юридична конструкція сімейно-правової відповідальності в цій сфері має правовідновлювальний характер, де санкції (від попередження до позбавлення батьківських прав) спрямовані насамперед на захист права дитини на розвиток, а не лише на покарання суб'єкта. Це підтверджується тим, що невиконання освітнього обов'язку розглядається судами як ознака нехтування життєво важливими інтересами дитини, що може стати підставою для втручання органів опіки та піклування.

В умовах цифровізації та воєнного стану цей обов'язок доповнюється безпековим компонентом оскільки батьки зобов'язані забезпечити дитині доступ до безпечного освітнього простору, включаючи належне облаштування робочого місця під час онлайн-навчання. Отже, освітня функція сім'ї є не просто приватним правом батьків на виховання за власним образом, а публічно-значущою діяльністю, де інтерес дитини превалює над будь-якими релігійними, політичними чи особистими переконаннями законних представників, створюючи правовий фундамент для майбутньої правосуб'єктності майбутнього повноправного члена нашого суспільства, громадянина.

Отже, батьки, які перешкоджають навчанню через релігійні переконання, залучення дитини до праці або соціальну апатію, порушують право дитини на розвиток, що є підставою для застосування заходів сімейно-правового захисту, де первинною ланкою є превентивні заходи органів опіки та піклування, які здійснюють моніторинг виконання батьками своїх обов'язків та провадять заходи захист, які не тягнуть за собою втрати батьківських прав, але створюють передумови для подальших правових санкцій. При цьому науковці зазначають, що право батьків на вибір методів виховання обмежене обов'язком соціалізації дитини, і виходячи з принципу паліативності, розвиток духовностісучасним дітям є вкрай потрібним, проте, не за рахунок зачіпання релігійних цінностей інших дітей, якщо мова йде про загальноосвітню школу [5, 106].

Стаття 170 СК України передбачає можливість відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав у разі виникнення загрози її життю або здоров'ю. Необхідно зауважити, що хоча відсутність освіти прямо і не загрожує фізичному життю дитини, однак систематичне перешкоджання навчанню спричиняє глибоку соціальну ізоляцію та психологічне занедбання, що за своєю суттю є формою нефізичного насильства. У таких випадках цей засіб захисту є критичним сигналом батькам про необхідність радикальної зміни ставлення до виконання своїх обов'язків.

Правовий механізм відібрання дитини без позбавлення батьківських прав у контексті освітнього недбальства має превентивний та виховний характер. Він дозволяє державі оперативно втрутитися в ситуацію, коли інтелектуальний та психічний розвиток дитини опиняється під загрозою через свідоме ігнорування батьками її права на знання.

Як вже зазначалося попередньо, систематичне ухилення від забезпечення дитині доступу до освіти призводить до втрати нею соціальних навичок, деформації світосприйняття та обмеження майбутньої конкурентоспроможності в суспільстві. Хоча стаття 170 СК України традиційно асоціюється з антисанітарією чи відсутністю їжі, сучасна доктрина сімейного права розглядає загрозу здоров'ю дитини значно ширше, включаючи в це поняття і ментальне здоров'я, і право на гармонійний розвиток. Тимчасове відібрання в таких випадках стає гнучким інструментом оскільки воно усуває дитину з несприятливого середовища, забезпечуючи їй доступ до навчального процесу під контролем органів опіки, і водночас залишає батькам шанс на виправлення ситуації без остаточного розриву правового зв'язку з дитиною. Це створює баланс між правом сім'ї на приватність та обов'язком держави захистити майбутнє маленького громадянина. Таким чином, застосування положень статті 170 у випадках освітнього дефіциту підкреслює, що право на освіту є невід'ємною частиною безпечного існування дитини.

Звичайно, найсуворішим заходом сімейно-правової відповідальності є позбавлення батьківських прав на підставі ст. 164 СК України, що передбачає відповідальність за ухилення від виконання обов'язків по вихованню.

Враховуючи суворість цього заходу варто звернути окрему увагу на ряд ключових правових позиції Верховного Суду з цього приводу, ухилення від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини може бути підставою для позбавлення батьківських прав лише за умови винної поведінки батьків, свідомого нехтування ними своїми обов'язками [6], неможливо вважати самочинною зміною місця проживання дитини одним з батьків, якщо таке проживання не було встановлене рішенням суду або органом опіки [7].

Верховний Суд зазначає, що у справах зі спорів щодо участі батьків у вихованні та спілкуванні з дитиною узагальнений та формальний підхід є неприпустимим. Кожна справа потребує детального вивчення ситуації, врахування різноманітних чинників, які можуть вплинути на інтереси дитини, зокрема її думки, якщо вона відповідно до віку здатна сформулювати власні погляди. [8].

Висновок органу опіки та піклування оцінюється судом як один з доказів та не може бути безумовною підставою для задоволення чи відмови у задоволенні позову, а вік дитини, і її думка у справі повинна бути врахована саме станом на момент розгляду справи, а не на момент збору доказів [9], відібрання дитини може бути визнане втручанням у право на повагу до сімейного життя, але з огляду на встановлені обставини таке відібрання може мати метою захист прав дитини [10].

Отже, за результатами проведеного правового аналізу, можна зробити висновок, що незважаючи на досить лаконічне і обмежене формулювання ст. 164 СК України, суди часто в повній мірі застосовують принцип забезпечення вищого інтересу дитини, що безперечно є ознакою зрілого підходу вітчизняної судової системи до захисту прав дитини.

Необхідно зауважити, що сімейно-правова природа відповідальності батьків за освіту дитини полягає у захисній функції, а метою санкцій в першу чергу є не покарання батьків як суб'єктів, а забезпечення права дитини на інтелектуальний розвиток.

Назважаючи на досить розвинуту судову практику, і значну увагу державних органів до забезпечення прав дитини на освіту дуже гостро стоїть питання встановлення вини батьків у формі умислу або необережності, особливо в ситуаціях, коли батьки формально виконують обов'язки, проте дитина систематично ігнорує навчання через конфлікти в сім'ї або власні психологічні особливості, і при цьому органи опіки та піклування часто обмежуються лише формальною фіксацією пропусків, не досліджуючи реальних причин поведінки і дітей, і батьків, обмежуючись формальними (часто каральними) рішеннями, водночас часто проблема полягає у визначенні межі між небажанням батьків забезпечити навчання та неможливістю це зробити, в умовах правового режиму воєнного стану.

На фоні досить якісної судової практики з цього питання, досить слушною проблемою вбачається слабка взаємодія між закладами освіти, службою у справах дітей та органами поліції, що часто призводить до повної втрати превентивної функції.

Висновки. За свою правовою природою обов'язок батьків забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти (ст. 150 СК України) є конституційно-правовим імперативом, в сімейно-правовому аспекті виступає невід'ємною частиною права дитини на належне виховання та розвиток.

Встановлено, що принцип найкращих інтересів дитини має безумовний пріоритет над суб'єктивними поглядами батьків на форму та необхідність навчання і що найважливіше знайшов реальне відображення в діяльності держави, зокрема в судовій практиці.

Наразі в Україні діє багаторівнева модель відповідальності як сімейно-правового так і адміністративного характеру (ст. 184 КУпАП, ст. 164, 170 СК України), і аналіз судової практики Верховного Суду підтверджує, що позбавлення батьківських прав через ухилення від забезпечення навчання є крайнім заходом, який застосовується лише за умови доведеної винної системної поведінки та неефективності застосованих попередньо більш м'якших заходів впливу, а суди досить гнучко підходять їх застосування.

Важливим викликом став перехід на дистанційну форму навчання, що створив нові підстави для притягнення до відповідальності, пов'язані із забезпеченням технічного доступу дитини до освіти. Водночас перебування сімей за кордоном створює правові колізії, де виконання обов'язку перед українською системою освіти часто стає фізично неможливим через вимоги країни перебування, що має враховуватися судами як обставина, яка виключає вину батьків.

В рамках гармонізації законодавства вбачається запровадження альтернативних санкцій у виді корекційних програм для батьків, для подолання причин освітнього занедбання дитини та широку імплементацію досудової медіації за участю психологів та представників закладів освіти у справах про систематичне невиконання батьківських обов'язків.

В рамках цифрової трансформації державного управління важливим є посилення взаємодії між закладами освіти, службою у справах дітей та органами поліції, з метою здійснення ювенальної превенції та надання вчасної допомоги сім'ям, що опинились у складних життєвих обставинах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Найкращі інтереси дитини у цивільному провадженні (серія методичних рекомендацій «Адвокат дитини») / Г.О. Гаро, О.М. Спектор, С.Л. Савицька та ін. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/publications/%D0%9F%D0%94%D0%A4_Garo%20Naykraschi%20interesy%20dytyny.pdf.
2. Хоружа Л., Божинський В. Державне регулювання загальної середньої освіти України: історичний контекст. OD. Вип. 49. Вип. 2. Лип. 2025. С. 46–60. URL: https://od.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/1245/967.
3. Посібник зі статті 2 Першого протоколу до Європейської конвенції з прав людини. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_2_protocol_1_ukr.
4. Звітна науково-практична конференція Інституту цифровізації освіти НАПН України: збірник матеріалів, 10 лютого 2022 р., м. Київ / упоряд.: О.П. Пінчук, Н.В. Яськова. Київ: ІЦО НАПН України, 2022. 148 с.
5. Резвова О.В. Права та обов'язки батьків щодо виховання дитини в сімейному праві України. дис. ... д-ра філософії: 12.00.03. Київ, 2021. 214 с. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2271ab2b-0c51-4f4f-b5e6-ec9d098f6bb2/content.
6. Постанова Верховного Суду від 30 травня 2018 року у справі № 553/2563/15-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/74536912.
7. Постанова Верховного Суду від 15 січня 2025 року у справі № 760/2096/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124521144.
8. Постанова Верховного Суду від 19 червня 2024 року у справі № 372/3402/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120065635.
9. Постанова Верховного Суду від 29 січня 2025 року у справі № 759/8056/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124965507.
10. Постанова Верховного Суду від 13 лютого 2025 року у справі № 760/12549/22 *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126569506.

Дата першого надходження рукопису до видання: 15.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Богданець А.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 341.231.14:004.738.5
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.39

ЦИФРОВІ ПРАВА ЛЮДИНИ У СИСТЕМІ ЄКПЛ: ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО НОВИХ ВИКЛИКІВ

Васильчук Л.Б.,
кандидат юридичних наук, доцент, доцент
кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0006-2527-7337

Васильчук Л.Б. Цифрові права людини у системі ЄКПЛ: доктринальні підходи до нових викликів.

Стаття присвячена дослідженню доктринальних підходів до формування та захисту цифрових прав людини у системі Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ЄКПЛ). Встановлено, що цифрові права не становлять самостійної нормативної категорії ЄКПЛ, однак практика ЄСПЛ виробила механізм їх динамічного захисту через розширювальне тлумачення класичних прав, передусім статей 8 і 10 Конвенції. Досліджено доктринальні засади захисту права на приватне життя у цифровому середовищі на прикладі справ щодо масового спостереження, блокування інтернету та шифрування комунікацій. Проаналізовано прецедентну практику ЄСПЛ у справах щодо наскрізного шифрування та масового перехоплення комунікацій, що визначили сучасний стандарт цифрового захисту. Розглянуто доктрину «живого інструменту» та «поля розсуду держав» як методологічну основу адаптації ЄКПЛ до цифрової реальності. Виявлено, що ЄСПЛ виробив специфічні критерії оцінювання цифрових обмежень прав: принцип законності (передбачуваності і доступності закону), принцип необхідності в демократичному суспільстві та принцип пропорційності. Окрему увагу приділено позитивним зобов'язанням держав у цифровій сфері, зокрема обов'язку забезпечити правову базу для захисту персональних даних та свободи онлайн-вираження. Зроблено висновок, що ефективний захист цифрових прав у системі ЄКПЛ вимагає подальшого розвитку як конвенційної доктрини, так і національного законодавства держав-учасниць.

Ключові слова: цифрові права, ЄКПЛ, право на приватне життя, свобода вираження поглядів онлайн, наскрізне шифрування, масове спостереження, позитивні зобов'язання держав.

Vasylchuk L.B. Digital human rights in the ECHR system: doctrinal approaches to new challenges.

The article examines the doctrinal approaches to the formation and protection of digital human rights within the system of the European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms (ECHR). It is established that digital rights do not constitute an independent normative category of the ECHR; however, the ECtHR's case law has developed a mechanism for their dynamic protection through an expansive interpretation of classical rights, primarily Articles 8 and 10 of the Convention. The doctrinal foundations of the protection of the right to private life in the digital environment are examined through the lens of cases concerning mass surveillance, internet blocking, and the encryption of communications. The ECtHR's case law in cases concerning end-to-end encryption (Podchasov v. Russia, 2024) and bulk interception of communications (Big Brother Watch v. UK, 2021) is analysed, identifying the current standard of digital protection under the Convention. The living instrument doctrine and the doctrine of the margin of appreciation are considered as the methodological basis for the adaptation of the ECHR to digital reality. It is established that the ECtHR has developed specific criteria for assessing digital restrictions of rights: the principle of legality (foreseeability and accessibility of the law), the principle of necessity in a democratic society, and the principle of proportionality. Special attention is paid to states' positive obligations in the digital sphere, in particular the duty to establish a legal framework for the protection of personal data and freedom of online expression. It is concluded that effective protection of digital rights in the ECHR system requires further development of both the Convention doctrine and the national legislation of the Member States. The study contributes to the ongoing scholarly debate on

the sufficiency of the classical human rights framework for responding to the challenges of the digital age and proposes criteria for assessing the quality of domestic legal regulation of digital rights.

Key words: digital rights, ECHR, right to private life, freedom of online expression, end-to-end encryption, mass surveillance, positive obligations of states.

Постановка проблеми. Цифрова трансформація суспільства поставила перед системою захисту прав людини виклики, які її творці у 1950 р. не могли передбачити. Право на повагу до приватного листування (стаття 8 ЄКПЛ) сьогодні *de facto* охоплює мільярди зашифрованих повідомлень та хмарні сховища персональних даних; свобода вираження поглядів (стаття 10 ЄКПЛ) реалізується передусім через цифрові платформи, алгоритми яких визначають видимість контенту; право на ефективний засіб правового захисту (стаття 13 ЄКПЛ) стикається з непрозорістю автоматизованих рішень, що визначають доступ до інформації та правосуддя.

Гострота проблеми, на нашу думку, в першу чергу визначається кількома взаємопов'язаними факторами. Так, по-перше, темп технологічних змін принципово перевищує темп нормотворчості: законодавець завжди перебуває в ролі наздоганяючого. По-друге, цифрові загрози правам людини мають транскордонний й асиметричний характер, вони однаково виходять від держав через системи масового стеження і від транснаціональних платформ через непрозорі алгоритми модерації. По-третє, традиційні конвенційні конструкції (в т.ч. «законність», «необхідність» і «пропорційність»), вимагають переосмислення у контексті технологій, де «закон» може бути технічним стандартом, а «пропорційність» - неможливою для оцінки без спеціальних технічних знань.

Сама ЄКПЛ залишилася текстуально незмінною. Відповідь на виклик забезпечили не конвенційні поправки, а доктринальна еволюція – насамперед практика ЄСПЛ, що через доктрину «живого інструменту» поступово сформувала систему захисту цифрових прав. Це доктринальне досягнення є вражаючим, однак породжує власні запитання: де межа між тлумаченням і нормотворчістю? Чи не настав час для системної конвенційної реформи у сфері цифрових прав?

Аналіз останніх досліджень. Насамперед звернемося до іноземних джерел. Так, у зарубіжній доктрині питання цифрових прав у системі ЄКПЛ досліджується у кількох взаємопов'язаних напрямах. Перший – конвенційний захист наскрізного шифрування: Дж. Шурсон аналізує, чи встановлює ЄКПЛ право на наскрізне шифрування на підставі рішення ЄСПЛ у справі Podchasov v. Russia [1]; М. Пірзада досліджує це рішення як новий вектор у «крипто-війнах» [5]. Другий – масове спостереження: М. Зальнерюте виявляє, що ЄСПЛ у справі Big Brother Watch v. UK легітимізував масове спостереження через підхід «процедурного фетишизму» [3]; спільний довідник ЄСПЛ та FRA систематизує взаємодію практики ЄСПЛ та справедливості у цій сфері [8]. Третій – доктринальні засади тлумачення ЄКПЛ: П. Коміті обстоює, що доктрини поля розсуду і еволютивного тлумачення є оптимальними канонами тлумачення Конвенції [2]; А. В. Баке досліджує ефективність доктрини позитивних зобов'язань у захисті прав у державах-членах ЄС [4]. Практику ЄСПЛ щодо доступу до інтернету та нових технологій узагальнено у офіційних тематичних довідниках Суду [6; 7].

Серед вітчизняних дослідників слід виокремити такі праці. Д.М. Бєлов, М.В. Бєлова, І.Є. Переш, К.К. Мегеш та І. Покорба розробляють доктринальні засади цифрових прав людини, наголошуючи на відсутності чіткого нормативного визначення цього поняття та необхідності вдосконалення правових рамок, досліджують право людини на забуття як один із ключових цифрових прав у системі ЄКПЛ [10; 11; 14]. В.А. Бочковой та Н.А. Бааджи аналізують обмеження цифрових прав в умовах сучасних правових викликів, включаючи практику ЄСПЛ [12]. К. С. Тверезовська систематизує поняття, види та значення цифрових прав людини [13].

Метою статті є дослідження окремих доктринальних підходів ЄСПЛ до захисту цифрових прав людини крізь призму статей 8 і 10 ЄКПЛ, аналіз ключових прецедентів та виявлення теоретико-правових засад для удосконалення вітчизняного законодавства у цій сфері.

Виклад матеріалу дослідження. Відправною точкою аналізу захисту цифрових прав за ЄКПЛ є доктрина «живого інструменту» *(living instrument doctrine)*, вперше сформульована у справі Tyrer v. United Kingdom (1978). Суть цієї доктрини полягає в тому, що ЄКПЛ є живим інструментом, що підлягає тлумаченню у світлі сучасних умов, а не виключно відповідно до намірів її засновників. Саме ця доктрина уможливила охоплення конвенційними статтями цілих сфер суспільного життя, що не існували на момент підписання Конвенції у 1950 р.

П. Коміті у своєму дослідженні виявляє, що доктрини поля розсуду й еволютивного тлумачення є взаємопов'язаними і взаємодоповнювальними канонами тлумачення ЄКПЛ. Дослідник стверджує, що, попри критику цих доктрин як позбавлених нормативного підґрунтя і таких, що є суддівськими конструктами, вони відповідають правилам тлумачення договорів за Віденською конвенцією про право міжнародних договорів і є найоптимальнішими інструментами для динамічного застосування ЄКПЛ в умовах постійно змінюваного світу [2]. Там само автор зазначає, що оскільки тлумачення та застосування законів здійснюється у постійно змінюваному світі, який вимагає динамічних законів, здатних адаптуватися до нових ситуативних контекстів, доктрина живого інструменту є концептуально необхідною, а не лише зручною.

У цифровому контексті доктрина живого інструменту забезпечила кілька ключових розширень конвенційного захисту. По-перше, поширення статті 8 на електронну кореспонденцію, метадані і зашифровані повідомлення. По-друге, охоплення статтею 10 інтернету як «одного з основних засобів, через який особи реалізують своє право на свободу вираження поглядів та отримання інформації» (Ahmet Yıldırım v. Turkey, 2012). По-третє, вироблення стандартів законності, необхідності та пропорційності цифрових обмежень, адаптованих до технологічних реалій.

Як бачимо, доктрина живого інструменту є не просто судовою технікою, а доктринальним вибором, що відображає концепцію ЄКПЛ як конституційного документа європейського публічного правопорядку. Її застосування у цифровій сфері є неминучим, проте воно ставить перед дослідниками питання про межі суддівської правотворчості та необхідність більш системної нормотворчої відповіді на цифрові виклики.

Власне саме стаття 8 ЄКПЛ, що гарантує право на повагу до приватного та сімейного життя, житла і кореспонденції, є центральним конвенційним механізмом захисту цифрової приватності. Практика ЄСПЛ виробила розгалужену систему стандартів щодо трьох основних категорій цифрових порушень: масового перехоплення комунікацій, зберігання метаданих та вимог до розшифрування.

У справі Big Brother Watch and Others v. UK (Grand Chamber, 2021) ЄСПЛ вперше безпосередньо оцінив режим масового перехоплення комунікацій після викриттів Сноудена. М. Зальнерюте, аналізуючи цей прецедент, встановлює, що Велика палата обрала підхід «процедурного фетишизму»: замість того щоб визнати масове перехоплення несумісним з ЄКПЛ за своєю суттю, Суд задовольнився наявністю формальних процедурних гарантій: незалежного нагляду, обмежень на використання та систем видалення даних [3]. Там само дослідниця зазначає, що три судді з окремими думками охарактеризували це як упущену можливість захистити електронний «Великий брат» в Європі.

Принципово новий вектор у захисті цифрової приватності визначила справа Podchasov v. Russia (ECtHR, 13 лютого 2024 р., заява № 33696/19), що встановила загальнообов'язковий для держав-учасниць ЄКПЛ стандарт щодо законодавчих вимог розшифрування зашифрованих комунікацій. Суд вперше у своїй практиці безпосередньо оцінив законність таких вимог. Показово, що ще до цього рішення Суд справедливості ЄС у справах Digital Rights Ireland (C-293/12, 2014) та La Quadrature du Net (C-511/18, 2020) визнав несумісним із Хартією основних прав ЄС як масове збереження метаданих, так і зобов'язання щодо розшифрування. Таким чином, ЄСПЛ підтвердив та поглибив стандарт, що вже існував у праві ЄС. Дж. Шурсон, аналізуючи це рішення, встановлює, що ЄСПЛ одноголосно констатував порушення статті 8, оскільки законодавча вимога до «організаторів поширення інформації» надавати ключі шифрування становила непропорційне втручання у право на приватне життя, адже доступні технічні засоби дешифрування неминуче послаблюють безпеку комунікацій усіх користувачів сервісу [1]. Там само авторка підкреслює, що це рішення є вагомим прецедентом для держав (зокрема Великої Британії та ЄС), що розглядають аналогічні зобов'язання щодо розшифрування.

Окремо звернемося до доктрини позитивних зобов'язань держав у цифровій сфері. А.В. Баке у своєму дослідженні доктрини позитивних зобов'язань ЄКПЛ виявляє, що ця доктрина не може бути механічно перенесена до права ЄС, оскільки різними принципами керуються ці правові режими захисту фундаментальних прав [4]. Там само дослідниця встановлює, що стосовно процесуальних зобов'язань ЄСПЛ схильний відмовляти від поля розсуду держав, тоді як право ЄС принципово ширше залишає простір для процесуальної автономії держав-членів.

Стаття 10 ЄКПЛ, гарантуючи свободу вираження поглядів і отримання інформації, є другим ключовим конвенційним механізмом захисту цифрових прав. Її практичне значення у цифровому

середовищі виявляється у трьох основних напрямах: захист від блокування інтернету та цензури онлайн-контенту; захист права доступу до достовірної публічної інформації; захист конфіденційності комунікацій журналістів.

Довідник ЄСПЛ з практики щодо доступу до інтернету та свободи отримання і поширення інформації фіксує стандарт, відповідно до якого заходи, що обмежують доступ до інтернету, визнаються Судом порушенням статті 10, якщо наслідки відповідного заходу є свавільними, а судовий контроль є недостатнім для запобігання зловживанням [6]. Показовими є справи щодо Туреччини, де органи влади систематично вдавалися до блокування значних масивів інтернет-контенту без достатнього правового підґрунтя.

Важливим аспектом цифрового виміру статті 10 є право доступу до достовірної інформації. У справі Association Burestop 55 and Others v. France ЄСПЛ вперше визнав, що право доступу до інформації за статтею 10 обов'язково охоплює якісний аспект – вимогу до того, щоб розкрита інформація була щирою, точною, достатньою та достовірною. Це рішення може мати далекосяжні наслідки для регулювання цифрового інформаційного середовища в умовах «постправди» [8].

Взаємодія статей 8 і 10 у контексті захисту журналістських комунікацій є особливо значущою. Рада Ради Європи щодо конфіденційності і захисту персональних даних підкреслює, що ЄСПЛ поширив позитивне зобов'язання за статтею 8 щодо перехоплення комунікацій на журналістів, застосовуючи підвищені процесуальні й матеріальні гарантії в тих справах, де стеження мало навмисний вплив на журналістські джерела [8]. Масовий збір даних, що побічно зачіпає журналістські комунікації, також потрапляє в орбіту посиленого захисту.

Цифровий вимір статті 10 демонструє принципову закономірність: ЄСПЛ послідовно вимагає, щоб цифрові обмеження свободи вираження поглядів відповідали тим самим критеріям законності, необхідності та пропорційності, що й аналогові. Разом з тим технологічна специфіка цифрових обмежень, мережеві ефекти блокувань, непропорційний вплив на невинних користувачів, вимагає адаптованого застосування цих критеріїв, що Суд і здійснює в рамках доктрини живого інструменту.

Доктрина поля розсуду держав *(margin of appreciation)* є одним з найважливіших інструментів балансування між захистом прав людини і суверенними повноваженнями держав у системі ЄКПЛ. У цифровому контексті вона набуває особливої ваги через швидкість технологічних змін, що унеможливлює повну уніфікацію регуляторних підходів на конвенційному рівні.

П. Коміті наголошує, що попри внесення доктрини поля розсуду до Протоколу № 15 (2013) як «невід'ємного і постійного явища за Конвенцією», необхідні «принципові критерії» для її застосування [2]. Відсутність таких критеріїв у цифровій сфері є системною прогалиною, що породжує непередбачуваність для держав, бізнесу та індивідуальних суб'єктів.

У практиці ЄСПЛ щодо масового спостереження поле розсуду є звуженим. Практика Ради Європи фіксує, що ключовими стандартами законності масового перехоплення комунікацій є: передбачуваність закону; наявність незалежного авторизаційного органу; наявність незалежного наглядового органу; наявність ефективних засобів правового захисту для осіб, що зазнали стеження [8]. У справі Big Brother Watch Велика палата підтвердила, що режим масового перехоплення не виключається Конвенцією за умови дотримання цих критеріїв. М. Зальнерюте, проте, звертає увагу на те, що такий підхід фактично нормалізує масове спостереження, надаючи йому «процедурний паспорт» навіть за умови системного охоплення усіх користувачів [3].

У справах про шифрування поле розсуду є іще вужчим. Дж. Шурсон встановлює, що ЄСПЛ в рішенні у справі Podchasov v. Russia не залишив державі поля розсуду щодо вибору між наскрізним шифруванням та «бекдорами»: оскільки будь-який технічний механізм дешифрування об'єктивно погіршує безпеку комунікацій усіх користувачів, а не лише тих, за ким ведеться стеження, відповідний законодавчий захід є непропорційним незалежно від будь-яких правових гарантій [1].

Як бачимо, доктрина поля розсуду у цифровому контексті є не інструментом ліберальності, а механізмом диференціації залежно від тяжкості втручання: чим більше охоплення стеження, чим глибше воно проникає у зміст комунікацій, тим менше простору для дискреції залишається у держав. Наскрізне шифрування знаходиться у захищеному ядрі конвенційного права, де поле розсуду зведено до нуля.

Поряд із негативними зобов'язаннями (утримуватися від втручання у цифрові права) ЄКПЛ покладає на держав-учасниць позитивні зобов'язання щодо забезпечення реального та ефектив-

ного захисту цих прав. У цифровій сфері позитивні зобов'язання охоплюють кілька ключових напрямів.

Перший – законодавче регулювання захисту персональних даних. Рада Ради Європи наголошує, що ЄКПЛ вимагає наявності у державах-учасницях законодавства, що забезпечує захист персональних даних відповідно до стандартів Конвенції 108 та ЄКПЛ [8]. Це зобов'язання є особливо актуальним для України, яка імплементує GDPR у рамках євроінтеграційного процесу.

Другий – забезпечення ефективних засобів правового захисту від цифрового стеження. Стандарти ЄСПЛ вимагають, щоб особа, якій може бути заподіяно шкоду внаслідок таємного стеження, мала доступ до національних органів оскарження. А. В. Баке у своєму дослідженні встановлює, що саме у сфері процесуальних зобов'язань ЄСПЛ найбільш послідовно відмовляє державам у широкому полі розсуду, вимагаючи наявності конкретних інституційних гарантій [4].

Третій – захист від приватних суб'єктів у цифровому середовищі. Навчально-методичний комплекс Media Defence підкреслює, що зобов'язання держав за ЄКПЛ щодо захисту права онлайн-користувачів поширюється також на створення регуляторного середовища, яке запобігає порушенням цих прав з боку платформ і приватних компаній [9]. Це горизонтальний вимір позитивних зобов'язань, що набуває особливої ваги в умовах домінування великих технологічних компаній.

Четвертий – забезпечення цифрової доступності та права доступу до інтернету. Хоча ЄКПЛ не закріплює автономного права доступу до інтернету, ЄСПЛ через статтю 10 послідовно встановлює, що держави зобов'язані утримуватися від непропорційних блокувань і забезпечувати реальний доступ до засобів цифрової комунікації, необхідних для реалізації прав [6].

Отже, позитивні зобов'язання у цифровій сфері є не менш вагомими за негативні, хоча й складніше піддаються конкретизації. Їхній розвиток у практиці ЄСПЛ вказує на принципову позицію: держава несе відповідальність за стан цифрового правового середовища в цілому, а не лише за власні прямі втручання.

Висновки. За результатами проведеного дослідження можна сформулювати такі висновки:

1. Цифрові права людини не становлять самостійної нормативної категорії ЄКПЛ, проте розвиток практики ЄСПЛ фактично сформував систему їхнього договірного захисту через динамічне тлумачення класичних прав, передусім статей 8 і 10 Конвенції. Доктрина «живого інструменту», підкріплена принципом пропорційності та позитивними зобов'язаннями, є доктринальною основою цього захисту.

2. Справа Podchasov v. Russia (2024) є рубіжним прецедентом, що вперше прямо поширює захист статті 8 ЄКПЛ на наскрізне шифрування комунікацій. Незважаючи на те що держава-відповідач вибула зі складу Ради Європи, сформульований у цьому рішенні стандарт, будь-який технічний механізм «бекдору» непропорційно погіршує безпеку всіх користувачів, а тому є несумісним з Конвенцією незалежно від обсягу процедурних гарантій, є обов'язковим орієнтиром для всіх держав-учасниць ЄКПЛ, включаючи Україну, і суттєво обмежує простір для аналогічних законодавчих ініціатив.

3. Справа Big Brother Watch v. UK (2021) демонструє доктринальну тенденцію «процедурного фетишизму»: ЄСПЛ визнав масове перехоплення сумісним з ЄКПЛ за умови наявності системи формальних гарантій, не оцінюючи його несумісність з Конвенцією за своєю суттю. Ця тенденція є доктринально суперечливою і вимагає подальшої уваги з боку ЄСПЛ та юридичної спільноти.

4. Доктрина поля розсуду держав у цифровій сфері має диференційований характер: вона є найвужчою у випадках втручання в сутнісне ядро права на приватне листування (шифрування) і дещо ширшою щодо режимів масового спостереження за умови дотримання процедурних гарантій. Сам принцип диференціації є правильним, проте Суду необхідно виробити більш чіткі критерії для його застосування у технологічно складних справах.

5. Ефективний захист цифрових прав за ЄКПЛ вимагає від держав-учасниць виконання як негативних (утримання від непропорційних обмежень), так і позитивних (нормативне забезпечення цифрової приватності, ефективні засоби правового захисту, регулювання платформ) зобов'язань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Shurson J. A European right to end-to-end encryption? *Computer Law and Security Review.* 2024. Vol. 55. Art. 106063. DOI: https://doi.org/10.1016/j.clsr.2024.106063. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0267364924001298.

2. Komiti P. The doctrines of margin of appreciation and evolutive interpretation: a review of the European Court of Human Rights. SSRN Working Paper. 2023. DOI: https://doi.org/10.2139/ssrn.4885633. URL: https://ssrn.com/abstract=4885633.
3. Zalnieriute M. Procedural fetishism and mass surveillance under the ECHR: Big Brother Watch v. UK. Verfassungsblog. 2021. DOI: https://doi.org/10.17176/20210602-123858-0. URL: https://verfassungsblog.de/big-b-v-uk.
4. Backé A. V. The positive obligations doctrine: a means of effective fundamental rights protection in EU Member States? *Maastricht Journal of European and Comparative Law*. 2024. Vol. 31. No. 4. P. 389–408. DOI: https://doi.org/10.1177/1023263X241268874. URL: https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1023263X241268874.
5. Pirzada M.S.A. Championing digital sovereignty – ECtHR's ruling in Podchasov v. Russia. Georgetown Journal of International Law Blog. 2024. URL: https://www.law.georgetown.edu/international-law-journal/blog/championing-digital-sovereignty-ecthrs-ruling-in-podchasov-v-russia.
6. European Court of Human Rights. Factsheet – Access to internet and freedom to receive and impart information and ideas. Strasbourg: Council of Europe, June 2024. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/FS_Access_Internet_ENG.
7. European Court of Human Rights. Factsheet – New technologies. Strasbourg: Council of Europe, October 2024. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/fs_new_technologies_eng.
8. European Court of Human Rights; European Union Agency for Fundamental Rights. Joint Factsheet – Mass surveillance: ECtHR and CJEU Case-Law. Strasbourg: Council of Europe, 2025. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/mass-surveillance.
9. Media Legal Defence Initiative. Modules on digital rights and freedom of expression online in Europe. Module 1: Digital rights and emerging challenges. London: Media Legal Defence Initiative, May 2024. ISBN 978-0-9935214-1-6. URL: https://www.mediadefence.org/ereader/wp-content/uploads/sites/2/2024/06/Modules-on-Digital-Rights-and-Freedom-of-Expression-Online-in-Europe-2024.pdf.
10. Бєлов Д.М., Переш І.Є., Покорба І. Цифрові права людини: доктринальні засади. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 2. С. 110–115. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/anpopr_2024_2_19.
11. Бєлова М.В., Бєлов О.М., Мегеш К.К. Право людини на забуття: окремі концептуальні питання. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 2. С. 116–120. URL: https://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/303018.
12. Бочковой В.А., Бааджі Н.А. Обмеження цифрових прав людини в умовах сучасних правових викликів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2024. Вип. 84. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.4.31.
13. Тверезовська К.С. Поняття, види та значення цифрових прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 6. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/119.
14. Бєлова М.В., Бєлов Д.М. Імплементація штучного інтелекту в досудове розслідування кримінальних справ: міжнародний досвід. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 448–454. URL: https://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/282310.

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Васильчук Л.Б., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 346.1:355.1
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.40

ФУНКЦІОНУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ У ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ: АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ

Гончарова О.О.,
здобувачка ступеня доктора філософії
за спеціальністю 081 Право
ДонНУ імені Василя Стуса
ORCID: 0009-0002-5480-6539
e-mail: olleksa.goncharova@gmail.com

Гончарова О.О. Функціонування економічної системи у період воєнного стану: актуальні теоретико-правові питання.

У статті досліджено особливості функціонування економічної системи України в умовах воєнного стану, запровадженого внаслідок повномасштабного збройного вторгнення Російської Федерації. Встановлено, що воєнний стан суттєво трансформує усі складові економічної системи – від механізмів державного регулювання та бюджетного процесу до функціонування ринку праці, грошового обігу, зовнішньоекономічної діяльності та підприємницького середовища. Охарактеризовано правовий режим воєнного стану як особливий правовий стан, що наділяє державу надзвичайними повноваженнями у сфері економічного регулювання та одночасно зобов'язує її до збереження соціально-економічних прав громадян. Проаналізовано динаміку ключових макроекономічних показників – ВВП, бюджетного дефіциту, рівня інфляції та ринку праці – в умовах збройного конфлікту. Досліджено правові механізми адаптації підприємницького середовища до умов воєнного стану, зокрема програми релокації підприємств, надання державної підтримки суб'єктам господарювання та запровадження нових інструментів оподаткування. Розглянуто особливості регулювання зовнішньоекономічної діяльності в умовах обмеженого суверенного фінансування. Окремо проаналізовано стан грошового обігу та грошової системи України в умовах воєнного стану, включаючи динаміку доларизації, інфляційний тиск та монетарну політику Національного банку. Сформульовано авторські висновки та пропозиції щодо правового забезпечення функціонування економічної системи як у воєнний час, так і в контексті повоєнного відновлення.

Ключові слова: воєнний стан, економічна система, державне регулювання економіки, воєнна економіка, релокація підприємств, зовнішньоекономічна діяльність, соціально-економічні права.

Goncharova O.O. Functioning of the economic system during martial law: current theoretical and legal issues.

The article examines the peculiarities of the functioning of Ukraine's economic system under martial law introduced as a result of the full-scale armed invasion by the Russian Federation. It is established that martial law substantially transforms all components of the economic system – from mechanisms of state regulation and the budgetary process to the functioning of the labour market, monetary circulation, foreign economic activity, and the business environment. The legal regime of martial law is characterised as a special legal status that grants the state extraordinary powers in the sphere of economic regulation while simultaneously obliging it to preserve the socio-economic rights of citizens. The dynamics of key macroeconomic indicators – GDP, the budget deficit, inflation levels, and the labour market – under conditions of armed conflict are analysed. The legal mechanisms for adapting the business environment to martial law conditions are examined, including enterprise relocation programmes, the provision of state support to business entities, and the introduction of new taxation instruments. The peculiarities of regulating foreign economic activity in conditions of limited sovereign financing are considered. The state of monetary circulation and the monetary system of Ukraine under martial law is separately analysed, including the dynamics of dollarisation, inflationary pressure, and the monetary policy of the National Bank of Ukraine. The author's conclusions and proposals are formulated regarding the legal framework for the functioning of the economic system both during wartime and in the context of post-

war recovery, with particular attention to balancing expanded state powers with the preservation of constitutional guarantees of socio-economic rights.

Key words: martial law, economic system, state regulation of the economy, war economy, enterprise relocation, foreign economic activity, socio-economic rights.

Постановка проблеми. Повномасштабне збройне вторгнення Російської Федерації в Україну 24 лютого 2022 р. поставило перед українською державою безпрецедентний виклик – забезпечити функціонування національної економічної системи в умовах активних бойових дій, масштабного руйнування виробничої інфраструктури, вимушеної міграції населення і необхідності одночасного фінансування оборонних потреб та соціальних зобов'язань. Воєнний стан як правовий режим, з одного боку, наділив державу широкими повноваженнями у сфері економічного регулювання, а з іншого поставив питання про конституційні межі таких повноважень та необхідність збереження соціально-економічних прав громадян навіть за надзвичайних обставин. Протиріччя між потребою у централізованому управлінні економікою і збереженням ринкових механізмів та конституційних гарантій є центральною нормативною проблемою воєнно-економічного права, яка досі не отримала системного доктринального осмислення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти функціонування економічної системи в умовах воєнного стану стали предметом активних наукових досліджень. Межі державного впливу на економіку в умовах війни у контексті соціально-економічних прав досліджували Р.А. Джабраілов та Я.В. Петруненко [1]. Проблематику макроекономічної стабілізації, чинники падіння ВВП та механізми подолання кризи аналізували О. Золотова, В. Іванова, Д. Симак, О. Кудінов та О. Славута [2]. Трансформації соціально-економічного простору в умовах воєнного стану охарактеризувала М. Петренко [3]. Динаміку ВВП, бюджетного дефіциту та ринку праці в умовах повномасштабної війни досліджував В. Кузьменко [4]. Особливості регулювання зовнішньоекономічної діяльності в умовах воєнного стану розглянули С.В. Скрипник, О.С. Процевят та О.В. Воронова [5]. Географічний аспект релокації підприємств у воєнних умовах проаналізувала О.В. Яроменко [6]. Проблеми грошового обігу та грошової системи України в умовах воєнного стану досліджувала Ю.В. Бугель [7].

Метою статті є правовий аналіз деяких особливостей функціонування економічної системи України в умовах воєнного стану: механізмів державного регулювання, трансформацій підприємницького середовища, змін у зовнішньоекономічній діяльності та грошово-валютній сфері, а також визначення правових меж обмеження економічних і соціальних прав в умовах збройного конфлікту.

Виклад матеріалу дослідження. Воєнний стан як правовий режим являє собою особливий порядок функціонування державних інститутів і суспільства, запроваджуваний за наявності загрози державній незалежності чи територіальній цілісності. З правової точки зору його ключовою характеристикою є суттєве розширення повноважень держави у різних сферах, включаючи економічну, та відповідне звуження прав і свобод громадян до меж, необхідних для відсічі агресії.

Р.А. Джабраілов та Я.В. Петруненко, досліджуючи межі державного впливу на економіку в умовах війни, підкреслюють, що держава опинилася перед складним завданням: з одного боку, посилити регулювання економіки для забезпечення потреб оборони, а з іншого – зберегти принципи вільного ринку та не допустити фактичного нівелювання соціально-економічних прав громадян. Автори акцентують, що цей баланс є особливо гострим у контексті конституційних гарантій права на працю, права на підприємницьку діяльність та права на соціальне забезпечення, які не можуть бути скасовані навіть в умовах надзвичайних обставин. Там само дослідники розглядають різноманітні стратегії державного втручання в економіку під час війни: введення економічних санкцій, стимулювання виробництва критичної продукції, забезпечення фінансової підтримки гуманітарних потреб [1].

Запровадження воєнного стану в Україні 24 лютого 2022 р. Указом Президента № 64/2022 надало органам державної влади широкі повноваження у сфері економічного регулювання: встановлення особливостей оподаткування, регулювання трудових відносин, запровадження обмежень на переміщення капіталу, управління стратегічними підприємствами, регулювання цін на окремі товари і послуги. Водночас Конституція України (ст. 64) встановлює, що навіть в умовах воєнного чи надзвичайного стану окремі конституційні права не можуть бути обмежені. Соціально-економічні права формально обмежені бути можуть, однак лише у необхідних межах і, звичайно ж, з дотриманням принципу пропорційності.

М. Петренко, характеризуючи трансформації соціально-економічного простору України в умовах воєнного стану, встановлює, що зовнішні та внутрішні чинники, пов'язані з воєнними діями, скорочення промислового виробництва, зростання безробіття, міграційні процеси та зміни у трудових відносинах, призвели до змін у економічних структурах, соціальних інститутах та системі державного управління. Там само дослідниця виявляє нові соціальні виклики, з якими стикаються українці: проблеми внутрішньо переміщених осіб та соціальної інтеграції, що потребують відповідного правового врегулювання [3].

Власне, як бачимо, правовий режим воєнного стану трансформує економічну систему одночасно у двох напрямах: посилює державну присутність і регуляторні повноваження там, де це необхідно для оборони, та ставить перед правом завдання збереження ринкових механізмів і конституційних гарантій. Цей баланс є центральним нормативним питанням воєнно-економічного права.

Повномасштабне вторгнення спричинило безпрецедентні макроекономічні потрясіння. О. Золотова, В. Іванова, Д. Симак, О. Кудінов та О. Славута у своєму дослідженні встановлюють, що основними чинниками падіння ВВП у 2022 р. стали руйнування виробничих потужностей, порушення логістичних ланцюжків, масова вимушена міграція населення та колапс споживчого попиту в зонах бойових дій [2, с. 268]. Водночас дослідники виявляють, що певні галузі продемонстрували стійкість до воєнних викликів: агропромисловий комплекс, ІТ-сектор та виробництво товарів критичного призначення зуміли адаптуватися до нових умов і частково компенсувати загальний економічний спад [2, с. 270]. Там само автори аналізують міжнародний вимір кризи, наголошуючи на прямому впливі економічної ситуації в Україні на світову геополітику та міжнародну економіку [2, с. 266].

Гладинець Н. та В. Кузьменко у своєму дослідженні подають детальну характеристику бюджетного дефіциту в умовах воєнного стану та його відношення до ВВП: держава одночасно зіткнулась із різким падінням податкових надходжень унаслідок скорочення економічної активності та стрімким зростанням видатків на оборону й соціальне забезпечення переміщених осіб. Там само автори характеризує стан ринку праці – зростання пропозиції робочої сили в регіонах, що приймають внутрішньо переміщених осіб, і критичний дефіцит кваліфікованих кадрів у прифронтових областях. У тому ж дослідженні наводяться дані індексів ділової активності: усі сектори (промисловість, будівництво, торгівля та послуги) показали різке падіння нижче нейтрального рівня у 2022 р. з поступовою стабілізацією у 2023–2024 рр. [4].

Важливим аспектом макроекономічної ситуації є стан грошового обігу. Ю.В. Бугель, досліджуючи грошовий обіг та грошову систему України в умовах воєнного стану, виявляє, що основними викликами стали висока доларизація економіки, інфляційний тиск, збільшення бюджетних витрат на оборону та гуманітарні заходи. Там само авторка фіксує суттєві зміни у структурі грошової маси: зростання частки безготівкових операцій та зниження частки готівкових коштів у загальному обсязі грошового обігу. У тому ж дослідженні аналізується роль Національного банку України у стабілізації монетарної ситуації та обґрунтовуються рекомендації щодо подальшого розвитку національної грошової системи [7].

Відзначимо, з правової точки зору реакція держави на макроекономічний шок виявилась у прийнятті низки законів і підзаконних актів. Серед ключових правових механізмів – запровадження єдиної ставки податку для малого бізнесу, звільнення від сплати ЄСВ за мобілізованих працівників, правовий режим «держзамовлення» для оборонних потреб, а також механізми пільгового кредитування підприємств через державні банки.

Отже, макроекономічна динаміка в умовах воєнного стану свідчить про надзвичайну складність завдань, які стоять перед правовою системою: забезпечення фінансування оборонних потреб, підтримка соціально вразливих верств і збереження умов для відновлення ділової активності – три мети, що часто перебувають у нормативній суперечності.

Функціонування підприємницького середовища в умовах воєнного стану зазнало докорінних змін. Частина підприємств опинилась у зонах активних бойових дій або на тимчасово окупованих територіях, а решта – вимушена адаптуватись до нових правових і економічних реалій: скорочення попиту, розриву постачальницьких ланцюжків, мобілізації персоналу та загальної невизначеності.

О.В. Яроменко, аналізуючи географічний аспект релокації підприємств, засвідчує, що з початку повномасштабного вторгнення в Україні розгорнулась масштабна релокація підприємств

з прифронтових і окупованих регіонів [6, с. 77]. Програма релокації бізнесу, створена у 2022 р., дозволила суб'єктам господарювання перевезти виробничі потужності до шістнадцяти більш безпечних регіонів країни, переважно до областей Карпатського регіону [6, с. 78]. Дослідниця простежила динаміку переміщення підприємств за галузями спеціалізації і встановила, що географічними центрами прийому релокованого бізнесу стали насамперед Львівська, Івано-Франківська та Закарпатська області [6, с. 79]. Там само наголошується, що ефективний процес релокації вимагає узгодження механізму державного регулювання ділової діяльності з умовами воєнного стану та мобілізаційної економіки [6, с. 80].

Р.А. Джабраілов та Я.В. Петруненко, аналізуючи правовий вимір підтримки суб'єктів господарювання в умовах воєнного стану, акцентують увагу на тому, що державна підтримка повинна ґрунтуватись на принципах адресності, прозорості та контрольованості – аби не стати інструментом корупції чи неправомірного збагачення. Там само дослідники звертають увагу на необхідність встановлення чітких правових підстав і порядку надання будь-яких пільг суб'єктам господарювання у воєнний час [1].

Окремим правовим питанням є статус підприємств на тимчасово окупованих територіях. Вітчизняне законодавство встановлює особливості ведення господарської діяльності в таких умовах, однак практика їх застосування виявила численні прогалини: невизначеність правового статусу угод, укладених на окупованих територіях, проблеми із правонаступництвом, відсутність системного механізму компенсації збитків від окупації.

На нашу думку, правове регулювання підприємницького середовища в умовах воєнного стану потребує чіткішого розмежування між тимчасовими антикризовими заходами, що мають бути скасовані після завершення воєнного стану, та системними реформами, спрямованими на підвищення стійкості економічної системи. Змішування цих підходів ускладнює планування і знижує передбачуваність правового середовища для бізнесу.

Зовнішньоекономічна діяльність (ЗЕД) в умовах воєнного стану виявилась одним із найбільш вразливих і водночас критично важливих сегментів економічної системи. З одного боку, скорочення експортних і імпортних операцій ускладнило наповнення державного бюджету та постачання критичних товарів; з іншого – доступ до зовнішніх ринків і міжнародна підтримка стали одним із ключових факторів економічного виживання України.

С.В. Скрипник, О.С. Процевят та О.В. Воронова, досліджуючи особливості регулювання ЗЕД в умовах воєнного стану, встановлюють, що складність обставин зумовила потребу у пошуку нових механізмів впливу на зовнішньоекономічну діяльність, а також шляхів раціонального поєднання інструментів стимулювання і стримання міжнародної торгівельної активності держави [5, с. 354]. Там само автори виявляють, що обмеженість фінансових і фізичних можливостей держави у воєнний час зумовила необхідність встановлення нових пріоритетів у здійсненні контролю та нагляду у сфері ЗЕД [5, с. 356]. У тому ж дослідженні констатується, що такий баланс є важливим для впорядкування доходів від зовнішньоекономічної діяльності та мінімізації ризиків для критичного імпорту [5, с. 358].

О. Золотова та ін. у своєму дослідженні акцентують увагу на міжнародному вимірі економічної кризи, зазначаючи, що порушення торгівельних потоків через Україну, зокрема блокада чорноморських портів, безпосередньо вплинули на глобальний ринок зернових і цін на продовольство [2, с. 267]. Там само автори вказують, що відновлення зернового коридору стало не лише економічним, але й геополітичним питанням, що свідчить про нерозривний зв'язок між воєнно-економічним і міжнародно-правовим виміром регулювання ЗЕД в умовах збройного конфлікту [2, с. 269].

Правова база регулювання ЗЕД в умовах воєнного стану включає систему актів КМУ та НБУ, що визначають умови здійснення зовнішньоекономічних операцій, порядок обов'язкового продажу валютних надходжень та правила переміщення капіталу. Ця система є принципово тимчасовою, і поступовість її лібералізації відображає поступове відновлення довіри до національної економіки та нормалізацію ситуації.

На нашу думку, ключовим правовим завданням у сфері ЗЕД є забезпечення передбачуваності і стабільності правового режиму: бізнес і іноземні інвестори потребують чіткого розуміння того, коли і за яких умов відбуватиметься подальша лібералізація. Правовий режим поступової лібералізації має бути закріплений у нормативних критеріях, а не залишатись виключно у сфері розсуду регуляторів.

Функціонування економічної системи в умовах воєнного стану супроводжується глибокими інституційними трансформаціями, що матимуть довгострокові наслідки для правової системи та ринкової архітектури держави.

М. Петренко фіксує, що реформи у державному управлінні, зокрема зміни у політиці соціального забезпечення, відображають нову логіку публічного управління: воєнний стан прискорив децентралізацію окремих соціальних функцій і водночас централізував управління стратегічними ресурсами. Там само дослідниця виявляє, що масова внутрішня міграція населення кардинально змінила структуру попиту та пропозиції праці в різних регіонах, що вимагає відповідної правової адаптації системи соціального захисту [3].

В той же час, зокрема, О. Золотова та ін. застерігають від надмірного захоплення адміністративними важелями: виявлені ними галузі-«острівці стійкості» продемонстрували стійкість саме завдяки збереженню ринкових механізмів і мінімальному прямому втручанню держави у їхню діяльність [2, с. 271]. Цей факт є важливим нормативним аргументом на користь диференційованого підходу до економічного регулювання у воєнний час: адміністративна централізація доцільна у стратегічних секторах, тоді як у конкурентних секторах ринкові механізми виявляються ефективнішими навіть за умов збройного конфлікту [2, с. 272].

Перспективи правового регулювання економічної системи визначаються двома паралельними завданнями. Перше – забезпечення стійкості функціонування в умовах тривалого воєнного стану, що потребує чіткої законодавчої регламентації надзвичайних повноважень держави, строків і підстав їх здійснення, а також механізмів парламентського і судового контролю. Друге – підготовка правової бази для повоєнного відновлення, включаючи законодавство про відшкодування збитків від збройної агресії, правовий режим реконструкції та умови залучення іноземних інвестицій.

Р.А. Джабраілов та Я.В. Петруненко резюмують: виклики воєнного часу вимагають не лише ситуативної адаптації правових норм, але й системного переосмислення архітектури економічного права держави, що функціонує в умовах тривалого збройного конфлікту [1]. На нашу думку, інституційні трансформації воєнного часу є не тимчасовим відступом від нормальності, а новою нормальністю, що потребує системного правового осмислення і свідомого нормативного вибору між збереженням надзвичайних механізмів і поверненням до довоєнної ринкової моделі.

Висновки. За результатами проведеного дослідження вважаємо за можливе сформулювати такі висновки.

*По-перше***,** воєнний стан як правовий режим суттєво трансформує всі складові економічної системи держави, розширюючи регуляторні повноваження органів публічної влади та звужуючи правовий простір для ринкових механізмів. Водночас таке розширення повноважень не є необмеженим: принцип пропорційності, конституційні гарантії соціально-економічних прав і зобов'язання за міжнародним правом встановлюють верхні межі допустимого втручання держави в економічну діяльність навіть за умов збройного конфлікту.

*По-друге***,** макроекономічні наслідки воєнного стану є масштабними і різноплановими: падіння ВВП, зростання бюджетного дефіциту, інфляційний тиск та деформація ринку праці. Разом із тим певні сектори економіки демонструють стійкість завдяки збереженню ринкових механізмів. Це засвідчує, що ефективна правова відповідь потребує диференційованого підходу: адміністративного регулювання там, де це критично, і збереження ринкових механізмів там, де вони ефективніші. Стан грошового обігу підтверджує цю логіку: монетарна стабілізація досягається поєднанням адміністративних (валютні обмеження) та ринкових (монетарна політика НБУ) інструментів.

*По-третє***,** правові механізми адаптації підприємницького середовища – програми релокації, пільги для бізнесу, підтримка критичних галузей – виявились загалом ефективними, однак потребують вдосконалення. Досвід релокації підприємств в окремі «безпечні» регіони України засвідчив, що успіх такої програми прямо залежить від узгодженості її правового механізму з реальними умовами мобілізаційної економіки. В той же час, ключовою проблемою залишається правовий статус підприємств на тимчасово окупованих територіях і правовий режим відшкодування завданих збитків.

*По-четверте***,** регулювання зовнішньоекономічної діяльності в умовах воєнного стану потребує побудови передбачуваної та нормативно закріпленої системи поступової лібералізації. Правовий режим ЗЕД має забезпечувати, з одного боку, наповнення бюджету та постачання критичного імпорту, а з іншого – привабливість для іноземних інвесторів в контексті повоєнного відновлення. Ці два завдання вимагають різних нормативних інструментів, розмежування яких є актуальним законодавчим завданням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Джабраілов Р. А., Петруненко Я. В. Межі державного впливу на економіку в умовах війни у контексті дотримання та реалізації соціально-економічних прав людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2024. Том 1. № 82. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/304155.
2. Золотова О., Іванова В., Симак Д., Кудінов О., Славута О. Економіка під час воєнного стану: проблеми й шляхи подолання кризи (Український досвід). *Financial and Credit Activity: Problems of Theory and Practice.* 2023. Т. 3. № 50. С. 265–281. DOI: https://doi.org/10.55643/fcaptp.3.50.2023.4076. URL: https://fkd.net.ua/index.php/fkd/article/ view/4076.
3. Петренко М. Трансформації соціально-економічного простору України в умовах воєнного стану. *Економіка та суспільство*. 2024. № 68. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-68-188. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/5039.
4. Гладинець Н., Кузьменко В. Стан економіки України в період повномасштабної війни. *Економіка та суспільство*. 2024. № 64. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-64-41. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/4517.
5. Скрипник С.В., Процевят О.С., Воронова О.В. Особливості регулювання зовнішньоекономічної діяльності в умовах воєнного стану. *Економіка та суспільство.* 2022. № 38. С. 353–361. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-38-47. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1308.
6. Яроменко О.В. Релокація підприємств України в умовах воєнного стану: географічний аспект. *Природнича освіта та наука*. 2024. № 2. С. 76–81. DOI: https://doi.org/10.32782/NSER/2024-2.11. URL: https://journals.rshu.rivne.ua/index.php/natural/ article/view/179.
7. Бугель Ю.В. Грошовий обіг та грошова система України в умовах воєнного стану: проблеми та перспективи розвитку. *Економічний аналіз*. 2024. Т. 34. № 4. URL: https://www.econa.org.ua/index.php/econa/article/view/6206.
8. Бєлов Д.М., Бєлова М.В., Палапа Б.Б. Соціальне підприємництво: поняття та ознаки**.** *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 75(1). Ч.1. 2023. С. 149-155. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.75.1.24.
9. Byelov D., Petsa D., Pifko O. Constitutional foundations of the economic system: transformation of legal regulation. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2025. Vol. 11, No. 5. P. 318–325. DOI: https://doi.org/10.30525/2256-0742/2025-11-5-318-325.

Дата першого надходження рукопису до видання: 15.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Гончарова О.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 341.231.14:342.78
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.41

ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ОКРЕМІ ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ

Костак С.Я.,
аспірант юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0005-9305-9021

Костак С.Я. Обмеження прав людини в умовах воєнного стану: окремі теоретико-правові засади.

Стаття присвячена дослідженню теоретико-правових засад обмеження прав людини в умовах воєнного стану. Встановлено, що правове регулювання надзвичайних і воєнних станів є одним із найбільш дискусійних питань сучасного конституційного та міжнародного права, оскільки передбачає відступ від фундаментальних гарантій прав і свобод людини. Проаналізовано умови та принципи допустимого відступу від зобов'язань за Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Європейською конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, зокрема принципи необхідності, пропорційності та тимчасовості обмежувальних заходів. Виявлено, що ключовим критерієм законності обмежень є їх співмірність загрозі, яка їх обумовлює. Розглянуто категорію абсолютних (недерогабельних) прав, відступ від яких є неприпустимим за будь-яких обставин. Окрему увагу приділено практиці дерогацій в умовах збройних конфліктів, зокрема досвіду України у зв'язку з введенням воєнного стану в лютому 2022 р. та відповідними повідомленнями про відступ від зобов'язань за ЄКПЛ та МПГПП. Досліджено конституційно-правові механізми обмеження прав і свобод у порівняльній перспективі на прикладі держав Центральної та Східної Європи. Зроблено висновок про необхідність чіткого законодавчого визначення підстав, меж та процедур обмеження прав людини в умовах воєнного стану з урахуванням міжнародних стандартів та практики Європейського суду з прав людини.

Ключові слова: воєнний стан, обмеження прав людини, дерогація, надзвичайний стан, абсолютні права, пропорційність, Європейська конвенція про захист прав людини.

Kostak S.Y. Restrictions of human rights under martial law: certain theoretical and legal foundations.

The article is devoted to the study of the theoretical and legal foundations of restrictions on human rights under martial law. It is established that the legal regulation of states of emergency and martial law is one of the most debated issues in contemporary constitutional and international human rights law, since it presupposes derogation from fundamental guarantees of human rights and freedoms. The doctrinal approaches to the concepts of «state of emergency» and «martial law» in the context of constitutional and international human rights law are examined. The conditions and principles of permissible derogation from obligations under the International Covenant on Civil and Political Rights and the European Convention on Human Rights are analyzed, in particular the principles of necessity, proportionality, and temporariness of restrictive measures. It is found that the key criterion of the legality of restrictions is their commensurability with the threat that justifies them. The category of absolute (non-derogable) rights, derogation from which is impermissible under any circumstances, is considered. Special attention is paid to the practice of derogations in armed conflicts, in particular Ukraine's experience in connection with the introduction of martial law in February 2022 and the corresponding notifications of derogation from obligations under the ECHR and the ICCPR. The constitutional and legal mechanisms for restricting rights and freedoms are examined in a comparative perspective, with reference to the states of Central and Eastern Europe. It is concluded that there is a need for a clear legislative definition of the grounds, limits and procedures for restricting human rights under martial law, taking into account international standards and the case law of the European Court of Human Rights. The article contributes to the ongoing scholarly debate on the balance between state security interests and the protection of individual rights in times of armed conflict, proposing a multi-criteria analytical framework for assessing the compliance of emergency measures with international human rights standards.

Key words: martial law, human rights restrictions, derogation, state of emergency, absolute rights, proportionality, European Convention on Human Rights.

Постановка проблеми. Повномасштабна збройна агресія Російської Федерації проти України, розпочата 24 лютого 2022 р., актуалізувала низку принципових питань конституційного та міжнародного права прав людини. Введення воєнного стану на всій території України спричинило обмеження значного кола конституційних прав і свобод громадян, а також ініціювало надсилання Україною повідомлень про відступ від зобов'язань за Міжнародним пактом про громадянські і політичні права (далі – МПГПП) та Європейською конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ). Ці події поставили на порядок денний питання про теоретичні засади і практичні межі допустимого обмеження прав людини в умовах збройного конфлікту.

Аналіз наукових досліджень. Проблематика обмеження прав людини в умовах надзвичайного та воєнного стану є предметом уваги широкого кола іноземних дослідників. Так, зокрема, С. Фойт у своєму дослідженні аналізує конституційний вимір надзвичайних станів через призму теорії суспільного договору, доводячи, що включення до конституцій положень про надзвичайний стан може бути легітимізоване на підставі погодженого відступу від звичайного правового режиму [1]. К.В. Еммонс досліджує систему дерогаційних застережень у міжнародному праві прав людини у зв'язку з пандемією COVID-19, стверджуючи, що чотири основних договори про права людини містять дерогаційні положення, які юридично дозволяють тимчасово призупинити певні права під час надзвичайних ситуацій [2]. А. Лебре аналізує підстави та умови законної дерогації, наголошуючи на тому, що держави зобов'язані забезпечити, щоб вжиті загальні заходи не завдавали непропорційної шкоди вразливим верствам населення [3]. А. Зіссет досліджує відмінності між обмеженням і дерогацією прав у контексті ЄКПЛ, зосереджуючи увагу на існуванні нормативної прогалини у виправданні втручання у права, що не передбачають дерогаційних застережень [4]. М. Кламберґ системно аналізує взаємодію між міжнародним правом прав людини і ситуаціями надзвичайного стану, запропонувавши аналітичну рамку, що включає питання ролі суверена, сприйнятих загроз і наслідків для державної політики [5]. К. Джежтяроу та В.П. Тзевелекос досліджують вплив агресії проти України на систему ЄКПЛ, констатуючи, що Україна здійснила дерогацію від ряду положень Конвенції відповідно до статті 15, і аналізують її правові наслідки [6]. А. Горват здійснив порівняльний аналіз надзвичайних режимів у конституціях держав Центральної і Східної Європи [7]. О. Бабіков та ін. дослідили баланс інтересів у кримінальному провадженні та втручанні у приватне життя в умовах воєнного стану в Україні [8]. А. Стюарт у своєму дослідженні ввела поняття «воєнний стан» у порівняльно-правовому вимірі та представила набір даних EmPower для аналізу цього явища [9].

Метою статті є дослідження окремих теоретико-правових засад обмеження прав людини в умовах воєнного стану, аналіз принципів і умов законності таких обмежень та практики дерогацій у міжнародному праві прав людини.

Виклад матеріалу дослідження. Міжнародне право прав людини передбачає можливість тимчасового відступу (дерогації) від окремих договірних зобов'язань у разі надзвичайних обставин. Основними договірними механізмами дерогації є стаття 4 МПГПП та стаття 15 ЄКПЛ, положення яких у цілому збігаються, хоча й мають певні відмінності щодо переліку недерогабельних прав та процедури повідомлення.

К.В. Еммонс звертає увагу на те, що дерогаційні застереження у договорах про права людини юридично дозволяють тимчасово призупинити гарантовані права під час надзвичайних ситуацій, однак це породжує особливу проблему: в прагненні захистити, скажімо, здоров'я населення уряди теоретично можуть постійно призупиняти певні права людини, визнані на міжнародному рівні [2]. Дослідниця підкреслює, що поєднання превентивних зобов'язань і дозвільних умов дерогації ускладнює перевірку правомірності запроваджуваних обмежень і відкриває можливості для зловживань.

А. Лебре систематизує умови законної дерогації відповідно до міжнародного права прав людини: офіційне проголошення надзвичайного стану, що загрожує «існуванню нації»; необхідність і пропорційність вжитих заходів; відсутність дискримінації за ознакою раси, статі, мови, релігії або соціального походження; несуперечність вжитих заходів іншим зобов'язанням держави за міжнародним правом; офіційне повідомлення депозитарія договору [3, с. 5]. Там само дослідниця акцентує на тому, що держави повинні забезпечити, аби загальні антикризові заходи не завдавали

непропорційної шкоди вразливим верствам населення, оскільки надзвичайні ситуації часто перекладають тягар обмежень саме на них.

А. Зіссет у своєму дослідженні розмежовує два правових інструменти у системі ЄКПЛ: обмеження прав (restriction) через застосування застережних положень відповідних статей Конвенції та дерогацію (derogation) на підставі статті 15 ЄКПЛ [4, с. 1]. Дослідник стверджує, що між цими двома інструментами існує «нормативна прогалина»: для ряду прав, що не містять застережних положень (наприклад, право на свободу та особисту недоторканність у частині непідляганих засобів правового захисту), ні звичайне застереження, ні дерогація не забезпечують достатнього нормативного виправдання обмежувальних заходів [4, с. 10]. Там само дослідник наголошує, що принцип пропорційності продовжує застосовуватися навіть після оголошення дерогації, і держава не отримує carte blanche для довільного обмеження прав.

М. Кламберґ пропонує аналітичну рамку для оцінювання відступів від прав людини в умовах надзвичайного стану, що включає три ключові запитання: яка роль суверена; що держави сприймають як загрози; та які наслідки це матиме для їхньої політики [5, с. 1]. Дослідник зазначає, що деколи надзвичайний стан проголошується обґрунтовано, наприклад, природна катастрофа може вимагати особливих заходів, несумісних із повним дотриманням усіх зобов'язань за договорами про права людини, тоді як в інших випадках надзвичайний стан може використовуватися як прикриття для репресивної урядової політики [5, с. 99].

Як бачимо, право на дерогацію є невід'ємним атрибутом державного суверенітету в кризових ситуаціях, однак воно є суворо обмеженим за умовами, обсягом і тривалістю. При цьому, ключовими параметрами законності дерогації є: реальна загроза існуванню нації, офіційне проголошення, необхідність і пропорційність заходів, дотримання принципу недискримінації та збереження абсолютних прав.

Одним із наріжних каменів системи міжнародного захисту прав людини є концепція абсолютних, або недерогабельних, прав, тих гарантій, від яких жодна держава не може відступити за будь-яких обставин, у тому числі в умовах воєнного стану або надзвичайної ситуації. Перелік таких прав закріплено у статті 4 (2) МПГПП та статті 15 (2) ЄКПЛ.

К.В. Еммонс звертає увагу на те, що попри зовнішню схожість дерогаційних механізмів МПГПП та ЄКПЛ, між ними існують суттєві відмінності щодо переліку недерогабельних прав, а держави-учасниці кількох договорів стикаються з додатковим навантаженням, оскільки окремі заходи, що є прийнятними за МПГПП, можуть суперечити Американській конвенції про права людини або ЄКПЛ, що містять ширший перелік недерогабельних прав [2]. Дослідниця підкреслює, що це вимагає від держав одночасного аналізу своїх зобов'язань за кількома договорами.

А. Лебре наголошує на тому, що недерогабельні права слугують мінімальним стандартом людської гідності в умовах будь-якої кризи: навіть в умовах надзвичайного стану держава не може відступати від заборони катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання, заборони рабства та права на визнання правосуб'єктності [3, с. 7].

А. Стюарт у своєму порівняльному дослідженні звертає увагу на те, що в ряді держав конституційні положення про воєнний стан прямо передбачають можливість запровадження військових трибуналів для розгляду справ цивільних осіб, що може суперечити праву на справедливий суд [9, с. 7]. Незважаючи на те що право на справедливий судовий розгляд не належить до абсолютних прав за ЄКПЛ, Комітет ООН з прав людини у Загальному коментарі № 29 зазначив, що ряд процесуальних гарантій, які є невід'ємними для захисту недерогабельних прав, також мають зберігатися в умовах надзвичайного стану.

К. Джежтяроу та В.П. Тзевелекос аналізують позицію ЄСПЛ щодо недерогабельних прав в умовах збройного конфлікту, констатуючи, що незважаючи на оголошені дерогації, право залишається актуальним і що навіть в умовах збройного конфлікту є права, які не повинні порушуватися за жодних обставин [6, с. 432]. При цьому, дослідники підкреслюють, що дерогація не позбавляє будь-яких правових наслідків відповідні порушення, а лише змінює стандарт оцінювання, і що виконання цих обов'язків є нагальним у правовій системі ЄКПЛ.

Власне, концепція недерогабельних прав є не лише доктринальною категорією, а й практичним правозахисним інструментом, що визначає непорушні межі державної влади навіть у найекстремальніших умовах. Саме тому, її значення в умовах воєнного стану (що є вкрай важливим для України) полягає в тому, що вона гарантує збереження мінімального ядра гідності людини навіть тоді, коли переважна більшість інших правових гарантій тимчасово призупинена.

Визнання системи недерогабельних прав визначає, що саме держава не може зробити в умовах воєнного стану за жодних обставин. Однак щодо решти прав, тих, від яких дерогація є допустимою, постає не менш принципове питання: яким має бути правовий стандарт для оцінювання правомірності конкретних обмежувальних заходів? Міжнародне право прав людини дає на нього однозначну відповідь: навіть законно оголошена дерогація не наділяє державу необмеженою свободою дій. Кожен захід, що обмежує права людини в умовах воєнного стану, підлягає незалежній оцінці на предмет його відповідності двом взаємопов'язаним критеріям, необхідності та пропорційності, які утворюють спільний нормативний фільтр між законною надзвичайністю і свавіллям виконавчої влади.

Власне саме принципи пропорційності та необхідності є центральними критеріями оцінювання законності будь-якого обмеження або призупинення прав людини в умовах надзвичайного або воєнного стану. Відповідно до консолідованої міжнародно-правової доктрини, обмежувальні заходи мають відповідати таким вимогам: передбачення законом; переслідування законної мети; необхідність у демократичному суспільстві; пропорційність переслідуваній меті.

Так, зокрема, А. Зіссет, аналізуючи відмінності між обмеженням і дерогацією у системі ЄКПЛ, доводить, що принцип пропорційності зберігає своє значення незалежно від того, який із двох правових режимів застосовується [4, с. 14]. Дослідник також підкреслює, що дерогація за статтею 15 ЄКПЛ є дозвільною, але не безумовною: держава повинна демонструвати, що вжиті заходи не виходять за межі того, що «суворо вимагається обставинами ситуації» [4, с. 8].

М. Кламберґ у своєму аналізі зазначає, що принцип пропорційності в контексті дерогацій означає: не будь-яка надзвичайна ситуація виправдовує будь-які обмеження – ступінь втручання у права має відповідати ступеню загрози [5, с. 105]. Вчений вказує на те, що серйозні порушення прав людини часто супроводжують надзвичайні ситуації, а тому відповідний міжнародний контроль є необхідним для запобігання зловживанням [5, с. 100].

С. Фойт, розглядаючи надзвичайні конституції через призму теорії суспільного договору, вказує на принципову роль пропорційності як легітимаційного механізму: громадяни погоджуються на тимчасове обмеження своїх прав лише тоді, коли обсяг такого обмеження строго відповідає необхідності подолання кризи, а після її подолання всі права повністю відновлюються [1, с. 423]. Там само автор, посилаючись на дослідження К. Б'єрнскова та С. Фойта, наголошує на тому, що слабкі обмеження виконавчої влади корелюють із більшою кількістю жертв і жорсткішими репресіями під час надзвичайних режимів [1, с. 420].

Важливим практичним аспектом принципу пропорційності є вимога тимчасовості обмежувальних заходів. А. Лебре підкреслює, що надзвичайні заходи мають бути виключного і тимчасового характеру, а держави зобов'язані регулярно переглядати їх необхідність і не перетворювати тимчасові виключення на постійну практику [3, с. 3]. Порушення цієї вимоги є одним із найпоширеніших відступів від стандартів міжнародного права прав людини в умовах збройних конфліктів.

Отже, саме принципи пропорційності та необхідності утворюють базовий нормативний стандарт, відповідно до якого має оцінюватися будь-яка система обмежень прав людини в умовах воєнного стану. Як бачимо, їх практичне застосування вимагає як чіткого правового регулювання, так і незалежного судового контролю за діями виконавчої влади.

Введення воєнного стану в Україні 24 лютого 2022 р. та подальші повідомлення про дерогацію є важливим практичним прикладом реалізації механізму відступу від зобов'язань за міжнародним правом прав людини в умовах повномасштабного збройного конфлікту. Вже 28 лютого 2022 р. Україна повідомила Раду Європи про намір відступити від ряду положень ЄКПЛ на підставі статті 15 Конвенції.

К. Джежтяроу та В. П. Тзевелекос детально аналізують обсяг та правові наслідки українських дерогацій, фіксуючи, що Україна здійснила відступ від положень статей від статей 3, ч. 3 ст. 8, 9, 12, 13, 17, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27 Пакту та пункту 3 статті 4 (Заборона рабства і примусової праці), статей 8 (Право на повагу до приватного і сімейного життя), 9 (Свобода думки, совісті і релігії), 10 (Свобода вираження поглядів), 11 (Свобода зібрань та об'єднання), 13 (Право на ефективний засіб правового захисту), 14 (Заборона дискримінації), 16 (Обмеження політичної діяльності іноземців) Конвенції, статтями 1 (Захист власності), 2 (Право на освіту) Додаткового протоколу, статтею 2 Протоколу 4 до Конвенції (Свобода пересування) [6, с. 430]. Дослідники підкреслюють, що дерогації надають Україні більше простору для обмеження зазначених прав, однак не означають, що відповідні права стають взагалі нерелевантними або позбавляються будь-якого захисту.

О. Бабіков та ін. досліджують конкретний аспект обмеження прав в умовах воєнного стану в Україні – баланс між інтересами кримінального переслідування і правом на приватне життя, зокрема при проведенні негласних слідчих дій [8, с. 553]. Дослідники виявляють, що введення воєнного стану в 2022 р. спричинило суттєві зміни до Кримінального процесуального кодексу України, котрі торкнулися і процесуальних гарантій прав учасників кримінального провадження [8, с. 554]. Там само автори вказують на необхідність забезпечення, щоб будь-яке розширення повноважень органів досудового розслідування відповідало принципам необхідності та пропорційності.

Систематичний огляд конституційного регулювання воєнного стану [10] виявляє, що попри наявні теоретичні та практичні напрацювання, у правовій системі залишаються прогалини щодо ясності конституційних механізмів обмеження прав, порівняльного аналізу міжнародних моделей дерогацій та емпіричних оцінок впливу воєнного стану на цивільні свободи в Україні [10, с. 1]. Укладачі огляду зазначають, що судові перевірки рішень виконавчої влади в умовах воєнного стану, на яких наголошують деякі дослідники, не мають практичних механізмів реалізації в умовах кризи [10, с. 2].

А. Горват у своєму порівняльному дослідженні констатує, що в більшості держав Центральної та Східної Європи конституції прямо забороняють внесення змін до основного закону в умовах надзвичайних режимів, а в деяких навіть проведення виборів [7, с. 9]. Зазначена практика є важливим конституційним стандартом захисту демократичних засад навіть в умовах найтяжчих криз.

Як нам вбачається, практика українських дерогацій 2022 р. є показовою як з точки зору масштабу відступу від конвенційних зобов'язань, так і з точки зору дотримання встановлених міжнародним правом процедурних вимог. Водночас, не можемо залишати осторонь і того факту, що вона вказує на необхідність розробки більш чітких внутрішньодержавних механізмів контролю за відповідністю обмежень принципам необхідності та пропорційності.

Конституційно-правові механізми обмеження прав і свобод в умовах воєнного стану суттєво різняться залежно від конституційної традиції, рівня розвитку інституту судового контролю та ступеня деталізації конституційних положень про надзвичайні режими.

А. Горват у своєму порівняльному дослідженні конституцій держав Центральної та Східної Європи виявляє суттєві відмінності у конституційних підходах до регулювання надзвичайних режимів: одні конституції містять детальний перелік допустимих обмежень прав із зазначенням конкретних статей, тоді як інші обмежуються загальними застереженнями про «необхідні» чи «пропорційні» заходи [7, с. 7]. Дослідник посилається на позицію Венеціанської комісії, яка рекомендує, щоб конституції прямо визначали, які права можна призупиняти, а які – ні, та щоб ці переліки відповідали мінімальним вимогам міжнародного права [7, с. 8].

С. Фойт досліджує порівняльний аспект проблеми легітимності надзвичайних конституцій із позицій теорії суспільного договору, аналізуючи, чи можуть громадяни, через конституційний процес, наперед погодитися на обмеження своїх прав в умовах майбутніх надзвичайних ситуацій [1, с. 419]. Там само автор робить важливий висновок: включення положень про надзвичайний стан до конституції є необхідним, але не достатнім для легітимності відповідного режиму – не менш важливими є процедурні гарантії та незалежний контроль.

А. Стюарт у своєму дослідженні, зокрема, вказує на суттєву відмінність між воєнним станом і надзвичайним станом у плані конституційного регулювання: воєнний стан в багатьох конституціях пов'язаний із правом виконавчої влади передавати ряд повноважень збройним силам, тоді як надзвичайний стан більш чітко регулюється з точки зору процедур оголошення, тривалості та парламентського контролю [9, с. 5].

Важливим висновком порівняльного аналізу є те, що ефективність конституційних механізмів обмеження прав в умовах воєнного стану залежить насамперед від дієвості незалежного судового контролю. Там, де суди зберігають незалежність та юрисдикцію навіть в умовах надзвичайного режиму, ризик зловживань з боку виконавчої влади суттєво знижується. Натомість відсутність або послаблення судового контролю є системним ризиком, характерним для більшості авторитарних режимів, що вдаються до введення воєнного стану в цілях консолідації влади, а не реальної відповіді на загрозу.

Висновки. За результатами проведеного дослідження можна сформулювати такі висновки.

Міжнародне право прав людини (стаття 4 МПГПП та стаття 15 ЄКПЛ) передбачає суворі умо-

ви законності дерогацій: реальна загроза існуванню нації, офіційне проголошення надзвичайного стану, необхідність і пропорційність обмежувальних заходів, дотримання принципу недискримінації та офіційне повідомлення відповідних органів. Відступ від цих умов робить оголошену дерогацію незаконною, навіть якщо вона і є фактично оголошеною.

Абсолютні (недерогабельні) права – заборона катування, рабства, свавільного позбавлення права на визнання правосуб'єктності та принцип законності у кримінальному праві, є неприпустимими для відступу за будь-яких обставин, включаючи умови воєнного стану. Ці права формують мінімальне ядро людської гідності, що не може бути принесене в жертву жодній державній необхідності.

Принципи пропорційності та необхідності є центральними критеріями оцінювання законності будь-якого обмеження прав людини в умовах воєнного стану. Держава не отримує *carte blanche* для довільного обмеження прав навіть після законно оголошеної дерогації: кожен обмежувальний захід має бути пов'язаний із конкретною загрозою, застосовуватися лише в обсязі, суворо необхідному для її подолання, і підлягати скасуванню після її зникнення.

Практика дерогацій України у зв'язку із введенням воєнного стану в лютому 2022 р. є масштабним прикладом реалізації механізму відступу від конвенційних зобов'язань в умовах повномасштабного збройного конфлікту. Водночас вона вказує на необхідність удосконалення внутрішньодержавного законодавчого регулювання підстав, меж та процедур обмеження прав людини, зокрема, зміцнення незалежного судового контролю за відповідністю обмежень принципам необхідності та пропорційності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Voigt S. Contracting for catastrophe: legitimizing emergency constitutions by drawing on social contract theory. *Res Publica.* 2021. Vol. 28. P. 417–436. DOI: https://doi.org/10.1007/s11158-021-09518-z. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC8208063.
2. Emmons C. V. International human rights law and COVID-19 states of emergency. Verfassungsblog. 2020. DOI: https://doi.org/10.17176/20200425-164920-0. URL: https://verfassungsblog.de/international-human-rights-law-and-covid-19-states-of-emergency.
3. Fabbrini F., Celeste E. COVID-19 pandemic and derogation to human rights. *Journal of Law and the Biosciences*. 2020. Vol. 7. No. 1. DOI: https://doi.org/10.1093/jlb/lsaa015. URL: https://academic.oup.com/jlb/article/7/1/lsaa015/5828398.
4. Zysset A. To derogate or to restrict? The COVID-19 pandemic, proportionality and the justificatory gap in European human rights law. *Jus Cogens.* 2022. Vol. 4. No. 3. P. 285–301. DOI: https://doi.org/10.1007/s42439-022-00065-6. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC9275544.
5. Klamberg M. International human rights law and states of emergency. In: Rogers D. (ed.). Human Rights in War. Springer, Singapore, 2022. P. 105–163. DOI: https://doi.org/10.1007/978-981-16-2116-1_6. URL: https://link.springer.com/rwe/10.1007/978-981-16-2116-1_6.
6. Dzehtsiarou K., Tzevelekos V. P. A thorny road to democracy, human rights and the rule of law: Ukraine and the European Court of Human Rights. *European Convention on Human Rights Law Review*. 2022. Vol. 3. No. 4. P. 427–434. DOI: https://doi.org/10.1163/26663236-bja10050. URL: https://ssrn.com/abstract=4292555.
7. Horváth A. Emergency regimes in the European constitutions: a comparative overview. *European Journal of Risk Regulation*. 2025. Vol. 16. No. 2. P. 388–404. DOI: https://doi.org/10.1017/err.2025.22. URL: https://real.mtak.hu/218601.
8. Babikov O., Bozhyk V., Bugera O. I., Kyrenko S. H., Viunyk M. Balancing interests: criminal proceedings & private life interference under martial law in Ukraine. *German Law Journal*. 2024. Vol. 25. No. 4. P. 553–577. DOI: https://doi.org/10.1017/glj.2024.12.
9. Stewart A. Defining martial law: introducing the EmPower dataset. Conflict Management and Peace Science. 2026. DOI: https://doi.org/10.1177/07388942251410770. URL: https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/07388942251410770.
10. Romanenko K., Chmielarz P., Taran D., Kuryliuk Yu., Pelekh I. A systematic review of constitutional regulation of martial law and its impact on citizens' rights. *Global Prosperity*. 2025. Vol. 5. No. 3. P. 79. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17106974. URL: https://gprosperity.org/index.php/journal/article/download/180/157/160.

11. Бєлов Д.М., Громовчук М.В. Конституційно-правові засади статусу особи: окремі аспекти. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2021. № 1. С. 11-15. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/anpopr_2021_1_4.

Дата першого надходження рукопису до видання: 11.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Костак С.Я., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.9:341.24
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.42

ТРАНСКОРДОННА ЗЛОЧИННІСТЬ: АКТУАЛЬНІ ВИКЛИКИ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Махлай В.О.,
начальник відділення боротьби з контрабандою відділу боротьби з транскордонною злочинністю головного оперативно-розшукового відділу 6 прикордонного Волинського загону, майор
ORCID: 0009-0007-7364-3313

Махлай В.О. Транскордонна злочинність: актуальні виклики євроінтеграційних процесів.

Динамічний розвиток глобальної економіки, стрімка цифровізація суспільних відносин та поглиблення інтеграційних процесів на Європейському континенті породжують якісно нові умови функціонування як правових систем, так і правоохоронних інститутів. Зворотним боком цих трансформацій є посилення транскордонної злочинності – явища, що органічно адаптується до відкритих кордонів, використовує розбіжності між національними правовими порядками та заповнює ніші, де механізми міжнародного правоохоронного співробітництва залишаються недосконалими. Сьогодні транскордонна злочинність перетворилася на один із системних викликів безпеці євроінтеграційного простору, що за своїм масштабом і характером не може бути подолана зусиллями окремих держав.

У статті досліджено актуальні виклики транскордонної злочинності в контексті сучасних євроінтеграційних процесів. Встановлено, що транскордонна злочинність є складним соціально-правовим феноменом, який поєднує риси організованої злочинної діяльності та характеризується високим рівнем мобільності, конспіративності, здатністю інтегруватися в легальні економічні структури та активно використовувати сучасні технології, що суттєво ускладнює її ідентифікацію та протидію. Охарактеризовано правові механізми ЄС у сфері протидії транскордонній злочинності: Регламент (ЄС) 2022/991, що розширив повноваження Європолу, новітнє регулювання транскордонного доступу до електронних доказів (Регламент (ЄС) 2023/1543), дорожню карту ЄС у боротьбі з наркотрафіком та організованою злочинністю (COM(2023) 641 final). Проаналізовано статистичні дані щодо масштабів транснаціональної організованої злочинності в ЄС та Німеччині. Досліджено проблему транс-урядових правоохоронних мереж як механізму протидії нелегальним транскордонним ринкам. Окремо розглянуто вплив Brexit на стан правоохоронного та судового співробітництва між Великою Британією та ЄС у протидії транскордонній злочинності. Висвітлено виклики цифровізації злочинності, зокрема правові питання дата-орієнтованих транскордонних розслідувань та використання даних із зашифрованих комунікаційних платформ. Досліджено нову тенденцію трансформації злочинних угруповань у геополітичних акторів. Сформульовано авторські висновки щодо перспектив удосконалення правових механізмів протидії транскордонній злочинності.

Ключові слова: транскордонна злочинність, євроінтеграція, організована злочинність, Європол, електронні докази, правоохоронне співробітництво, геополітичні актори.

Makhlai V.O., Cross-border crime: current challenges of European integration processes.

The dynamic development of the global economy, the rapid digitalization of social relations and the deepening of integration processes on the European continent create qualitatively new conditions for the functioning of both legal systems and law enforcement institutions. The flip side of these transformations is the intensification of cross-border crime - a phenomenon that organically adapts to open borders, uses differences between national legal orders and fills niches where mechanisms of international law enforcement cooperation remain imperfect. Today, cross-border crime has become one of the systemic challenges to the security of the European integration space, which, by its scale and nature, cannot be overcome by the efforts of individual states.

The article examines the current challenges of cross-border crime in the context of contemporary European integration processes. It is established that cross-border crime is a complex socio-legal

phenomenon combining features of organised criminal activity, characterised by a high level of mobility, concealment, the ability to integrate into legitimate economic structures, and active use of modern technologies, all of which significantly complicate its identification and counteraction. The EU legal mechanisms for combating cross-border crime are characterised: Regulation (EU) 2022/991, which expanded Europol's powers; the new regulation on cross-border access to electronic evidence (Regulation (EU) 2023/1543); and the EU Roadmap to Fight Drug Trafficking and Organised Crime (COM(2023) 641 final). Statistical data on the scale of transnational organised crime in the EU and Germany are analysed. The problem of transgovernmental law enforcement networks as a mechanism for countering illicit cross-border markets is examined. The impact of Brexit on the state of law enforcement and judicial cooperation between the United Kingdom and the EU is separately considered. The challenges of the digitalisation of crime are highlighted, in particular the legal issues of data-driven cross-border investigations and the use of data from encrypted communication platforms. A new trend, the transformation of organised crime groups into geopolitical actors, is examined. The author's conclusions are formulated regarding the prospects for improving legal mechanisms for combating cross-border crime in the context of deepening European integration, including the need for a shift from reactive to proactive models, strengthening the role of supranational institutions, and developing unified standards for digital evidence.

Key words: cross-border crime, European integration, organised crime, Europol, electronic evidence, law enforcement cooperation, geopolitical actors.

Постановка проблеми. Глобалізація економічних і соціальних процесів, розвиток цифрових технологій і поглиблення інтеграційних процесів у Європі створили не лише нові можливості для розвитку правових демократичних систем, але й принципово нові виклики для правоохоронної діяльності. Транскордонна злочинність, явище, яке за своєю природою виходить за межі юрисдикції окремих держав і системно використовує асиметрію правових систем, дефіцити правоохоронного співробітництва та технологічні прогалини, перетворилась на один із провідних викликів безпеці сучасного євроінтеграційного простору. Парадоксальність ситуації полягає в тому, що ті самі чинники, що сприяють поглибленню євроінтеграції (свобода руху осіб, капіталу та послуг, відкритість кордонів у Шенгенській зоні, цифровізація економіки), одночасно створюють нові умови для транскордонного поширення злочинних мереж. Правовий вимір протидії транскордонній злочинності в євроінтеграційному контексті є нині одним із найактуальніших напрямів кримінально-правових і порівняльно-правових досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед основних наукових джерел з тематики дослідження нами виокремлено деякі зарубіжні праці. Так, природу транс-урядових правоохоронних мереж як механізму протидії нелегальним транскордонним ринкам досліджували Т. Легран та К. Лойпрехт [1]. Правове регулювання транскордонного доступу до електронних доказів у кримінальних провадженнях ЄС проаналізувала А. Сахулиду [2]. Вплив *Brexit* на стан поліцейського та правоохоронного співробітництва між Великою Британією та ЄС досліджували К. Баллок, А. Гедфілд, П. Кенінґейл та ін. [3]. Дата-орієнтовані розслідування транскордонних злочинів в ЄС, включаючи правові питання використання даних EncroChat та Sky ECC, розглянули Б. де Йонге та Б. де Вріс [4]. Обмін інформацією між правоохоронними органами ЄС у кризових умовах проаналізували М. Віт та Ґ. Кемені [5]. Сучасні тенденції організованої злочинності в ЄС охарактеризував Е. Нунан [6]. Міжнародно-правові механізми протидії транснаціональній організованій злочинності дослідив А.Е.П. Ойалетор [7]. Статистику та тенденції організованої злочинності у Німеччині відображено у щорічній доповіді BKA [8]. Дорожня карта ЄС у боротьбі з наркотрафіком та організованою злочинністю закріплена у повідомленні Єврокомісії [9]. Роль злочинних угруповань як геополітичних акторів досліджено у звіті М. Вільямса, Й. де Деус Перейри, Е. Ґланца та Дж. Скотланд [10].

Метою статті є правовий аналіз деяких актуальних на сьогодні викликів транскордонної злочинності в контексті євроінтеграційних процесів: правових механізмів ЄС у цій сфері, інституційних інструментів співробітництва, проблем цифровізації злочинності та перспектив удосконалення правового регулювання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Транскордонна злочинність не є тотожною поняттям транснаціональної чи міжнародної злочинності, хоча й перетинається з ними. У найбільш загальному розумінні транскордонна злочинність охоплює злочинну діяльність, що за своїм ха-

рактером перетинає державні кордони, використовуючи їх як інструмент ухилення від кримінального переслідування або отримання злочинних прибутків. Вона є структурним елементом глобальної транснаціональної злочинної системи, що інтегрує локальні злочинні схеми у міждержавні кримінальні мережі [7, с. 403].

Серед ключових ознак транскордонної злочинності виокремлюють: мобільність, тобто здатність злочинних угруповань швидко переміщатися між юрисдикціями; конспіративність, як використання зашифрованих комунікацій і підставних осіб; адаптивність – здатність перебудовувати злочинні схеми у відповідь на зміни правоохоронної практики; технологічність, тобто активне використання цифрових платформ, криптовалют та даркнету [4, с. 214; 7, с. 404].

Т. Легран та К. Лойпрехт у своєму дослідженні транс-урядових правоохоронних мереж констатують, що злочинні підприємства, перетинаючи кордони, можуть отримувати колосальні прибутки на нелегальних ринках, при цьому уникаючи виявлення шляхом використання юрисдикційних і ресурсних обмежень правоохоронних органів [1, с. 566]. В цій же самій праці автори зазначають, що глобалізовані злочинні ринки охоплюють наркотики, контрафакт, відмивання грошей, нелегальні товари і торгівлю людьми, а їхня роль в економічних та соціальних процесах є повсюдною [1, с. 567].

Е. Нунан у своїй аналітичній записці EPRS фіксує, що транснаціональні злочинні мережі стають дедалі більш далекосяжними та здатними адаптуватися до різних національних контекстів; близько 70% таких мереж активні у більш ніж трьох країнах, а 65% є багатонаціональними за складом. Там само зазначається, що понад половина організованих злочинців, активних у ЄС, є громадянами третіх країн, що ускладнює застосування традиційних правових механізмів переслідування [6].

Відзначимо, щорічна доповідь ВКА *(Organised Crime: National Situation Report)* про організовану злочинність за 2024 р. підтверджує цю тенденцію: 70,2% розслідувань організованої злочинності мали транснаціональний характер, з домінуванням наркозлочинності (37,7%), а обсяги відмивання коштів через криптоміксери суттєво зросли [8]. Власне, ці дані є промовистим свідченням того, що транскордонна злочинність є не локальним явищем, а системною загрозою, для протидії якій потрібна системна правова відповідь.

Отже, транскордонна злочинність є самостійним правовим феноменом, що вимагає спеціального правового регулювання, відмінного як від регулювання суто внутрішньодержавної злочинності, так і від класичних норм міжнародного кримінального права. При цьому, центральним елементом такого регулювання є нормативне забезпечення транскордонного правоохоронного співробітництва.

Відзначимо, правова система ЄС у сфері протидії транскордонній злочинності є найбільш розвиненою регіональною правовою системою у цій галузі. Вона включає нормативно-правові акти первинного і вторинного права ЄС, інституційні механізми (зокрема, Європол[1], Євроюст[2], Фронтекс[3]), оперативні платформи та стратегічні документи.

Регламент (ЄС) 2022/991 суттєво розширив повноваження Європолу, надавши йому нові можливості: вдосконалену співпрацю з приватними сторонами, розширений обмін інформацією з третіми країнами та посилені можливості обробки персональних даних для підтримки кримінальних розслідувань [3, с. 902]. Тим самим ЄС прагне привести правові інструменти у відповідність до технологічних реалій транскордонної злочинності.

Єврокомісія у Дорожній карті ЄС у боротьбі з наркотрафіком та організованою злочинністю констатує, що наркоторгівля, яку організовує організована злочинність, є однією з найсерйозніших загроз безпеці Європи, а ситуація загострюється через безпрецедентне зростання обсягів

[1] Європол (Європейське поліцейське управління, Europol) - це правоохоронне агентство Європейського Союзу, розташоване в Гаазі (Нідерланди). Головна мета агенції - координація роботи національних поліцейських служб у боротьбі з транскордонною організованою злочинністю, тероризмом та кіберзлочинністю.

[2] Євроюст (Eurojust) - це Агентство Європейського Союзу з питань співпраці у сфері кримінального правосуддя**,** яке координує розслідування та судові процеси між державами-членами та країнами-партнерами для боротьби з тяжкою транскордонною злочинністю.

[3] Фронтекс (Frontex) - це Європейське агентство прикордонної та берегової охорони, відповідальне за безпеку зовнішніх кордонів Європейського Союзу та Шенгенської зони. Агентство координує контроль за пересеченням кордонів, допомагає боротися з транскордонною переступністю та надає підтримку країнам-членам в управлінні міграційними потоками.

незаконних наркотиків, зокрема кокаїну з Південної Америки. Там само визначено пріоритетні напрями протидії: знищення злочинних мереж, конфіскація їхніх доходів, укріплення зовнішніх кордонів ЄС та міжнародне співробітництво [9].

М. Вільямс, Й. де Деус Перейра, Е. Ґланц та Дж. Скотланд ідентифікують важливу нову тенденцію: злочинні угруповання перетворюються на повноцінних геополітичних акторів – вони впливають на державну політику через корупцію, дестабілізують слабкі держави та використовуються як інструменти гібридного впливу. Там само дослідники встановлюють, що міжнародне право не здатне адекватно визначити або відобразити цю трансформацію злочинних угруповань і досі спирається на застарілі концепції злочинних ієрархій, які обмежують організовану злочинність транснаціональним, а не міжнародним правовим виміром. У тому ж дослідженні наводяться рекомендації щодо зміцнення підзвітності злочинних угруповань через реформування міжнародно-правових рамок [10].

М. Віт та Ґ. Кемені, аналізуючи обмін інформацією між правоохоронними органами ЄС, фіксують, що транскордонне правоохоронне співробітництво є ключовим інструментом виявлення злочинної діяльності, тоді як залежність від суто національних відповідей ускладнює боротьбу з глобалізованими загрозами безпеці. Там само автори встановлюють, що організовані злочинні мережі у кризові і перехідні періоди значно професіоналізують свою діяльність, використовуючи передові технології [5].

Власне, саме тому, на нашу думку, ключовою проблемою правових механізмів ЄС залишається їх фрагментарність: попри розвинену систему інститутів і стратегій, нормативна база протидії транскордонній злочинності залишається недостатньо уніфікованою, а різниця між правовими системами держав-членів продовжує ускладнювати оперативне транскордонне розслідування. Заповнення цих прогалин є одним із пріоритетів поточного циклу розвитку права ЄС у сфері безпеки.

Відзначимо, цифровізація злочинності є одним із найбільш гострих викликів для сучасного транскордонного правоохоронного співробітництва. Транскордонні злочинні мережі дедалі активніше використовують зашифровані комунікаційні платформи, криптовалюти та інфраструктуру даркнету, що фундаментально змінює характер криміналістичних досліджень і породжує принципово нові правові питання.

Б. де Йонге та Б. де Вріс, досліджуючи дата-орієнтовані розслідування транскордонних злочинів у Нідерландах, фіксують прецедент, який уже кардинально вплинув на практику транскордонних кримінальних розслідувань: операції проти платформ *EncroChat ma Sky ECC*, результати яких сформували масив доказів у сотнях кримінальних справ у різних державах-членах ЄС [4, с. 215]. Там само зазначається, що нідерландська влада передала масштабний пакет національних судових ордерів та офіційних звітів іноземним органам, однак стандарти перехоплення, обробки даних, ведення документації та прозорості можуть різнитися у країні-отримувачі [4, с. 217]. У тому ж дослідженні звертається увага на те, що принцип «ненавмисного запиту» залишається дискусійним у різних державах-членах, а його тлумачення є предметом судових спорів, включаючи справу *ECJ C-670/22 EncroChat* від 30 квітня 2024 р. [4, с. 218].

А. Сахулиду, аналізуючи новий регламент ЄС 2023/1543 про транскордонний доступ до електронних доказів, констатує, що зберігання доказів за межами розслідуваної юрисдикції спонукало правоохоронні органи до активного пошуку шляхів добровільної співпраці з приватними постачальниками послуг в обхід традиційних механізмів взаємної правової допомоги, і саме цю неформальну практику ЄС-законодавець нині формалізував через Регламент 2023/1543 [2, с. 258]. Там само дослідниця встановлює серйозні дефіцити верховенства права у Регламенті, зокрема щодо відсутності достатньої гармонізації національних законодавств про електронні докази та нечіткості визначення відповідних понять [2, с. 265]. У тому ж дослідженні виявляється, що новий регламент закріплює парадигмальний зсув: прямий доступ до даних у постачальників послуг замість традиційного шляху через судові органи [2, с. 260].

Ми вважаємо, що правовий режим електронних доказів у транскордонних кримінальних розслідуваннях є одним із найбільш пріоритетних завдань гармонізації права ЄС у сфері кримінальної юстиції, і прийняття Регламенту 2023/1543, попри його недоліки, є важливим кроком у правильному напрямі.

Вихід Великої Британії з Європейського Союзу *(Brexit)* став одним із найбільш серйозних тестів для стійкості системи транскордонного правоохоронного співробітництва в Європі. Фор-

мальні структури і механізми взаємодії, що розвивались упродовж кількох десятиліть, зазнали суттєвої трансформації, і питання про те, якою мірою неформальна взаємодія здатна компенсувати втрату формальних інструментів, залишається дискусійним.

К. Баллок, А. Гедфілд, П. Кенінгейл та ін., проводячи інтерв'ю зі старшими стейкголдерами з правоохоронних органів Великої Британії та ЄС у 2021–2023 рр., встановили, що формальне та неформальне співробітництво між правоохоронними органами Європи поглиблювалось упродовж кількох десятиліть завдяки таким інструментам, як Шенгенська зона, Європол і Євроюст, і що *Brexit* породив суттєві побоювання щодо фрагментації цих структур і процесів зі значними наслідками для безпеки [3, с. 902]. Там само автори виявляють, що у практиці перших постбрекзитових років виникли конкретні бюрократичні перешкоди в інформаційному обміні між Великою Британією, Нідерландами і Бельгією, зокрема вимога про окремий міжнародний ордер на запит у разі збігу в базі Prüm [3, с. 908]. У тому ж дослідженні підкреслюється, що ТСА надає лише часткову компенсацію втрачених інструментів і не відновлює повного рівня попередньої взаємодії [3, с. 910].

Ключовою правовою проблемою постбрекзитового співробітництва є питання доступу Великої Британії до баз даних і інформаційних систем ЄС. Угода про торгівлю та співробітництво між ЄС і Великою Британією встановила новий правовий режим, однак він суттєво поступається попередньому з точки зору оперативності та повноти інформаційного обміну [3, с. 911].

На нашу думку, *brexit*-ситуація є повчальним прикладом системних ризиків, що виникають при фрагментації правоохоронного простору навіть між близькими за рівнем розвитку правовими системами. Вона переконливо свідчить, що ефективна протидія транскордонній злочинності потребує не просто двосторонніх угод, а інтегрованої правової архітектури з надійними механізмами обміну інформацією та спільного розслідування.

Однією з ключових концептуальних відповідей на виклики транскордонної злочинності є модель транс-урядових правоохоронних мереж – горизонтальних механізмів координації між правоохоронними органами різних держав, що виходять за межі традиційного міжурядового співробітництва і наближаються до моделі мережевого управління.

Т. Легран та К. Лойпрехт, досліджуючи природу транс-урядових правоохоронних мереж, встановлюють, що в умовах глобалізації такі мережі швидко перетворюються на важливі механізми протидії нелегальним транснаціональним ринкам [1, с. 565]. Там само дослідники виявляють, що такі мережі схожі на традиційні транс-урядові мережі з точки зору міжнародної публічної економіки, але водночас суттєво відрізняються від них за структурою та характером взаємодії учасників, що вимагає окремих концептуальних рамок для їх аналізу [1, с. 570]. У тому ж дослідженні наводяться результати порівняльного аналізу транскордонної мережі правоохоронних органів США та Канади як прикладної моделі [1, с. 575].

М. Вільямс та ін. аналізують нову тривожну тенденцію: злочинні угруповання дедалі частіше виконують функції, традиційно притаманні державним і геополітичним акторам [10]. Дослідники встановлюють, що чинні правові рамки не містять адекватного інструментарію для переслідування злочинних угруповань, що функціонують на рівні, порівнянному зі злочинами проти людяності [10]. А. Е. П. Ойалетор підтверджує цей висновок: наявні правові рамки для боротьби з транснаціональними злочинами є достатніми за змістом, однак проблема полягає в їх правозастосуванні та відсутності суворого співробітництва між державами [7, с. 415].

Є. Нунан фіксує, що у 2019 р. злочинні доходи на основних кримінальних ринках ЄС склали 139 млрд євро, або 1% ВВП ЄС, а 80% видів діяльності організованих злочинних угруповань пов'язані з наркотрафіком, організованими майновими злочинами, різними видами шахрайства та злочинами з використанням людей як товару. Там само зазначається, що понад 60% угруповань використовують насильство як частину свого *modus operandi*, що суттєво підвищує соціальну небезпечність транскордонної злочинності [6].

Ми вважаємо, що євроінтеграційний підхід до протидії транскордонній злочинності демонструє правильний вектор розвитку: перехід від реактивного до проактивного співробітництва, від двосторонніх до мультилатеральних правоохоронних мереж, від суто кримінально-правових до комплексних безпекових відповідей. Для держав-кандидатів на вступ до ЄС адаптація до цих стандартів є одночасно і вимогою євроінтеграції, і інструментом реальної протидії транскордонній злочинності.

За результатами проведеного дослідження вважаємо за можливе сформулювати наступні висновки:

1) транскордонна злочинність є самостійним правовим феноменом, що якісно відрізняється від суто внутрішньодержавної та класичної міжнародної злочинності. Статистика BKA (70,2% розслідувань мають транснаціональний характер) та дані EPRS (70% злочинних мереж ЄС активні більш ніж у трьох країнах) переконливо засвідчують системний масштаб цього явища. Євроінтеграційні процеси за своєю природою амбівалентні щодо транскордонної злочинності: свобода руху осіб, капіталу і послуг одночасно є передумовою розвитку і чинником, що полегшує транскордонне поширення злочинних мереж;

2) правова система ЄС у сфері протидії транскордонній злочинності є найбільш розвиненою регіональною правовою системою у цій галузі, однак зберігає суттєву фрагментарність. Дорожня карта COM(2023) 641 final (Communication from the commission to the European Parliament and the Council on the EU roadmap to fight drug trafficking and organised crime), Регламент 2022/991 щодо Європолу та новий Регламент 2023/1543 про електронні докази є важливими кроками вперед, однак різниця між правовими системами держав-членів, різні стандарти допустимості доказів і нерівномірний рівень ресурсного забезпечення правоохоронних органів залишаються системними проблемами;

3) цифровізація злочинності є найбільш динамічним і правово недостатньо врегульованим викликом для транскордонного правоохоронного співробітництва. Так, зокрема, справи EncroChat і Sky ECC, наочно показали, що традиційні правові механізми взаємної правової допомоги не відповідають темпу цифрових злочинних операцій. Розроблення єдиних стандартів допустимості цифрових доказів у транскордонних кримінальних провадженнях є одним із найбільш пріоритетних завдань гармонізації права ЄС.

4) Brexit є повчальним прецедентом системних ризиків, що виникають при дезінтеграції правоохоронного простору навіть між близькими за рівнем розвитку правовими системами. Ефективна протидія транскордонній злочинності вимагає не двосторонніх угод, а інтегрованої правової архітектури з розвиненими механізмами інформаційного обміну, спільного розслідування та операційної координації.

5) трансформація організованих злочинних угруповань у геополітичних акторів, виявлена є новою якісною загрозою, що вимагає виходу за межі суто кримінально-правових відповідей. Водночас, основна проблема полягає не у відсутності правових рамок, а у їх правозастосуванні та рівні міжнародного співробітництва. Проактивна модель правоохоронної діяльності, основана на транс-урядових мережах співробітництва та інтелектуальній аналітиці загроз, є перспективним напрямом розвитку правового механізму протидії транскордонній злочинності в євроінтеграційному просторі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Legrand T., Leuprecht C. Securing cross-border collaboration: transgovernmental enforcement networks, organized crime and illicit international political economy. *Policy and Society*. 2021. Vol. 40. Issue 4. P. 565–586. DOI: https://doi.org/10.1080/14494035.2021.1975216. URL: https://academic.oup.com/policyandsociety/article/40/4/565/6509337.
2. Sachoulidou A. Cross-border access to electronic evidence in criminal matters: The new EU legislation and the consolidation of a paradigm shift in the area of 'judicial' cooperation. *New Journal of European Criminal Law.* 2024. Vol. 15. No. 3. P. 256–274. DOI: https://doi.org/10.1177/20322844241258649. URL: https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/20322844241258649.
3. Bullock K., Hadfield A., Keningale P. et al. United Kingdom–European Union policing and law enforcement cooperation in the post-Brexit era. *Policing and Society*. 2025. P. 901–914. DOI: https://doi.org/10.1080/10439463.2024.2442714. URL: https://www.tandfonline.com/doi/full/ 10.1080/10439463.2024.2442714.
4. De Jonge B., De Vries B. Data-Driven Investigations in a Cross-Border Setting: Experiences from the Netherlands. eucrim — *The European Criminal Law Associations' Forum.* 2024. No. 3. P. 214–221. DOI: https://doi.org/10.30709/eucrim-2024-020. URL: https://eucrim.eu/articles/data-driven-investigations-in-a-cross-border-setting.
5. Vít M., Kemény G. Information exchange of law enforcement agencies within the EU in context of COVID-19 outbreak. *Social Sciences & Humanities Open*. 2023. Vol. 7. No. 1. Art. 100371. DOI: https://doi.org/10.1016/j.ssaho.2022.100371. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov /articles/PMC9691449.

6. Noonan E. Organised Crime in Europe: Emerging Trends and Policy Challenges. Brussels: European Parliamentary Research Service (EPRS), 2022. PE 729.338. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2022/729338/EPRS_ATA(2022)729338_EN.pdf.
7. Oyaletor A.E.P. Combating Transnational Organized Crimes Through Cross-Border Cooperative Legal Framework Amid Rising Spate of Terrorism, Human Trafficking and Drug Trafficking. *International Journal of Research and Innovation in Social Science*. 2025. Vol. 9. No. 6. P. 401–418. DOI: https://dx.doi.org/10.47772/IJRISS.2025.90600034. URL: https://rsisinternational.org/journals/ijriss/articles/combating-transnational-organized-crimes-through-cross-border-cooperative-legal-framework-amid-rising-spate-of-terrorism-human-trafficking-and-drug-trafficking.
8. Bundeskriminalamt. Organised Crime: National Situation Report 2024. Wiesbaden: BKA, 2025. URL: https://www.bka.de/SharedDocs/Downloads/EN/Publications/AnnualReportsAndSituationAssessments/OrganisedCrime/organisedCrimeSituationReport2024.pdf.
9. European Commission. Communication from the Commission to the European Parliament and the Council on the EU Roadmap to Fight Drug Trafficking and Organised Crime (COM(2023) 641 final). Brussels : European Commission, 2023. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52023DC0641.
10. Williams M., De Deus Pereira J., Glantz E., Scotland J. Addressing the Nature and Impact of Organised Crime on the International Scene: Understanding and Legislating for the Role of Organised Crime Groups as Geopolitical Actors. Brussels : European Parliament, Directorate-General for External Policies, 2026. PE 783.608. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2026/783608/EXAS_STU(2026)783608_EN.pdf.
11. Bielov D.M., Hromovchuk M.V., Bilak O.P. Mizhmunitsypalne spivrobitnytstvo v strukturi transkordonnykh vidnosyn. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia: Pravo*. 2022. Vyp. 72(4). S. 226–231. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/267802.

Дата першого надходження рукопису до видання: 10.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Махлай В.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.132
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.43

ДИНАМІЧНЕ (ЕВОЛЮЦІЙНЕ) ТЛУМАЧЕННЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ

Попович Т.П.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-8333-3921

Вашкович В.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри господарського права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0001-5726-5374

Єгорова В.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри інтелектуальної
власності та приватного права
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського»
ORCID: 0000-0001-8485-430X

Попович Т.П., Вашкович В.В., Єгорова В.С. Динамічне (еволюційне) тлумачення Конституції України: актуальні питання.

Актуальність дослідження зумовлена об'єктивною потребою забезпечення ефективності, стабільності та водночас життєздатності конституційних норм в умовах динамічного розвитку суспільних відносин. Конституція України як акт установчої влади розрахована на тривалу дію, однак інтенсивні соціальні, економічні та політико-правові трансформації зумовлюють необхідність постійного осмислення її положень у світлі нових реалій. У цих умовах особливої ваги набуває проблема збереження не лише формальної чинності, але й змістовної актуальності та регулятивної спроможності конституційних норм.

Водночас у сучасному суспільстві простежується сталий запит на передбачуване, узгоджене та ціннісно орієнтоване застосування Конституції України**,** що забезпечувало б реальний, а не декларативний характер її дії. Такий запит зумовлений, зокрема, підвищенням рівня правосвідомості суспільства, а також функціонуванням держави в умовах екстраординарних правових режимів, що об'єктивно потребують чіткого, узгодженого та ефективного нормативного врегулювання. У цих умовах особливого значення набуває здатність конституційних положень забезпечувати належне правове регулювання суспільних відносин, адекватно реагувати на сучасні виклики та гарантувати ефективний захист прав і свобод людини.

У цьому контексті динамічне (еволюційне) тлумачення Конституції України постає як необхідний інструмент узгодження «статичного» нормативного тексту з «динамічною» реальністю. Саме завдяки інтерпретаційній діяльності можливе забезпечення адаптивності конституційних норм, без внесення змін до їх тексту, що дозволяє зберігати баланс між стабільністю Основного Закону та ефективністю його застосування.

Разом з тим, відсутність усталених теоретичних підходів до визначення змісту, меж і критеріїв динамічного тлумачення, а також недостатня розвиненість відповідної практики у діяльності Конституційного Суду України зумовлюють необхідність подальшого наукового осмислення цієї проблематики.

Ключові слова: динамічне тлумачення, еволюційне тлумачення, Конституція України, межі тлумачення, Конституційний суд України, Європейський суд з прав людини, судова практика.

Popovych T.P., Vashkovych V.V., Yegorova V.S. Dynamic (evolutionary) interpretation of the Constitution of Ukraine: current issues.

The relevance of the study is due to the objective need for the effectiveness of ensuring, stability and at the same time the viability of constitutional norms in the conditions of dynamic development of social relations. The Constitution of Ukraine as an act of the constituent power is designed for long-term action, however, intensive social, economic and political and legal transformations necessitate the mandatory constant understanding of its position in the light of new realities. These weighty features raise the problem of preserving not only the formal validity, but also the substantive relevance and regulatory favorableness of constitutional norms.

At the same time, in modern society there is a constant demand for the foreseeable, coordinated and value-oriented application of the Constitution of Ukraine, which would ensure the real, rather than declarative nature of its actions. Such a request is due, in particular, to the increase in the level of legal awareness of society, as well as the functioning of the state in conditions of extraordinary legal regimes, which objectively require clear, coordinated and effective regulatory regulation. In these conditions, the ability of constitutional provisions to ensure proper legal regulation of social relations, adequately respond to modern challenges and guarantee effective protection of human rights and freedoms becomes of particular importance.

In this context, the dynamic (evolutionary) interpretation of the Constitution of Ukraine appears as an indispensable tool for harmonizing the «static» regulatory text with the «dynamic» reality. It is thanks to interpretative activity that it is possible to ensure the adaptability of constitutional norms without making changes to their text, which allows maintaining a balance between the stability of the Basic Law and the effectiveness of its application.

At the same time, the emergence of established theoretical approaches to determining the content, boundaries and criteria of dynamic interpretation, as well as the insufficient development of the relevant practice in the activities of the Constitutional Court of Ukraine, necessitate further scientific understanding of this issue.

Key words: dynamic interpretation, evolutionary interpretation, Constitution of Ukraine, boundaries of interpretation, Constitutional Court of Ukraine, European Court of Human Rights, case law.

Постановка проблеми. В умовах динамічного розвитку суспільних відносин постає проблема забезпечення ефективності конституційних норм, їх відповідності сучасним реаліям, що зумовлює необхідність переосмислення підходів до їх тлумачення, зокрема визначення змісту, меж та критеріїв застосування динамічного тлумачення Конституції України.

Стан опрацювання проблематики. Питання тлумачення конституційних положень загалом, а також їх динамічного (еволюційного) тлумачення, неодноразово ставали предметом дослідження у працях таких науковців, як С. Шевчук, М. Савчин, М. Козюбра, К. Грищенко, П. Синицина, тощо. Водночас аналіз правової доктрини свідчить про те, що переважна більшість учених зосереджує увагу саме на загальнотеоретичних засадах тлумачення Конституції, тоді як проблематика її динамічного тлумачення, його змістовні характеристики, межі та критерії застосування потребують більш ґрунтовного і системного наукового аналізу.

Метою цієї статті є дослідження та аналіз сутності динамічного (еволюційного) тлумачення Конституції України, визначення його змісту та меж застосування.

Виклад основного матеріалу. Перш за все розпочнемо з визначення тлумачення права як особливого розумового (інтелектуального) процесу і виду юридичної діяльності, спрямованого на з'ясування і роз'яснення змісту норм права та положень інших правових документів з метою правильної їх реалізації [1, с. 250]. Потреба в тлумаченні закладена в самій природі правових норм і правореалізації (правозастосуванні). Норми права мають загальний, абстрактний, неперсоніфікований характер. Реалізуються ж вони в конкретних діях осіб і в конкретних обставинах. Тому їх реалізація у будь-якій формі вимагає наближення змісту норми до конкретної ситуації, конкретних фактів і стосовно конкретних осіб, тобто переходу від загального до одиничного [1, с. 251].

Окрім цього, тлумачення норм права виконує не лише функцію з'ясування змісту правових приписів, але й має принципове значення для підтримання їхньої запитаності у змінюваному середовищі. Значна частина нормативно-правових актів ухвалюється з розрахунком на тривалу дію, однак суспільні відносини еволюціонують значно швидше, ніж відбувається оновлення законодавства.

У цьому контексті тлумачення виступає інструментом «динамічної адаптації» права. Застосування норм крізь призму суспільних умов чи обставин, що відповідають сьогоденню, дозволяє уникнути їх формального «застаріння» без необхідності постійного внесення змін до тексту закону. Відтак, саме завдяки інтерпретаційній діяльності забезпечується узгодження «статичного» нормативного тексту з «динамічною» реальністю. У цьому, на наше переконання, й полягає основний зміст та мета динамічного (еволюційного) тлумачення.

Як влучно зазначав М. Козюбра, – «на відміну від закону, текст якого є застиглим, здатним відставати від суспільного життя, право є явищем динамічним, яке має йти, як неодноразово підкреслював у своїх рішеннях Європейський суд з прав людини, «в ногу з обставинами, що змінюються», тобто змінюватися відповідно до зміни суспільних відносин, які воно регулює» [1, с. 258]. Відповідно, коріння динамічного тлумачення дійсно сягає практики Європейського суду з прав людини, який у справі «Тайрер проти Сполученого Королівства» зазначив, що Конвенція є живим інструментом і має тлумачитись у світлі сьогодення [2, с. 18]. При цьому визначальною ознакою динамічного тлумачення, яка відмежовує його від інших видів інтерпретаційної діяльності, є його безпосередня кореляція з конкретними умовами суспільного буття. За такого підходу результат тлумачення не є статичним, а може варіюватися залежно від зміни зовнішніх обставин, що впливають на зміст і функціональне призначення норми права.

Що ж до розмежування (чи ототожнення) двох категорій – «динамічне тлумачення» та «еволюційне тлумачення», то варто зауважити таке. Європейський суд з прав людини не розрізняє ці дві категорії й виходить з розуміння Конвенції про захист прав і основоположних свобод як «живого інструменту», що підлягає динамічній інтерпретації [5, с. 17]. У той ж час, деякі науковці таки зосереджуються на розрізненні цих категорій, вважаючи, що послуговуючись еволюційним тлумаченням Суд намагається з'ясувати який зміст положення Конвенції повинні мати «у світлі сьогодення», тоді як під динамічним тлумаченням слід розуміти саме результат, «радикальну зміну» офіційної правотлумачної позиції чи перетлумачення [5, с. 17].

Нам важко погодитися з такою позицією, оскільки неможливо зводити динамічне тлумачення виключно до результату, будь-яке тлумачення – це, насамперед, процес. Крім того, правова норма не «еволюціонує» десь відірвано у просторі, її розуміння змінюється саме у ході динамічного тлумачення. Неможливо уявити еволюцію норми, яка не була б динамічною (тобто не змінювала б правову реальність), як і неможливо уявити динамічну зміну практики, що не була б результатом еволюції суспільних відносин. У правовому дискурсі це означає, що будь-який поступовий розвиток змісту норми (еволюція) за своєю суттю є формою її постійного руху та адаптації (динаміки), що робить ці поняття взаємозамінними дефініціями концепції «живого права».

У межах розгляду динамічного тлумачення Конституції України звернемося до статті 147 Конституції України – Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та у передбачених Основним Законом випадках інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України, а також виконує інші повноваження [6]. Отже, повноваження щодо офіційного тлумачення Конституції України належить виключно Конституційному Суду України. Результати такого тлумачення мають загальнообов'язковий характер і підлягають неухильному виконанню всіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, а також фізичними та юридичними особами.

Тлумачення Конституції передбачає інтерпретацію, перш за все, конституційних норм у тих випадках, коли у суб'єктів права виникло різне розуміння таких норм, через що виникла невизначеність у питанні застосування конституційних положень і власне з метою отримання роз'яснень вони звертаються до Конституційного Суду. Відповідно до Закону України «Про Конституційний Суд», підставою для здійснення Судом тлумачення положень Конституції України є конституційне подання щодо офіційного тлумачення Конституції. Правом на звернення з конституційним поданням наділені Президент України, щонайменше сорок п'ять народних депутатів України, Верховний Суд, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Верховна Рада Автономної Республіки Крим. Тобто право ініціювання процедури офіційного тлумачення Конституції України належить виключно зазначеним суб'єктам, тоді як сам Конституційний Суд України не має повноважень діяти з власної ініціативи у цій сфері [7].

Такий підхід видається концептуально обґрунтованим, оскільки офіційне тлумачення за своєю природою є реакцією на наявність правової невизначеності, зумовленої прогалинами, колізіями або неоднозначністю у розумінні конституційних норм їх адресатами. Відсутність ініціативної

ролі Суду забезпечує функціонування механізму тлумачення виключно за наявності об'єктивної потреби у правозастосовній практиці, що узгоджується з принципом правової визначеності та процесуальної економії, а також запобігає трансформації Конституційного Суду у орган, що формує правові позиції поза контекстом конкретного запиту.

У контексті дослідження, безперечно, важливим є визначення цілей тлумачення Конституційних положень, а також чи не найбільш дискусійного питання – меж такого тлумачення. Насправді ж, встановлення цілей тлумачення конституційних норм дасть нам і розуміння його меж. Відомо, що метою офіційного тлумачення Конституційним Судом України Конституції України та законів України є встановлення їх однозначного та правильного розуміння й застосування на всій території держави. Виникає питання щодо того, яке саме розуміння норми має бути встановлене: те, яке вкладав у неї законодавець або той сенс, якого набула норма в розрізі сучасних соціальних відносин.

Аналіз побутуючих поглядів серед наукової спільноти дає підстави стверджувати, що доцільно розмежовувати наявні позиції за критерієм ступеня допустимої інтерпретаційної свободи органу конституційної юрисдикції. Саме цей критерій дає змогу виокремити, з одного боку, обмежувальний підхід, а з іншого – розширений підхід до розуміння природи конституційного тлумачення.

Так, до прикладу, А. Єзеров межі інтерпретаційної діяльності Конституційного Суду іменує «межами інтерпретаційної свободи», та на його думку, функціональним призначенням рішень Конституційного Суду України про офіційне тлумачення Конституції України та законів України є юридичний засіб забезпечення їх правильного та однозначного розуміння та застосування [10, с. 41].

У свою чергу, пише П.Синицин, автори В. Тацій та Ю. Тодика переконані, що завдання єдиного органу конституційної юрисдикції полягає у виявленні реального змісту конституційних норм та законів, власне тлумаченні, а не виправленні, не модифікації за допомогою своїх рішень. Тобто вчені розуміють тлумачення конституційних положень передусім як діяльність із встановлення вже наявного змісту норми, а не як процес її смислового доформування [8, с. 47].

П. Синицин дотримується відносно стриманого підходу, і вважає, що акт Конституційного суду, що є результатом інтерпретаційної діяльності, має бути тотожним до основної ідеї первинно закладеної законодавцем у змісті інтерпретованої правової норми. Таким чином, на думку автора, Конституційний Суд України, здійснюючи інтерпретаційну діяльність, повинен обмежуватися з'ясуванням змісту та ідей, закладених в інтерпретованих нормах, а не надавати їм нового, викривленого змісту [8, с. 49].

П. Синицин відзначає, водночас позиція С. Шевчука репрезентує іншу наукову тенденцію – ціннісно-динамічне розуміння конституційного тлумачення. Зокрема, С. Шевчук наголошує на необхідності віднаходження під час тлумачення не лише первинних, а й «вторинних значень», що перебувають в органічному зв'язку з позитивним текстом. У його підході інтерпретація виступає формою «посередництва» між текстом і реальністю – як існуючою, так і ідеальною, тобто тією, що випливає з конституційних цінностей, принципів та ідеалів конституціоналізму [8, с. 36]. Отже, тлумачення у такому сенсі не зводиться до простого реконструювання волі установчого суб'єкта, а розглядається як інструмент актуалізації конституційного змісту в нових соціальних умовах. Такий підхід істотно розширює інтерпретаційний потенціал Конституційного Суду, хоча й не відриває його повністю від тексту, оскільки «вторинні значення» повинні зберігати органічний зв'язок із первинними нормативними положеннями.

Окрім того, пише цитований нами вчений, С. Шевчук зазначає, що «без розширеного, творчого тлумачення судом Конституція України може залишитися програмним документом, який складається лише з позитивних норм (букви), у якому не враховується конституційний дух, неписані конституційні норми та цінності, без чого Конституція України не може слугувати дієвим інструментом обмеження державної влади» [8, с. 46]. На наш погляд, такі ідеї є вкрай прогресивними та необхідними для розвитку доктрини конституційного права та практичних підходів до інтерпретації положень Конституції.

На окрему увагу у контексті визначення меж інтерпретаційної діяльності Конституційного Суду України заслуговує питання співвідношення тлумачення та правотворчості. При цьому вихідною позицією є те, що Конституційний Суд України не наділений повноваженнями здійснювати правотворчу діяльність у її класичному розумінні. Разом з тим, зведення інтерпретаційної діяльності Суду виключно до технічного відтворення змісту правових норм не відображає її ре-

альної правової природи. Офіційне тлумачення Конституції України неминуче впливає на розуміння її положень, а отже – і на практику їх застосування. Через формулювання правових позицій Конституційний Суд України фактично визначає змістовні орієнтири для правозастосування, що зумовлює трансформацію сприйняття відповідних норм у правовій системі.

Як слушно відзначає М. Козюбра, судова правотворчість не є результатом делегування суду відповідних повноважень і не означає наділення його функцією нормотворення. Вона виступає об'єктивно зумовленою формою діяльності суду, що випливає з його основної функції – здійснення правосуддя [9, с. 41]. Більше того, судова правотворчість не може розглядатися як аномалія або порушення принципу законності. Навпаки, вона становить іманентну властивість правосуддя, оскільки будь-яке застосування норми права передбачає її інтерпретацію, яка, у свою чергу, здатна впливати на подальше розуміння та реалізацію цієї норми [9, с. 41]. Одночасно така діяльність має здійснюватися у чітко визначених межах. До них, зокрема, належать: 1) недопустимість створення нових правових приписів, які не випливають із змісту Конституції; 2) збереження зв'язку інтерпретації з текстом, принципами та цінностями Основного Закону; 3) недопущення підміни законодавця та втручання у сферу його дискреції [9, с. 45].

Отже, інтерпретаційна діяльність Конституційного Суду України перебуває на межі між тлумаченням і правотворчістю. Вона не є правотворчістю у класичному сенсі, але при цьому має правотворчий ефект, що проявляється у впливі на зміст і практику застосування конституційних норм. Відтак, на наш погляд, вище зазначені позиції С. Шевчука видаються найбільш переконливими в контексті сучасного розвитку конституційної юрисдикції, оскільки вони дозволяють поєднати стабільність конституційного тексту з необхідністю його ефективного функціонування в умовах суспільної динаміки. Подібної позиції притримується й М. Савчин, який відзначає, що Конституція є актом установчої влади, розрахованим на тривале використання та реалізацію. Однак суспільний розвиток та зміни в організації діяльності інститутів публічної влади зумовлюють необхідність модернізації конституційної матерії, тобто пристосування Основного Закону до нових умов життя [4, с. 87]. Окрім того, М. Савчин наголошує, що застосування динамічного підходу до тлумачення Конституції дозволяє забезпечити її «еластичність», з чим справді важко не погодитися, адже таке тлумачення фактично підлаштовує усталені положення Конституції під реалії буття [4, с.87]. До цього ж додамо і бачення А. Єзерова щодо досліджуваних аспектів, на думку якого «досконалість конституційних текстів завжди є умовною: та сама норма за різних соціально-історичних умов може мати різне смислове навантаження…» [10, с. 38].

Для більш прикладного розуміння динамічного тлумачення Конституції звернемося до практики Конституційного суду України. Так, доволі яскравим прикладом динамічного тлумачення у сфері соціальних гарантій є рішення Конституційного Суду України від 07 жовтня 2009 року № 25-рп/2009 у справі № 1-32/2009 [11]. У цій справі Суд розглядав питання щодо конституційності положень законодавства, які фактично ставили виплату пенсії громадянам України в залежність від їхнього місця проживання та наявності відповідного міжнародного договору між Україною і державою перебування. Конституційний Суд України дійшов висновку, що таке регулювання не узгоджується з конституційними гарантіями права на соціальний захист. Суд прямо зазначив, що право громадянина на отримання вже призначеної пенсії не може пов'язуватися з умовою постійного проживання в Україні, а держава зобов'язана гарантувати це право незалежно від того, проживає особа в Україні чи за її межами.

Значення цього рішення полягає не лише у захисті пенсійних прав конкретної категорії громадян, а й у підході, який застосував Суд. Конституційний Суд України фактично відійшов від суто формального трактування законодавчих положень і оцінив їх у світлі конституційних принципів соціальної держави, рівності та недопустимості звуження змісту соціальних прав. Тобто Суд врахував не лише буквальний зміст норми, а й ті суспільні обставини, за яких вона застосовувалася, зокрема зростання мобільності населення та потребу збереження соціальних гарантій для громадян України, які проживають за кордоном. Саме в цьому і проявляється динамічний характер тлумачення: зміст норми розкривається з урахуванням сучасних умов і реальної потреби у належному захисті прав людини.

Отже, у цій справі динамічне тлумачення дозволило Конституційному Суду України забезпечити більш повну реалізацію конституційного права на соціальний захист. Суд не обмежився буквальним сприйняттям законодавчої конструкції, а надав їй такого змісту, який відповідає сучасному розумінню соціальної функції держави та принципу неприпустимості дискримінації

громадян за ознакою місця проживання. Завдяки цьому було підтверджено, що призначена пенсія є гарантованим соціальним правом особи, яке не може втрачатися лише через виїзд за межі України.

У ході подальшого аналізу практики Конституційного суду України на предмет застосування динамічного тлумачення, увагу привертають два рішення, між якими існує значний часовий інтервал і які демонструють суттєво відмінні підходи до інтерпретації одного й того ж конституційного положення, а саме Рішення Конституційного Суду України №17-рп/2002 та Рішення Конституційного Суду України №1-рп/2016 [12, 13]. Первинне зіставлення їх змісту може створювати враження наявності динамічного тлумачення, оскільки Суд фактично відступив від раніше сформованої правової позиції, змінивши підхід до розуміння категорії «наступна чергова сесія» у статті 155 Конституції України.

Водночас поглиблений аналіз мотивувальної частини обох рішень не дає достатніх підстав для кваліфікації відповідних змін як прояву динамічного тлумачення. У рішенні 2002 року Суд виходив із буквального та логіко-системного розуміння норми, встановлюючи безпосередній часовий зв'язок між попереднім схваленням законопроєкту та його остаточним прийняттям, тобто на наступній сесії, що безпосередньо слідує за попередньою [12]. Натомість у 2016 році Суд відмовився від такого підходу, фактично розірвавши хронологічну безперервність конституційної процедури та допустивши можливість прийняття змін до Конституції на будь-якій наступній черговій сесії [13]. Такий підхід, на нашу думку, не є прикладом динамічного тлумачення, а радше свідчить про зміну інтерпретаційної позиції Суду, яка не була належним чином обґрунтована ані розвитком суспільних відносин, ані зміною функціонального призначення відповідної норми. Отже, сам по собі факт відступу від попередньої правової позиції не може автоматично розглядатися як прояв динамічного тлумачення. Така зміна може бути зумовлена різними чинниками, зокрема політичними, і не завжди свідчитиме про об'єктивну еволюцію права.

Аналізуючи практику Конституційного Суду України щодо тлумачення статті 55 Конституції України, зокрема у рішенні Конституційного Суду України №6-зп/1997 та рішенні Конституційного Суду України №19-рп/2011, варто звернути увагу на характер співвідношення сформульованих у них правових позицій. У рішенні 1997 року Суд заклав базове розуміння права на судовий захист як універсальної гарантії оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, тоді як у рішенні 2011 року цей підхід було деталізовано шляхом акцентування на можливості оскарження бездіяльності, зокрема у сфері реагування на заяви про злочини [14, 15]. Тобто, фактично, Суд не змінив природу права на судовий захист і не надав йому нового змістовного наповнення, а лише конкретизував форми його реалізації у межах уже закладеного конституційного змісту. Як наслідок, зміна інтерпретації у даному випадку не призвела до зміни регулятивного ефекту норми, тобто не вплинула на обсяг чи характер юридичних можливостей, які вона гарантує. Таким чином, наведені рішення дозволяють сформулювати важливий теоретичний висновок: для визнання тлумачення динамічним необхідно, щоб нова інтерпретація призводила до реального оновлення нормативного змісту норми, що проявляється у зміні її регулятивного ефекту. У разі ж відсутності такої зміни йдеться не про динамічне тлумачення, а про конкретизацію або розвиток практики застосування правової норми.

У розрізі здійснюваного дослідження доцільним є звернення і до практики ЄСПЛ. Так, у справі «Тайрер проти Сполученого Королівства» ЄСПЛ, не змінюючи тексту Конвенції, переосмислив зміст статті 3, визнавши тілесні покарання такими, що принижують гідність, з огляду на сучасні стандарти захисту прав людини [16]. Це свідчить про те, що динамічне тлумачення полягає у трансформації нормативного змісту норми через інтерпретацію з урахуванням еволюції суспільних відносин. Показовим прикладом динамічного тлумачення є також рішення Європейського суду з прав людини у справі Маркс проти Бельгії (Marckx v. Belgium), у якому Суд переглянув зміст статей 8 та 14 Конвенції з урахуванням розвитку соціальних уявлень про сім'ю. Суд відмовився від вузького формального підходу, відповідно до якого сімейне життя пов'язувалося виключно з шлюбом, і визнав, що правовий захист має поширюватися також на фактичні сімейні відносини. Така позиція призвела до визнання дискримінаційними відмінностей у правовому становищі дітей, народжених у шлюбі та поза ним, що вказує на трансформацію нормативного змісту Конвенції через інтерпретацію [17].

Висновки. Таким чином, традиційно межі тлумачення конституційних положень розглядаються крізь призму необхідності відтворення волі законодавця та збереження первинно закладеного

змісту норми. Водночас такий підхід не може бути абсолютизований, оскільки Конституція як акт установчої влади покликана функціонувати у змінюваному соціальному середовищі та забезпечувати ефективне регулювання суспільних відносин у довгостроковій перспективі. У зв'язку з цим межі тлумачення не повинні зводитися виключно до пошуку первинного задуму законодавця. Значно більш обґрунтованою видається позиція, відповідно до якої інтерпретація має бути спрямована на виявлення актуального змісту норми в умовах сучасності, з урахуванням розвитку суспільних відносин, трансформації правових інститутів та еволюції конституційних цінностей. Адже саме здатність правової норми «бути живою» та зберігати свою регулятивну ефективність у нових умовах визначає її реальну цінність як інструменту правового регулювання. Підтримуючи позиції М. Савчина та С. Шевчука, слід визнати, що динамічне тлумачення виступає необхідним механізмом забезпечення такої «життєздатності» Конституції. Одночасно його застосування потребує чіткого теоретичного розмежування з іншими проявами інтерпретаційної діяльності.

Варто також зауважити, що не кожна зміна правової позиції Конституційного Суду України є проявом динамічного тлумачення. Сам по собі факт відступу від попередньої інтерпретації не свідчить про еволюцію змісту норми, оскільки така зміна може бути зумовлена різними чинниками, у тому числі позаправового характеру. Динамічне ж тлумачення має місце лише за умови, що нова інтерпретація ґрунтується на зміні соціального контексту застосування норми та призводить до реального оновлення нормативного змісту положення, що проявляється у трансформації його регулятивного ефекту. Натомість випадки, коли Суд лише уточнює або деталізує зміст відповідних норм, змінює формулювання без впливу на її регулятивне значення або відступає від попередньої позиції без належного зв'язку з еволюцією суспільних відносин, – не можуть розглядатися як приклади динамічного тлумачення, а вказують радше про розвиток або навіть нестабільність правотлумачної практики.

Крім того, динамічне тлумачення не може розглядатися як необмежена інтерпретаційна свобода Конституційного Суду України. Його межами є збереження зв'язку з текстом Конституції, її принципами та цінностями, недопустимість створення нових правових приписів, які не випливають зі змісту Основного Закону, а також заборона підміни законодавця у сфері його дискреції. При цьому застосування динамічного тлумачення має балансувати із вимогами правової визначеності, інституційної спроможності та поваги до принципу поділу влади. Лише за таких умов динамічне тлумачення виступатиме не засобом довільного переосмислення Конституції, а легітимним механізмом збереження її регулятивної цінності, ефективності та відповідності сьогоденню.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Козюбра М. Загальна теорія права. Київ: Ваіте, 2015. 395 с.
2. Грищенко К. Зміна Конституційним судом України власних юридичних позицій і застосування динамічного тлумачення - пошук співвідношення. *Наукові записки НаУКМА*. 2017. Т. 193. С. 17–21. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/88969bf7-4290-4b9f-afde-1c1f88014c3c/content.
3. Конституція України в практиці Конституційного Суду: офіційне тлумачення та юридичні позиції. 1997–2023. Упоряд.: С.П. Головатий, В.М. Бесчастний, Л.І. Бірюк, Н.І. Адамчик, Ю.М. Михеєнко. Київ: ВАІТЕ, 2024. 450 с.
4. Савчин М., Марчук Р. Основні принципи діяльності Конституційного Суду України по тлумаченню Конституції України. *Часопис Київського університету права*. 2009. С. 83–88.
5. Кретова І. Еволюційне тлумачення права у практиці Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Т. 1, № 1. С. 15–19. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkhdu_jur_2015_1%281%29__5.
6. Конституція України: від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
7. Про Конституційний Суд: Закон від 13.07.2017 № 2136-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text.
8. Синицин П. Інтерпретаційна діяльність Конституційного Суду України в констексті рішень Європейського Суду з прав людини. Одеса, 2021. 216 с.
9. Козюбра М. Судова правотворчість: аномалія чи іманентна властивість правосуддя? *Право України.* 2012. № 10. С. 38–46.
10. Єзеров А. Інтерпретаційна діяльність Конституційного Суду України. *Юридичний вісник.* 2014. № 6. С. 38–45. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/urid_2014_6_9.

11. Рішення Конституційного Суду України від 07 жовтня 2009 року № 25-рп/2009. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v025p710-09#Text.
12. Рішення Конституційного Суду України від 17 жовтня 2002 року № 17-рп/2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-02#Text.
13. Рішення Конституційного Суду України від 15 березня 2026 року № 1-рп/2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-16#Text.
14. Рішення Конституційного Суду України від 25 листопада 1997 року № 6-зп/1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-97#Text.
15. Рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 2011 року № 19-рп/2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v019p710-11#Text.
16. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Тайрер проти Сполученого Королівства» («Tyrer vs. the United Kingdom») від 25 квітня 1978 року. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:[%22001-57587%22]}.
17. Case of Marckx v. Belgium: judgment of the European Court of Human Rights, 13 June 1979, Application No. 6833/74. HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57534.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Попович Т.П., Вашкович В.В., Єгорова В.С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.73
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.44

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОДАТКОВОГО КОНТРОЛЮ В УКРАЇНІ ЩОДО КОНТРОЛЬОВАНИХ ІНОЗЕМНИХ КОМПАНІЙ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ

Смердов В.Ю.,
аспірант кафедри фінансового та податкового права, Державний податковий університет
ORCID: 0009-0004-7732-4668

Смердов В.Ю. Правове регулювання податкового контролю в Україні щодо контрольованих іноземних компаній: **актуальні проблеми**

У статті на основі податкового законодавства України проведено розгляд основних способів здійснення податкового контролю за дотриманням правил контрольованих іноземних компаній, зокрема, шляхом направлення спеціальних запитів та податкових перевірок.

Також автором були розглянуті особливості постановки на облік контролюючих осіб, а саме, шляхом самостійного визначення платниками податків власного статусу як контролюючих осіб на підставі ознак, визначених Податковим кодексом України. При цьому автор звернув увагу на проблеми, які виникають під час самостійного визначення платниками податків статусу контролюючої особи, зокрема, під час визначення статусу резидента України та ознак фактичного контролю, перелік яких є досить суттєвим і, при цьому, він не є вичерпним.

Щодо статусу резидента України в статті було розкрито, що це одна з обов'язкових ознак контролюючої особи, адже відповідні обов'язки щодо звітування та сплати податків за правилами КІК можуть покладатися тільки на резидентів України. Між тим, наразі під час визначення цього статусу фізичними особами виникають юридичні складнощі, оскільки податкове законодавство не містить чітких правових підстав для втрати статусу резидента України, а також способів документального підтвердження втрати такого статусу. Ця проблема призводить до того, що контролюючі органи вимушені здійснювати податковий контроль з питань КІК щодо значно більшої кількості фізичних осіб, зокрема, й тих осіб, які за всіма ознаками вже є нерезидентами. Такий стан справ призводить до надмірного навантаження для контролюючих органів і до стану правової невизначеності для платників податків.

Також особливу увагу приділено ситуації, що податкове законодавство України, незважаючи складності, які можуть виникати під час самостійного визначення платниками податків ознак контролюючої особи, не передбачає жодного пільгового періоду на подання повідомлення або подання звітів з КІК у тому разі, якщо особа помилково не ідентифікувала себе як контролююча особа - в такій ситуації передбачено тільки безумовне застосування з боку контролюючих органів штрафних санкцій. Виключення з цього правила передбачені тільки для порушень, вчинених в період з 1 січня 2022 року і до завершення дії воєнного стану.

Ключові слова: контрольовані іноземні компанії, BEPS, податковий контроль, контролююча особа.

Smerdov V.Y. Legal regulation of tax control in Ukraine regarding controlled foreign companies: current issues

The article, based on the tax legislation of Ukraine, examines the main methods of tax control over compliance with the rules of controlled foreign companies, in particular, by sending special requests and tax audits.

The author also considered the features of registering controlling entities, namely, by taxpayers independently determining their own status as controlling entities based on the characteristics defined by the Tax Code of Ukraine. At the same time, the author drew attention to the problems that arise when taxpayers independently determine the status of a controlling entity, in particular, when determining the status of a resident of Ukraine and the characteristics of actual control, the list of which is quite significant and, at the same time, it is not exhaustive.

Regarding the status of a resident of Ukraine, the article revealed that this is one of the mandatory characteristics of a controlling entity, since the relevant obligations regarding reporting and paying taxes

under the rules of the CIT can be imposed only on residents of Ukraine. Meanwhile, currently, when determining this status by individuals, legal difficulties arise, since the tax legislation does not contain clear legal grounds for the loss of the status of a resident of Ukraine, as well as methods of documentary confirmation of the loss of such status. This problem leads to the fact that regulatory authorities are forced to carry out tax control on CIC issues regarding a significantly larger number of individuals, in particular, those individuals who are already non-residents by all means. This state of affairs leads to an excessive burden for regulatory authorities and to a state of legal uncertainty for taxpayers.

Special attention is also paid to the situation that the tax legislation of Ukraine, despite the difficulties that may arise when taxpayers independently determine the characteristics of a controlling person, does not provide for any grace period for submitting a notification or submitting reports on CIC in the event that the person did not mistakenly identify himself as a controlling person - in such a situation, only the unconditional application of penalties by regulatory authorities is provided. Exceptions to this rule are provided only for violations committed between January 1, 2022 and the end of martial law.

Key words: contolled foreign companies, BEPS, tax incentives, controlling person.

Постановка проблеми. Правила контрольованих іноземних компаній (далі - КІК) було впроваджено шляхом внесення змін до Податкового кодексу України [1] (далі - ПКУ) Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу Україн щодо вдосконалення адміністрування податків, усунення технічних та логічних неузгодженостей у податковому законодавстві» [2] на виконання Кроку 3 плану BEPS [3]. Цей Закон в частині КІК набрав чинності з 1 січня 2022 року. Впровадження в Україні правил КІК, як складової частини плану BEPS, мало на меті розробку єдиного механізму боротьби з агресивним податковим плануванням, спрямованим на штучне зменшення бази оподаткування та переміщення оподатковуваного прибутку до низькоподаткових юрисдикцій [3]. При цьому офіційна статистика ДПСУ свідчить, що впровадження системи звітування про КІК сприяє боротьбі з ухиляннням від сплати податків та оптимізацією податкових зобов'язань, про що станом на 2025 рік свідчить зростання кількості поданих звітів з КІК (приріст з 01.05.2024 становить +23 %) та задекларованого податку (+13 %) [4]. Однак ефективність цих правил, зокрема, щодо боротьби з агресивним податковим плануванням, безпосередньо залежить від ефективності податкового контролю, який у межах правил КІК має певні особливості. Тому виглядає доцільним проведення аналізу чинних правил КІК щодо здійснення податкового контролю.

Метою цієї статті є аналіз правового регулювання податкового контролю щодо виконання платниками податків правил КІК, що безпосередньо впливає на ефективність боротьби зі штучним зменшенням бази оподаткування, зокрема, шляхом їх перенесення до низькоподаткових юрисдикцій, та агресивним податковим плануванням.

Стан опрацювання проблематики. Проблемам впровадження в Україні правил контрольованих іноземних компаній займалися такі науковці, як: О. Дмитрик, А. Монаєнко, Н. Атаманчук, А. Базов, Л. Гуцаленко та інші. При цьому системний аналіз питань податкового контролю щодо виконання платниками податків вимог КІК залишається недостатньо дослідженим.

Виклад основного матеріалу. Податковий контроль визначено пунктом 61.1 ст. 61 ПКУ як систему заходів, що вживаються контролюючими органами та координуються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну фінансову політику, з метою контролю правильності нарахування, повноти і своєчасності сплати податків і зборів, а також дотримання законодавства з питань регулювання обігу готівки, проведення розрахункових та касових операцій, патентування, ліцензування та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи. При цьому такий контроль здійснюється контролюючими органами шляхом:

- ведення обліку платників податків;
- інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності контролюючих органів;
- перевірок та звірок відповідно до вимог ПКУ, а також перевірок щодо дотримання законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, у порядку, встановленому законами України, що регулюють відповідну сферу правовідносин;
- моніторингу контрольованих операцій та опитування посадових, уповноважених осіб та/або працівників платника податків відповідно до ст. 39 ПКУ;
- обліку та моніторингу діяльності фінансових агентів відповідно до ст. 39-3 ПКУ.

Для цілей КІК передбачені також додаткові заходи податкового контролю, зокрема, шляхом направлення спеціальних запитів та перевірок, передбачених п. 39-2.6 ст. 39-2 ПКУ. Зокрема, контролюючий орган має право направити платнику податків запит про надання додаткових пояснень щодо контрольованої іноземної компанії, якщо є податкова інформація про те, що:

- платник податків є контролюючою особою та не подав звіт про контрольовані іноземні компанії, та/або

- відомості, зазначені платником податків у звіті про контрольовані іноземні компанії, не відповідають дійсності або містять помилки.

Щодо перевірок з питань КІК, то підставами для них є:

- отримання контролюючим органом податкової інформації, що свідчить про неподання платником податків або подання з порушенням вимог ст. 39-2 ПКУ звіту про контрольовані іноземні компанії;

- ненадання контролюючому органу відповіді на зазначений вище запит.

Відповідно до пункту 63.1 ст. 63 ПКУ облік платників податків ведеться з метою створення умов для здійснення контролюючими органами контролю за правильністю нарахування, своєчасністю і повнотою сплати податків, нарахованих фінансових санкцій, дотримання податкового та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи. При цьому в ПКУ зазначено, що взяттю на облік або реєстрації у контролюючих органах підлягають всі платники податків.

Однак особливістю правил КІК є те, що виконання контролюючою особою відповідного податкового обов'язку з КІК здійснюється шляхом звітування та сплати податку на доходи фізичних осіб та військового збору або податку на прибуток - в залежності від того, чи є така контролююча особа фізичною особою або юридичною особою. Тобто контролююча особа на момент отримання нею цього статусу вже поставлена на облік як платник відповідного податку. Саме тому ПКУ не передбачає окремих правил реєстрації та постановки на облік контролюючих осіб. Замість цього ПКУ встановлює обов'язок фізичних та юридичних осіб самостійно визначати свій статус як контролюючої особи та повідомляти податкові органи про набуття або втрату контролю щодо КІК - а саме, про:

- кожне безпосереднє або опосередковане набуття частки в іноземній юридичній особі або початок здійснення фактичного контролю над іноземною юридичною особою, що призводить до визнання такої фізичної (юридичної) особи контролюючою особою відповідно до вимог ст. 39-2 ПКУ;

- заснування, створення або набуття майнових прав на частку в активах, доходах чи прибутку утворення без статусу юридичної особи;

- кожне відчуження частки в іноземній юридичній особі або припинення здійснення фактичного контролю над іноземною юридичною особою, що призводить до втрати визнання такої фізичної (юридичної) особи контролюючою особою відповідно до вимог ст. 39-2 ПКУ;

- ліквідацію або відчуження майнових прав на частку в активах, доходах чи прибутку утворення без статусу юридичної особи.

Відповідне повідомлення надсилається до контролюючого органу протягом 60 днів з дня такого набуття (початку здійснення фактичного контролю) або відчуження (припинення фактичного контролю).

Враховуючи зазначене, фізична особа або юридична особа для цілей виконання зазначеного обов'язку повинна самостійно визначити себе як контролююча особа відповідно до ознак, затверджених ПКУ, і повідомити про це податкові органи. До таких ознак відносяться наступні:

1) відповідна юридична або фізична особа повинна бути резидентом України. Ця ознака випливає з того, що з визначень контролюючої особи та КІК правила КІК розповсюджуються тільки на резидентів України - фізичних осіб та юридичних осіб. Тобто нерезиденти під регулювання правилами КІК не підпадають. При цьому якщо для юридичних осіб питання визначення статусу резидента України визначається, головним чином, за ознакою їх реєстрації та провадження діяльності відповідно до законодавства України, то для фізичних осіб визначення їх статусу як резидентів / нерезидентів є більш комплексним та складним - адже на відміну від статусу громадянина / іноземця статус резидента України є динамічним і може змінюватись кожен рік в залежності від певних обставин - зокрема, від кількості днів проживання в певній країні, центру життєвих інтересів та інших ознак;

2) з боку такої фізичної або юридичної особи повинен мати місце контроль над КІК, який визнається підп. 39-2.1.2 п. 39-2.1 ст. 39 ПКУ у разі, якщо відповідна особа:

- володіє часткою в іноземній юридичній особі у розмірі більше ніж 50 відсотків, або
- володіє часткою в іноземній юридичній особі у розмірі більше ніж 10 відсотків, за умови що декілька фізичних осіб - резидентів України та/або юридичних осіб – резидентів України володіють частками в іноземній юридичній особі, розмір яких у сукупності становить 50 і більше відсотків, або
- окремо або разом з іншими резидентами України – пов'язаними особами здійснює фактичний контроль над іноземною юридичною особою.

При цьому окремо слід зазначити щодо ознак фактичного контролю, які є досить широкими і визначені опремо. Так, ПКУ відносить до них невичерпний перелік критеріїв, зокрема:

- надання особою зобов'язуючих вказівок органам управління юридичної особи;
- ведення особою перемовин щодо укладення правочинів юридичною особою та узгодження суттєвих умов таких правочинів, які в подальшому лише формально затверджуються органами управління юридичної особи або виконуються органами управління юридичної особи без подальшого додаткового затвердження;
- наявність у особи довіреності на здійснення суттєвих правочинів від імені юридичної особи, що видана на термін більш ніж один рік, та не передбачає попереднього погодження таких правочинів органами управління юридичної особи;
- здійснення особою операцій за банківськими рахунками юридичної особи або наявність можливості блокувати операції за такими рахунками;
- зазначення особи в якості засновника (бенефіціара, фактичного вигодонабувача) юридичної особи під час відкриття рахунків такою юридичною особою, крім випадків, якщо активи такої юридичної особи є частиною активів трасту, фонду, установи, іншого утворення без статусу юридичної особи, засновником (бенефіціаром, фактичним вигодонабувачем) якого є така особа.

У разі якщо відповідна особа не виконує зазначений вище обов'язок щодо повідомлення про КІК, ПКУ передбачається застосування щодо неї штрафу в розмірі 300 розмірів прожиткового мінімуму для працездатної особи, встановленого законом на 1 січня податкового (звітного) року, за кожний такий факт (п. 120.7 ст. 120 ПКУ).

Для контролюючих осіб, перш за все, для фізичних осіб, такі правила створюють ризики та правову невизначеність, оскільки, якщо, наприклад, розмір частки володіння КІК є чітким та прозорим критерієм, то визначення статусу резидента / нерезидента або ознак фактичного контролю є більш комплексним завданням. Зокрема, при визначенні статусу резидента залишається законодавчо не врегульованим питання щодо документального підтвердження втрати фізичною особою такого статусу. Висока актуальність цього питання підтверджується й тим, що пріоритетні етапи визначення фізичною особою статусу резидента / нерезидента базуються на місці її проживання, у той час, як, за даними досліджень, станом на кінець листопаду 2024 року за кордоном залишається близько 5,2 млн. українських біженців [5]. При цьому, враховуючи тривалість проживання цих людей в іноземних державах, а також враховуючи зазначені вище критерії, за нашою оцінкою, значна їх кількість вже повинна визнаватись саме нерезидентами України. Між тим, законодавством України не визначено документального підтвердження, яке б дозволило підтвердити відмову від статусу податкового резидента України. Для контролюючих органів це також створює додаткові проблеми, адже замість опрацювання тільки тих платників податків, які дійсно повинні звітувати за правилами КІК, зокрема, з питань, чи були ними подані звіти з КІК, чи правильно ними визначені податкові зобов'язання у звітах з КІК тощо, вони вимушені здійснювати заходи контролю, зокрема, шляхом направлення запитів щодо всіх фізичних осіб, у тому числі, тих, хто вже втратив статус резидента України і не є контролюючою особою.

При цьому зазначені правила податкового контролю покладають на платника податків обов'язки щодо самостійного визначення статусу контролюючої особи, але жодним чином не передбачають можливість виправлення помилок у разі, наприклад, помилкового подання повідомлення про набуття ознак контролюючої особи. Також ПКУ, незважаючи на комплексність ознак контролюючої особи, не передбачає жодного пільгового періоду на подання повідомлення або подання звітів з КІК у разі, якщо особа помилково не ідентифікувала себе як контролююча особа – в такому разі передбачено безумовне застосування штрафних санкцій за п. 120.7 ПКУ. Щодо пільгового періоду для застосування штрафних санкцій, то в ПКУ він визначений тільки на час дії воєнного

стану, а саме – за порушення, вчинені у період з 1 січня 2022 року та протягом дії воєнного стану в Україні по останній календарний день (включно) календарного місяця, в якому воєнний стан буде припинено або скасовано:

- до платників податків не застосовуються штрафні санкції – за порушення, передбачені абзацами першим - восьмим п. 120.7 ст. 120 ПКУ, за умови виконання контролюючою особою обов'язків, передбачених ст. 39-2 ПКУ, протягом шести місяців після припинення або скасування воєнного стану;

- до платника податків, його посадових осіб не застосовується адміністративна та кримінальна відповідальність - за порушення, пов'язані із застосуванням норм ст. 39-2 ПКУ.

Висновки. Правове регулювання податкового контролю щодо правил КІК в чинній редакції ПКУ не враховує проблематику щодо правової невизначеності в питанні визначення ознак контролюючої особи, зокрема, щодо статусу резидента України – як для контролюючих осіб, так і для контролюючих органів. Ця проблема зменшує ефективність податкового контролю щодо КІК, адже замість проведення перевірок осіб, які дійсно мають статус контролюючих осіб, контролюючі органи вимушені направляти запити будь-якій фізичній особі, яка колись мала статус резидента України.

Крім того, податковий контроль щодо виконання вимог КІК покладає на платників податків досить складні та суттєві функції, зокрема, щодо визначення ознак контролюючої особи, однак не передбачає можливості виправлення помилок та будь-якого пільгового періоду для подання повідомлень та звітів з КІК у разі, якщо платник податків помилково не визначив себе як контролююча особа.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text.
2. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо вдосконалення адміністрування податків, усунення технічних та логічних неузгодженостей у податковому законодавстві: Закон України від 16 січня 2020 року № 466-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/466-20#Text.
3. BEPS. *Міністерство фінансів України*. URL: https://mof.gov.ua/uk/beps-440.
4. Результати звітування про КІК: понад 2 мільярди гривень податкових надходжень. URL: https://www.tax.gov.ua/media-tsentr/novini/859542.html.
5. Українські біженці після трьох років за кордоном. Четверта хвиля дослідження. URL: https://ces.org.ua/refugees_fourth_wave.

Дата першого надходження рукопису до видання: 15.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Смердов В.Ю., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.9:37.014
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.45

ДЕРЖАВНО-ГРОМАДСЬКЕ УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ ОСВІТИ З ПОЗИЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА

Шкарупа К.В.,
доктор юридичних наук, старший дослідник,
провідний науковий співробітник
Науково-дослідного інституту публічного права
ORCID: 0000-0002-1816-3559

Курило І.В.,
доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Науково-дослідного інституту публічного права
ORCID: 0000-0001-7018-3883

Даниленко А.О.,
PhD в галузі права, старший науковий співробітник
Науково-дослідного інституту публічного права
ORCID: 0000-0001-8263-1364

Шкарупа К.В., Курило І.В., Даниленко А.О. Державно-громадське управління у сфері освіти з позиції адміністративного права.

У статті розкрито державно-громадське управління у сфері освіти з позицій адміністративного права як адміністративно-правовий інструмент публічного управління, що впорядковує взаємодію держави, органів місцевого самоврядування, закладів освіти, учасників освітнього процесу, громадських об'єднань та інших інститутів громадянського суспільства з метою формування та реалізації освітньої політики, прийняття обґрунтованих управлінських рішень, забезпечення доступності та якості освіти, здійснення громадського контролю за діяльністю суб'єктів управління освітою, узгодження приватних, громадських і публічних інтересів, а також забезпечення сталого розвитку освітньої системи.

Розкрито, що статус суб'єктів державно-громадського управління у сфері освіти в Україні визначає публічно-правове становище органів публічної влади, закладів освіти, громадських, професійних та інших заінтересованих учасників освітніх відносин, а також межі й форми їх впливу на управління освітою, участі у виробленні, прийнятті, реалізації, супроводі, громадському контролі, нагляді та оцінюванні управлінських рішень у сфері освіти. Встановлено, що відповідний статус суб'єктів державно-громадського управління закріплюється нормами законодавства, а також установчими, локальними й організаційно-розпорядчими актами.

Зазначено, що новітні принципи державно-громадського управління у сфері освіти в Україні мають включати такі засади: людиноцентричності та пріоритету освітніх прав; верховенства права; публічно-партнерської взаємодії; репрезентативності та правоможності представників; процедурної участі; обов'язковості розгляду громадських пропозицій; прозорості, відкритості та гласності; підзвітності та взаємної відповідальності; децентралізації та субсидіарності; автономії закладів освіти у поєднанні з громадською підзвітністю; балансу публічного, професійного та приватного інтересів; науковості управління; експертно-консультативного супроводу; інклюзивності та недискримінації; антикорупційної доброчесності.

Розкрито, що особливості новітньої моделі державно-громадського управління у сфері освіти в Україні полягають у її змішаній публічно-громадській природі, яка поєднує владно-організаційну діяльність держави та органів місцевого самоврядування з участю інститутів громадянського суспільства в управлінні освітньою сферою.

Ключові слова: адміністративно-правовий інструмент, верховенство права, державно-громадське управління, заклади освіти, інклюзивність, освіта, публічне управління, публічний інтерес, учасники освітнього процесу.

Shkarupa K.V., Kurilo I.V., Danylenko A.O. Public administration in the sphere of education from the position of administrative law.

The article reveals state-public governance in the field of education, from the standpoint of administrative law, as an administrative-legal instrument of public administration that regulates the interaction between the state, local self-government bodies, educational institutions, participants in the educational process, public associations, and other civil society institutions with the aim of formulating and implementing educational policy, adopting well-grounded managerial decisions, ensuring the accessibility and quality of education, exercising public control over the activities of educational administration entities, balancing private, societal, and public interests, as well as ensuring the sustainable development of the educational system.

It is revealed that the status of subjects of state and public administration in the field of education in Ukraine determines the public and legal position of public authorities, educational institutions, public, professional and other interested participants in educational relations, as well as the limits and forms of their influence on educational management, participation in the development, adoption, implementation, support, public control, supervision and evaluation of management decisions in the field of education. It is established that the corresponding status of subjects of state and public administration is enshrined in the norms of legislation, as well as constituent, local and organizational and administrative acts.

It is noted that the modern principles of state-public governance in the field of education in Ukraine should include the following: human-centeredness and priority of educational rights; rule of law; public-partnership interaction; representativeness and competence of representatives; procedural participation; mandatory consideration of public proposals; transparency, openness, and publicity; accountability and mutual responsibility; decentralization and subsidiarity; autonomy of educational institutions combined with public accountability; balance of public, professional, and private interests; scientific character of governance; expert and advisory support; inclusiveness and non-discrimination; anti-corruption integrity.

It is revealed that the features of the modern model of state-public governance in the field of education in Ukraine consist in its mixed public-civic nature, which combines the authoritative and organizational activities of the state and local self-government bodies with the participation of civil society institutions in educational governance.

Key words: administrative-legal instrument, rule of law, public administration, educational institutions, inclusiveness, education, public governance, public interest, participants in the educational process.

Актуальність теми. Відкритість освіти передбачає прозорість цілей, формування в суспільній свідомості розуміння залежності якості життя соціуму від стану освіти – її якості, доступності, всеосяжності, об'єднання різних соціальних груп і залучення їх до процесу розвитку освіти як взаємовигідних партнерів. Досягнення високої якості надання освітніх послуг передбачає органічне поєднання освітніх традицій та інноваційних тенденцій в організації державно-громадського управління та соціального партнерства, які отримали визнання у світовій та вітчизняній практиці, творче осмислення щодо застосування у педагогічній реальності, з дотриманням стратегічних цілей соціокультурного розвитку суспільства [2, с. 166–171].

Огляд останніх досліджень. Державно-громадське управління у сфері освіти відображено у працях таких вчених, як: В. Бех, Є. Голобородько, В. Грабовський, А. Данко, С. Крисюк, Н. Крохмаль, Н. Лісова, О. Онаць, Л. Попович, І. Саух, Н. Устинова, І. Червінська, Б. Чижевський, І. Шоробура та інших.

Однак, в умовах трансформації суспільних відносин, слід оновлювати наукові підходи до певних категорій, зокрема, державно-громадського управління, задля включення новітніх особливостей, в умовах розвитку освіти.

Мета статті полягає у тому, щоб розкрити державно-громадське управління у сфері освіти з позиції адміністративного права в Україні.

Виклад основних положень. Згідно Закону України «Про освіту», засадами державної політики у сфері освіти та принципами освітньої діяльності є, зокрема, державно-громадське управління [1]. Виникає запитання – що включає в себе це поняття та який його зміст, з позиції адміністративного права?

Згідно Закону України «Про освіту» державно-громадське управління у сфері освіти – це взаємодія органів державної влади, органів місцевого самоврядування з громадськими об'єднаннями, іншими інститутами громадянського суспільства з метою прийняття ефективних управлінських рішень та задоволення суспільних інтересів у сфері освіти [1].

І. Шоробура вважає, що у сутності поняття державно-громадського управління в освіті, в тому числі дошкільній, на сьогодні доцільно розділяти явища нових, більш демократичних відношень, погоджених взаємодій між державою та громадянським суспільством. Участь цих сторін у розв'язанні різних питань освіти, а саме управлінські аспекти цих взаємодій, які пов'язані з можливістю відповідально та результативно впливати на освітню політику, визначальним пріоритетом якої є забезпечення якості освіти на основі збереження його фундаментальності та відповідності актуальним і перспективним потребам особистості, суспільства й держави [3, с. 314].

Н. Лісова трактує, що державно-громадське управління розвитком загальної середньої освіти – це процес, який має початок і кінець (триває певний час) та відповідний розвиток у часі й просторі (у цьому дослідженні малі міста України), структура якого включає два складники: державний та громадський, взаємодія яких має базуватися на професіоналізації в умовах партнерства та довіри, забезпечувати «відкритий діа(полі)лог» між усіма його суб'єктами – структурами державного управління, самоврядування та громадськості в межах визначених повноважень [6, с. 25]. З іншої позиції, державно-громадське управління ЗЗСО на засадах суб'єктної партнерської взаємодії– трактується як сучасна інноваційна модель демократичного керівництва, і, разом із тим, як частина соціальної реальності, яка виникає на певному етапі історичного поступу і розвитку культури та є динамічним явищем, оскільки роль і функції управління змінюються на різних етапах розвитку закладів освіти, сфери освіти, спільноти, суспільства [7, с. 42].

Отже, державно-громадське управління у сфері освіти слід розглядати як адміністративно-правовий інструмент публічного управління, спрямований на впорядкування взаємодії держави, місцевого самоврядування, закладів освіти, учасників освітнього процесу, громадських об'єднань та інших інститутів громадянського суспільства з метою формування і реалізації освітньої політики, прийняття обґрунтованих управлінських рішень, забезпечення якості й доступності освіти, здійснення громадського контролю за діяльністю суб'єктів управління освітою, узгодження приватних, громадських і публічних інтересів та забезпечення сталого розвитку освітньої системи.

Для забезпечення державно-громадського управління у сфері освіти можуть утворюватися репрезентативні громадські об'єднання та інші інститути громадянського суспільства, що представляють, у тому числі: педагогічних, науково-педагогічних, наукових працівників; здобувачів освіти; батьків; заклади освіти; роботодавців; об'єднання зазначених категорій осіб [1].

Органи державно-громадського управління у сфері освіти утворюються за рішенням центрального органу виконавчої влади у сфері освіти і науки, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування у формі робочих груп, дорадчих, громадських, експертних та інших органів. Органи державно-громадського управління у сфері освіти мають повноваження, передбачені актами про їх утворення [1].

Відомо, що важлива роль сьогодні відводиться регіональним (галузевим) радам стейкхолдерів. Саме ці громадсько-державні утворення мають найбільший вплив на розвиток вищої освіти з використанням основних критеріїв (атрибутів), таких як влада, легітимність (законність) і терміновість вимог. Найбільш значущими для навчальних закладів виявляються інтереси такої групи стейкхолдерів, як студенти та їхні батьки, роботодавці. Баланс інтересів стейкхолдерів є ключовим для будь-якої організації. Досягнення балансу інтересів є актуальним і важливим. Для вдалого проведення діалогу зі стейкхолдерами заклад вищої освіти має розуміти три основні речі, а саме мету залучення зацікавлених сторін; сферу охоплення, тобто предмет проведення діалогу; вибір «правильних» стейкхолдерів [4; 5, с. 33].

На наш погляд, статус суб'єктів державно-громадського управління у сфері освіти в Україні визначає публічно-правове становище органів публічної влади, закладів освіти, громадських, професійних та інших заінтересованих учасників освітніх відносин, а також межі й форми їх впливу на управління освітою, участі у виробленні прийнятті, реалізації, супроводі, громадському контролі, нагляді та оцінюванні управлінських рішень у сфері освіти. Відповідний статус суб'єктів державно-громадського управління закріплюється нормами законодавства, установчими, локальними та організаційно-розпорядчими актами.

Громадське самоврядування та державно-громадське управління у сфері освіти здійснюються на принципах: пріоритету прав і свобод людини і громадянина; верховенства права; взаємної поваги та партнерства; репрезентативності органів громадського самоврядування, громадських об'єднань та інших інститутів громадянського суспільства і правоможності їх представників; обов'язковості розгляду пропозицій сторін; пріоритету узгоджувальних процедур; прозорості, відкритості та гласності; обов'язковості дотримання досягнутих домовленостей; взаємної відповідальності сторін [1].

Серед основних положень державно-громадського управління освітою вчені вирізняють: 1) управління не організацією, а співорганізацією, зв'язками суб'єктів управління; 2) контроль має поступатися гнучкості, науково-методичним, прогностичним, експертним, інформаційним та іншим допоміжним функціям; 3) управління може бути централізованим, децентралізованим, програмовим, цільовим, стихійним, усвідомленим, ефективним, стратегічним, оперативним, тактичним, антикризовим, функціональним, вертикальним, горизонтальним, адаптивним, прямим, непрямим, діагностико-технологічним, зовнішнім, внутрішнім, індикаторним, рефлексивним тощо; 4) виділяються 4 рівні державно-громадської форми управління: I рівень – рівень навчального закладу, II рівень – районний, III рівень – обласний і IV рівень – всеукраїнський [10, с. 246–251]. Поєднання державного й громадського управління в освіті створює державно-громадське управління, що передбачає пріоритет держави з активним урахуванням громадської думки. У цілому ж завдання державно-громадського управління освітою полягає в установленні рухомої рівноваги між державним регулюванням та процесами самоорганізації, що відбуваються в соціально-педагогічних системах [8, с. 36; 10, с. 246–251].

Практика реалізації моделі державно-громадського управління освітою забезпечується децентралізацією управління, перерозподілом повноважень державних, самоврядних та громадських органів управління. Це надає громадянам, їхнім представникам повноваження, що забезпечують вплив на формування та реалізацію державної політики, політичних та управлінських рішень, можливість вирішувати проблеми освітянської галузі щодо місцевих особливостей. Розроблений механізм децентралізації підвищить ефективність управління освітою; забезпечить більш ретельний розгляд місцевих потреб; мобілізацію та ефективне використання наявних ресурсів і спрямує на пошук та формування нових моделей управління з посиленням професійного аналітичного, прогностичного супроводу прийняття управлінських рішень [9, с. 382; 10, с. 246–251].

Позитивним прикладом модернізації управління навчальним закладом, який знаходиться у гірській місцевості, є розробка й упровадження відкритої та демократично-інноваційної моделі управління, яка базується на активній співпраці з громадою та тісній взаємодії із середовищем. Позаяк покладені в основу модернізації управлінської діяльності конституційні принципи вимагають чіткого дотримання та реалізації, загальноосвітня школа, яка знаходиться у віддаленому гірському регіоні, на сучасному етапі піддається як модернізації поряд з іншими інститутами освіти, так і реструктуризації. У деяких регіонах реструктуризацію таких шкіл планують проводити шляхом їх укрупнення за рахунок скорочення числа малокомплектних шкіл. Проте робити цього категорично не можна. Адже у ситуації втрати школою свого соціокультурного значення на селі, зниження якості підготовки школярів, вирішення загальношкільних проблем тільки шляхом зовнішніх перетворень, які не зачіпають форм і змісту організації навчально-виховного процесу є нераціональним, а у деяких випадках просто неможливим. Очевидно, що для успішної соціалізації дітей з віддалених гірських сіл у освітній простір необхідно ввести в практику діяльності школи нові, відповідні до вимог інформаційного суспільства, методи та форми роботи, що базуються на сучасних педагогічних теоріях та актуальних методологічних принципах, в числі яких затребувана сучасною педагогікою теорія соціального конструктивізму [2, с. 166–171].

Висновки. Підсумовуючи, слід сформулювати узагальнюючі висновки, що новітні принципи державно-громадського управління у сфері освіти в Україні мають охоплювати такі засади:

– людиноцентричності та пріоритету освітніх прав;
– верховенства права;
– публічно-партнерської взаємодії;
– репрезентативності та правоможності представників;
– процедурної участі;
– обов'язковості розгляду громадських пропозицій;
– прозорості, відкритості та гласності;

– підзвітності та взаємної відповідальності;
– децентралізації та субсидіарності;
– автономії закладів освіти у поєднанні з громадською підзвітністю;
– балансу публічного, професійного та приватного інтересів;
– науковості управління;
– експертно-консультативного супроводу;
– інклюзивності та недискримінації;
– антикорупційної доброчесності.

Особливості новітньої моделі державно-громадського управління у сфері освіти в Україні полягають у її змішаній публічно-громадській природі, яка поєднує владно-організаційну діяльність держави та органів місцевого самоврядування з участю інститутів громадянського суспільства. Така модель є багаторівневою, функціонує на рівні закладу освіти, територіальної громади, району, області та держави, а також характеризується суб'єктно-мережевим характером взаємодії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text.
2. Червінська І. Державно-громадське управління сучасною школою гірського регіону за умов децентралізації. *Гірська школа Українських Карпат*. 2017. № 16. С. 166–171. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gsuk_2017_16_43.
3. Шоробура І.М. Державно-громадське управління в закладах дошкільної освіти. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2022. № 81. С. 310–315. DOI: https://doi.org/10.32840/1992-5786.2022.81.58.
4. Модус державно-громадського управління освітою: монографія / за наук. ред. В. Беха. Київ: вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2015. 768 с.
5. Шоробура І.М. Особливості впровадження державно-громадського управління органами влади у сфері освіти. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах.* 2021. № 75. С. 27–32. DOI: https://doi.org/10.32840/1992-5786.2021.75-3.5.
6. Лісова Н.І. Державно-громадське управління розвитком загальної середньої освіти в малих містах України: монографія. Черкаси: Видавець Пономаренко Р.В. 2018. 360 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/715268/1/%86.%2023.01.2019.pdf.
7. Онаць О.М., Саух І.В., Чижевський Б.Г., Попович Л.М., Данко А.Ю. Державно-громадське управління закладами загальної середньої освіти на засадах суб'єктної партнерської взаємодії: монографія. Київ: Видавничий дім «Освіта», 2024. 228 с. URL: https://undip.org.ua/library/derzhavno-hromadske-upravlinnia-zakladamy-zahalnoi-serednoi-osvity-na-zasadakh-cub-iektnoi-partnerskoi-vzaiemodii-monohrafiia.
8. Грабовський В. Державно-громадське управління – шлях до демократизації освіти України. *Актуальні проблеми державного управління на новому етапі державотворення:* матеріали науково-практичної конференції за міжнародною участю (31 травня 2005 р., Київ). Київ: Вид-во НАДУ, 2005 Т. 2. С. 35-36.
9. Крисюк С. Концептуальні засади державно-громадського управління освітою. *Актуальні теоретико-методологічні та організаційно-практичні проблеми державного управління:* матеріали науково-практичної конференції за міжнародною участю (28 травня 2004 р., Київ). Київ: Вид-во НАДУ, 2004. Т. 1. С. 380-383.
10. Устинова Н.В. Державно-громадське управління освітою: поклик XXI століття. *Педагогічний альманах*. 2014. № 21. С. 246–251. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pedalm_ 2014_21_41.

Дата першого надходження рукопису до видання: 15.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Шкарупа К.В., Курило І.В., Даниленко А.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.46
УДК 343.9

ПЕРЕДУМОВИ, ПРИЧИНИ, АКТУЛЬНІ ПИТАННЯ ТА НАПРЯМИ АКТИВІЗАЦІЇ ВИКОРИСТАННЯ ГАБІТОСКОПІЇ В УКРАЇНІ ТА ІНШИХ ДЕРЖАВАХ СУЧАСНОГО СВІТУ

Ганьба О.Б.,
доктор юридичних наук, доцент,
начальник кафедри теорії права
та кримінально-процесуальної діяльності.
Національна академія
Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького
ORCID: 0000-0002-8391-8284
e-mail: Ganba_Oleg@ukr.net

Радченя Н.М.,
кандидат юридичних наук,
викладач кафедри теорії права
та кримінально-процесуальної діяльності,
Національна академія
Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького
ORCID: 0000-0003-4109-8350
e-mail: radchenya_nm@meta.ua

Дремлюга К.О.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри військової підготовки,
Національна академія
Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького
ORCID: 0009-0004-1297-3731
e-mail: kirilo-kirill@ukr.net

Ганьба О.Б., Радченя Н.М., Дремлюга К.О. Передумови, причини, актуальні питання та напрями активізації використання габітоскопії в Україні та інших державах сучасного світу.
У науковій статті висвітлюються проблемні аспекти слідчих, оперативно-розшукових та інших підрозділів щодо розслідування та превенції кримінальних правопорушень в Україні та інших державах сучасного світу. Аналізуються та класифікуються об'єктивні та суб'єктивні причини, що спонукають до активізації застосування як традиційних, так і новітніх методів габітоскопії у процесі встановлення та ідентифікації осіб, причетних до вчинення кримінальних правопорушень, вчинених в умовах неочевидності, коли особа суб'єкта злочину не встановлена. Характеризуються перспективи розширення та подальшого удосконалення напрямів активного використання методів габітоскопії в розслідуванні кримінальних правопорушень, у тому числі воєнних злочинів (на прикладі України) в екстремальних умовах в зонах, наближених до лінії бойового зіткнення, а також на інших територіях. Окреслюються проблеми використання в габітоскопії новітніх методик створення фоторобота суб'єктивного портрету розшукуваної особи з використанням комп'ютерних технологій, відеоаналітики тощо. Обґрунтовуються переваги використання традиційних та новітніх методів габітоскопії у процесі розслідування злочинів, встановленні та ідентифікації осіб, винних в їх вчиненні, з урахуванням діяльності правоохоронних органів в умовах дії правового режиму воєнного стану. Аналізуються переваги

використання 3D-моделей у створенні об'ємного зображення особи, як об'єкта пред'явлення для впізнання з метою підвищення якості ідентифікації такої особи. Розглядаються проблемні питання біометричної ідентифікації та автоматичного розпізнавання на її основі обличь у сфері діяльності міграційних органів та структурних підрозділів оперативно-розшукової і слідчо-криміналістичної діяльності.

Ключові слова: габітоскопія, габітологія, кримінальне правопорушення, кримінальна відповідальність, досудове розслідування, воєнні злочини, криміналістична ідентифікація, потерпілий, підозрюваний, воєнний стан, оперативно-розшукові підрозділи, правоохоронні органи, фоторобот.

Hanba O.B., Radchenia N.M., Dremliuga K.O. Prerequisites, reasons, current issues and directions of intensification of the use of habitoscopy in Ukraine and other countries of the modern world.

The scientific article highlights the problematic aspects of investigative, operational-search and other units in the investigation and prevention of criminal offenses in Ukraine and other countries of the modern world. The objective and subjective reasons that encourage the intensification of the use of both traditional and modern methods of habitoscopy in the process of establishing and identifying persons involved in the commission of criminal offenses committed in conditions of non-obviousness, when the identity of the subject of the crime is not established, are analyzed and classified. The prospects for expanding and further improving the areas of active use of habitoscopy methods in the investigation of criminal offenses, including war crimes (on the example of Ukraine) in extreme conditions in zones close to the line of combat contact, as well as in other territories, are characterized. The problems of using in habitoscopy the latest methods of creating a photographic work of a subjective portrait of a wanted person using computer technologies, video analytics, etc. are outlined. The advantages of using traditional and latest methods of habitoscopy in the process of investigating crimes, identifying and identifying persons guilty of their commission, taking into account the activities of law enforcement agencies under the legal regime of martial law, are substantiated. The advantages of using 3D-models in creating a three-dimensional image of a person as an object of presentation for recognition in order to improve the quality of identification of such a person are analyzed. The problematic issues of biometric identification and automatic recognition of faces based on it in the field of activity of migration authorities and structural units of operational-search and investigative-forensic activities are considered.

Key words: habitoscopy, habitology, criminal offense, criminal liability, pre-trial investigation, war crimes, forensic identification, victim, suspect, martial law, operational-search units, law enforcement agencies, photo work.

Постановка проблеми. Оперативне й ефективне розслідування злочинів у сучасному світі набирає все більшої актуальності. Відповідно завдання органів досудового розслідування в умовах зростання злочинності, виникнення нових видів кримінальних правопорушень, зокрема у сфері кіберзлочинності, фінансово-банківській та інших сучасних сферах життєдіяльності людини, суспільства і держави, все більш ускладнюється. Удосконалюються і механізми вчинення злочинів на основі досягнень науки у сфері комп'ютерної техніки, розвитку цифрових технологій, електроніки тощо.

Триваюча широкомасштабна збройна агресія російської федерації (далі – рф) проти України спричинила різке зростання воєнних злочинів проти мирного населення та полонених військовослужбовців Сил оборони України, які вчинюються представниками держави-агресора, колаборантами та іншими особами.

Проте варто зазначити, що і до 24 лютого 2022 року, тобто до початку повномасштабної збройної агресії рф проти України, що спричинило запровадження правового режиму воєнного стану, спостерігалась нестабільна загальна криміногенна ситуація, викликана як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами.

Так, згідно з офіційними даними Офісу Генерального прокурора у 2021 році в Україні було вчинено 321 443 кримінальних правопорушень. Проте позитивним є те, що рівень розкриття зазначених кримінальних правопорушень у вказаний період склав понад 90 % [1; 2].

Високий відсоток розкриття аналізованих кримінальних правопорушень зумовлений, насамперед тим, що більшість з них вчинювались відкрито в умовах очевидності, в присутності оче-

видців, у тому числі потерпілих. Окрім того механізм вчинення значної кількості злочинів був зафіксований камерами відеоспостереження, засобами автоматичної фото- та відеофіксації, відеореєстраторами, любительською фото- та/або відеозйомкою тощо. Все в комплексі дало змогу оперативно ідентифікувати виконавців та співучасників кримінальних правопорушень, встановити місця їх роботи, проживання або тимчасового перебування. Це сприяло швидкому розслідуванню злочинів, затриманню та притягненню до кримінальної відповідальності винних осіб.

Відповідно, швидкість, ефективність та оперативність діяльності працівників слідчих, оперативно-розшукових та криміналістичних підрозділів є вирішальним чинником успішного розкриття та розслідування злочинів, вчинених в умовах неочевидності, коли особа, яка винна в їх вчиненні залишила місце злочину з метою ухилення від кримінальної відповідальності.

Водночас, як слушно заявляє А.О. Левицький, головним новітнім чинником успішної слідчої практики є доступність масиву інформації щодо зовнішності людини, розміщеної в будь-яких доступних інформаційних та телекомунікаційних мережах [3].

Відтак однією з головних умов успішного розслідування та запобігання кримінальним правопорушенням є системне запровадження в практику діяльності правоохоронних та судових органів передових досягнень сучасної криміналістичної науки, зокрема і габітоскопії, як ефективного методу ідентифікації особи за зовнішніми ознаками [4, с. 12; 5, с. 60–61].

Стан опрацювання. Поняття, сутність, проблемні аспекти габітоскопії досліджувалися всебічно як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями. Так, З.Т. Гулкевич проаналізував поняття і проблемні аспекти габітоскопії як криміналістичного вчення про дослідження зовнішності людини; В.В. Кікінчук окреслив основні напрямки розвитку криміналістичної габітоскопії як розділу криміналістичної техніки; М.Г. Корабель, К.В. Шейко зосередили увагу на криміналістичній габітоскопії як техніці, що допомагає у розслідуванні воєнних злочинів російської федерації; А.О. Левицький вивчав питання застосування методів криміналістичної габітоскопії у процесі розслідування злочинів «по гарячих слідах» тощо. Водночас нами зосереджено основну увагу на передумовах, причинах та напрямах активізації використання та розвитку габітоскопії в Україні та інших державах сучасного світу.

Метою статті є з'ясування проблемних аспектів, передумов, причин та перспектив активізації використання методів габітоскопії у розслідуванні та превенції злочинів, вчинених в умовах неочевидності, зокрема воєнних, як в умовах мирного часу, так і в умовах дії правового режиму воєнного стану в Україні та інших державах сучасного світу.

Виклад основного матеріалу. Ефективність та результативність роботи правоохоронних органів у процесі розкриття кримінальних правопорушень, насамперед, великої кількості воєнних злочинів, вчинених представниками збройних сил рф, колаборантами, найманцями та іншими особами на території України, залежить від ефективного використання сучасних досягнень криміналістичної науки загалом і новітніх та традиційних методів габітоскопії, зокрема [6, с. 105]. Адже з її допомогою на першому етапі досудового розслідування з'являється можливість звузити коло осіб, підозрюваних у вчиненні злочину; виокремити конкретну підозрювану особу; підтвердити або заперечити її алібі; виявити місце знаходження додаткових доказів завдяки відео-, фото- та інших засобів фіксації; визначити мотиви та окреслити модель поведінки підозрюваної особи; проаналізувати особливості зовнішньої поведінки особи, мову її тіла, зовнішню міміку, емоційний стан тощо, завдяки чому можна визначити ознаки стресу, тривоги, депресії [7, с. 90–91].

В умовах зростання злочинності за рахунок великої кількості воєнних злочинів та інших кримінальних правопорушень, пов'язаних з довготривалою збройною агресією рф проти України, сьогодення вимагає швидкого реагування та результативного їх розслідування. Ефективне розслідування злочинів залежить від своєчасного застосування оперативно-розшукових та слідчих дій по гарячих слідах. Саме завдяки застосуванню спрощених методик розслідування по встановленню та ідентифікації підозрюваних в їх вчиненні осіб залежить кінцевий успіх розкриття злочинів. До таких методик оперативного та своєчасного розслідування належить і габітоскопія [6]. Її застосування у регіонах, наближених до лінії бойового зіткнення, в «сірих зонах» та інших місцевостях має свої переваги, а саме:

Доступність габітоскопії в негайному використанні її методів будь-яким співробітником правоохоронних органів з метою встановлення підозрюваних у вчиненні злочину осіб та їх швидкої ідентифікації.

Застосування габітоскопії не потребує використання складної стаціонарної криміналістичної техніки та дефіцитних розхідних матеріалів, що має місце в стаціонарних експертних установах під час проведення різноманітних експертиз, особливо комплексних та комісійних.

Використання габітоскопії не вимагає тривалого часу для збирання, фіксації, систематизації та аналізу додаткових доказів, що характерно для діяльності слідчих органів.

Застосування зазначеної методики не потребує глибоких спеціальних знань, навичок та умінь від пересічного співробітника правоохоронного органу [7, с. 91].

Перевага застосування габітоскопії в умовах дії правового режиму воєнного стану, особливо в зонах наближених до лінії бойового зіткнення, також у тому, що вона дозволяє розпочати негайне розслідування злочину обмеженою кількістю співробітників, спричиненою їх завантаженістю значним масивом вчинення воєнних злочинів.

Адже формування словесного портрету, складання суб'єктивного портрету підозрюваного у вчиненні злочину на основі свідчення очевидців злочину, в тому числі потерпілих, інформації з камер відеоспостереження, камер автоматичної фото- та відеофіксації, фотокамер тощо не потребує особливих умов та спеціального приміщення чи установи.

Використання габітоскопії у щойно згадуваних умовах зменшує ризик ураження співробітників правоохоронних органів ворожими дронами й іншими бойовими засобами ворога, оскільки застосування зазначеного методу може бути здійснено у підвальному приміщенні будь-якого будинку, укритті, або іншому захищеному приміщенні.

Окрім зазначеного, активізації застосування габітоскопії як в Україні, так і в інших розвинених державах сучасного світу, сприяє також низка ще й таких суб'єктивних і об'єктивних причин, до яких варто віднести:

Розвиток новітніх технологій у галузі електроніки, комп'ютерної техніки та в криміналістичній науці, сприяє не тільки поширенню новітніх технологій габітоскопії у слідчій практиці розслідування кримінальних правопорушень, але й, на жаль, в удосконаленні методів вчинення злочинів, як у сфері кіберзлочинності, фінансово-банківській системі та інших сферах життєдіяльності сучасного суспільства та держави.

У багатьох державах сучасного світу (Колумбія, Венесуела, Бразилія, Аргентина та інших) для швидкого вчинення злочину особи широко використовують сучасні компактні мобільні засоби пересування, такі як електросамокати, електровелосипеди, мопеди, мотоцикли та інші, що дає можливість швидко залишила місце вчинення злочину з метою уникнення кримінальної відповідальності. Проте і в таких випадках під час ідентифікації транспортних засобів, осіб, підозрюваних у вчиненні злочинів та інших об'єктів активно використовують методи габітоскопії, зокрема інформацію з камер відеоспостереження, камер автоматичної фото- та відеофіксації, відеореєстраторів, фотокамер та інших засобів [8, с. 622].

Масове поширення у державах сучасного світу камер відеоспостереження, а також смартфонів, які сприяють якісному і доступному аудіо- чи відеозапису будь-яких подій повсякденного життя і навіть процедури й механізму вчинення окремих видів злочинів, особливо булінгу, зґвалтувань, грабежів, розбоїв, у тому числі і воєнних злочинів з метою самоствердження суб'єктів їх вчинення перед однолітками, військовослужбовцями підрозділу тощо. Це сприяє накопиченню відеоінформації, яка слугує основою для застосування методів і підходів габітоскопії для встановлення та ідентифікації осіб, винних у їх вчиненні та швидкому й оперативному розслідуванню злочинів загалом.

Любительська фіксація наслідків воєнних злочинів будь-якими засобами аудіо- чи відеозапису також є важливими джерелами інформації для фіксації винних у їх вчиненні осіб з метою їх подальшої ідентифікації та притягнення до кримінальної відповідальності.

Значна кількість невпізнаних трупів військовослужбовців Сил оборони України, замордованих ворогом цивільних осіб, частин (фрагментів) тіл невпізнаних трупів, які потребують негайної ідентифікації також є важливою причиною активізації використання методів та підходів габітоскопії.

Нагальна потреба в здійсненні розшуку та ідентифікації осіб, зниклих безвісти, полонених військовослужбовців Сил оборони України, викрадених дітей та інших осіб також сприяє активному застосуванню габітоскопії в умовах дії правового режиму воєнного стану.

Важливою причиною активізації традиційних та новітніх методів габітоскопії є необхідність в оперативній фіксації, аналізу та систематизації доказової інформації щодо суб'єктів вчинення

воєнних злочинів на території України. Зазначена діяльність служить системному формуванню доказової бази щодо вчинення воєнних злочинів рф для Міжнародного кримінального суду.

Значущою причиною активізації застосування габітоскопії у державах сучасного світу є доступність масиву теле-, відеоінформації, яка закріплюється та зберігається на сучасних носіях і слугує інформаційними джерелами для використання методів і прийомів габітоскопії з метою встановлення осіб, причетних до вчинення злочинів та їх ідентифікації.

Сприяє активізації застосуванню габітоскопії також створення та удосконалення електронних баз даних, реєстрів у міграційній, податковій та інших службах [9]. Зазначені бази даних та реєстри не тільки державних, громадських, але й приватних структур використовуються правоохоронними органами з метою оперативного розслідування як воєнних, так і загальнокримінальних злочинів в умовах дії правового режиму воєнного стану.

Активне застосування методів габітоскопії зумовлено також неможливістю застосування в екстремальних умовах воєнних дії (особливо в зонах, наближених до бойових дій) більш складних технологій встановлення та ідентифікації суб'єктів злочинів таких як: запахової та генотипної ідентифікації; методом сканування венної судинної карти особи; застосування автоматизованих метричних технологій; методом сканування райдужної оболонки ока та інші [8, с. 622].

Саме за таких умов швидкому та оперативному встановленню та ідентифікації особи, причетної до вчинення злочину, є застосування традиційних методів габітоскопії.

Поширення серед сучасної молоді, у тому числі чоловічої статі, пірсингу, татуювання, татуажу, вживлення силіконових імплантів тощо сприяє формуванню особливих та разючих ознак особи і значно полегшує процедуру її ідентифікації традиційними методами габітоскопії.

Розглянувши та проаналізувавши передумови та причини активізації застосування методів та прийомів габітоскопії у державах сучасного світу та в екстремальних умовах широкомасштабної збройної агресії рф проти України, доцільно зупинитись на окресленні та характеристиці перспективних напрямів розвитку габітоскопії, як в Україні, так і в інших державах світу. Проте варто наголосити, що висвітлення зазначених напрямів доцільно розглядати в контексті перспектив розвитку габітології, оскільки габітоскопія є додатковою, допоміжною методикою ідентифікації особи, як складова частина габітології [10, с. 144]. Адже коло об'єктів габітології з допомогою яких здійснюється ідентифікація особи значно ширше, ніж коло об'єктів габітоскопії. В якості таких об'єктів виступають папілярні візерунки пальців рук, ніг, вушна раковина людини, райдужна оболонка ока, сітківка ока, зубна система людини, індивідуальність типу ДНК особи тощо.

Відтак габітологія – це криміналістичне вчення, яке охоплює дентоскопію, криміналістичну дермоскопію, криміналістичне почеркознавство, дактилоскопію, криміналістичну генотипоскопію та інші, що в комплексному застосуванні з методами та прийомами габітоскопії дає найбільший ефект у встановленні та ідентифікації винних у вчиненні кримінальних правопорушень осіб та притягнення їх до кримінальної відповідальності [3; 8].

До подальших напрямів розвитку як габітоскопії, так і габітології загалом варто віднести такі:

1) подальший розвиток криміналістичного одоролічного методу дослідження слідів запаху особи, причетної до вчинення злочину. Одорологія виступає як галузь криміналістичної техніки, що вивчає природу й механізм утворення запахових слідів, які є індивідуальними для кожної особи і які дають можливість її ідентифікувати навіть через тривалий час після вчинення злочину. Адже індивідуальний запах людини зберігається на предметах, документах, одязі, в приміщенні тощо. Це дає можливість завдяки правильному забору та консервуванню запахів з допомогою спеціальних пристроїв для якісного збереження запахової інформації з метою проведення в майбутньому одорологічної експертизи щодо особи, яка представляє слідчий (оперативний) інтерес для органів досудового розслідування [11, с. 248].

Зазначений метод особливо цінний для розслідування воєнних злочинів в умовах збройної агресії рф проти України, у «сірих зонах» та місцевостях, наближених до лінії бойового зіткнення;

2) створення та удосконалення мобільного технічного обладнання, зручного для користування в екстремальних умовах дії правового режиму воєнного стану для проведення експертизи за побудовою моделі ДНК особи. Зазначена експертиза в сучасних умовах широко та ефективно застосовується для пошуку осіб, зниклих безвісти, для ідентифікації тіл загиблих військовослужбовців Сил оборони України та осіб, які вчинили воєнні та інші злочини [12, с. 48];

3) інтенсифікація застосування для ідентифікації підозрюваних у вчиненні кримінальних правопорушень сканування венозної (судинної) карти особи з метою зчитування унікального судинного малюнка людини, а також сканування (розпізнавання) райдужної оболонки ока;

4) активне використання онлайн-реєстру, що містить персональні дані військовослужбовців рф, ідентифікованих полонених росіян – «Russian War Criminals», розробленого громадською організацією «Антикорупційний штаб» та групою незалежних професійних журналістів «Слідство. Інфо», які упорядкували систему цифрофізації доказів з метою її використання для ідентифікації воєнних злочинців, чим значно полегшили процес розслідування [8, с. 622–623; 12, с. 49];

5) широке запровадження даних автоматизованих біометричних технологій з метою прискореної ідентифікації осіб, які представляють слідчий (оперативний) інтерес для правоохоронних органів. Під біометричними даними розуміють сукупність даних про особу, зібраних на основі фіксації її стабільних індивідуальних характеристик та біометричних параметрів, які відрізняють її від інших осіб, а відповідно дозволяють ідентифікувати її. До зазначених характеристик належать: а) оцифроване зображення обличчя; б) оцифровані відбитки нігтьових фаланг пальців; в) оцифрований підпис особи. До біометричних параметрів належать фізичні характеристики особи, а саме: анатомічні ознаки (особливості будови тіла людини); структурні ознаки (внутрішні) – будова тканин, органів, виділень організму тощо; динамічні ознаки (поведінкові риси) [13];

6) системне запровадження поведінкової біометрії. Поведінкова біометрія – це метод, що дозволяє визначити людину за її унікальною поведінкою в момент взаємодії з пристроями й програмами. Підсвідомі рухи і звички створюють своєрідне досьє користувача. Завдяки зазначеному легко виявити підозрілу поведінку і злочинні наміри особи як стороннього суб'єкта. Це сприяє ідентифікації потенційного злочинця, який наприклад не є клієнтом банку, але виношує злочинні наміри [14].

Поведінкову біометрію умовно поділяють на активну і пасивну. Активна біометрія – це здійснення певних дій клієнтом-ініціатором, який самостійно ідентифікує себе шляхом сканування відбитків пальця/пальців, обличчя або інших частин тіла. Пасивна біометрія – це поведінкова ідентифікація особи без будь-яких додаткових дій зацікавленого клієнта-користувача. Система автоматично ідентифікує особу шляхом порівняння типової поведінки її з минулою зафіксованою поведінкою. Система збирає більше трьохсот унікальних параметрів, завдяки яким визначає чи є користувач справжнім клієнтом, чи це стороння особа, яка задумала реалізувати злочинні наміри [14];

7) широке запровадження криміналістичної фізіогноміки у слідчу (оперативну) практику правоохоронних органів з метою ефективного виявлення, ідентифікації та притягнення до юридичної відповідальності винної особи.

Предметом фізіогноміки є візуальна психодіагностика особистісних рис людини і, насамперед, рис обличчя (ознак зовнішності), аналіз яких сприяє отриманню інформації про емоційний стан людини та рис її характеру. Існує наукова думка, що за рисами і виразом обличчя можна визначити не тільки емоційний стан людини, а й її минуле, теперішній стан, а також прогнозувати її майбутню поведінку.

Правильно читати обличчя є безцінним умінням, яке вимагає достатнього досвіду, знань та розвиненої на високому рівні інтуїції. Під час дослідження (читання) обличчя певної особи для досвідченого фізіогноміста достатньо лише споглядати її лице. Зазначений метод є безцінним інструментом, який сприяє ефективному визначенню підозрюваної особи, її ідентифікації та притягнення в подальшому до кримінальної відповідальності [15, с. 116];

8) активізація застосування (особливо в умовах збройної агресії рф проти України у «сірих зонах» та в зонах, наближених до лінії бойового зіткнення) новітньої методики пред'явлення для впізнання різних об'єктів ідентифікації за 3D-моделлю її зовнішності, створеної шляхом криміналістичного 3D-сканування. Саме зазначена методика є подальшим розвитком та більш досконалою альтернативою у впізнанні об'єкта за фотознімками, оскільки має низку переваг над упізнанням за статичними фотознімками, а саме: а) 3D-моделі об'єкта впізнання та статистів є об'ємними зображеннями, які дозволяють рельєфно виділити особливості зовнішності таких об'єктів, що значно полегшує процедуру ідентифікації; б) 3D-модель зовнішнього образу об'єкта дає можливість оглянути його з будь-якої сторони, шляхом обертання його навколо осі, наближення чи віддалення його зображення тощо; в) зазначений метод створення 3D-зображення образу об'єкта впізнання дає можливість перевести його із статичного у динамічний стан сприйняття;

г) упізнання за 3D-моделлю є також ефективним засобом проведення зазначеної слідчої (розшукової) дії в режимі відео-конференції [16, с. 197; 12, с. 48];

9) удосконалення методики створення суб'єктивного портрету загалом та фотороботу як одного з основних методів формування суб'єктивного портрету зокрема. Адже саме завдяки зазначеній методиці упродовж більш як століття забезпечувалось перетворення ідеальної інформації щодо зовнішності людини у матеріальне зображення особи у вигляді мальованого або створеного з допомогою ідеальної фіксації у пам'яті очевидців суб'єктивного портрету особи, яка представляє слідчий інтерес [10, с. 145]. Найбільш досконалим засобом зазначеного перетворення є створення композиційного портрету методом фоторобота, який виготовляється з окремих фрагментів зображень обличчя людини. В сучасних умовах фоторобот особи монтується з допомогою спеціальних комп'ютерних програм.

Допоміжним методом у створенні композиційного портрету особи є метод пластичної, скульптурної або графічної реконструкції обличчя за черепом [17, с. 116–117].

Вбачається, що основними напрямами удосконалення методики створення суб'єктивного портрету та фотороботу як одного з основних різновидів суб'єктивного портрету, є такі: а) забезпечення максимальної достовірності зображення об'єкта ідентифікації шляхом залучення до роботи висококваліфікованих фахівців – художників-криміналістів, судових художників, фахівців у сфері кримінальної фізіогноміки та інших, що практикується в окремих розвинених державах сучасного світу; б) підготовка та підвищення кваліфікації зазначених фахівців у спеціалізованих закладах освіти України та за кордоном; в) розробка нових та удосконалення спеціальних комп'ютерних програм якісного забезпечення зазначеного виду діяльності [10, с. 146];

10) якісне удосконалення методики судово-портретної експертизи, яка є ефективним дієвим засобом ідентифікації воєнних та інших злочинців в умовах триваючої збройної агресії рф проти України.

Учені у сфері досліджень проблем габітоскопії рекомендують упроваджувати програмні засоби для роботи із фотозображеннями особи, які орієнтовані на використання домінуючих або антропометричних точок на фотозображеннях особи, що підвищують ступінь достовірності результатів судово-портретної експертизи [10, с. 147; 12, с. 48–49];

11) ідентифікація особи за динамічними (функціональними) ознаками людини. Цьому сприяє широке розповсюдження звукозапису, відеофіксації функціональних характеристик особи у різних охоронних, технічних, медичних, контролюючих та інших сферах життєдіяльності сучасного суспільства, держави та окремої людини.

Динамічні ознаки – це вроджені або набуті рухові навички, що відображаються в процесі активної життєдіяльності людини. Наприклад, в особливостях та манері ходьби (ходи), голосу, рухів тіла, жестикуляції та в інших динамічних характеристиках особи [17, с. 117].

Отже, предметом ідентифікації особи за динамічними ознаками є: звукові сліди (голос, тембр голос, особливості мовлення тощо); письмові сліди (почерк, його особливості, рівень грамотності, величина літер, чіткість, розбірливість, нахил літер та ін.); рухові сліди (особливості ходьби, жестикуляції, міміки, артикуляції тощо) [18, с. 205].

Головними об'єктами дослідження динамічних особливостей особи є кадри відеозапису з камер відеоспостереження, інформація з пристроїв відеофіксації, що фіксують об'єкт в різних ракурсах і положеннях тіла, голови, рук та інших частин тіла особи.

Використання зафіксованих динамічних ознак особи можливо також як допоміжного засобу перед пред'явленням для впізнання як додаткового, сприяючого впізнанню фактору [10, с. 146–147], що значно підсилює оперативно-слідчі можливості встановлення та ідентифікації особи злочинця, особливо в умовах збройної агресії рф проти України у «сірих зонах» та місцевостях, наближених до лінії бойового зіткнення.

Окрім вищезазначених напрямів, окремо зауважимо, що останнім часом все ширше практикується звернення родичів зниклих безвісти військовослужбовців Сил оборони України до екстрасенсів, магів, мольфарів з метою встановлення місця знаходження осіб, зниклих безвісти, полонених, трупів військових і цивільних тощо. Водночас зазначене питання і надалі залишається неоднозначним і дискусійним [19].

Висновки. Узагальнення викладеного дозволяє зробити такі висновки:

В сучасних умовах зростання злочинності, поширення новітніх видів злочинів, спричинених науково-технічним прогресом, масовим вчиненням воєнних злочинів військовослужбовцями

збройних сил держави-агресора під час широкомасштабної збройної агресії рф проти України та удосконалення механізмів вчинення різноманітних злочинів, значно зростає потреба системного запровадження у практику діяльності правоохоронних органів передових досягнень сучасної криміналістичної науки, зокрема і габітоскопії.

Використання прийомів і методів габітоскопії як доступного засобу розкриття злочинів дозволяє на першому етапі розслідування звузити коло осіб, причетних до злочину; виокремити конкретну підозрювану особу; підтвердити або спростувати її алібі; виявити місцезнаходження додаткових доказів; визначити мотиви та окреслити модель поведінки підозрюваної особи; проаналізувати її функціональні та інші особливості тощо.

Застосування прийомів і методів габітоскопії, особливо в екстремальних умовах дії правового режиму воєнного стану має низку переваг над іншими більш складними методами розслідування.

Активізації застосуванню прийомів і методів габітоскопії сприяють також суб'єктивні та об'єктивні фактори ускладнення суспільного життя не тільки у мирний час, а й особливо в умовах запровадженого правового режиму воєнного стану.

Ефективний розгляд перспективних напрямів розвитку габітоскопії потребує комплексного аналізу їх у контексті розвитку габітології, складовою частиною якої є габітоскопія, що гармонічно пов'язана з іншими методами ідентифікації особи і застосовується у комплексі з ними як додаткова методика розслідування кримінальних правопорушень.

Найбільший ефект у встановленні та ідентифікації осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, в сучасній практиці діяльності правоохоронних органів як України, так і інших держав сучасного світу, є комплексне використання традиційних, перевірених тривалою практикою прийомів і методів розслідування, а також новітніх прийомів і методів габітоскопії та інших галузей криміналістичної техніки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2021 року: Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування 2013-2024 роки. Статистика. *Офіс Генерального прокурора.* URL: https://www.gp.gov.ua/ua/posts/2013-2024-roki-pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya.
2. Хавронюк М.І. Злочинність в Україні у 2019-2024 роках: рівень, структура, динаміка, прогнози. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2025. Вип. 89 (3). С. 295–303. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/07/46-3.pdf.
3. Левицький А.О. Застосування методів криміналістичної габітоскопії у процесі розслідування злочинів «по гарячих слідах». *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 4. С. 88–93. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/05/16-2.pdf.
4. Безкоровайний Б.В. Криміналістична ідентифікація за уявним образом під час пред'явлення для впізнання: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2018. 210 с.
5. Ганьба О.Б., Радченя Н.М. Нормативно-правове забезпечення огляду місця події при розслідуванні злочинів на державному кордоні: вітчизняний і закордонний досвід. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2026. Випуск № 2. Частина 3. С. 59–65. URL: https://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/358242.
6. Ганьба О.Б., Вичавка В.І. The role of habitoscopy in the context of investigation war crimes committed by the russian federation. *Law & Border.* 2025. № 2 (6). С. 103–126. DOI: 10.32453/law_border.v6i2.2060.
7. Левицький А.О., Антощук А.О. Роль габітоскопії при розкритті кримінальних правопорушень по «гарячих слідах». *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право.* 2024. Вип. 82 (3). С. 88–93. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/05/16-2.pdf.
8. Корабель М.Г., Шейко К.В. Криміналістична габітоскопія: техніка, що допомагає у розслідуванні воєнних злочинів російської федерації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 10. С. 621–624. URL: https://lsej.org.ua/10_2022/157.pdf.
9. Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного демографічного реєстру та надання з нього інформації, взаємодії між уповноваженими суб'єктами, а також здійснення ідентифікації та верифікації: постанова Кабінету Міністрів України від 18 жовтня 2017 р.

№ 784. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/784-2017-%D0%BF#Text.
10. Гулкевич З.Т. Про поняття і проблемні аспекти габітоскопії – криміналістичного вчення про дослідження зовнішності людини. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія».* 2018. Вип. 1. С. 140–153. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vchfo_2018_1_15.
11. Юридична енциклопедія: в 6 т. / [редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. Київ: Укр. енцикл., 1998. Т. 4 : Н–П. 2002. 720 с.
12. Ганьба О.Б., Карплюк В.М. Перспективні напрями розвитку габітоскопії в умовах збройної агресії російської федерації проти України. *Актуальні проблеми правоохоронної діяльності в умовах дії правового режиму воєнного стану*: тези IV Всеукраїнської науково-практичної конференції (Хмельницький, 13 березня 2026 року). Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2026. С. 47–50. URL: https://dspace.nadpsu.edu.ua/handle/123456789/7410.
13. Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус: Закон України від 20 листопада 2012 р. № 5492-VI. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5492-17#Text.
14. Біометрія і платіжні системи – чи безпечно. URL: https://minfin.com.ua/ua/2019/09/20/39076899/.
15. Савченко В.А., Королишин І.М. Щодо можливості використання фізіогноміки при розкритті та розслідуванні злочинів. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2016. Вип. 3 (12). С. 115–118. URL: https://pjv.nuoua.od.ua/v3_2016/26.pdf.
16. Коваленко А.В. Пред'явлення особи для впізнання за 3D-моделлю її зовнішності. *Криміналістична і судова експертиза.* 2023. Вип. 68. С. 196–204. URL: https://rep.dnuvs.ukr.education/handle/123456789/555.
17. Криміналістика: підручник. За заг. ред. Є.В. Пряхіна. 4-те вид., перероб. і допов. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. 820 с.
18. Кікінчук В.В. Основні напрямки розвитку криміналістичної габітоскопії як розділу криміналістичної техніки. *Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу в умовах воєнного стану* : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 25 лист. 2022 р.). Харків: ХНУВС, 2022. С. 203–207. https://orcid.org/0000-0003-2241-6384.
19. «Кажу тільки правду!» Чому родичі зниклих безвісти йдуть до ворожок та екстрасенсів. URL: https://texty.org.ua/articles/113815/kazhu-tilky-pravdu-chomu-rodychi-znyklyh-bezvisty-shukayut-informaciyu-u-vorozhok-ta-ekstrasensiv.

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Ганьба О.Б., Радченя Н.М., Дремлюга К.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.47
ДК 342.553:342.9:355.45(477)

ЩОДО ПИТАННЯ МУНІЦИПАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РФ: ОКРЕМІ АКТУАЛІЬНІ ПИТАННЯ

Гуриненко О.,
кандидат економічних наук,
докторант Університет економіки та права «Крок»
ORCID: 0009-0005-2841-658X

Гуриненко О. Щодо питання муніципально-правової відповідальності в умовах повномасштабного вторгнення рф.

У статті досліджено особливості муніципально-правової відповідальності в умовах повномасштабного вторгнення рф та функціонування правового режиму воєнного стану в Україні. Проаналізовано теоретико-правову природу муніципально-правової відповідальності, її співвідношення з конституційною, адміністративною та кримінальною відповідальністю, а також поняття муніципального делікту. Визначено нормативно-правові засади діяльності органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану, зокрема положення Конституції України, Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», Закону України «Про правовий режим воєнного стану» та Кодексу цивільного захисту України.

Окрему увагу приділено судовій практиці Конституційного Суду України та Верховного Суду щодо принципу законності діяльності органів публічної влади, меж компетенції органів місцевого самоврядування та військових адміністрацій, а також застосування Конституції України як акта прямої дії. Досліджено проблеми реалізації муніципально-правової відповідальності в умовах війни, зокрема конфлікт компетенції між військовими адміністраціями та органами місцевого самоврядування, процесуальні прогалини у сфері цивільного захисту, питання бюджетної відповідальності та меж застосування воєнної необхідності.У роботі обґрунтовано, що в умовах воєнного стану муніципально-правова відповідальність набуває не лише локального, а й загальнодержавного значення, оскільки ефективність діяльності органів місцевого самоврядування безпосередньо впливає на рівень безпеки населення, стабільність функціонування територіальних громад та забезпечення обороноздатності держави. Зроблено висновок, що забезпечення належного механізму відповідальності органів і посадових осіб місцевого самоврядування є необхідною умовою дотримання принципу верховенства права та гарантією законності діяльності публічної влади в умовах війни.

За результатами дослідження сформульовано пропозиції щодо вдосконалення законодавства у сфері муніципально-правової відповідальності, посилення фінансового контролю, удосконалення механізмів судового захисту та більш чіткого розмежування повноважень органів публічної влади в умовах воєнного стану.

Ключові слова: місцеве самоврядування, воєнний стан, військові адміністрації, муніципальний делікт, цивільний захист, органи місцевого самоврядування, бюджетна відповідальність, принцип законності, повноваження органів місцевого самоврядування, критична інфраструктура, публічна влада.

Gurynenko O On the issue of municipal legal liability in the context of a full-scale invasion by the russian federation.

The article examines the specific features of municipal legal liability in the context of the full-scale invasion by the russian federation and the functioning of the state of war regime in Ukraine. The theoretical and legal nature of municipal legal liability, its correlation with constitutional, administrative and criminal liability, as well as the concept of a municipal delict, are analysed. The regulatory and legal foundations governing the activities of local self-government bodies under the state of war are determined, in particular, by the provisions of the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine “On Local Self-Government in Ukraine”, the Law of Ukraine “On the Legal Regime of Martial Law”, and the Civil Protection Code of Ukraine.

Particular attention is devoted to the case law of the Constitutional Court of Ukraine and the Supreme Court concerning the principle of legality in the activities of public authorities, the limits of competence of local self-government bodies and military administrations, as well as the application of the Constitution of Ukraine as an act of direct effect. The article also examines the problems of implementing municipal legal liability during wartime, including conflicts of competence between military administrations and local self-government bodies, procedural gaps in the field of civil protection, issues of budgetary liability, and the limits of applying military necessity.

The study substantiates that under the state of war, municipal legal liability acquires not only local but also national significance, since the effectiveness of local self-government bodies directly affects public safety, the stability of territorial communities, and the defence capability of the state. It is concluded that ensuring an effective mechanism of liability for local self-government bodies and their officials is a necessary condition for upholding the rule of law and guaranteeing the legality of public authority activities during wartime.

Based on the results of the research, proposals are formulated regarding the improvement of legislation in the field of municipal legal liability, strengthening financial control, improving judicial protection mechanisms, and providing a clearer delineation of powers between public authorities under the state of war regime.

Key words: local self-government, state of war, military administrations, municipal delict, civil protection, local self-government bodies, budgetary liability, the principle of legality, powers of local self-government, critical infrastructure, public authority.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення рф та запровадження воєнного стану в Україні суттєво змінили роль органів місцевого самоврядування у системі публічної влади. На органи місцевого самоврядування були покладені додаткові функції у сфері цивільного захисту населення, забезпечення функціонування критичної інфраструктури, організації евакуації, підтримки територіальної оборони та управління бюджетними ресурсами в умовах війни. Одночасно із розширенням повноважень посилилося і значення муніципально-правової відповідальності, оскільки неналежне виконання органами або посадовими особами місцевого самоврядування своїх обов'язків може створювати загрозу правам територіальних громад, безпеці населення та обороноздатності держави.

Додаткову складність становить створення військових адміністрацій та тимчасовий перерозподіл повноважень між ними й органами місцевого самоврядування, що на практиці породжує конфлікти компетенції та проблеми визначення меж відповідальності. Водночас чинне законодавство не містить цілісного механізму муніципально-правової відповідальності в умовах воєнного стану, а судова практика у цій сфері продовжує формуватися. У зв'язку з цим дослідження особливостей муніципально-правової відповідальності в умовах повномасштабного вторгнення рф є актуальним як з теоретичної, так і з практичної точки зору.

Мета дослідження є комплексний аналіз теоретико-правових та практичних аспектів муніципально-правової відповідальності в умовах повномасштабного вторгнення рф та функціонування воєнного стану в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Питання муніципально-правової відповідальності органів та посадових осіб місцевого самоврядування досліджувалося у працях українських науковців, однак в умовах повномасштабного вторгнення рф ця проблематика набула нових аспектів, пов'язаних із функціонуванням воєнного стану та діяльністю військових адміністрацій.

Так, Р.І. Панчишин у праці досліджує теоретико-правову природу муніципально-правової відповідальності, її ознаки, функції та співвідношення з іншими видами юридичної відповідальності. Л. Ржеутська аналізує проблеми співвідношення повноважень військових адміністрацій та органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану. Т.М. Слободяник розглядає особливості відповідальності представницьких органів місцевого самоврядування та голів громад, підстави притягнення до відповідальності, а також механізми дострокового припинення повноважень і судового контролю у сфері місцевого самоврядування.

Водночас питання муніципально-правової відповідальності саме в умовах повномасштабного вторгнення рф та функціонування воєнного стану залишаються недостатньо дослідженими, що зумовлює актуальність подальшого наукового аналізу цієї проблематики.

Виклад основного матеріалу. Муніципально-правова відповідальність є особливим видом публічно-правової відповідальності, що виникає у сфері місцевого самоврядування у разі пору-

шення органами або посадовими особами місцевого самоврядування Конституції України, законів України, прав територіальної громади чи встановленого порядку здійснення муніципальної влади [5, с. 26-27]. Її специфіка полягає у поєднанні політичної, організаційної, майнової та персональної відповідальності, оскільки вона охоплює як діяльність самого органу місцевого самоврядування, так і поведінку окремих посадових осіб.

Конституційною основою цього інституту є положення Конституції України [3]. Відповідно до статті 7 Конституції України в державі визнається і гарантується місцеве самоврядування, а стаття 19 закріплює принцип законності, згідно з яким органи місцевого самоврядування та їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, передбачені Конституцією і законами України.

Базовим нормативним актом у цій сфері є Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» [8], стаття 74 якого встановлює, що органи та посадові особи місцевого самоврядування несуть відповідальність перед територіальними громадами, державою, фізичними та юридичними особами. Закон також передбачає можливість дострокового припинення повноважень, судового контролю та відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями або бездіяльністю органів місцевого самоврядування.

Муніципально-правова відповідальність тісно пов'язана з конституційною, адміністративною та кримінальною відповідальністю. Одне й те саме порушення у сфері місцевого самоврядування може одночасно спричиняти декілька видів юридичних наслідків. Наприклад, незаконне рішення ради або виконавчого комітету може стати підставою для його скасування в судовому порядку, дострокового припинення повноважень посадової особи, застосування адміністративних санкцій або навіть кримінальної відповідальності у випадку наявності ознак службового злочину.

Конституційний Суд України у Рішенні № 7-рп/2009 [12] наголосив, що органи місцевого самоврядування мають право приймати, змінювати та скасовувати свої рішення лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, передбачені Конституцією і законами України. Крім того, Суд наголосив, що ненормативні акти органів місцевого самоврядування є актами одноразового застосування і після їх виконання не можуть бути скасовані чи змінені самим органом.

Особливість відповідальності у сфері місцевого самоврядування полягає також у тому, що відповідальність несуть як сам орган місцевого самоврядування, так і його посадові особи. Орган відповідає за законність рішень, належне управління комунальним майном і бюджетними ресурсами, тоді як посадові особи можуть бути притягнуті до дисциплінарної, адміністративної чи кримінальної відповідальності за службову недбалість, корупційні правопорушення або зловживання владою. Стаття 77 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» передбачає, що шкода, завдана незаконними рішеннями або бездіяльністю органів місцевого самоврядування, відшкодовується за рахунок місцевого бюджету.

Правовий статус посадових осіб місцевого самоврядування визначається Законом України «Про службу в органах місцевого самоврядування» [10], який закріплює їх права, обов'язки та підстави притягнення до відповідальності.

У науковій літературі для характеристики правопорушень у сфері місцевого самоврядування використовується поняття «муніципальний делікт», під яким розуміють протиправне діяння органу або посадової особи місцевого самоврядування, що порушує права територіальної громади або порядок здійснення муніципальної влади [5, с. 24].

В умовах повномасштабного вторгнення рф питання муніципально-правової відповідальності набуло особливої актуальності, оскільки органи місцевого самоврядування здійснюють функції, безпосередньо пов'язані із забезпеченням цивільного захисту населення, функціонуванням укриттів, евакуацією, використанням місцевих бюджетів для оборонних потреб та підтриманням роботи критичної інфраструктури. За таких умов неналежне виконання повноважень органами або посадовими особами місцевого самоврядування може створювати загрозу не лише правам громади, а й безпеці населення та обороноздатності держави.

Суттєвий вплив на систему місцевого самоврядування справив Закон України «Про правовий режим воєнного стану» [9], який передбачив можливість створення військових адміністрацій населених пунктів та тимчасового перерозподілу повноважень між ними й органами місцевого самоврядування. Це спричинило появу нових питань щодо меж компетенції та відповідальності у сфері місцевого управління.

Важливе значення в умовах війни має Кодекс цивільного захисту України [2], який покладає на органи місцевого самоврядування обов'язки щодо забезпечення укриттів, організації евакуації населення, систем оповіщення та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій. Неналежне виконання цих обов'язків може бути підставою для різних видів юридичної відповідальності.

Крім того, в умовах воєнного стану значно зросла роль бюджетно-правової відповідальності. Органи місцевого самоврядування отримали ширші можливості щодо перерозподілу бюджетних коштів для потреб оборони, цивільного захисту та підтримки критичної інфраструктури. Водночас це підвищило ризики порушення бюджетного законодавства та нецільового використання коштів, що посилює значення контролю та відповідальності посадових осіб органів місцевого самоврядування.

Судова практика відіграє важливу роль у формуванні підходів до муніципально-правової відповідальності. Саме суди визначають межі повноважень органів місцевого самоврядування, оцінюють законність рішень військових адміністрацій та встановлюють критерії належного виконання обов'язків у сфері цивільного захисту населення.

Показовою у контексті принципу законності діяльності органів публічної влади є практика Великої Палати Верховного Суду у справі № 9901/43/21 [6]. У цій справі розглядалося питання законності Указу Президента України про скасування указу щодо призначення судді Конституційного Суду України. Велика Палата Верховного Суду наголосила, що положення частини другої статті 19 Конституції України означають обов'язок органів державної влади діяти виключно на підставі, у межах повноважень та у спосіб, передбачені Конституцією і законами України. Суд підкреслив, що жоден орган публічної влади не може виходити за межі компетенції навіть за наявності політичної чи суспільної необхідності.

Обставини справи полягали в тому, що позивач оскаржив Указ Президента України № 124/2021, яким було скасовано попередній указ про призначення його суддею Конституційного Суду України. Позивач стверджував, що Конституція України не надає Президенту повноважень скасовувати власні укази про призначення суддів Конституційного Суду після їх виконання. Велика Палата Верховного Суду, аналізуючи положення статті 19 Конституції України, дійшла висновку, що реалізація владних повноважень можлива лише в чітко визначених законом межах, а вихід за межі компетенції суперечить принципу верховенства права. Така правова позиція має важливе значення і для діяльності військових адміністрацій та органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану, оскільки підтверджує неможливість довільного розширення повноважень органів публічної влади навіть в умовах надзвичайних обставин.

Після введення воєнного стану значна кількість спорів виникла щодо діяльності військових адміністрацій та меж їх повноважень у співвідношенні з органами місцевого самоврядування. На практиці суди виходять із того, що навіть в умовах війни діяльність органів публічної влади повинна здійснюватися відповідно до Конституції та законів України. Особливо це стосується питань управління бюджетними ресурсами, комунальним майном та забезпечення функціонування критичної інфраструктури.

Показовою у цьому контексті є постанова Верховного Суду від 10 грудня 2024 року у справі № 240/19209/21 за позовом особи до Міністерства оборони України про визнання протиправним та скасування рішення щодо відмови у виплаті одноразової грошової допомоги [7]. У справі суди попередніх інстанцій відмовили у задоволенні позову, посилаючись на положення пункту 4 статті 16-3 Закону України № 2011-XII, відповідно до якого виплата допомоги у більшому розмірі була можлива лише у разі встановлення вищої групи інвалідності протягом двох років після первинного огляду. Верховний Суд скасував ці рішення та зазначив, що якщо суд доходить висновку про суперечність закону Конституції України, він не застосовує такий закон, а безпосередньо застосовує норми Конституції України як норми прямої дії. Суд наголосив, що органи державної влади повинні діяти виключно на підставі та у спосіб, передбачені Конституцією України, а принцип верховенства Конституції має пріоритет навіть щодо правовідносин, які виникли до рішення Конституційного Суду України. Така правова позиція має важливе значення і для діяльності військових адміністрацій та органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану.

Судовий контроль у сфері бюджетних та майнових рішень органів місцевого самоврядування також залишається важливим механізмом забезпечення законності в умовах війни. Практика свідчить, що навіть за наявності воєнного стану органи місцевого самоврядування не звільняються від обов'язку дотримуватися принципів законності, цільового використання бюджетних коштів та належного управління комунальним майном [4].

Щодо проблем, які виникли з введенням воєнного положення, то однією з основних проблем реалізації муніципально-правової відповідальності в умовах воєнного стану є конфлікт компетенції між органами місцевого самоврядування та військовими адміністраціями. Після створення військових адміністрацій частина повноважень рад і голів громад фактично дублюється або тимчасово переходить до начальників військових адміністрацій, що породжує спори щодо управління бюджетними коштами, комунальним майном та критичною інфраструктурою [11]. Для вирішення цієї проблеми необхідним є більш чітке законодавче розмежування повноважень між військовими адміністраціями та органами місцевого самоврядування із закріпленням вичерпного переліку випадків, коли військові адміністрації можуть перебирати на себе функції органів місцевого самоврядування.

Серйозною проблемою залишається також так званий «воєнний імунітет» органів місцевого самоврядування, коли неналежне виконання обов'язків виправдовується виключно умовами війни. На практиці це іноді ускладнює притягнення посадових осіб до відповідальності за бездіяльність у сфері цивільного захисту, утримання укриттів або використання бюджетних коштів. Для мінімізації таких ризиків необхідно законодавчо визначити межі застосування воєнної необхідності та закріпити мінімальні стандарти діяльності органів місцевого самоврядування навіть в умовах воєнного стану.

Після початку повномасштабного вторгнення особливої актуальності набули процесуальні проблеми у справах щодо укриттів та захисних споруд цивільного захисту [1]. В багатьох випадках відсутні чіткі механізми оперативного судового реагування на бездіяльність органів місцевого самоврядування щодо забезпечення доступу населення до укриттів. У зв'язку з цим доцільним є посилення процесуальних механізмів у сфері цивільного захисту, зокрема шляхом запровадження скорочених процедур судового розгляду для справ, пов'язаних із безпекою населення.

Проблемним залишається і питання меж застосування форс-мажору та воєнної необхідності. Органи місцевого самоврядування нерідко посилаються на воєнний стан як на підставу для відступу від звичайних процедур бюджетного контролю, закупівель або управління майном. Водночас відсутність чітких критеріїв може призводити до зловживань та перевищення повноважень. Саме тому необхідним є формування мінімальних процедурних гарантій навіть у період воєнного стану, зокрема щодо прозорості використання бюджетних коштів та ухвалення управлінських рішень.

Окрему проблему становлять питання фінансової та бюджетної відповідальності громад. Після 2022 року органи місцевого самоврядування отримали значно ширші можливості щодо оперативного використання бюджетних ресурсів для потреб оборони та підтримки критичної інфраструктури. Однак це одночасно збільшило ризики нецільового використання коштів та порушення бюджетного законодавства. Для вдосконалення системи відповідальності необхідним є посилення фінансового контролю, а також розвиток механізмів регресної відповідальності посадових осіб за шкоду, завдану незаконними рішеннями або бездіяльністю.

Не менш важливим є питання персональної відповідальності посадових осіб органів місцевого самоврядування. В умовах воєнного стану значно зростає обсяг дискреційних повноважень посадовців, що підвищує ризики зловживань, корупційних правопорушень та службової недбалості. Для підвищення ефективності муніципально-правової відповідальності необхідними є кодифікація відповідних норм та створення більш чіткого механізму притягнення посадових осіб до відповідальності за порушення у сфері місцевого самоврядування.

Висновки. Отже, муніципально-правова відповідальність в умовах повномасштабного вторгнення рф набула особливого значення через зростання ролі органів місцевого самоврядування у сфері цивільного захисту, забезпечення функціонування критичної інфраструктури та використання бюджетних ресурсів. Її нормативною основою є Конституція України, Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», Закон України «Про правовий режим воєнного стану» та Кодекс цивільного захисту України.

Судова практика підтверджує, що навіть в умовах воєнного стану органи публічної влади зобов'язані діяти виключно в межах повноважень та у спосіб, передбачені Конституцією і законами України. Верховний Суд і Конституційний Суд України послідовно наголошують на пріоритеті принципу законності та прямої дії Конституції України.

Основними проблемами реалізації муніципально-правової відповідальності залишаються конфлікт повноважень між військовими адміністраціями та органами місцевого самоврядування,

процесуальні прогалини у сфері цивільного захисту, а також ризики неналежного використання бюджетних коштів. У зв'язку з цим необхідними є вдосконалення законодавства, посилення фінансового контролю та чітке визначення меж відповідальності органів і посадових осіб місцевого самоврядування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Звернення прокурора з позовом в інтересах держави щодо технічного стану укриттів – позиція КАС ВС. *Судово-юридична газета.* 2026. URL: https://sud.ua/uk/news/sudebnaya-praktika/354424-obraschenie-prokurora-s-iskom-v-interesakh-gosudarstva-otnositelno-tekhnicheskogo-sostoyaniya-ukrytiy-pozitsiya-kas-vs.
2. Кодекс цивільного захисту України від 02.10.2012 № 5403-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
3. Особливості виконання бюджетів органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану – експертні роз'яснення. Децентралізація. URL: https://decentralization.ua/news/14914?page=186.
4. Панчишин Р.І. Муніципально-правова відповідальність: поняття та особливості. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика).* Вип. 3–4 (12–13). 2018. С. 22-27. URL: https://journals.dpu.kyiv.ua/index.php/law/article/download/107/101/220.
5. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 19 жовтня 2023 року у справі № 9901/43/21. IpLex. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=114685583.
6. Постанова Верховного Суду від 10 грудня 2024 року у справі № 240/19209/21. Судова влада України. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/rishennya_sud_palat/2024_12_17_240_19209_21.
7. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text.
8. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text.
9. Про службу в органах місцевого самоврядування: Закон України від 07.06.2001 № 2493-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2493-14#Text.
10. Ржеутська Л. Військові адміністрації як загроза місцевому самоврядуванню? Deutsche Welle. 2025. URL: https://www.dw.com/uk/vijskovi-administracii-v-ukraini-ak-zagroza-miscevomu-samovraduvannu/a-74396543.
11. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Харківської міської ради щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 19, статті 144 Конституції України, статті 25, частини чотирнадцятої статті 46, частин першої, десятої статті 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» (справа про скасування актів органів місцевого самоврядування) від 16 квітня 2009 року № 7-рп/2009. Конституційний Суд України. URL: https://ccu.gov.ua/docs/567.

Дата першого надходження рукопису до видання: 15.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Гуриненко О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.48
УДК 349.444:352:364-78

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЖИТЛОВОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ НА МІСЦЕВОМУ РІВНІ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ

Чудик-Білоусова Н.І.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
старша наукова співробітниця відділу приватного права
Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва
імені академіка Ф.Г. Бурчака
Національної академії правових наук України
ORCID: 0000-0002-2248-8575

Чудик-Білоусова Н.І. Актуальні проблеми реалізації житлової політики в Україні на місцевому рівні в умовах глобальних викликів.

Статтю присвячено дослідженню актуальних напрямів реалізації житлової політики в територіальній громаді в умовах воєнного стану та глобальних викликів, зумовлених повномасштабною збройною агресією. Обґрунтовано, що право на житло залишається одним із базових конституційних прав особи, а його забезпечення в сучасних умовах набуває не лише соціального, а й безпекового, економічного та демографічного значення. Особливу увагу приділено ролі територіальної громади як ключового суб'єкта реалізації державної житлової політики на локальному рівні, оскільки саме громада найближче взаємодіє з тими соціально незахищеними категоріями, які потребують тимчасового, кризового, соціального, службового чи постійного житла.

Проаналізовано основні правові та організаційні механізми забезпечення житлових потреб внутрішньо переміщених осіб, осіб, житло яких зруйноване або пошкоджене внаслідок бойових дій, соціально вразливих категорій населення, а також фахівців, необхідних для сталого функціонування громади.

Наголошено, що ефективна житлова політика територіальної громади має поєднувати відновлення житлового фонду, формування фондів тимчасового проживання, організація будівництва, облаштування та використання модульного житла, реалізацію місцевих програм забезпечення службовим житлом, компенсаційні механізми та інші інструменти соціальної підтримки.

Зроблено висновок, що в умовах воєнного стану зобов'язання територіальної громади щодо забезпечення права на житло трансформуються, а їх практична реалізація значною мірою залежить від фінансової та організаційної спроможності територіальних громад. Житлова політика на локальному рівні має бути спрямована не лише на задоволення мінімальних житлових потреб, а й на збереження людського потенціалу, підтримку соціальної стабільності та створення передумов для повоєнного відновлення громад.

Підкреслено значення місцевих житлових програм як інструменту поєднання соціальної підтримки та перспективного довгострокового розвитку територіальної громади.

Ключові слова: житлова політика, територіальна громада, житло, особа, соціально незахищена особа, житлова програма.

Chudyk-Bilousova N.I. Current issues in the implementation of housing policy in Ukraine at the local level under global challenges.

The article is devoted to the study of current areas of housing policy implementation in territorial communities under martial law and global challenges caused by full-scale armed aggression. It is substantiated that the right to housing remains one of the fundamental constitutional rights of the individual, while its protection and practical implementation in the present circumstances acquire not only social but also security-related, economic and demographic significance. Particular attention is paid to the role of the territorial community as a key actor in the implementation of state housing policy at the local level, since it is the community that interacts most directly with socially vulnerable categories of persons who require temporary, crisis, social, service-related or permanent housing.

The article analyses the main legal and organisational mechanisms for meeting the housing needs of internally displaced persons, persons whose housing has been destroyed or damaged as a result of hostilities, socially vulnerable categories of the population, as well as specialists necessary for the sustainable functioning of the community.

It is emphasised that an effective housing policy of a territorial community should combine the restoration of the housing stock, the formation of temporary accommodation funds, the organisation of construction, the arrangement and use of modular housing, the implementation of local programmes for the provision of service housing, compensation mechanisms and other instruments of social support.

It is concluded that under martial law, the obligations of territorial communities concerning the implementation of the right to housing are being transformed, while their practical fulfilment largely depends on the financial and organisational capacity of territorial communities. Housing policy at the local level should be aimed not only at meeting minimum housing needs, but also at preserving human potential, maintaining social stability and creating the prerequisites for the post-war recovery of communities.

The article highlights the importance of local housing programmes as an instrument for combining social support with the prospective long-term development of a territorial community.

Key words: housing policy, territorial community, housing, individual, socially vulnerable person, housing programme.

Постановка проблеми. З часу проголошення незалежності правове регулювання відносин у сфері набуття права на житло залишається серед пріоритетних напрямків при здійсненні правотворчої діяльності та є предметом наукових досліджень, завданням яких є пошук ефективних моделей реалізації житлової політики в державі в цілому та в умовах повномасштабного вторгнення зокрема.

Впровадження ефективних механізмів реалізації житлової політики на національному та локальному рівнях здатне не лише гарантувати на загальнодержавному рівні можливість реалізації особою її права на отримання житла, але й визначити способи забезпечення гідного рівня їхнього життя з урахуванням їх соціального статусу (внутрішньо переміщеної особи, ветерана війни, учасника бойових дій, особи, особи з інвалідністю, дитини-сироти, багатодітної сім'ї та ін.) чи статусу особи, професійна діяльність якої є важливою за сучасних умов для забезпечення функціонування інфраструктури відповідного населеного пункту чи громади в цілому.

У сучасних умовах саме від ефективної житлової політики залежить можливість створення умов для повернення чи переїзд в населені пункти громади тих осіб, котрі не лише зацікавлені в отриманні житла у спосіб, визначений законодавством, але й здатні реалізувати свій трудовий потенціал зокрема і на благо територіальної громади, з урахуванням викликів, зумовлених повномасштабним вторгненням. Наявність чітких механізмів реалізації житлової політики в умовах територіальної громади свідчить про наявність фінансових та інших можливостей організації соціальної підтримки для окремих категорій, сприяння розвитку освітньої сфери та сфери охорони здоров'я на локальному рівні, формування фінансової спроможності громади на перспективу завдяки створенню умов для зростання трудового потенціалу громади у короткостроковій перспективі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз сутності понять «право на житло», «житлова політика» здійснюється протягом тривалого періоду часу. На даний час актуальним слід вважати напрацювання О. Аврамової, М. Галянтича, Г. Коваленка, В. Круглова, О. Лєснаї, А. Рогового, Д. Рудакова, О. Прєшкіної. Аналіз механізмів реалізації «права на житло» в умовах громади проводили О. Гнатів, М. Кобець, В. Козик, В. Кочин, Л. Данчак та інші науковці. Однак комплексні дослідження механізмів реалізації житлової політики в територіальній громаді фактично відсутні.

Дослідження механізмів реалізації житлової політики та пов'язаних із ними відносин, зокрема щодо організації та надання житла соціально вразливим категоріям, протягом тривалого часу є предметом наукових досліджень. Однак після запровадження воєнного стану законодавство у сфері соціального забезпечення та житлове законодавство зазнали суттєвих змін, переважно через наявність викликів, зумовлених значним внутрішнім переміщенням, тимчасовою окупацією окремих територій країни, руйнуванням чи пошкодженням житлових приміщень. Упровадження таких змін мало би сприяти посиленню спроможностей особи щодо забезпечення гарантій її права на задоволення мінімальних потреб та на отримання житла тимчасово, кризово чи на праві власності, залежно від статусу особи та спроможностей конкретної територіальної громади.

Метою статті є аналіз правового регулювання способів реалізації житлової політики в системі заходів із соціальної підтримки окремих категорій осіб у сучасних умовах дії воєнного стану та визначення на законодавчому рівні основних засад реалізації житлової політики [1] в Україні.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах в Україні внаслідок появи глобальних викликів та їх наслідків забезпечення житлових потреб населення є утрудненим чи неможливим, особливо в окремих територіальних громадах через ведення бойових дій, мінування території, тотальне руйнування інфраструктури населеного пункту, неможливість проживання фізичної особи через погіршення безпекових умов для проживання та задоволення життєво необхідних потреб фізичної особи.

Конституція України протягом трьох десятиліть гарантує особі право на житло. При цьому держава встановила для себе позитивний обов'язок щодо створення умов, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. Для тих, хто потребує соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону [2]. Забезпечення доступним житлом окремих категорій осіб – осіб з інвалідністю, малозабезпечених осіб, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, молоді, працівників окремих закладів та установ, багатодітних сімей – віднесено до основних засад внутрішньої політики в соціальній сфері [3].

Враховуючи наявні виклики, державна житлова політика України в цілому та на рівні громади, зокрема, повинна визначати комплекс заходів із відновлення житлового фонду та враховувати інтереси всіх громадян, насамперед тих, житло яких було зруйноване або пошкоджене внаслідок бойових дій [4, с. 128]. На локальному рівні вона має бути відображенням тих загальнодержавних цілей у житловій сфері, котрі вдалося адаптувати до специфічних умов та потреб конкретної громади. Першочерговим завданням у реалізації житлової політики має стати «відновлення житлового фонду України через відбудову зруйнованого та реконструкцію пошкодженого житла, налагодження будівництва з урахуванням вимог щодо енергоефективності та урбаністики, а також із застосуванням інноваційних підходів і новітніх технологій» [4, с. 128].

Відповідно, місцева житлова політика має включати комплекс заходів, які розроблені та реалізовуються в громаді «з метою задоволення житлових потреб її мешканців з урахуванням місцевих особливостей та в межах загальнодержавної стратегії» [5, с. 310]. Відповідно до законодавства, особам, які потребують соціального захисту, житло надається органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону.

Житло є одним із найцінніших благ особи, яке одночасно може бути майновим і немайновим та перебувати під особливим правовим захистом держави [6, с. 133]. Ним визнається місце, призначене для постійного чи тимчасового проживання: приватний будинок, квартира, номер готелю, дача, садовий будиночок. До нього можуть входити приміщення, які використовують для задоволення певних потреб особи [7, с. 41–43]. Воно одночасно може бути місцем її проживання, об'єктом власності [8] та місцем «фізичного та соціального відтворення» [9, с. 13]. Об'єктом житлових правовідносин фактично є «проживання особи в безпечному приміщенні» [10, с. 120]. Водночас в умовах повномасштабного вторгнення таке приміщення не завжди може підпадати під критерії «житла».

Право на житло вважається комплексним, невідчужуваним, постійним і непорушним конституційним правом особи [11, с. 112]. Відповідно, його реалізація можлива у визначеному законом порядку із дотриманням вимог щодо доступності та технічних характеристик [12, с. 3]. Можливість його отримання [13, с. 194] гарантована для особи за умови виконання нею певних умов та визначення більш прийнятного чи доступного способу його отримання. На сьогодні актуальним є отримання компенсації за пошкоджене, зруйноване чи втрачене житло на тимчасово окупованій території [14, с. 129] або в зоні ведення воєнних дій, з огляду на зміни в реалізації державної житлової політики в умовах повномасштабного вторгнення.

Реалізувати гарантовану законодавством можливість власної участі в житлових відносинах особа може після набуття відповідного статусу, який залежить від правової природи тих відносин, у яких вона його реалізовує [10, с. 142]. Фізична особа є первинним суб'єктом житлових відносин, зважаючи на наявність у неї потреби в житлі [10, с. 149]. За період повномасштабного вторгнення кількість осіб, які потребують його отримання, зросла, особливо внаслідок внутрішнього переміщення. Для цієї категорії з 2022 року передбачена можливість звернення за отриманням тимчасового житла в тих населених пунктах, у яких воно наявне, за умови перебування на обліку

в Єдиній інформаційній базі даних про внутрішньо переміщених осіб протягом року [15], навіть в іншому регіоні, тобто незалежно від місця реєстрації особи [14, с. 121].

Територіальна громада як первинний суб'єкт місцевого самоврядування [16] та власник майна [18, с. 40], зокрема будівель, які можуть бути передані на визначених законом умовах особі, яка потребує житла на постійній чи тимчасовій основі, є активним учасником правовідносин із забезпечення житлом тих осіб, які мають право на його отримання [19, с. 43–59]. Також вона реалізовує повноваження [20, с. 12] щодо розпорядження безхазяйним майном, визначення та формування переліку об'єктів і визначення тих осіб, яким можна передати житло у тимчасове користування, виходячи з потреб громади чи з урахуванням статусу особи, яка потребує такого забезпечення. Згідно із законодавством, як юридична особа [17], громада уповноважена вчиняти активні дії щодо наявних на балансі житлових приміщень, виступати позивачем у справах [21, с. 172], зокрема щодо визнання спадщини відумерлою, та у справах, пов'язаних із захистом права на житло дитини, яка є мешканцем громади та втратила батьків, чи дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав.

В умовах повномасштабного вторгнення громада є активним учасником організаційних житлових правовідносин, зокрема щодо задоволення потреби її мешканців у проживанні [10, с. 172], особливо на територіях, де ведуться бойові дії, чи на територіях, наближених до зони ведення бойових дій. Також її обов'язком є забезпечення житлом осіб, які втратили його після ракетного обстрілу чи інших пошкоджень або не мають можливості повернутися в житлове приміщення через загрозу для життя і здоров'я, непридатність для проживання чи відсутність необхідних комунікацій. Громада як учасник інформаційних житлових правовідносин забезпечує інформування [10, с. 173] щодо способів набуття права власності на житло чи щодо можливості поселення в населених пунктах для певних категорій осіб, зокрема соціально незахищених категорій. За наявності придатного для проживання житла можливе ухвалення рішення щодо забезпечення житлом та інформування про можливість забезпечення житлом після переїзду [22].

Як суб'єкт відносин з реалізації державної житлової політики на локальному рівні саме територіальна громада уповноважена на «визначення пріоритетних напрямків у формуванні та реалізації житлової політики» [23, с. 35], особливо щодо умов спорудження чи відновлення житла в громаді, облаштування місць для тимчасового проживання переміщених осіб, осіб, які втратили житло чи житло яких пошкоджене та є непридатним для проживання протягом певного періоду. У співпраці з місцевим бізнесом та громадянським суспільством у межах певної території [24, с. 83], задля забезпечення сталого розвитку, вона уповноважена на «реалізацію механізмів забезпечення житлом за умови збереження екології, традиційного та культурного потенціалу села» [25, с. 61], особливо на етапі повоєнного відновлення. Тому громади, які в умовах повоєнного відновлення прагнуть забезпечити повноцінне функціонування та зберегти мережу закладів охорони здоров'я, впровадили забезпечення житлом лікарів та інших медичних працівників, які працевлаштувалися в сільському населеному пункті на пріоритетну вакансію [26] на визначеній законом території [27].

В окремих громадах уже тривалий час діють затверджені програми із забезпечення службовим житлом [28], метою яких є залучення висококваліфікованих фахівців у сфері охорони здоров'я, освіти, культури, фізичної культури та спорту, соціального захисту населення, житлово-комунальної галузі, створення для них належних побутових умов через забезпечення службовим житлом та сприяння збереженню мережі установ, закладів і підприємств на території громади [28].

Після повномасштабного вторгнення громада визнана основним суб'єктом реалізації додаткових заходів із соціальної підтримки та уповноважена на придбання житла у його відчужувачів – власників житла, замовників будівництва житла — у порядку, встановленому законодавством [29], а також на створення фонду житла, призначеного для тимчасового проживання переміщених осіб, шляхом викупу (придбання) житла; будівництва нового житла; реконструкції наявних будинків і гуртожитків, переобладнання нежитлових приміщень на житлові; передачі житла в комунальну або державну власність; капітального ремонту об'єктів житлового фонду, зокрема об'єктів соціального призначення [29]. Тому переміщена особа може потребувати тимчасового короткострокового, тимчасового довгострокового чи постійного житла на різний строк [30]. Їй може бути надане кризове житло [31, с. 33], тобто приміщення, яке збудоване або реконструйоване за рахунок коштів державного та/або місцевого бюджетів для громадян України, що потребують соціального захисту. Воно надається безоплатно з житлового фонду соціального призначення на підставі дого-

вору найму на визначений термін без права приватизації, суборенди, спадкування або відчуження будь-яким іншим способом.

Внутрішньо переміщена особа також може отримати доступне житло, побудоване або придбане шляхом спільного фінансування за рахунок коштів державного та/або місцевого бюджету та коштів громадян, які потребують поліпшення житлових умов відповідно до законодавства [32, с. 172]. Одним із способів швидкого забезпечення житлом осіб, які його потребують, у прифронтових чи деокупованих громадах [33] залишаються модульні будинки.

Беззаперечно, що в умовах повномасштабної війни позитивні зобов'язання держави щодо забезпечення реалізації права особи на житло трансформувалися. Формами сприяння реалізації цього права залишаються: отримання пільгових іпотечних кредитів за рахунок грантових чи бюджетних коштів; формування житлового фонду для тимчасового проживання переміщених осіб; компенсація витрат на їх тимчасове проживання; відшкодування або фінансування будівництва чи придбання нового нерухомого майна у разі його знищення чи пошкодження [34]. Тому громади повинні мати діючі власні програми забезпечення житлом, особливо для тих осіб, які перебувають у стані соціальної незахищеності.

Висновки. Отже, в сучасних умовах реалізація житлової політики в громаді залежить від її фінансових ресурсів, які мають бути спрямовані на задоволення потреб у житлі в короткостроковій чи довгостроковій перспективі для тих осіб, які перебувають на території громади та в умовах дії воєнного стану мають бути забезпечені житлом за місцем реєстрації чи тимчасового перебування. Саме територіальна громада як основний суб'єкт реалізації державної житлової політики на власній території повинна сприяти своєчасному й належному виконанню визначених законодавством зобов'язань із забезпечення проживання насамперед соціально незахищених категорій. В умовах дії воєнного стану така діяльність у визначених формах здатна сприяти забезпеченню прав та інтересів у житловій сфері задля задоволення мінімальних житлових потреб, підтримки соціальної стабільності та створення передумов для повоєнного відновлення громад.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про основні засади житлової політики. Закон України від 13.01.2026 р. № 4751–IX. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4751-20.
2. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96–ВР. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр.
3. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики. Закон України від 01.07.2010 р. № 2411–VI. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17.
4. Роговий А. Вплив воєнного стану на формування та реалізацію житлової політики України. *Проблеми і перспективи економіки та управління*. 2023. № 4 (32). С. 121–131. https://doi.org/10.25140/2411-5215-2022-4(32)-121-131.
5. Круглов В.В., Лєсная О.С. Місцева житлова політика у контексті державної програми узгодженості та ефективності управлінських рішень. *Наукові перспективи.* 2025. № 5 (59). С. 306–317. https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-5(59)-306-317.
6. Скрипник В.Л. Теоретичні і методологічні проблеми об'єктів цивільних прав. Кременчук: Вид. Щербатих О.В., 2020. 380 с.
7. Галянтич М.К., Коваленко Г.І. Правові проблеми приватизації житла в будинку, що потребує ремонту. *Право України*. 1997. № 5. С. 41–43.
8. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435–IV. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15.
9. Державна житлова політика в Україні: сучасний стан та перспективи реформування. Київ: Аналітичний центр CEDOS, 2019. 132 с.
10. Аврамова О.Є. Теоретичні засади приватно-правового регулювання житлових відносин в Україні. Тернопіль: ЗУНУ, 2021. 426 с.
11. Кобець М.П. Проблеми забезпечення права на житло внутрішньо переміщених осіб в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2016. Вип. 37 (2). С. 110–113.
12. Рудаков Д.І. Цивільно-правове регулювання відносин у сфері реалізації фізичними особами права на доступне житло. Дис. … д-ра філос. 081 «Право» / Львівський держав-

ний університет внутрішніх справ, Львів, 2024. 196 арк. https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/7585/1/rudakov_d.pdf.
13. Шляхтун П.П. Конституційне право України. Київ : Освіта України; КНТ, 2008. 592 с.
14. Наливайко Л.Р., Ісаєва Н.С. Соціально-економічні та культурні права і свободи внутрішньо переміщених осіб: теоретико-правова характеристика. Дніпро: ДДУВС, 2023. 196 с.
15. Деякі заходи з формування фондів житла, призначеного для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб. Постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2022 р. № 495. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/495-2022-п.
16. Про благоустрій населених пунктів. Закон України від 06.09.2005 р. № 2807–IV. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-15.
17. Про місцеве самоврядування в Україні. Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97–ВР. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр.
18. Прієшкіна О.В. Поняття та правові ознаки територіальної громади як первинного суб'єкта місцевого самоврядування. *Правовий вимір конституційної та кримінальної юрисдикції в Україні та світі. Сьомі юридичні читання* : зб. тез доп. Всеукр. щоріч. наук.-практ. дистанц. конф. (Одеса, 19 квітня 2024 р.) / за заг. ред. Т.В. Степанової, О.А. Чувакова. Одеса: Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2024. С. 37–41.
19. Галянтич М.К., Коваленко Г.І. Житлове право України. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 480 с.
20. Альошина Н.М. Територіальна громада як суб'єкт права. Автореф. дис. … канд. юрид. нау: 12.00.01 Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2014. 23 с.
21. Громада як юридична особа публічного права: Україна в контексті європейського і світового досвіду / за заг. ред. А.П. Зайця. Київ: ЦППР, Франко Пак, 2024. 494 с.
22. На Хмельниччині пропонують житло для переселенців: які умови (06.05.2026). *Вчасні новини*. URL: https://vchasno.news/na-hmelnychchyni-proponuyut-zhytlo-dlya-pereselenczivyaki-umovy.
23. Примуш М.В., Окуньовська Ю.В. Громада як основний елемент місцевого самоврядування. *Політичне життя*. 2022. № 3. С. 33–37. https://doi.org/10.31558/2519-2949.2022.3.4.
24. Шебештень Є. Складові розвитку сільських територій. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. Серія економічна. Серія юридична. 2022. Вип. 35. С. 82–85. DOI: 10.5281/zenodo.7601571. URL: https://nzlubp.org.ua/index.php/journal/article/view/686.
25. Штойко О.І. Адміністративно-правові засади регулювання пільгового кредитування індивідуального житлового будівництва на селі в Україні. Дис. ... д-ра філос. 081 Право / Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2025. 199 арк.
26. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення заходів із забезпечення житлом медичних працівників з метою заповнення вакантних посад у сільській місцевості та на прифронтових територіях. Постанова Кабінету Міністрів України від 16.07.2025 р. № 900. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/900-2025-п.
27. Службове житло для лікарів, які працюють у сільській місцевості – як отримати (04.08.2025). *Міністерство охорони здоров'я України*. URL: https://moz.gov.ua/uk/sluzhbove-zhitlo-dlya-likariv-yaki-pracyuyut-u-silskij-miscevosti-yak-otrimati.
28. Про затвердження Програми забезпечення службовим житлом у Старокостянтинівській міській територіальній громаді на 2026–2028 роки (20.02.2026; 10:38). *Виконавчий комітет Старокостянтинівської міської ради*. URL: https://starkon.gov.ua/index.php/2011-11-21-12-52-25/2011-11-21-12-54-18/2012-06-08-08-33-57/item/7472-pro-zatverdzhennia-prohramy-zabezpechennia-sluzhbovym-zhytlom-u-starokostiantynivskii-miskii-terytorialnii-hromadi-na-20262028-roky.
29. Деякі заходи з формування фондів житла, призначеного для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб. Постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2022 р. № 495. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/495-2022-п.

30. Деякі питання функціонування місць тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб. Постанова Кабінету Міністрів України від 01.09.2023 р. № 930. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/930-2023-п.
31. Соціальне, тимчасове і кризове житло: з чим Україна зустріла повномасштабну війну. *Дослідницький центр Cedos.* URL: https://cedos.org.ua/researches/soczialne-tymchasove-i-kryzove-zhytlo.
32. Козик В.В., Данчак Л.І. Соціальне та доступне житло: проблеми формування та фінансування. *Регіональна економіка*. 2009. № 3. С. 169–174. URL: https://www.re.gov.ua/re200903/re200903_169_KozykVV,DanchakLI.pdf.
33. Осадча Я. У Ірпені відкрили модульне містечко для мешканців, які залишилися без домівок (13.08.2022; 15:23). *Українська правда*. URL: https://life.pravda.com.ua/society/2022/08/13/250003.
34. Hnativ O. The positive obligations of the state to promote the realization of the right to housing in the conditions of full-scale war in Ukraine. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2023. № 4. P. 5–11. https://doi.org/10.30525/2592-8813-2023-4-1.

Дата першого надходження рукопису до видання: 10.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Чудик-Білоусова Н.І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.73:336.74(4-6ЄС)
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.49

ЄВРОПЕЙСЬКІ МОДЕЛІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОБІГУ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ

Синюта Р.Т.,
аспірант кафедри інтелектуальної власності та інформаційного права, Київський національний університет ім. Т. Шевченка
ORCID: 0009-0008-0667-7510

Синюта Р.Т. Європейські моделі правового регулювання обігу віртуальних активів.
У статті досліджено європейські моделі правового регулювання обігу віртуальних активів у контексті трансформації фінансово-правових систем під впливом цифровізації економіки. Здійснено комплексний порівняльно-правовий аналіз підходів до регулювання криптоактивів у країнах Європейського Союзу, зокрема Німеччині, Франції, Естонії та Польщі, з урахуванням наднаціонального регулювання, закріпленого у Regulation (EU) 2023/1114 (MiCA). Окрему увагу приділено особливостям правової кваліфікації віртуальних активів, інституційним механізмам їх регулювання, а також підходам до оподаткування операцій із криптовалютами в різних юрисдикціях ЄС.

У роботі проаналізовано специфіку національних моделей регулювання: ліберально-інноваційний підхід Естонії, фінансово-контрольну модель Франції, інституційно-банківську модель Німеччини та змішану модель Польщі, що поєднує імплементацію норм ЄС із національними особливостями. Встановлено, що спільною тенденцією для всіх досліджених країн є поступова уніфікація правового регулювання, посилення вимог до ліцензування постачальників послуг, пов'язаних із віртуальними активами, та інтеграція механізмів фінансового моніторингу відповідно до рекомендацій FATF.

Окремо розглянуто податкові підходи до регулювання криптовалют, зокрема оподаткування доходів від операцій із цифровими активами як приросту капіталу або звичайного доходу, а також диференціацію податкових режимів залежно від виду операцій (трейдинг, майнінг, стейкінг). Підкреслено зростаючу роль міжнародних стандартів податкової прозорості, зокрема ініціатив OECD щодо автоматичного обміну податковою інформацією.

У результаті дослідження визначено основні тенденції розвитку європейських моделей регулювання віртуальних активів, серед яких гармонізація законодавства в межах ЄС, уніфікація підходів до визначення правового статусу криптоактивів, посилення фінансового контролю та формування прозорої системи оподаткування. На основі отриманих результатів обґрунтовано можливості імплементації позитивного зарубіжного досвіду в національне законодавство України в умовах євроінтеграції.

Ключові слова: віртуальні активи, криптовалюта, правове регулювання, крипторинок, криптовалютні біржі, оподаткування, фінансовий моніторинг, блокчейн-технології.

Syniuta R.T. European models of legal regulation of virtual asset circulation.
The article examines European models of legal regulation of virtual asset circulation in the context of the transformation of financial and legal systems under the influence of the digitalization of the economy. A comprehensive comparative legal analysis of approaches to regulating crypto-assets in the European Union, in particular in Germany, France, Estonia, and Poland, is carried out, taking into account supranational regulation established by Regulation (EU) 2023/1114 (MiCA). Special attention is paid to the peculiarities of the legal classification of virtual assets, institutional mechanisms of their regulation, as well as approaches to taxation of cryptocurrency transactions in different EU jurisdictions.

The study analyzes the specifics of national regulatory models: Estonia's liberal-innovative approach, France's financial-control model, Germany's institutional-banking model, and Poland's mixed model,

which combines the implementation of EU norms with national specificities. It is established that a common trend across all examined countries is the gradual unification of legal regulation, strengthening of licensing requirements for virtual asset service providers, and integration of financial monitoring mechanisms in accordance with FATF recommendations.

Taxation approaches to cryptocurrencies are also examined, in particular the taxation of income from transactions with digital assets as capital gains or ordinary income, as well as the differentiation of tax regimes depending on the type of activity (trading, mining, staking). The growing role of international standards of tax transparency is emphasized, particularly the OECD initiatives on automatic exchange of tax information.

As a result of the study, the main trends in the development of European models of virtual asset regulation are identified, including harmonization of legislation within the EU, unification of approaches to defining the legal status of crypto-assets, strengthening of financial control, and the formation of a transparent taxation system. Based on the findings, the possibilities of implementing positive foreign experience into the national legislation of Ukraine in the context of European integration are substantiated.

Key words: virtual assets, cryptocurrency, legal regulation, crypto market, cryptocurrency exchanges, taxation, financial monitoring, blockchain technologies.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю наукового узагальнення та порівняльного аналізу зарубіжного досвіду правового регулювання обігу віртуальних активів, який у сучасних умовах є одним із найбільш динамічних напрямів трансформації фінансово-правових систем. Країни Європейського Союзу (далі – ЄС), США та інші розвинені юрисдикції активно формують спеціалізовані регуляторні моделі, спрямовані на забезпечення балансу між інноваційним розвитком цифрових фінансових технологій і належним рівнем державного контролю. Водночас відсутність уніфікованого підходу до правової природи криптоактивів, їх оподаткування та регулювання обігу призводить до значної фрагментації міжнародної практики, що ускладнює гармонізацію правових систем та створює ризики правової невизначеності для учасників ринку. Особливої значимості набуває дослідження зарубіжного досвіду, зокрема країн ЄС, де активно формується комплексна система регулювання криптоактивів. Прийняття Regulation (EU) 2023/1114 (MiCA) [1] стало важливим етапом у створенні уніфікованого правового простору, що охоплює питання ліцензування постачальників послуг, захисту інвесторів та регулювання обігу різних видів криптоактивів. Водночас навіть у межах ЄС зберігаються відмінності у підходах до оподаткування та правової кваліфікації віртуальних активів, що зумовлює потребу у їх науковому узагальненні та порівняльному аналізі.

Окрему увагу варто звернути на посилення міжнародних вимог до фінансового моніторингу та податкової прозорості. Рекомендації FATF щодо регулювання віртуальних активів передбачають запровадження механізмів ідентифікації користувачів, контролю транзакцій та запобігання використанню криптовалют у незаконних цілях [2]. У свою чергу, ініціативи OECD щодо створення системи автоматичного обміну податковою інформацією (CARF) формують нові стандарти оподаткування цифрових активів на глобальному рівні [3].

Актуальність дослідження підкреслюється і необхідністю формування ефективної національної правової моделі регулювання обігу віртуальних активів, що є важливим елементом інтеграції у європейський економіко-правовий простір. Водночас національне законодавство перебуває на етапі становлення, що обумовлює потребу у використанні кращих зарубіжних практик для розроблення збалансованого регуляторного підходу. У контексті вирішення низки таких практичних проблем як: відсутність єдиного підходу до правової природи криптоактивів, складність їх податкової кваліфікації, недостатній рівень нормативного регулювання діяльності криптовалютних бірж та інших постачальників послуг, а також ризики використання віртуальних активів у тіньових фінансових операціях, особливого значення набуває дослідження моделей правового регулювання, що застосовуються у країнах ЄС, зокрема, у Німеччині, Франції, Естонії та Польщі.

Метою дослідження є здійснення комплексного порівняльно-правового аналізу європейських моделей правового регулювання обігу віртуальних активів, виявлення їхніх спільних та відмінних рис, а також визначення ключових тенденцій розвитку регуляторних підходів у країнах Європейського Союзу.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика правового регулювання обігу віртуальних активів та особливостей зарубіжного досвіду активно розробляється вітчизняними науковцями, що свідчить про формування відносно нового, але вже достатньо змістовного наукового напряму у сфері фінансового та інформаційного права. Вказані дослідження переважно зосереджені на питаннях правової природи криптоактивів, їх кваліфікації як об'єктів права, а також на порівняльно-правовому аналізі моделей регулювання в різних юрисдикціях.

Значний внесок у розвиток наукових підходів до розуміння віртуальних активів зробили Устименко В. та Джабраїлов Р., Гудіма Т., які здійснили комплексний аналіз правового регулювання ринку віртуальних активів в Україні та ЄС [4, с. 48]. Автори акцентували увагу на необхідності гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами, зокрема в контексті впровадження регламенту Regulation (EU) 2023/1114 (MiCA), який формує єдині правила функціонування крипторинку [4, с. 49].

Дарчик Г.М. досліджував сучасний стан правового регулювання криптовалют із акцентом на зарубіжний досвід, зокрема практику країн ЄС та США. Автор підкреслював, що різні підходи до правової природи криптоактивів зумовлюють відмінності у механізмах їх державного регулювання та оподаткування, що потребує уніфікації на міжнародному рівні [5, с. 335].

Кривенко К.О. у своїх дослідженнях розглядає проблематику правового регулювання віртуальних активів у контексті євроінтеграційних процесів України. Наголошується, що імплементація європейських стандартів є ключовим чинником розвитку національної системи регулювання та забезпечення її сумісності з правом ЄС [6, с. 166].

Грудницький В.М. аналізує загальні підходи до правового регулювання обігу віртуальних активів в Україні з урахуванням міжнародного досвіду. Автор звертає увагу на необхідність формування цілісної нормативної бази, яка б враховувала як економічну природу криптоактивів, так і вимоги фінансової безпеки [7, с. 43].

Костенко Ю.О. та Юрківська М.В. досліджують податкові аспекти обігу криптовалют, зокрема в контексті зарубіжної практики. Автори зазначають, що у більшості країн ЄС криптоактиви розглядаються як об'єкти оподаткування, а доходи від їх операцій підлягають оподаткуванню за правилами податку на прибуток або приріст капіталу [8, с. 180].

Шемет Д.С. акцентує увагу на проблемах легалізації віртуальних активів та необхідності врахування міжнародних стандартів фінансового моніторингу, зокрема рекомендацій FATF, які формують основу глобальної системи протидії відмиванню коштів у сфері криптоактивів [9, с. 236].

Окремі аспекти діяльності криптовалютних бірж досліджуються Нікончуком А.М. та Бец О.І., які наголошують на важливості ліцензування таких суб'єктів та запровадження ефективного державного нагляду за їх діяльністю [10, с. 143].

Узагальнюючи наукові підходи, слід зазначити, що вітчизняна доктрина перебуває на етапі активного формування концептуальних засад правового регулювання віртуальних активів. При цьому спостерігається чітка тенденція до використання зарубіжного досвіду, насамперед країн ЄС, як базової моделі для подальшого вдосконалення національного законодавства. Водночас, у наукових дослідженнях недостатньо комплексно висвітлено питання порівняльного аналізу податкових режимів та інституційних механізмів регулювання крипторинку, що обумовлює актуальність подальших досліджень у цьому напрямку.

Виклад основного матеріалу. Сучасний розвиток цифрової економіки зумовив необхідність формування комплексного правового регулювання обігу віртуальних активів. У межах ЄС ключовим етапом стало прийняття Regulation (EU) 2023/1114 (MiCA), який встановлює єдині вимоги до криптоактивів та їх провайдерів. Основною метою цього акта є забезпечення прозорості ринку, захисту інвесторів та уніфікації правового регулювання [1]. У науковій літературі підкреслюється, що гармонізація правового поля ЄС є необхідною умовою стабільного розвитку крипторинку та його інтеграції у фінансову систему.

Національні правові системи держав-членів ЄС демонструють різні підходи до регулювання. Зокрема, у Німеччині криптоактиви визнаються фінансовими інструментами, що підлягають контролю фінансового регулятора. Як зазначається у наукових дослідженнях, такий підхід дозволяє застосовувати до криптовалют традиційні механізми фінансового права, зокрема ліцензування та нагляд [11]. Особливістю є також податковий режим: операції з криптовалютами підпадають під оподаткування як приріст капіталу, але за умови довгострокового володіння можуть звільнятися від оподаткування, що підтверджується як практикою, так і науковими дослідженнями [11].

Франція сформувала модель, що поєднує державний контроль і стимулювання інновацій. Вона передбачає обов'язкову реєстрацію криптокомпаній та застосування процедур фінансового моніторингу. Французький підхід є прикладом балансу між регуляторним впливом і розвитком фінансових технологій [12]. Доходи від криптовалют оподатковуються за фіксованою ставкою, що спрощує адміністрування та підвищує рівень податкової дисципліни.

Естонія є прикладом держави з високим рівнем цифровізації, яка першою впровадила ліцензування криптосервісів. Естонська модель довгий час залишалася однією з найбільш ліберальних, однак із посиленням міжнародних вимог було запроваджено більш жорсткі критерії до суб'єктів ринку [13]. Оподаткування здійснюється на загальних засадах, що забезпечує універсальність податкової системи.

Польща, у свою чергу, розглядає криптовалюти як майнові права. Це дозволяє застосовувати до них положення податкового законодавства щодо доходів від капіталу. Польська модель є прикладом поступової адаптації до стандартів ЄС із одночасним збереженням національних особливостей [14].

Важливим елементом регулювання є впровадження стандартів фінансового моніторингу відповідно до рекомендацій FATF. Вимоги щодо ідентифікації клієнтів, моніторингу транзакцій і звітності є ключовими для запобігання відмиванню коштів у сфері криптоактивів [2]. Це підтверджує необхідність інтеграції крипторинку у загальну систему фінансового контролю.

Значну роль у сфері оподаткування відіграють міжнародні стандарти OECD, зокрема CARF, що передбачає автоматичний обмін інформацією між державами [3]. Впровадження таких стандартів дозволяє зменшити рівень податкових зловживань і забезпечити прозорість транскордонних операцій.

Окремо слід звернути увагу на правову природу криптоактивів. У більшості країн ЄС вони не визнаються законним платіжним засобом, проте розглядаються як майно або фінансовий актив. Такий підхід дозволяє застосовувати вже існуючі правові механізми, що спрощує регулювання [10, с. 145]. Водночас у науковій літературі наголошується на необхідності подальшої уніфікації підходів, оскільки різна правова кваліфікація активів створює колізії у сфері оподаткування та фінансового контролю [8, с. 181].

Таким чином, аналіз досвіду Німеччини, Франції, Естонії та Польщі дозволяє зробити висновок, що правове регулювання обігу віртуальних активів у ЄС базується на поєднанні уніфікованого наднаціонального регулювання та національних особливостей. Основними тенденціями є гармонізація законодавства, посилення фінансового моніторингу та розвиток ефективних механізмів оподаткування. Використання цих підходів є важливим для вдосконалення правового регулювання в Україні.

Подальший аналіз правового регулювання обігу віртуальних активів у країнах Європейського Союзу дозволяє виявити ще одну важливу тенденцію – поступове формування спеціалізованих режимів регулювання для різних видів криптоактивів. Зокрема, у рамках Regulation (EU) 2023/1114 передбачено поділ криптоактивів на категорії (asset-referenced tokens, e-money tokens тощо), що дозволяє диференціювати вимоги до їх емітентів та обігу [1]. У наукових дослідженнях підкреслюється, що така класифікація сприяє більш точному правовому регулюванню та зменшує ризики правової невизначеності [8, с. 182].

У Німеччині, окрім загального фінансового регулювання, особливу увагу приділено інституційній інтеграції криптоактивів у банківську систему. Зокрема, банківські установи отримали можливість надавати послуги зберігання криптоактивів за умови отримання відповідної ліцензії. Це свідчить про поступове включення криптовалют у традиційну фінансову інфраструктуру [11]. Як зазначається в науковій літературі, така інтеграція сприяє підвищенню довіри до крипторинку та розширює можливості його використання .

Французький підхід, у свою чергу, характеризується активною роллю держави у стимулюванні інновацій. Окрім регуляторних механізмів, Франція запроваджує програми підтримки фінтех-стартапів, що працюють у сфері блокчейн-технологій. Водночас посилення контролю за криптоопераціями, зокрема через обов'язкову ідентифікацію користувачів, свідчить про прагнення держави мінімізувати фінансові ризики [12]. Це підтверджує висновок про поєднання ліберальних і контрольних елементів у правовому регулюванні.

Естонія, яка тривалий час залишалася одним із найбільш привабливих юрисдикцій для криптокомпаній, останніми роками значно посилила регуляторні вимоги. Зокрема, було зменшено

кількість ліцензованих компаній шляхом підвищення вимог до статутного капіталу та прозорості структури власності. Як зазначають дослідники, це стало наслідком необхідності відповідності міжнародним стандартам, зокрема рекомендаціям FATF [13]. Таким чином, навіть найбільш ліберальні юрисдикції змушені адаптуватися до глобальних тенденцій посилення контролю.

У Польщі поступово удосконалюється нормативна база щодо декларування доходів від криптовалют. Зокрема, платники податків зобов'язані відображати операції з криптоактивами у податковій звітності, що сприяє підвищенню прозорості фінансових потоків [14]. Варто зазначити, що такий підхід дозволяє ефективно контролювати ринок без надмірного адміністративного навантаження.

Особливого значення набуває питання оподаткування різних видів діяльності, пов'язаних із криптоактивами. У більшості країн ЄС доходи від трейдингу оподатковуються як приріст капіталу, тоді як майнінг часто розглядається як підприємницька діяльність і підлягає оподаткуванню за загальними правилами [6, с. 167]. У деяких випадках доходи від стейкінгу або отримання винагороди у вигляді токенів також підпадають під оподаткування як звичайний дохід. В свою чергу, відсутність єдиного підходу до таких операцій створює складнощі у правозастосуванні [6, с. 168].

Важливою складовою сучасного регулювання є також розвиток цифрових механізмів контролю. У країнах ЄС активно впроваджуються електронні системи обміну інформацією між податковими органами, що відповідає стандартам OECD [5, с. 336]. Це дозволяє здійснювати ефективний контроль за транскордонними операціями та забезпечує належний рівень податкової дисципліни.

Крім того, у науковій літературі звертається увага на необхідність врахування технологічної специфіки криптоактивів при формуванні правового регулювання. Зокрема, децентралізований характер блокчейн-технологій ускладнює ідентифікацію учасників операцій та визначення юрисдикції, що створює додаткові виклики для правозастосування [5, с. 337]. У зв'язку з цим держави ЄС прагнуть розробити універсальні механізми регулювання, які б враховували ці особливості.

Таким чином, аналіз зарубіжного досвіду свідчить про поступовий перехід від фрагментарного регулювання до комплексної та багаторівневої системи, яка охоплює правові, фінансові та податкові аспекти обігу віртуальних активів. Основними тенденціями є диференціація правових режимів залежно від типу активу, посилення фінансового контролю та впровадження міжнародних стандартів звітності. Це створює передумови для формування стабільного та прозорого ринку криптоактивів, що має важливе значення для розвитку цифрової економіки.

Висновки. Проведений аналіз правового регулювання обігу віртуальних активів у країнах ЄС дозволяє констатувати формування комплексної та багаторівневої моделі регулювання, що поєднує уніфіковані наднаціональні норми та національні особливості правових систем. Ключову роль у цьому процесі відіграє Regulation (EU) 2023/1114 (MiCA) [1], який забезпечує гармонізацію підходів до визначення правового статусу криптоактивів, діяльності постачальників послуг та захисту інвесторів. Практика таких країн, як Німеччина, Франція, Естонія та Польща, свідчить про ефективність поєднання державного контролю з механізмами стимулювання інноваційного розвитку.

В оподаткуванні більшість держав ЄС застосовують підхід, за яким криптоактиви розглядаються як об'єкти інвестування або майнові активи, а доходи від операцій із ними оподатковуються як приріст капіталу або звичайний дохід залежно від характеру діяльності. Водночас спостерігається диференціація податкових режимів щодо окремих видів операцій (трейдинг, майнінг, стейкінг), що дозволяє більш точно враховувати їх економічну сутність. Важливим елементом є також впровадження міжнародних стандартів фінансового моніторингу та податкової прозорості, зокрема рекомендацій FATF та ініціатив OECD.

З урахуванням досвіду країн ЄС, на нашу думку, варто визначити такі напрями вдосконалення правового регулювання обігу віртуальних активів в Україні як:

1) гармонізація законодавства з правом ЄС, зокрема імплементація положень MiCA, що дозволить забезпечити єдині підходи до визначення правового статусу криптоактивів і діяльності їх провайдерів;

2) запровадження ефективної системи ліцензування та нагляду за постачальниками послуг, пов'язаних із віртуальними активами, із урахуванням вимог фінансової стабільності та захисту прав споживачів;

3) удосконалення податкового регулювання віртуальних активів, зокрема: визначення криптоактивів як об'єкта оподаткування; встановлення чітких правил оподаткування доходів від різних видів операцій; можливе впровадження стимулюючих механізмів (наприклад, податкових пільг для довгострокових інвестицій);

4) імплементація міжнародних стандартів фінансового моніторингу, включаючи вимоги щодо ідентифікації клієнтів (KYC), моніторингу транзакцій та звітності, відповідно до рекомендацій FATF;

5) впровадження механізмів податкової прозорості та обміну інформацією, зокрема з урахуванням стандартів OECD (CARF), що сприятиме ефективному контролю за транскордонними операціями;

6) розвиток цифрової інфраструктури регулювання, включаючи використання електронних сервісів, автоматизованих систем контролю та інтеграцію державних реєстрів;

7) створення сприятливого інноваційного середовища, яке поєднуватиме належний рівень державного контролю з підтримкою розвитку фінтех-індустрії.

Таким чином, імплементація кращих практик ЄС у сфері правового регулювання обігу віртуальних активів сприятиме формуванню прозорого, стабільного та конкурентоспроможного ринку криптоактивів в Україні. Це, у свою чергу, забезпечить інтеграцію національної економіки у глобальний цифровий простір та підвищить рівень інвестиційної привабливості держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Regulation (EU) 2023/1114 of the European parliament and of the council. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/1114/oj/eng.
2. FATF (2023), Цільове Оновлення в Контексті Імплементації Стандартів FATF щодо Віртуальних Активів та Постачальників Послуг з Віртуальними Активами, FATF, Париж. URL: https://www.fatf-gafi.org/content/fatfgafi/en/publications/Fatfrecommendations/targeted-update-virtual-assets-vasps2023.html.
3. OECD (2025), Crypto-Asset Reporting Framework: 2025 Monitoring and Implementation Update, Global Forum on Transparency and Exchange of Information for Tax Purposes, OECD, Paris. URL:https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/networks/global-forum-tax-transparency/crypto-asset-reporting-frameworkmonitoring-implementation-update-2025.pdf.
4. Устименко В.А., Джабраілов Р.А., Гудіма Т.С. Правове регулювання ринку віртуальних активів в Україні та Європейському Союзі: порівняльне дослідження. *Право України.* 2022. № 8. С. 48-61. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001430547.
5. Дарчик Г. М. Сучасний стан правового регулювання криптовалюти в Україні. Зарубіжний досвід регулювання ринку криптовалют. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2025. № 87, том 2. С.335-340 URL: https://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/324929/314956.
6. Кривенко К.О. Перспективи правового регулювання обігу віртуальних активів в Україні в контексті європейської інтеграції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія: Право. 2026. № 93, том 3. С. 166-172. URL: https://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/354771/340863.
7. Грудницький, В.М. Правове регулювання обігу віртуальних (цифрових) активів в Україні. *Київський часопис права*. 2023. № 2. С. 43-49. DOI https://doi.org/10.32782/klj/2023.2.6.
8. Костенко Ю.О., Юрківська М.В. Правове регулювання обігу криптовалют в Україні: податкові та інституційні аспекти. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2025. № 2. С. 180-190. DOI: https://doi.org/10.31558/2786-5835.2025.2.18.
9. Шемет Д.С. Правове регулювання віртуальних активів: виклики легалізації та інституційного впровадження в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2025. № 87, том 3. С. 236-241. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/03/37-2.pdf.
10. Нікончук А.М., Бец О.І. Правові засади діяльності криптобірж. *Наукові записки. Серія: Право.* 2025 Випуск 18. С. 143-148. DOI: 10.36550/2522-9230-2025-18-143-148.
11. BMF Germany. Tax treatment of virtual currencies. URL: https://www.justtrade.com/fileadmin/Handelspartner/21Shares_ETP_German_Tax_Treatment.pdf.

12. The European regulation Markets in Crypto-Assets (MiCA). URL: https://www.amf-france.org/en/news-publications/depth/mica.
13. Estonian FIU. Virtual currency providers. URL: https://fiu.ee/sites/default/files/documents/2023-09/estonian-fiu-survey-of-service-providers-of-virtual-currency-30-10-2020.pdf.
14. Cryptocurrency tax in Poland in 2025. URL: https://poland-accounting.eu/2025/09/cryptocurrency-tax-in-poland-in-2025-rules-and-settlement.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.04.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Синюта Р.Т., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія ПРАВО

Випуск 94

Частина 4

Коректура • авторська
Комп'ютерна верстка • Світлана Головченко
Дизайн обкладинки • Катерина Шанта

Підписано до друку 30.04.2026. Папір офсет. Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman. Умов.друк.арк. 21,24. Формат 60x84/8.

Тираж 100 прим.
Видавець і виготовлювач ФОП «Ященко»